VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁNAK ALAPVONALAI

(NYERSFOGALMAZVÁNY)

1857—1858

BUDAPEST 1972

KARL MARX

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁNAK ALAPVONALAI

(NYERSFOGALMAZVÁNY)

1857—1858

ELSŐ RÉSZ

BUDAPEST 1972

Az eredeti címe:

Grundrisse der Kritik
der politischen Ökonomie
(Rohentwurf) 1857—1858
Moszkva 1939., 1941.

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A kiadó előszava

A jelen – két részben megjelenő – kötet Marx 1857 júliusa és 1859 márciusa között keletkezett politikai gazdaságtani kéziratait foglalja magában.

E kéziratokban Marx hozzáfogott az 1848-as forradalmak veresége után újrakezdett elméleti kutatásainak összefoglaló feldolgozásához. 1850 szeptemberétől 1857 júliusáig Marx elsősorban anyaggyűjtést végzett, tanulmányozta és kritikailag elemezte a gazdaságtani irodalmat és az egykorú gazdasági folyamatokat. Intenzív kutatásainak első elméleti eredményei már az 50-es évek elején mutatkoztak. Engelshez írt leveleiben 1851 január–februárjában bírálatot adott Ricardo földjáradék-elméletéről és a mennyiségi pénzelméletből kiinduló pénzforgalom ricardoi felfogásáról. Különös figyelmet fordított Marx ebben az időben a gazdasági válságok kérdésére. Az 1857-ben kitört válság előjelei s ezekkel kapcsolatban egy újabb forradalmi fellendülés reményei arra késztették, hogy áttekintse és rendszeresen feldolgozza a felgyülemlett anyagot.

1857 nyarán Marx kétszer fogott hozzá gazdaságtani elméletének kifejtéséhez, mindkétszer félbeszakadt a munka.

A „Bastiat és Carey" című, 1857 júliusában íródott töredék a klasszikus iskolát felváltó vulgáris, apologetikus gazdaságtan bírálatával foglalkozik; elemzi a Bastiat és Carey nézeteinek alapul szolgáló gazdasági feltételeket. Bastiat és Carey nézeteinek közös vonása, hogy szerintük a tőkés termelés a társadalom harmonikus fejlődésének örök természetes eszménye, a burzsoá társadalom ellentmondásai pedig a feudális maradványokból magyarázandók. E történetietlen és nyíltan apologetikus nézetekkel Marx szembeállította a gazdasági társadalomalakulatokról szóló elméletét és rámutatott arra, hogy a gazdasági törvények hatása a fejlettebb tőkés országokban csak megjelenési formájában különbözik a kevésbé fejlett tőkés országokbeli hatásuktól.

A másik, 1857 augusztus végén íródott töredék a „Bevezetés", melyről később, a „Politikai gazdaságtan bírálatához" előszavában Marx azt írja, hogy közzétételét mellőzi, mert úgy véli, hogy „még bizonyításra szoruló eredmények minden előlegezése csak zavart okozna". A „Bevezetés"-ből

kitűnik, hogy Marx erre az időre már részletesen kidolgozta gazdasági elméletének módszertani alapjait. Marx itt már a 40-es években felfedezett materialista történelemszemléletének általános megállapításaiból, mindenekelőtt a társadalmi termelés elsődlegességéről szóló tételből indul ki. Kritikailag elemezve a politikai gazdaságtan tárgyának termelésre, elosztásra, cserére és fogyasztásra való polgári felosztását, rámutat arra, hogy mindezek a mozzanatok egy egységes egésznek a részei, s kölcsönhatás van közöttük. A „Bevezetés"-ben adja meg Marx először az elvonttól a konkréthoz való felemelkedés tudományos módszerének mint a politikai gazdaságtan módszerének jellemzését, valamint e módszer hegeli idealista felfogásának bírálatát. A politikai gazdaságtan tárgyára és módszerére vonatkozó felfogása alapján Marx a „Bevezetés"-ben felvázolja tervezett gazdasági munkájának struktúráját.

1857 őszén kitört a gazdasági válság, s Marx még nagyobb erőfeszítéssel folytatja elméletének kidolgozását. 1857 októberétől 1858 májusáig megszületik az a több mint 50 nyomdai ívnyi kézirat, amely „A politikai gazdaságtan bírálata" címet viseli, s amely a „Tőke" első nyersfogalmazványa. Munkája során Marx a gazdasági gyakorlatból eredő és a szakirodalomban megoldatlan problémákkal kapcsolatban gyakran fordult szaktanácsért Engelshez, aki őt ebben a munkájában is aktívan támogatta.

Az 1857–58-as kéziratban dolgozta ki Marx először érték- és értéktöbblet-elméletét, amely a történelem materialista felfogásával együtt a szocializmust utópiából tudománnyá változtatta. A kéziratból közvetlenül megismerkedhetünk Marx kutatási módszerével, módot kapunk arra, hogy lépésről lépésre kövessük gazdasági elméletének létrejöttét.

A kézirat nemcsak az elmélet akkori állapotához képest elért kész eredmények feldolgozását adja, hanem folyamatukban, alakulásukban mutatja meg Marx elméleti nézeteit. (Jegyzetekben sok helyütt utaltunk a szóban forgó problémák későbbi marxi tárgyalásaira, de az itteni fejtegetéseknek a későbbi kifejtésekkel való egybevetésében nem törekedtünk teljességre; ez csak egy külön kommentár feladata lehetne.) Később, a „Tőké"-ben, ahol elméletének rendszeres kifejtését adja, Marx megjegyzi: „Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze és belső kapcsolatukat feltárja. Csak e munka elvégeztével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni."

Az 1857–58-as kézirat a „Pénzről szóló fejezet"-tel kezdődik. A fejezetnek Marx a II. számot adta, mert elébe akart iktatni még egy fejezetet, amelynek eredetileg az „Érték" címet szánta (a kézirat utolsó oldalán meg-

található e fejezet elejének vázlata), később pedig – a „Politikai gazdaságtan bírálatához"-ban – az „Áru" címet adta.

A „Pénzről szóló fejezet" Proudhon kispolgári gazdasági nézeteinek, elsősorban pénzelméletének bírálatával kezdődik. A „Filozófia nyomorúságá"-ban Marx még jelentős mértékben Ricardo álláspontjáról támadta Proudhon elméletét, itt viszont már saját gazdasági elméletének alapján áll. Marx azzal a proudhonista tézissel szemben, hogy a bankok megreformálásával meg lehet szüntetni a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásait, rámutat arra, hogy az effajta elméletek tudománytalanok, idealista gazdaságtani felfogáson alapulnak és ártalmas utópiák, amelyek a burzsoá társadalom megreformálását hirdetve dezorganizálják a munkásosztályt.

Bár a proudhonizmus bírálata nagy helyet foglal el az 1857–58-as kéziratban, a marxi kritika fő tárgya a klasszikus polgári politikai gazdaságtan. Saját érték- és pénzelméletét kidolgozva Marx egyszersmind bírálja a ricardoi mennyiségi pénzelméletet.

A proudhonista nézetek bírálata folyamán Marx kidolgozta értékelméletének valamennyi főbb elemét. Kimutatta, hogy a társadalmi termelés és a társadalmi munkamegosztás fejlődése folyamán hogyan változik a termék áruvá, az áru pedig pénzzé. Marx itt felveti az áru és a pénz közötti szükségszerű kapcsolatnak – a polgári gazdaságtan számára nem létező – kérdését. Ezt a kérdést már a „Filozófia nyomorúságá"-ban megfogalmazta, de megoldását csak az 1857–58-as kéziratban adja meg az áru két tényezőjének – a használati értéknek és az értéknek –, valamint az árut létrehozó munka kettős jellegének elemzése alapján.

Marx kimutatja, hogy az áru használati értéke és értéke közötti ellentmondás a munka kettős jellegéből fakad, abból, hogy a társadalmi munka a termelési eszközök magántulajdonának feltételei között magánmunka. Az árutermelő munka kettős jellegéről szóló tanítás, amelyet először az 1857–58-as kéziratban dolgozott ki, az alapja Marx értékelméletének. Éppen itt húzódik a határ, amely Marx elméletét elválasztja a klasszikus gazdaságtan munkaérték-elméletétől.

Az 1857–58-as kéziratban, értékelméletének kidolgozása során jutott Marx arra a megállapításra, hogy az áru a polgári társadalom „gazdasági sejtje", tehát hogy e társadalom gazdasági struktúrája elemzésének nem az értékből vagy az áruk értékviszonyából, hanem magából az árúból kell kiindulnia. (Ezért változtatta meg munkája első fejezetének címét „Érték"-ről „Áru"-ra.) Továbbá itt fogalmazta meg a tőkés gazdaság alapvető ellentmondását: hogy az egyének a társadalom számára termelnek, de a termelésük nem közvetlenül társadalmi.

A „Pénzről szóló fejezet" egyik legfontosabb következtetése az, hogy az árutermelés kifejlett formája a termelési eszközök magántulajdona mellett szükségszerűen előfeltételezi a tőkés viszonyokat. A tőkés magántulajdonon alapuló árutermelés fejlődésének tendenciáját jellemezve Marx kimutatja, hogy szakadás következik be a munka és a tulajdon között: a munka idegen tulajdont hoz létre, a tulajdon pedig idegen munka felett rendelkezik. A kézirat következő fejezetében, a „Tőkéről szóló fejezet"-ben Marx megoldotta kutatásának központi problémáját, a tőkés kizsákmányolás mechanizmusának megvilágítását. A tőke és a munka közötti csere elemzésénél fontos lépést tett annak tisztázása felé, hogy a polgári gazdaságtanban szokásos és azelőtt általa is használt megfogalmazásokban, amelyek a *munka* áruvoltáról, a *munka* eladásáról stb. szóltak, szabatosabban „munka" helyett „munkaerőről" (ill. ebben az időben többnyire még „munkaképességről") kell beszélni. A munka Marxnál itt már nem áru, hanem használati értéke annak az árunak, amelyet a munkás elad a tőkésnek.

A „Tőkéről szóló fejezet"-ben Marx megkülönbözteti az értéktöbblet két formáját, az abszolút és a relatív értéktöbbletet. Az állandó és a változó tőkének először e kéziratban kifejtett megkülönböztetése alapján kidolgozza a profitra mint az értéktöbblet átváltozott formájára vonatkozó elméletét, s feltárja a polgári közgazdászok abból fakadó hibáit, hogy ők a profitot nem az értéktöbblet származékos formájának fogták fel. Az értéktöbbletnek ez a különös formáitól – a profittól, a kamattól, a földjáradéktól – független tárgyalása az egyik legfontosabb, minőségileg új vonása Marx gazdasági tanításának.

Az 1857–58-as kéziratban Marx először fogalmazott meg „két törvényt, amelyek az értéktöbbletnek a profit formájába való átváltozásából fakadnak". Az első az, hogy a profitráta mindig kisebb az értéktöbbletrátánál. A második a profitráta süllyedő tendenciájának törvénye. Egészen közel jutott Marx ebben a kéziratban az átlagprofit és a termelési ár törvényének felfedezéséhez; e probléma kimerítő megoldására azután később, az 1861–63-as kézirat munkálatai folyamán került sor.

Az 1857–58-as kéziratot Marx nagy mértékben felhasználta később, a „Politikai gazdaságtan bírálatához" és a „Tőke" megírásakor. De sok olyan anyag is található benne, amely nem került bele a „Tőke" kéziratába.

Marx a tudományos kutatás logikai és történeti aspektusai közötti összefüggés kidolgozása során szükségesnek tartotta a tőkés termelési mód elemzésének kiegészítését egyfelől az előző társadalmi formák vizsgálatával, másfelől a kapitalizmust felváltó társadalmi forma tulajdonságainak elemzésével. A „Tőkéről szóló fejezet"-nek „A tőkés termelést megelőző for-

mák" című részében nyomon követi a tulajdonformák fejlődését az ősközösségtől a tőkés elsajátítási formák keletkezéséig. Ez a vázlat a kézirat azon részei közé tartozik, amelyek lényegesen behatóbb tárgyalást adnak anyagukról a „Tőke" megfelelő fejtegetéseinél. A kapitalizmus előtti társadalomalakulatok itt elvégzett vizsgálata az először a „Német ideológiá"-ban kifejtett nézetek további kidolgozását és újabb tanulmányok alapján való konkretizálását nyújtja. A tulajdont meghatározva Marx részletesen megvizsgálta formáinak a termelési feltételek változásától függő fejlődését. A tulajdonforma és a termelési feltételek közötti összefüggést Marx később a „Politikai gazdaságtan bírálatához" előszavában körvonalazta, ahol a tulajdonviszonyokat a történelmileg kialakult termelési viszonyok „jogi kifejezéseinek" nevezi. Jellemzést adott a termelési mód fogalmáról is; rámutatott ezzel kapcsolatban a termelőerők aktív szerepére a társadalmi fejlődés folyamatában, az anyagi termelés szférájára mint az egész társadalmi élet bázisára.

A kapitalizmus előtti tulajdonformák fejlődését elemezve Marx mélyen behatolt a tőkés fejlődés történelmi előfeltételeinek lényegébe. Ezáltal kijelölte a kapitalizmus valódi történelmi helyét, s feltárva a tőkés termelési mód antagonisztikus ellentmondásait, kimutatta pusztulásának elkerülhetetlenségét. A kapitalizmust felváltó új társadalmi rendről ezzel kapcsolatban adott elemzés szintén számos ponton kiegészítésül szolgálhat a „Tőké"-ben található fejtegetésekhez. A kommunista társadalombeli munkát Marx mint közvetlenül társadalmi munkát jellemzi: a kollektív termelés feltételei között az egyes egyén munkája eleve mint társadalmi munka jelenik meg. Marx a kéziratban rávilágít arra, hogy a kommunista társadalomban az idővel való gazdálkodás és a munkaidőnek a termelési ágak közötti tervszerű elosztása sokkal magasabb fokon érvényesülő törvény, mint a kapitalizmusban. A munka vizsgálata során a kézirat nagy figyelmet szentel a szabad idő problémájának. Az utopikus szocialista felfogással szemben Marx nézete az, hogy a munka a kommunista társadalomban nem játékká, hanem elsőrendű életszükségletté válik és tudományos jelleget ölt, a tudomány maga pedig mindinkább közvetlen termelőerővé válik.

*

Az elmélet kidolgozása közben formálódott Marx gazdaságtani munkájának struktúrája is. Az első tervvázlatot Marx 1857 augusztus végén készítette, a „Bevezetés"-ben. Ez a terv, amely körülbelül ugyanabban a formában megtalálható a „Pénzről szóló fejezet" végén (v. ö. I. rész 135. old.),

az egész művet öt részre osztotta, s az első részben az általános elvont meghatározások vizsgálatát irányozta elő, amelyek többé-kevésbé minden társadalmi formára vonatkoznak.

1857 novemberében, a „Tőkéről szóló fejezet" elején (v. ö. I. rész 167–168. old.) Marx már részletesebb tervvázlatot ír le, s az „Általánosság" című szakaszban (ez a szakasz később „A tőke általában" címet kapta) felvázolja, valószínűleg első ízben, az anyagnak azt a hármas tagolását, amely később a „Tőke" struktúrájában kapott szerepet. Az első tervvázlatokban Marx még igen nagy mértékben alkalmazza Hegel „Logiká"-jának terminusait. Egyáltalában az 1857–58-as kéziratban a gazdasági, társadalmi viszonyok filozófiai aspektusa sok tekintetben részletesebb megvilágítást nyer, mint később a „Tőké"-ben. Marx 1858 január 14-i levelében ezt írta Engelsnek: „A feldolgozás *módszerében* nagy szolgálatot tett nekem, hogy puszta véletlenségből . . . újra átlapoztam Hegel Logikáját." De azt a módszert, amely már itt is érvényesül, a marxi dialektikus módszert, szemben a hegelivel az jellemzi – ahogy Marx később a „Tőke" 2. kiadásához írt utószavában írta –, hogy „az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi".

1858 február 22-i Lassalle-hoz írt levelében Marx a következőkben adta meg hat könyvre tervezett munkája beosztását: „1. A tőkéről (ez néhány bevezető fejezetet is tartalmaz). 2. A földtulajdonról. 3. A bérmunkáról. 4. Az államról. 5. Nemzetközi kereskedelem. 6. Világpiac."

1858 április 2-i Engelshez írt levelében e hat könyvről beszélve így részletezi Marx az első könyv tartalmát: „a) A tőke általában . . . b) A konkurrencia, vagyis a sok tőke hatása egymásra. c) A *hitel* . . .d) A *részvénytőke* mint a legkifejlettebb (a kommunizmusba átcsapó) forma, minden ellentmondásával együtt."

1858 március 11-i Lassalle-hoz írt levelében Marx így közli az első füzet tervét: „1. érték, 2. pénz, 3. a tőke általában (a tőke termelési folyamata, a tőke forgalmi folyamata, a kettő egysége, azaz tőke és profit, kamat). Ez a tervvázlat megadja „A tőke általában" szakasz felosztását, amelyen később a mű egész elméleti részének három könyvre való tagolása alapult. Ugyanígy tagolódott a „Tőkéről szóló fejezet" az 1857–58-as kéziratban.

1858 május végén Marx hozzáfogott a kézirat elkészült részeinek átolvasásához és összeállította az „Indexet a hét füzethez". Az „Index" első vázlata Marx munkájának első füzetéhez csoportosítja az anyagot, ugyanabban a sorrendben, mint a Lassalle-hoz írt 1858 március 11-i levélben. Ebben a vázlatban Marx először tagolja „A tőke termelési folyamata" fejezetet. Az „Index" második vázlata a „Pénz" fejezet anyagát csoportosítja.

Az „Index" szkémájának és a közben „A politikai gazdaságtan bírálatához" nevet kapott mű első füzete terveinek megfelelően Marx 1858 augusztusától októberéig elkészítette az első két fejezet („Áru" és „Pénz") fogalmazványát és felvázolta a harmadik fejezet („Tőke") elejét. Ennek a kéziratnak csak a befejező része maradt ránk, a pénzről szóló fejezet vége és a tőkéről szóló fejezet eleje. A második fejezet eredeti szövegének két szakasza („Az elsajátítás törvényének megjelenése az egyszerű forgalomban" és „Átmenet a tőkébe") nem került bele „A politikai gazdaságtan bírálatához" első füzetének végleges szövegébe.

Az első füzet kéziratát, amely két fejezetet tartalmazott („Az áru" és „A pénz vagy az egyszerű forgalom"), Marx 1859 január 26-án küldte el berlini kiadójának, Dunckernak, 1859 februárjában pedig hozzáfogott a harmadik, fő fejezethez („Tőke"), s ehhez újra átolvasta az 1857–58-as kéziratot és új mutatót állított össze „Tájékoztatók saját füzeteimhez" címmel. A „Tájékoztatók" alapján 1859 február–márciusában kidolgozta a tőkéről szóló fejezet részletes tervét az anyagnak már az 1857–58-as kézirat készítése közben előirányzott hármas tagolása alapján („A tőke termelési folyamata", „A tőke forgalmi folyamata", „Tőke és kamat"), amelyből később a „Tőke" struktúrája kifejlődött. Ezenkívül a terv magában foglalt egy „Különfélék" című szakaszt, amelybe Marx főleg a gazdasági elméletek történetére vonatkozó anyagot sorolta.

A tőkéről szóló fejezet vázlata – az 1857–59-es gazdasági kéziratok közül az utolsó – szolgált vezérfonalul Marxnak, amikor 1861 augusztusában hozzáfogott e fejezet megírásához. E munka eredménye az 1861 és 1863 között „A politikai gazdaságtan bírálatához" címmel létrejött terjedelmes kézirat. De már 1862 december 28-án Marx arról a szándékáról tudatta Kugelmannt, hogy a „Politikai gazdaságtan bírálatához" füzeteinek közlését nem folytatja és elméleti munkájának eredményeit új, önálló műként adja ki „Tőke" címmel, a „Politikai gazdaságtan bírálatá"-t csak az alcímben tartva meg.

*

Kiadásunk a műnek a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézet gondozásában megjelent eredeti nyelvű kiadását – Karl Marx: „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857–1858", Moszkva 1939–41 – követi. (A kéziratnak az Intézet adta ezt a címet Marxnak Engelshez és Lassalle-hoz írt levelei alapján.) A Marxizmus–Leninizmus Intézet a Marx és Engels Művei második orosz nyelvű kiadásában 46. kötetként

megjelent fordítás (Moszkva 1968) előkészítése során az eredeti nyelvű kiadást újra egybevetette a marxi kézirattal és az eltérések jegyzékét rendelkezésünkre bocsátotta; e jegyzéket a fordítás során szintén felhasználtuk. Az orosz kiadást követjük abban, hogy a „Bastiat és Carey" kéziratot időrendi helye szerint a többi kézirat előtt helyeztük el, abban, hogy mellőzzük az 1939–41-es kiadásban közzétett Ricardo-kivonatokat, valamint abban, hogy a kötetet két részre (félkötetre) osztva jelentetjük meg. A magyarázó jegyzeteket az egyes félkötetek végén helyeztük el; az egész műre vonatkozó mutatók a második félkötet végén találhatók.

A marxi kéziratban szereplő nagyszámú zárójeles kitérő közül sokat nem főszövegben, hanem lábjegyzetben közöltünk. A kéziratban csak igen csekély számú Marxtól eredő cím van; a szöveget ezért a Marx saját „Tájékoztató"-jából vett címszó-csoportokkal tagoltuk (ezeket a címeket kisbetűs szedés különbözteti meg), ill. néhány helyen szerkesztőségi címeket iktattunk be. A szerkesztőségtől eredő címeket, kiegészítéseket, betoldásokat és magyarázatokat (a lábjegyzetekben is) szögletes zárójelben adtuk; a magától Marxtól származó szögletes zárójeleket kapcsos zárójelekkel – {} – helyettesítettük. A zömükben eredeti (angol, francia, olasz, görög stb.) nyelven szereplő idézeteket, valamint – néhány kivétellel – Marx nem-német nyelvű fordulatait és fejtegetéseit csak magyar fordításban közöltük. Az idézeteket (néhány hozzáférhetetlen folyóirat- és újságcikk kivételével) egybevetettük az eredetijükkel, de ahol Marx saját fordításában (vagy tömörítésében) közöl idézeteket, ott az idézet értelmezésében a marxi értelmezéshez tartottuk magunkat; kihagyásokat is csak ott jelöltünk, ahol maga Marx jelölte őket.

A kötetet fordította Lissauer Zoltán.

Bastiat és Carey[1]

Bastiat: „Harmonies économiques", II. kiad., Párizs 1851

Bevezető

A modern politikai gazdaságtan története Ricardóval és Sismondival végződik: ellentétek, akik közül az egyik angolul, a másik franciául beszél, – ahogy a XVII. század végén Pettyvel és Boisguillebert-rel kezdődik. A későbbi politikai gazdaságtani irodalom vagy eklektikus, szinkretisztikus kompendiumokba torkollik, mint pl. J. St. Mill műve, vagy egyes ágak mélyebb kidolgozásába, mint pl. Tooke „History of Prices"-a és általában az újabb angol írások a forgalomról – az egyetlen ág ez, amelyben valóban új felfedezéseket tettek, mivel a gyarmatosításról, földtulajdonról (annak különböző formáiban), népesedésről stb. szóló írások tulajdonképpen csak nagyobb anyagbőségükkel tűnnek ki a régebbiekhez képest – vagy régi gazdasági vitakérdéseknek egy szélesebb közönség számára való reprodukálásaiba és napi kérdések gyakorlati megoldásaiba, mint a szabadkereskedelemről és protekcionizmusról szóló írások –, vagy végül a klasszikus irányzatok tendenciózus kiélezéseibe, ilyen viszonyban áll pl. Chalmers Malthusszal és Gülich Sismondival és bizonyos tekintetben, régebbi írásaikban, MacCulloch és Senior Ricardóval. Teljességgel epigon-irodalom ez, reprodukálás, a forma nagyobb mérvű kimunkálása, az anyag szélesebb elsajátítása, kiélezés, népszerűsítés, összefoglalás, a részletek kidolgozása; ugrásos és döntő fejlődési fázisok hiánya, leltárfelvétel az egyik oldalon, egyes részletekben való növekedés a másikon. Kivételt látszólag csak a jenki Carey és a francia Bastiat írásai alkotnak, akik közül az utóbbi bevallja, hogy az előbbire támaszkodik. Mindketten megértik, hogy a politikai gazdaságtannal szembeni ellentét – szocializmus és kommunizmus – magának a klasszikus gazdaságtannak a műveiben találja meg elméleti előfeltételét, sajátlag Ricardóban, akit a klasszikus gazdaságtan legkiteljesedettebb és végső kifejezésének kell tekinteni. Ezért mindketten szükségesnek találják, hogy azt az elméleti kifejezést, amelyre a polgári társadalom a modern gazdaságtanban történel-

mileg szert tett, mint félreértést megtámadják és a termelési viszonyok harmóniáját bizonyítsák ott, ahol a klasszikus közgazdászok naivul antagonizmusukat ecsetelték. A teljességgel különböző, sőt ellentmondó nemzeti környezet, amelyből kiindulva írnak, mindazonáltal ugyanazokra a törekvésekre sarkallja mindkettőjüket. Carey az észak-amerikaiak egyetlen eredeti közgazdásza. Olyan ország lakosa, ahol a polgári társadalom nem a feudalizmus alapzatán fejlődött ki, hanem önmagától kezdődött; ahol ez a társadalom nem egy évszázados mozgalom túlélő eredményeként jelenik meg, hanem egy új mozgalom kiindulópontjaként; ahol az állam, minden korábbi nemzeti alakulattól eltérően, eleve alá volt rendelve a polgári társadalomnak, e társadalom termelésének és soha nem léphetett fel öncél igényével; ahol végül maga a polgári társadalom, egy régi világ termelőerőit egy új világ roppant természeti terepével kötve össze, eddig ismeretlen méretekben és a mozgás ismeretlen szabadságával fejlődött, messze túlszárnyalt minden eddigi munkát a természeti erők legyűrésében, és ahol végül magának a polgári társadalomnak az ellentétei csupán eltűnő mozzanatokként jelennek meg. Mi sem természetesebb annál, hogy Carey azokat a termelési viszonyokat, melyek között ez a roppant új világ oly gyorsan, oly meglepően és szerencsésen kifejlődött, a társadalmi termelés és érintkezés örök normális viszonyainak tekinti, amelyeket Európában, sajátlag Angliában, amely az ő számára tulajdonképpen Európa, csak gátoltak és csorbítottak a feudális időszak hagyományozott korlátai, hogy neki ezek a viszonyok úgy jelennek meg, mint amelyeket az angol közgazdászok csak eltorzítva és meghamisítva látnak, ábrázolnak és általánosítanak, mivel véletlenszerű fonákságait összecserélték immanens jellegével. Amerikai viszonyokat angolokkal szemben: erre redukálódik Careynek a földtulajdon, a munkabér, a népesedés, az osztályellentétek stb. angol elméletére vonatkozó kritikája. A polgári társadalom Angliában nem tisztán, nem fogalmának megfelelően, nem önmagával adekvátan létezik. Hogyan legyenek az angol közgazdászoknak a polgári társadalomról alkotott fogalmai igazi, zavarosságtól mentes kifejezése egy olyan realitásnak, amelyet nem ismertek? A hagyományos, nem magának a polgári társadalomnak az öléből sarjadó befolyásoknak a társadalom *természetes* viszonyaira való zavaró behatása Carey számára végső soron az államnak a polgári társadalomra gyakorolt befolyására, túlkapásaira és beavatkozásaira redukálódik. A bér pl. természetszerűen nő a munka termelékenységével. Ha azt találjuk, hogy a realitás nem felel meg ennek a törvénynek, akkor csak – akár Hindosztánban, akár Angliában – a kormány befolyásait kell elvonnunk, adókat, monopóliumokat stb. A polgári viszonyok önmagukban tekintve, azaz az állami befolyások levonása után, valóban

mindig a polgári gazdaság harmonikus törvényeit fogják igazolni. Hogy ezek az állami befolyások, közadósság, adók stb. mennyire maguk is a polgári viszonyokból nőnek ki – és ezért pl. Angliában semmiképpen nem a feudalizmusnak, hanem éppenséggel felbomlásának és leküzdésének eredményeiként jelennek meg, és magában Észak-Amerikában a központi kormány hatalma a tőke centralizációjával együtt nő –, ezt Carey természetesen nem vizsgálja. Míg Carey ilymódon az angol közgazdászokkal szemben a polgári társadalom észak-amerikai magasabb hatványát érvényesíti, Bastiat a francia szocialistákkal szemben a polgári társadalom franciaországi alacsonyabb hatványát juttatja érvényre. Azt hiszitek, hogy a polgári társadalom törvényei ellen lázadtok egy olyan országban, ahol ezeket a törvényeket sohasem engedték realizálódni! Csak a satnya francia formában ismeritek ezeket és immanens formájuknak tekintitek azt, ami csupán nemzeti-francia eltorzulásuk. Nézzetek át Angliára. Minálunk az a feladat, hogy a polgári társadalmat megszabadítsuk a béklyóktól, amelyeket az állam rak reá. Ti szaporítani akarjátok ezeket a béklyókat. Először munkáljátok ki tisztán a polgári viszonyokat, s azután majd megint beszélünk egymással. (Bastiat-nak igaza van annyiban, hogy Franciaország sajátságos társadalmi alakulása következtében ott szocializmusnak számít sok minden, ami Angliában politikai gazdaságtan.)

Carey azonban, akinek kiindulópontja a polgári társadalomnak az államtól való amerikai emancipációja, az állami beavatkozás követelményével végzi, hogy a polgári viszonyok tiszta fejlődését ne zavarja – amint ez Amerikában ténylegesen megtörtént – kívülről jövő befolyás. Carey protekcionista, Bastiat viszont szabadkereskedő. A gazdasági törvények harmóniája az egész világon mint diszharmónia jelenik meg, és ennek a diszharmóniának a kezdetei Careyt még az Egyesült Államokban is meghökkentik. Honnan ered ez a furcsa jelenség? Carey Anglia megsemmisítő hatásával, világpiaci ipari monopóliumra való törekvésével magyarázza. Eredetileg az angol viszonyokat hibbantották meg az angol közgazdászok tévelméletei, belföldön. Most, mint a világpiac parancsoló hatalma, Anglia kifelé, a világ valamennyi országában meghibbantja a gazdasági viszonyok harmóniáját. Ez a diszharmónia valóságos, nem pusztán a közgazdászok szubjektív felfogásában megalapozott. Ami Urquhart szemében Oroszország politikailag, az Carey szemében Anglia gazdaságilag. A gazdasági viszonyok harmóniája Carey szerint város és falu, ipar és mezőgazdaság harmonikus kooperációján alapul. Anglia ezt az alapharmóniát, amelyet saját belsejében felbomlasztott, konkurrenciája révén mindenütt a világpiacon szétrombolja, és ilymódon destruktív eleme az általános harmóniának. Védelmet ezellen csak a

védővámok nyújthatnak – az erőszakos, nemzeti elzárkózás az angol nagyipar destruktív erejével szemben. A „harmonies économiques" utolsó menedéke ezért az állam, amelyet eredetileg e harmóniák egyetlen békebontójának bélyegeztek. Egyrészt Carey itt megint az Egyesült Államok meghatározott nemzeti fejlődését juttatja kifejezésre, ellentétét és konkurrenciáját Angliával. Ez abban a naiv formában történik, hogy azt javasolja az Egyesült Államoknak, azzal zúzza szét az Anglia által terjesztett indusztrializmust, hogy saját magánál védővámok révén gyorsabban fejleszti. Ettől a naivitástól eltekintve, Careynél a polgári termelési viszonyok harmóniája e viszonyok legtökéletesebb diszharmóniájával végződik, midőn a legnagyobb szabású terepen, a világpiacon, a legnagyobb szabású kifejlődésben, mint termelő nemzetek viszonyai, lépnek fel. Mindazok a viszonyok, amelyek meghatározott országhatárokon belül vagy akár a polgári társadalom általános viszonyainak elvont formájában harmonikusnak jelennek meg neki – a tőke koncentrációja, a munka megosztása, bérmunkarendszer stb. –, diszharmonikusnak jelennek meg neki ott, ahol legfejlettebb formájukban – világpiaci formájukban – lépnek fel, mint azok a belső viszonyok, amelyek a világpiaci angol uralmat kitermelik, és amelyek, mint destruktív hatások, ennek az uralomnak a következményei. Harmonikus az, ha egy országon belül a patriarchális termelés helyet ad az iparinak, s az e fejlődést kísérő felbomlási folyamatot Carey csak pozitív oldaláról fogja fel. De diszharmonikussá válik, ha az angol nagyipar idegen nemzeti termelés patriarchális vagy kispolgári vagy más, alacsony fokon álló formáit bomlasztja fel. A tőke koncentrációja egy országon belül és e koncentráció bomlasztó hatása őneki csak pozitív oldalát mutatja. De a koncentrált angol tőke monopóliuma és a más népek kisebb nemzeti tőkéire gyakorolt bomlasztó hatásai diszharmonikusak. Amit Carey nem értett meg, az az, hogy ezek a világpiaci diszharmóniák csak a végső adekvát kifejezései azoknak a diszharmóniáknak, amelyek a gazdasági kategóriákban mint elvont viszonyok rögzítődtek vagy a legkisebb terjedelemben lokális létezéssel bírnak. Nem csoda, hogy másrészt e felbomlási folyamatok pozitív tartalmáról – az egyetlen oldalról, amelyet a gazdasági kategóriákon elvont formájukban, vagy a meghatározott országokon belüli reális viszonyokon, amelyekből ezeket elvonatkoztatták, meglát – világpiaci, teljes megjelenésükkor megfeledkezik. Ezért ott, ahol a gazdasági viszonyok igazságukban, azaz egyetemes realitásukban lépnek szembe vele, elvi optimizmusából átcsap egy denunciáló és ingerült pesszimizmusba. Ez az ellentmondás alkotja írásainak eredetiségét és adja jelentőségüket. Carey éppannyira amerikai abban az állításában, hogy a polgári társadalmon belül harmónia van, mint abban az állításában, hogy ugyanezek a viszonyok

világpiaci alakjukban diszharmóniában vannak. Bastiat-nál mindebből semmit sem találunk. E viszonyok harmóniája egy túlvilág, amely éppen ott kezdődik, ahol a francia határok végződnek, amely Angliában és Amerikában létezik. Ez pusztán a képzelt, eszményi formája a nem-francia, angol-amerikai viszonyoknak, nem a valóságos forma, ahogy az a saját földjén szembelép Bastiat-val. Ezért míg a harmónia nála semmiképpen sem az eleven szemlélet teljéből ered, hanem éppenséggel egy ösztövér és peckes, ellentétes reflexió terpeszkedő terméke, a realitás egyetlen mozzanata nála az a követelés, hogy a francia állam adja fel gazdasági határait. Carey meglátja a gazdasági viszonyok ellentmondásait, mihelyt azok mint *angol* viszonyok megjelennek a világpiacon. Bastiat, aki a harmóniát pusztán képzeli, csak ott kezdi látni realizálódását, ahol Franciaország végződik és a polgári társadalom összes nemzetileg elválasztott alkotórészei az állam főfelügyeletétől megszabadulva konkurrálnak egymással. De Bastiat-nak ez a végső harmóniája – és valamennyi korábbi, képzelt harmóniájának előfeltétele – maga is megint puszta követelmény, amelyet a szabadkereskedelmi törvényhozásnak kell realizálnia. Ezért Careynek, kutatásai tudományos értékétől egészen eltekintve, megvan legalább az az érdeme, hogy elvont formában kimondja a nagy amerikai viszonyokat, mégpedig ellentétben az Óvilággal, Bastiat-nál viszont az egyedül reális háttér a francia viszonyok kicsisége volna, melyeknek hosszú fülei mindenütt kikandikálnak a harmóniáiból. Ám ez az érdem felesleges, mivel egy ilyen régi ország viszonyai elegendően ismertek és a legkevésbé sem szorulnak arra, hogy ilyen negatív kerülőúton ismerjék meg őket. Carey ezért bővelkedik a – hogy úgy mondjuk – bonafide-kutatásokban a gazdasági tudomány terén, mint a hitelről, a járadékról stb. Bastiat csak kontrasztban végződő kutatások megbékítő parafrázisaival foglalatoskodik; hypocrisy du contentement*. Carey általánossága jenki egyetemesség. Hozzá egyenlő közel van Franciaország és Kína. Mindenkor az az ember, aki a Csendes-óceánnál és az Atlanti-óceánnál lakik. Bastiat általánossága minden országtól való eltekintés. Carey mint igazi jenki nem azért veszi fel minden oldalról a tömeges anyagot, amelyet az Óvilág nyújt neki, hogy megismerje ennek az anyagnak az immanens lelkét és ilymódon elismerje jogát a sajátságos életre, hanem hogy azt a maga céljaira, a maga jenki álláspontjáról elvonatkoztatott tételeihez holt adalékokként, közömbös matériaként feldolgozza. Ezért kószál el valamennyi országban, ezért a tömeges és kritikátlan statisztika, a katalógusszerű olvasottság. Bastiat viszont

* [a megelégedés képmutatása]

fantasztikus történelmet nyújt, a maga elvonatkoztatását egyszer okoskodás formájában, másszor feltételezett események formájában, melyek azonban soha és sehol nem történtek meg, ahogy a teológus a bűnt egyszer mint az emberi lény törvényét, másszor mint a bűnbeesés történetét tárgyalja. Ezért mindkettő egyaránt történelmietlen és történelemellenes. De Careyben a történelmietlen mozzanat Észak-Amerika jelenlegi történelmi elve, míg Bastiat-ban a történelmietlen elem pusztán reminiszcenciája a XVIII. századi francia általánosítási modornak. Carey ezért formátlan és szétfolyó, Bastiat affektált és formális-logikus. A legtöbb, amire Bastiat viszi: közhelyek, paradox módon kifejezve, csillogóra csiszolva. Careynél néhány általános tézis, tantételszerű formában előrebocsátva. Ezeket követi egy idomtalan matéria, gyűjtemény mint adalék – téziseinek anyaga, korántsem feldolgozva. Bastiat-nál az egyetlen matéria – néhány lokális példától vagy fantasztikusan megnyirbált angol normáljelenségtől elvonatkoztatva – csak a közgazdászok általános téziseiből áll. Carey fő ellentéte Ricardo, egyszóval a modern angol közgazdászok; Bastiat-é a francia szocialisták.

XIV. fej. A munkabérekről[2]

Bastiat fő tételei a következők: Az emberek mind a jövedelem rögzítettségére, *fixed revenue-re** törekednek. {Valódi francia példa: 1. Minden ember hivatalnok akar lenni vagy a fiából hivatalnokot csinálni. (Lásd 371. old.)} A munkabér a díjazás fix formája (376. old.) és ezért igen tökéletesedett formája a társulásnak, melynek eredeti formájában „a kockázatos" uralkodik, amennyiben „az összes társultak a vállalkozás összes esélyeinek" alá vannak vetve. [380. old.] {Amikor a tőke a kockázatot a maga számlájára veszi, a munka díjazása *munkabér* néven rögzítődik. Ha a munka magára akarja venni a jó és rossz következményeket, akkor a tőke díjazása különválik és *kamat* néven rögzítődik. (382. old.) (Lásd erről az egybevetésről továbbá 382–383. old.)} Mindamellett ha a munkás helyzetében eredetileg a kockázatos uralkodik, akkor a bérmunkarendszerben a stabilitás még nincs eléggé biztosítva. Ez „közbenső fok, amely elválasztja a kockázatost a stabilitástól". [384. old.] Ezt az utóbbi fokot úgy érik el, hogy „megtakarítják a munkanapokon azt, amiből ki lehet elégíteni az öregség és betegség napjainak szükségleteit". (388. old.) Az utóbbi fok a „kölcsönös segítőegyletek" (i.h.) és végső soron „a munkások *nyugdíjpénztára*" (393. old.) révén fejlő-

* [*fix jövedelemre*]

dik ki. (Ahogy az ember abból a szükségletből indult ki, hogy hivatalnokká legyen, azzal az elégtétellel végzi, hogy nyugdíjat húz.)

ad 1. Tegyük fel, hogy mindaz, amit Bastiat a munkabér rögzítettségéről mond, helyes. Akkor a munkabér *tulajdonképpeni jellegét*, jellegzetes meghatározottságát még nem ismernők azzal, hogy a munkabért a fix jövedelmek alá soroljuk. Egyik vonatkozását – amely más jövedelmi forrásokkal közös benne – hangsúlyoznók. Semmi több. Ez persze már valami lenne az ügyvédnek, aki a bérmunkarendszer előnyeit akarja védelmezni. Semmi nem lenne még a közgazdásznak, aki e viszony sajátságosságát egész terjedelmében meg akarja érteni. Egy viszony, egy gazdasági forma egyik egyoldalú meghatározását rögzíteni, azt dicsőíteni az ellenkező meghatározással szemben – ebben a közönséges ügyvédi és apologéta gyakorlatban tűnik ki az okoskodó Bastiat. Tehát munkabér helyett legyen: a jövedelem rögzítettsége. Vajon a jövedelem rögzítettsége nem jó-e? Nem szereti-e mindenki, ha valami bizonyosra számíthat? Sajátlag minden nyárspolgári, kicsinyes érzésvilágú francia? L'homme toujours besogneux*? A jobbágyságot ugyanezen a módon védelmezték, és talán több joggal. A megfordítottját is lehetne állítani és állították is. Legyen a munkabér egyenlő nem-rögzítettséggel, az-az egy meghatározott ponton való túljutással. Ki ne szeretne előrejutni megállás helyett? Rossz-e hát egy viszony, amely lehetővé teszi egy polgári progressus in infinitum** esélyeit? Bastiat természetesen egy másik helyen maga érvényesíti a bérmunkarendszert nem-rögzítettségként. Hogyan másképp, mint a nem-rögzítettség, az ingadozások révén kaphat a munkás lehetőséget arra, hogy abbahagyja a munkát, tőkéssé váljék, ahogy Bastiat akarja? Tehát a bérmunkarendszer jó, mert rögzítettség; jó, mert nem-rögzítettség; jó, mert sem nem az egyik, sem nem a másik, de mind az egyik, mind a másik. Melyik viszony nem jó, ha egy egyoldalú meghatározásra redukálják és ezt állításnak, nem tagadásnak tekintik? Minden reflektáló ide-oda fecsegés, minden apologetika, minden jóemberi szofisztika ilyen elvonatkoztatáson nyugszik.

Ez után az általános előzetes megjegyzés után rátérünk Bastiat valóságos konstrukciójára. Csak mellékesen jegyezzük még meg, hogy az ő feles földbérlője, az a fickó, aki a bérmunkás szerencsétlenségét a kistőkés pechjével egyesíti csak magában, csakugyan boldognak érezhetné magát, ha fix bérre fognák. Proudhon histoire descriptive és philosophique-ja*** aligha éri el

* [A mindig szükséget szenvedő ember]

** [végtelenbe haladás]

*** [leíró és filozofikus történelme[3]]

ellenfeléét, Bastiat-ét. A társulás eredeti formájával szemben, amelyben az összes társultak a véletlen összes esélyeiben osztoznak, a társulás magasabb és mindkét részről önként vállalt fokaként következik az, amelyben a munkás díjazása rögzítve van. Itt nem akarjuk felhívni a figyelmet arra a genialitásra, amely előbb az egyik oldalon tőkést és a másikon munkást előfeltételez, hogy aztán utólag a kettő közötti megállapodás útján keletkeztesse a tőke és bérmunka közti viszonyt.

A társulásnak az a formája, amelyben a munkás a szerzés minden véletlen esélyének ki van téve – amelyben minden termelő egyaránt ki van téve ezeknek az esélyeknek – és amely közvetlenül megelőzi, mint tézis az antitézist, a munkabért, melyben a munka díjazása rögzítettségre tesz szert, stabillá válik –, ez a forma, mint Bastiat-tól halljuk, az az állapot, amelyben halászat, vadászat, pásztorkodás az uralkodó termelési és társadalmi formák. Először a kóborló halász, vadász, pásztor – és azután a bérmunkás. Hol és mikor ment végbe ez a *történelmi* átmenet a félvad állapotból a modernbe? Legfeljebb a „Charivari"-ban[4]. A valóságos történelemben a bérmunka a rabszolgaság és a jobbágyság felbomlásából származik – vagy a köztulajdon hanyatlásából, mint a keleti és szláv népeknél –, adekvát korszakalkotó és a munka egész társadalmi létezését megragadó formájában pedig a céhgazdálkodásnak, a rendiségnek, a természetbeni munkának és természetbeni jövedelemnek, a falusi mellékágként űzött iparnak, a feudális kis mezőgazdaságnak stb. a pusztulásából. Mindezekben a valóban történelmi átmenetekben a bérmunka úgy jelenik meg, mint olyan viszonyok felbomlása, megsemmisülése, amelyek között a munka minden oldalról rögzítve volt, jövedelme, tartalma, helye, terjedelme stb. szerint. *Tehát mint a munka és díjazása rögzítettségének tagadása.* A közvetlen átmenet az afrikai ember fétisétől Voltaire être suprême-jéhez* vagy egy észak-amerikai vadember vadászfelszerelésétől az Angol Bank tőkéjéhez nem olyan idétlenül történelemellenes, mint a Bastiat halászától a bérmunkáshoz való átmenet. (Azonkívül mindezekben a fejlődésekben semmi sem vall önkéntes, kölcsönös megegyezésből származó változásokra.) Ehhez a történelmi konstrukcióhoz – amelyben Bastiat esemény formájában előhazudja magának sekélyes elvonatkoztatását – egészen méltó a szintézis, amelyben az angol friendly societyk** és a takarékpénztárak jelennek meg a bérmunkarendszernek és minden társadalmi antinómia megszüntetésének végső szavaként.

* [legfelsőbb lényéhez]
** [segítőegyletek]

Tehát történelmileg a bérmunkarendszer jellege a nem-rögzítettség: ellenkezője Bastiat konstrukciójának. De hogyan jutott egyáltalában a rögzítettségnek mint a bérmunkarendszer mindent kiegyenlítő meghatározásának konstrukciójára? És hogyan jutott oda, hogy a bérmunkarendszert ebben a meghatározottságában történelmileg úgy akarja ábrázolni, mint a díjazásnak, a munka díjazásának magasabb formáját más társadalmi vagy társulási formákban?

Minden közgazdász, mihelyt a tőke és bérmunka, a profit és bér adott viszonyát tárgyalja és azt bizonyítja a munkásnak, hogy semmi igénye nem lehet a nyereség esélyeiben való részesedésre, egyáltalában amikor azt akarja, hogy nyugodjék bele alárendelt szerepébe a tőkéssel szemben, azt emeli ki, hogy, ellentétben a tőkéssel, a munkás a jövedelem bizonyos rögzítettségével bír, többé-kevésbé függetlenül a tőke nagy kalandjaitól. Pontosan úgy, ahogy Don Quijote azzal vigasztalta Sancho Panzát, hogy habár ő kap minden ütleget, viszont nem szükséges bátornak lennie. Egy olyan meghatározást tehát, amelyet a közgazdászok a profittal ellentétben tulajdonítanak a bérmunkarendszernek, Bastiat átváltoztat a bérmunkarendszernek a munka korábbi formáival ellentétben való meghatározásává és úgy tünteti fel, mint haladást a munkának e korábbi viszonyok közötti díjazásához képest. Egy közhelyet, amely az adott viszonyban jelentkezik, amely ennek egyik oldalát a másikkal szemben vigasztalja, Bastiat úr kiragad ebből a viszonyból és keletkezésének történelmi alapzatává tesz. A bérnek a profithoz, a bérmunkának a tőkéhez való viszonyában, mondják a közgazdászok, a munkabért a rögzítettség előnye illeti meg. A rögzítettség, mondja Bastiat úr, azaz az egyik oldal a bérnek a profithoz való viszonyában, ez a történelmi keletkezési alapja a bérmunkarendszernek (vagyis nem a profittal ellentétben, hanem a munka korábbi díjazási formáival ellentétben illeti meg a bért), tehát a profitnak, tehát az egész viszonynak. Így változik át nála suttyomban egy a bér és profit viszonyának egyik oldalára vonatkozó közhely ennek az egész viszonynak a történelmi alapjává. Ez azért történik, mert Bastiat állandóan küszködik a szocializmusra való reflektálással, melyet akkor mindenütt a társulás első formájának álmodtak. Ez példa arra, hogy a közgazdasági fejtegetésekben mellékesen szereplő apologetikus közhelyek Bastiat kezében milyen fontos formát öltenek.

Térjünk vissza a közgazdászokhoz. Miben áll a bérnek ez a rögzítettsége? Vajon a bér megváltoztathatatlanul rögzített-e? Ez teljességgel ellentmondana a kereslet és kínálat törvényének, a bérmeghatározás alapzatának. A bér ingadozásait, emelkedését és esését egyetlen közgazdász sem

tagadja. Avagy független a bér válságoktól? Vagy gépektől, amelyek a bérmunkát feleslegessé teszik? Vagy a munka megosztásaitól, amelyek kiszorítják? Mindezt eretnekség lenne állítani, és nem is állítják. Amire gondolnak, az az, hogy egy bizonyos átlagban a munkabér valamelyes átlagmagasságot realizál, azaz a bérnek Bastiat által annyira gyűlölt minimumát az egész osztály számára, és hogy a munka bizonyos átlagos folytonossága áll fenn, pl. a bér megmaradhat még olyan esetekben is, amikor a profit esik vagy pillanatnyilag egészen eltűnik. Nos, mi egyebet jelent ez, mint azt, hogy a bérmunkát mint a munka uralkodó formáját, mint a termelés alapzatát előfeltételezve a munkásosztály a bérből létezik és az egyes munkásnak átlagban megvan az a rögzítettsége, hogy bérért dolgozik? Másszóval ez tautológia. Ahol tőke és bérmunka az uralkodó termelési viszony, ott létezik a bérmunka átlagos folytonossága, s ennyiben a bér rögzítettsége a munkás számára. Ahol létezik a bérmunka, létezik ez a rögzítettség. És ezt tekinti Bastiat a bérmunka mindent kiegyenlítő tulajdonságának. Hogy továbbá a társadalmi állapot[ban], amelyben fejlett a tőke, a társadalmi termelés egészében véve rendszeresebb, folytonosabb, mindenoldalúbb – tehát a benne foglalkoztatott elemek jövedelme is „fixebb" –, mint ott, ahol a tőke, azaz a termelés még nem fejlődött erre a fokra, ez egy másik tautológia, amely a tőkének és egy rajta nyugvó termelésnek a fogalmával magával is adva van. Másszóval: ki tagadja azt, hogy a bérmunka általános létezése a termelőerők magasabb fejlődését előfeltételezi, mint a bérmunkát megelőző fokokon? És hogyan jutna eszébe a szocialistáknak, hogy magasabb követeléseket támasszanak, ha nem előfeltételeznék a bérmunka létrehozta társadalmi termelőerőknek ezt a magasabb fejlődését? Az utóbbi éppenséggel az előfeltétele követeléseiknek.

Megjegyzés. Az első forma, amelyben a munkabér általánosan fellép – a katonai zsold, amely a nemzeti hadseregek és polgári milíciák hanyatlásakor jelenik meg. Először maguknak a polgároknak adnak zsoldot. Ezt hamarosan követi az, hogy helyükre zsoldosok lépnek, akik megszűntek polgárok lenni.

2. (*Nem lehet ezt a badarságot tovább követni. Ezért felhagyunk Bastiat úrral.*)

Bevezetés[6]

I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom)[7]

1. Termelés

a) Vizsgálatunk tárgya mindenekelőtt az *anyagi termelés.*

A társadalomban termelő egyének – ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont. Az egyes és egyedülálló vadász és halász, akivel Smith és Ricardo kezdi[8], a XVIII. századi robinzonádok fantáziátlan képzelődései közé tartozik, amelyek semmiképp sem csupán túlfinomultság elleni visszahatást és tévesen értelmezett természeti élethez való visszatérést fejeznek ki, ahogy a művelődéstörténészek képzelik. Éppoly kevéssé, mint ahogy Rousseau contrat social-ja* – amely a természettől független szubjektumokat szerződés révén hozza viszonyba és kapcsolatba – sem nyugszik ilyen naturalizmuson. Ez a kis és nagy robinzonádok látszata, mégpedig csak az esztétikai látszata. Voltaképpen előlegezése ez a XVI. század óta kialakuló és a XVIII. században már óriásléptekkel megérlelődése felé haladó „polgári társadalomnak". A szabad konkurrencia e társadalmában az egyes ember úgy jelenik meg, mint aki el van oldozva a természeti kötelékektől stb., amelyek őt korábbi történelmi korszakokban egy meghatározott, körülhatárolt emberi tömörülés tartozékává teszik. A XVIII. század prófétái előtt, akikre Smith és Ricardo még teljes mértékben támaszkodnak, a XVIII. századnak ez az egyéne – aki egyrészt a feudális társadalmi formák felbomlásának, másrészt a XVI. század óta újonnan kifejlődött termelőerőknek a terméke – eszményként lebeg, melynek létezése múltbeli létezés. Nem történelmi eredményként, hanem a történelem kiindulópontjaként. Ugyanis a természetszerű egyénként – az emberi természetről alkotott elképzelésükhöz hozzámérten –, nem történelmileg keletkezőként, hanem a természettől tételezettként. Ez a csalatkozás eddig sajátja volt minden új korszaknak. Steuart, aki

* [társadalmi szerződése[9]]

némely tekintetben a XVIII. századdal ellentétben áll és mint arisztokrata inkább áll történelmi talajon, ezt az együgyűséget elkerülte.

Minél mélyebben visszamegyünk a történelemben, annál inkább jelenik meg az egyén, ennélfogva a termelő egyén is, önállótlannak, egy nagyobb egészhez tartozónak: először még egészen természetes módon a családban és a törzzsé kiszélesedett családban; később a törzsek ellentétéből és összeolvadásából létrejövő különböző formájú közösségekben. Csak a XVIII. században, a „polgári társadalomban" lépnek szembe az egyes emberrel a társadalmi összefüggés különböző formái az ő magáncéljait szolgáló puszta eszközökként, külső szükségszerűségként. De az a korszak, amely ezt az álláspontot, az egyedülálló egyes ember álláspontját létrehozza, éppen az eddig legfejlettebb társadalmi (erről az álláspontról általános) viszonyok korszaka. Az ember a szó legszorosabb értelmében „*ζῷον πολιτικόν*"[10], nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá válni. Az egyedülálló egyes ember társadalmon kívüli termelése – ritkaság, mely persze megeshetik a véletlen folytán a vadonba vetődött civilizált emberrel, akiben dinamikusan megvannak már a társadalmi erők – éppoly képtelenség, mint a nyelv kifejlődése *együtt* élő és egymással beszélő egyének nélkül. Kár ezzel hosszabban időt tölteni. A pontot érinteni sem kellene, ha ezt az ízetlenséget, amelynek a XVIII. század embereinél még értelme és érthetősége volt, Bastiat, Carey, Proudhon stb. nem vonták volna be megint komolyan a legmodernebb gazdaságtanba. Proudhonnak, a többi között, természetesen kellemes, hogy egy gazdasági viszony eredetét, amelynek történelmi keletkezését nem ismeri, történelemfilozófiailag olymódon fejtse ki, hogy mítoszokat költ: Ádám vagy Prométheusz készen rábukkant az eszmére, ezt azután bevezették stb. Nincs unalmasabb és szárazabb dolog, mint a fantaziáló locus communis*.

Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelésről – társadalmi egyének termeléséről van szó. Úgy tűnhetnék tehát, hogy ahhoz, hogy egyáltalában a termelésről beszéljünk, vagy nyomon kell követnünk a történelmi fejlődési folyamatot különböző fázisaiban, vagy eleve ki kell jelentenünk, hogy egy meghatározott történelmi korszakkal foglalkozunk, tehát pl. a modern polgári termeléssel – amely valójában tulajdonképpeni témánk. Ámde minden termelési korszaknak vannak bizonyos közös ismertetőjegyei, közös meghatározásai. Az *általában-való termelés* – elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel meg-

* [közhely]

takarítja nekünk az ismétlést. Mindamellett ez az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös maga is sokszorosan tagolt, különböző meghatározásokba széjjelváló. Ebből némely dolog valamennyi korszaké; más dolog egynéhányé közösen. [Bizonyos] meghatározások közösek a legmodernebb korszakban és a legrégibben. Nélkülük nem gondolható el termelés; ámde ha a legfejlettebb nyelveknek vannak is a legfejletlenebbekkel közös törvényei és meghatározásai, éppen a különbség ettől az általánostól és közöstől az, ami a fejlődésüket teszi; éppen külön kell választani azokat a meghatározásokat, amelyek a termelésre egyáltalában érvényesek, nehogy az egység mellett – amely már abból is folyik, hogy a szubjektum, az emberiség és az objektum, a természet ugyanaz – a lényeges különbségről megfeledkezzünk. Ebben a megfeledkezésben rejlik pl. a modern közgazdászok egész bölcsessége, akik a fennálló társadalmi viszonyok örökkévalóságát és harmóniáját bizonyítják. Pl. hogy termelés nem lehetséges termelési szerszám nélkül, még ha csupán a kéz is ez a szerszám; hogy nem lehetséges termelés múltbeli, felhalmozott munka nélkül, még ha ez a munka csupán az a készség is, amely a vadember kezében ismételt gyakorlás révén felgyülemlett és koncentrálódott. A tőke többek között termelési szerszám is, múltbeli, objektiválódott munka is. Tehát a tőke általános, örök természeti viszony; mármint ha elhagyom éppen azt a sajátosságot, amely a „termelési szerszámot", a „felhalmozott munkát" tőkévé teszi. A termelési viszonyok egész története ezért pl. Careynél úgy jelenik meg, mint egy a kormányok által rosszindulatúan kezdeményezett hamisítás.

Ha nincs általában-való termelés, akkor nincs általános termelés sem. A termelés mindig egy *különös* termelési ág – pl. földművelés, állattenyésztés, manufaktúra stb. – vagy pedig *totalitás*. Csakhogy a politikai gazdaságtan nem technológia. Egy adott társadalmi fokon álló termelés általános meghatározásainak viszonya a különös termelési formákhoz máshol fejtendő ki (később). Végül a termelés nem is csak különös termelés. Hanem mindig csak egy bizonyos társadalmi test, társadalmi szubjektum tevékenykedik termelési ágak nagyobb vagy szűkösebb totalitásában. Az a viszony, amelyben a tudományos ábrázolás a reális mozgáshoz áll, még szintén nem ide tartozik. Termelés általában. Különös termelési ágak. A termelés totalitása.

A gazdaságtanban divat egy általános részt előrebocsátani – és éppen ez a rész szerepel „termelés" cím alatt (lásd pl. J. St. Mill[11]–, amelyben minden termelés *általános feltételeit* tárgyalják. Ez az általános rész a következőkből áll vagy állítólag kell hogy álljon: 1. azokból a feltételekből, amelyek nélkül termelés nem lehetséges. Ez tehát valójában nem egyéb,

mint minden termelés lényegi mozzanatainak megállapítása. De, mint látni fogjuk, ez a valóságban néhány nagyon egyszerű meghatározásra szorítkozik, amelyeket lapos tautológiákban teregetnek széjjel; 2. azokból a feltételekből, amelyek a termelést többé vagy kevésbé előmozdítják, mint pl. Adam Smithnél[12] a haladó és a pangó társadalmi állapot. Hogy ezt, aminek nála mint ötletnek megvan a maga értéke, tudományos jelentőségre emeljük, meg kellene vizsgálni a *termelékenységi fokok* periódusait egyes népek fejlődésében – amely vizsgálat kívül esik a téma tulajdonképpeni határain, amennyiben azonban beletartozik, a konkurrencia, felhalmozás stb. kifejtésénél kell elhelyezni. Az általános megfogalmazásban a válasz arra az általánosságra lyukad ki, hogy egy ipari nép abban a pillanatban éri el termelésének csúcspontját, amikor egyáltalában eljut történelmének csúcspontjára. In fact*. Egy nép addig áll ipari fejlődése csúcsán, amíg még nem a nyereség, hanem a nyerés a fődolog számára. Ennyiben a jenkik az angolok felett állnak. Vagy pedig: hogy pl. bizonyos faji adottságok, éghajlatok, természeti viszonyok, mint tengerparti fekvés, a talaj termékenysége stb. kedvezőbbek a termelésre, mint mások. Ez megintcsak arra a tautológiára lyukad ki, hogy a gazdagságot annál könnyebben alkotják meg, minél nagyobb fokban vannak meg szubjektíve és objektíve az elemei.

De mindez nem az, amit a közgazdászok ebben az általános részben valóban szem előtt tartanak. Hanem arról van szó, hogy a termelést – lásd pl. Millt[13] –, az elosztástól stb. eltérően, a történelemtől független örök természeti törvények keretébe foglaltnak ábrázolják, s ez alkalommal azután suttyomban *polgári* viszonyokat csempésznek be megdönthetetlen természeti törvényekként az in abstracto** vett társadalomba. Ez a többékevésbé tudatos célja az egész eljárásnak. Az elosztásnál ezzel szemben az emberek, úgymond, csakugyan megengedtek maguknak mindenféle önkényeskedést. Teljesen eltekintve a termelésnek és elosztásnak durva szétszakításától, valamint valóságos viszonyuktól, annyi már eleve mindenképpen világos, hogy bármily különféle is az elosztás különböző társadalmi fokokon, okvetlenül lehetséges benne, csakúgy, mint a termelésben, közös meghatározásokat kiemelni, és ugyanúgy itt is lehetséges minden történelmi különbséget összezavarni vagy *általános emberi* törvényekben kioltani. Pl. a rabszolga, a jobbágy, a bérmunkás, mind megkap egy élelemmennyiséget, amely lehetővé teszi számára, hogy mint rabszolga, mint jobbágy, mint bérmunkás létezzék. A hódító, aki a sarcból, vagy a hivatal-

* [Valóban; Tényleg]
** [elvontan]

nok, aki az adóból, vagy a földtulajdonos, aki a járadékból, vagy a szerzetes, aki az alamizsnából, vagy a levita[14], aki a tizedből él, mind olyan hányadot kap a társadalmi termelésből, amely más törvények szerint van meghatározva, mint a rabszolgáé stb. Az a két főpont, amelyet minden közgazdász beállít ebbe a rovatba, a következő: 1. tulajdon; 2. ennek biztosítása igazságszolgáltatás, rendőrség stb. által. Erre nagyon röviden ezt lehet válaszolni:

ad 1. Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. Ilyen értelemben tautológia azt mondani, hogy a tulajdon (tulajdonbavétel, elsajátítás) a termelés egyik feltétele. Nevetséges azonban innen a tulajdon egy meghatározott formájára, pl. a magántulajdonra átugrani. (Amely ráadásul még feltételez egy ellentétes formát is, a *nem-tulajdont.*) A történelem éppenséggel azt mutatja, hogy a köztulajdon (pl. a hinduknál, szlávoknál, régi keltáknál stb.) az eredetibb forma, olyan forma, amely a községi tulajdon alakjában még sokáig jelentős szerepet játszik. Arról a kérdésről, hogy a gazdagság a tulajdonnak ilyen vagy olyan formájában fejlődik-e jobban, itt még korántsincs szó. De azt mondani, hogy nem lehet szó termelésről, tehát társadalomról sem ott, ahol a tulajdon valamely formája nem létezik, ez tautológia. Olyan tulajdonbavétel, elsajátítás, amely semmit sem vesz tulajdonba, tesz sajáttá, contradictio in subjecto*.

ad 2. A szerzemény biztosítása stb. Ha ezeket a trivialitásokat visszavezetjük valóságos tartalmukra, többet kimondanak, mint amennyit prédikálóik tudnak. Azt ugyanis, hogy a termelés mindegyik formája létrehozza saját jogi viszonyait, kormányzási formáját stb. A nyerseség és fogalomnélküliség éppen abban rejlik, hogy a szervesen összetartozót véletlenszerűen vonatkoztatják egymásra, puszta reflexiós összefüggésbe hozzák. A polgári közgazdászok szeme előtt csak az lebeg, hogy a modern rendőrség mellett jobban lehet termelni, mint pl. az ököljog idején. Csak azt felejtik el, hogy az ököljog is jog, és hogy az erősebb joga más formában az ő „jogállamukban" is továbbél.

Amikor a termelés egy meghatározott fokának megfelelő társadalmi állapotok még csak keletkezőben vagy amikor már elmúlóban vannak, a termelésben természetesen zavarok állnak be, habár különböző fokban és különböző hatással.

Összefoglalásul: Vannak minden termelési fok számára közös meghatározások, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat rögzít; de minden

* [ellentmondás a szubjektumban; fogalombeli ellentmondás; önellentmondás]

termelés úgynevezett *általános feltételei* nem egyebek, mint ezek az elvont mozzanatok, melyekkel egyetlen valóságos történelmi termelési fok sincs fogalmilag megragadva.

2. A termelés általános viszonya az elosztáshoz, cseréhez, fogyasztáshoz

Mielőtt a termelés további elemzésébe bocsátkoznánk, szükséges szemügyre vennünk azokat a különböző rovatokat, amelyeket a közgazdászok melléje állítanak.

A közvetlenül kézenfekvő elképzelés a következő: A termelésben sajátítják el (állítják elő, alakítják) a társadalom tagjai a természeti termékeket emberi szükségletekre; az elosztás határozza meg azt az arányt, amelyben az egyes ember ezekben a termékekben részesül; a csere juttatja hozzá azokat a különös termékeket, amelyekre az elosztás révén neki jutott hányadot át akarja váltani; végül a fogyasztásban válnak a termékek* az élvezés, az egyéni elsajátítás tárgyaivá. A termelés előállítja a szükségleteknek megfelelő tárgyakat; az elosztás szétosztja azokat a társadalmi törvények szerint; a csere az egyedi szükséglet szerint újra elosztja a már elosztottat; végül a fogyasztásban a termék kilép ebből a társadalmi mozgásból, közvetlenül tárgya és szolgája lesz az egyedi szükségletnek és az élvezésben kielégíti azt. Így a termelés jelenik meg mint a kiindulópont, a fogyasztás mint a végpont, az elosztás és a csere mint a közép, amely maga is kettős, amennyiben az elosztás mint a társadalomból, a csere mint az egyénekből kiinduló mozzanat van meghatározva. A termelésben objektiválódik a személy, a fogyasztásban** szubjektiválódik a dolog; az elosztásban a társadalom általános, uralkodó meghatározások formájában átveszi a közvetítést termelés és fogyasztás között; a cserében ez a közvetítés az egyén véletlen meghatározottsága révén megy végbe.

Az elosztás meghatározza azt az arányt (mennyiséget), amelyben a termékek az egyénnek kijutnak; a csere meghatározza azokat a termékeket, amelyekben az egyén az elosztás révén neki juttatott részt kívánja.

Termelés, elosztás, csere, fogyasztás így szabályszerű következtetést alkotnak; a termelés az általánosság, az elosztás és a csere a különösség, a fogyasztás az egyediség, melyben az egész összezárul. Ez csakugyan összefüggés, de lapos. A termelést általános természeti törvények határozzák

* [*A kéziratban:*] termelés

** [*A kéziratban:*] a személyben

meg; az elosztást társadalmi véletlen határozza meg, és ezért többé vagy kevésbé kedvező hatással lehet a termelésre; a csere kettejük között fekszik mint formálisan társadalmi mozgás, a lezáró aktus pedig, a fogyasztás, amelyet nemcsak végpontnak, de végcélnak is felfognak, tulajdonképpen kívül esik a gazdaságtanon, kivéve amennyiben megint visszahat a kiindulópontra és az egész folyamatot újból elindítja.

A közgazdászok ellenfelei – akár tárgykörükön belül, akár azon kívül álló ellenfelei –, akik szemükre vetik, hogy az összetartozót barbár módon szétszakítják, vagy ugyanazon a talajon állnak, mint ők, vagy alattuk. Mi sem közönségesebb, mint az a szemrehányás, hogy a közgazdászok a termelést túlontúl kizárólagosan öncélnak tekintik. Az elosztáson, úgymond, éppúgy megfordul a dolog. Ennek a szemrehányásnak éppen az a gazdaságtani elképzelés szolgál alapul, hogy az elosztás mint önálló, független terület tanyázik a termelés mellett. Vagy az a szemrehányás, hogy a mozzanatokat nem egységükben fogják fel. Mintha ez a szétszakítás nem a valóságból hatolt volna a tankönyvekbe, hanem fordítva, a tankönyvekből a valóságba, és itt fogalmak dialektikus kiegyenlítéséről, nem pedig reális viszonyok felfogásáról volna szó!

a_1) Fogyasztás és termelés

A termelés közvetlenül fogyasztás is. Kettős fogyasztás, szubjektív és objektív: az egyén, aki a megtermelésben kifejti képességeit, ki is adja, el is fogyasztja azokat a termelés aktusában, teljesen úgy, mint ahogy a természetes nemzés életerők fogyasztása. Másodszor: a termelési eszközök fogyasztása, amelyeket használnak és elhasználnak, és részben (mint pl. a tüzelésnél) megint általános elemeikre bomlanak. Ugyanígy a nyersanyag fogyasztása, amely nem marad meg természetes alakjában és mivoltában, hanem felemésztődik. Maga a termelés aktusa ezért minden mozzanatában a fogyasztás aktusa is. Ezt azonban elismerik a közgazdászok. A termelést mint közvetlenül azonosat a fogyasztással, a fogyasztást mint közvetlenül egybeesőt a termeléssel *termelő fogyasztásnak* nevezik. A termelésnek és fogyasztásnak ez az azonossága Spinoza tételére vezet: Determinatio est negatio.*

De a termelő fogyasztásnak ezt a meghatározását csak azért állítják fel, hogy a termeléssel azonos fogyasztást elválasszák a tulajdonképpeni fogyasz-

* [A meghatározás tagadás.[15]]

tástól, melyet viszont a termelés megsemmisítő ellentéteként fognak fel. Vegyük szemügyre tehát a tulajdonképpeni fogyasztást.

A fogyasztás közvetlenül termelés is, ahogy a természetben az elemek és a kémiai anyagok fogyasztása a növény termelése. Hogy pl. a táplálkozásban, a fogyasztás egyik formájában az ember a saját testét termeli, az világos. Ez azonban a fogyasztás minden más fajtájára is érvényes, amely egy vagy más módon az embert valamilyen szempontból termeli. Fogyasztó termelés. Ámde, mondja a gazdaságtan, ez a fogyasztással azonos termelés egy második, az első termék megsemmisítéséből létrejövő termelés. Az elsőben dologiasult a termelő, a másodikban személyesül az általa létrehozott dolog. Tehát ez a fogyasztó termelés – noha termelés és fogyasztás közvetlen egysége – lényegileg különbözik a tulajdonképpeni termeléstől. Az a közvetlen egység, amelyben a termelés a fogyasztással és a fogyasztás a termeléssel egybeesik, meghagyja közvetlen kettősségüket.

A termelés tehát közvetlenül fogyasztás, a fogyasztás közvetlenül termelés. Mindegyik közvetlenül a maga ellenkezője. Egyúttal azonban közvetítő mozgás megy végbe kettejük között. A termelés közvetíti a fogyasztást, amelynek anyagát létrehozza, nélküle a fogyasztásnak nem volna tárgya. De a fogyasztás is közvetíti a termelést, amennyiben a termékeknek csak a fogyasztás hozza létre a szubjektumot, amelynek számára termékek. A termék csak a fogyasztásban kapja meg a végső finisht*. Az a vasút, amelyen nem utaznak, amelyet tehát nem használnak el, nem fogyasztanak el, az csak *δυνάμει*** vasút, nem pedig valóság szerint. Termelés nélkül nincs fogyasztás; de fogyasztás nélkül sincs termelés, mivel a termelés így céltalan volna. A fogyasztás kettősen termeli a termelést: 1. azáltal, hogy a termék csak a fogyasztásban válik valóságos termékké. Pl. egy ruha csak a viselés aktusával válik valóban ruhává; egy ház, amely lakatlan, in fact nem valóságos ház; a termék tehát, a puszta természeti tárgytól eltérően, csak a fogyasztásban igazolódik, *jön létre* termékként. A fogyasztás adja csak meg a terméknek, azzal, hogy feloldja, a finishing stroke-ot***; mert a termelés [eredménye] nem° mint tárgyiasult tevékenység termék, hanem csak mint a tevékeny szubjektum számára való tárgy; 2. azáltal, hogy a fogyasztás hozza létre az *új* termelés szükségletét, tehát a termelésnek azt az eszmei, belsőleg hajtó okát, mely annak előfeltétele. A fogyasztás hozza létre a termelés

* [befejezést; kikészítést]
** [lehetőség szerint; potenciálisan]
*** [az utolsó simítást]
° [*A kéziratban*:] nemcsak

törekvését; létrehozza a tárgyat is, amely céltmeghatározóan tevékenykedik a termelésben. Ha világos, hogy a termelés szolgáltatja külsőlegesen a fogyasztás tárgyát, akkor ezért éppolyan világos, hogy a fogyasztás *tételezi eszmeileg* a termelés tárgyát, mint belsőleges képet, mint szükségletet, mint törekvést és mint célt. A termelés tárgyait még szubjektív formában hozza létre. Szükséglet nélkül nincs termelés. De a fogyasztás újratermeli a szükségletet.

Ennek felel meg a termelés részéről, hogy 1. a fogyasztásnak* az anyagot, a tárgyat szolgáltatja. Fogyasztás tárgy nélkül nem fogyasztás; tehát a termelés létrehozza erről az oldalról, termeli a fogyasztást. 2. A termelés azonban nemcsak a tárgyat hozza létre a fogyasztás számára. Megadja a fogyasztásnak meghatározottságát, jellegét, finishét is. Ahogy a fogyasztás adta meg a terméknek mint terméknek a finishét, ugyanúgy adja meg a termelés a fogyasztásnak a finishét. *Először is* a tárgy nem egyáltalában tárgy, hanem egy meghatározott tárgy, amelyet egy meghatározott módon kell elfogyasztani, s ezt a módot megint magának a termelésnek kell közvetítenie. Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel. Nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is termeli ezért a termelés, nemcsak objektíven, hanem szubjektíven is. A termelés létrehozza tehát a fogyasztót. 3. A termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is szolgáltat az anyagnak. Amikor a fogyasztás első természeti nyerseségéből és közvetlenségéből kilép – és az ezen a fokon való veszteglés maga is még a természeti nyerseségben megrekedő termelés eredménye volna –, őt magát is mint törekvést a tárgy közvetíti. A tárgy iránt érzett szükségletet a tárgy észlelése hozta létre. A műtárgy – ugyanígy minden más termék – műértő és a szépség élvezésére képes közönséget hoz létre. A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára. A termelés ennélfogva termeli a fogyasztást, 1. azáltal, hogy létrehozza számára az anyagot; 2. azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját; 3. azáltal, hogy az általa először tárgyként tételezett termékeket előállítja mint szükségletet a fogyasztóban. Megtermeli ennélfogva a fogyasztás tárgyát, a fogyasztás módját, a fogyasztás törekvését. Ugyanígy a fogyasztás megtermeli a termelő *hajlamát*, azáltal, hogy mint céltmeghatározó szükséglet ösztökéli őt.

A fogyasztás és termelés közötti azonosságok tehát háromszorosan jelennek meg:

* [*A kéziratban*:] termelésnek

1. *Közvetlen azonosság*: a termelés fogyasztás; a fogyasztás termelés. Fogyasztó termelés. Termelő fogyasztás. A nemzetgazdászok mindkettőt termelő fogyasztásnak nevezik. Tesznek azonban még egy különbséget. Az első mint újratermelés, a második mint termelő fogyasztás szerepel. Az elsőt illetően minden vizsgálatuk a termelő vagy nem-termelő munkára vonatkozik, a másodikat illetően a termelő vagy nem-termelő fogyasztásra.

2. Hogy mindegyikük a másik eszközeként jelenik meg; közvetítik egymást; amit úgy fejeznek ki, hogy kölcsönösen függenek egymástól; mozgás ez, miáltal egymásra vonatkoznak és egymás számára kölcsönösen nélkülözhetetleneknek jelennek meg, de mégis még külsőlegesek maradnak egymás számára. A termelés létrehozza az anyagot mint külsőleges tárgyat a fogyasztás számára; a fogyasztás létrehozza a szükségletet mint belsőleges tárgyat, mint célt a termelés számára. Termelés nélkül nincs fogyasztás; fogyasztás nélkül nincs termelés. A gazdaságtanban ez sok formában szerepel.

3. A termelés nemcsak közvetlenül fogyasztás és a fogyasztás nemcsak közvetlenül termelés; a termelés nem is csak eszköz a fogyasztás számára és a fogyasztás nem is csak cél a termelés számára, vagyis hogy egyik a másiknak tárgyát szolgáltatja, a termelés külsőleges tárgyat a fogyasztásnak, a fogyasztás elképzelt tárgyat a termelésnek; hanem mindegyikük nemcsak közvetlenül a másik, s nem csak közvetítője a másiknak, hanem mindegyikük azáltal, hogy végbemegy, létrehozza a másikat; önmagát mint a másikat. A fogyasztás viszi csak végbe a termelés aktusát, azáltal, hogy a terméket mint terméket bevégzi, azáltal, hogy feloldja, önálló dologi formáját felemészti; azáltal, hogy a termelés első aktusában kifejlődött hajlamot az ismétlés szükségletével a készségig fokozza; a fogyasztás tehát nemcsak az a lezáró aktus, amely által a termék termékké, hanem az is, amely által a termelő termelővé válik. Másrészt a termelés termeli a fogyasztást, azáltal, hogy létrehozza a fogyasztás meghatározott módját, azután pedig azáltal, hogy létrehozza a fogyasztás ingerét, magát a fogyasztóképességet mint szükségletet. Ezt az utolsó, 3. alatt meghatározott azonosságot a gazdaságtanban sokszor taglalják a kereslet és kínálat, a tárgyak és szükségletek, a társadalom által létrehozott és természetes szükségletek viszonyában.

Ezekután egy hegeliánus számára mi sem egyszerűbb, mint termelést és fogyasztást azonosítani. És ezt megtették nemcsak szocialista szépirodalmárok[16], hanem még prózai közgazdászok is, pl. Say[17], abban a formában, hogy ha egy népet veszünk szemügyre, annak termelése egyben annak fogyasztása. Vagy akár az emberiséget in abstracto. Storch kimutatta[18], hogy mi a hamis Saynél, amennyiben egy nép pl. nem tisztán elfogyasztja a termékét, hanem termelési eszközöket is létrehoz stb., állótőkét stb. A tár-

sadalmat egyetlen szubjektumnak tekinteni azonfelül annyi, mint helytelenül tekinteni; spekulatív módon. Egy szubjektumnál termelés és fogyasztás egy aktus mozzanataiként jelennek meg. A fontos itt csak kiemelni, hogy ha a termelést és fogyasztást egy szubjektum vagy sok egyén tevékenységeinek tekintjük, akkor mindenesetre mint olyan folyamat mozzanatai jelennek meg, melyben a termelés a valóságos kiindulópont és ezért egyben az átfogó mozzanat. A fogyasztás mint szükség, mint szükséglet, maga is a termelő tevékenység belső mozzanata. De a termelő tevékenység a realizálás kiindulópontja és ezért egyben átfogó mozzanata, az az aktus, amelyben az egész folyamat újra lezajlik. Az egyén termel egy tárgyat és annak elfogyasztásával megint visszaérkezik önmagába, de mint termelő és önmagát újratermelő egyén. A fogyasztás így a termelés mozzanataként jelenik meg.

A társadalomban azonban a termelő vonatkozása a termékre – mihelyt az kész – külsőleges, és a termék visszatérése a szubjektumhoz a szubjektumnak más egyénekhez való vonatkozásaitól függ. A szubjektum nem veszi közvetlenül birtokába a terméket. De nem is célja, hogy azt közvetlenül elsajátítsa, ha a társadalomban termel. A termelő és a termékek közé lép az *elosztás*, amely társadalmi törvények révén meghatározza a termelő részesedését a termékek világából, tehát a termelés és a fogyasztás közé lép.

Vajon mármost az elosztás mint önálló terület áll-e a termelés mellett és azon kívül?

b_1) Elosztás és termelés

Ha a szokásos gazdaságtanokat szemügyre vesszük, először is fel kell tűnnie annak, hogy azokban mindent kettősen vesznek fel. Pl. az elosztásban földjáradék, munkabér, kamat és profit szerepel, a termelésben pedig föld, munka, tőke szerepel mint a termelés hatóerői. Ami a tőkét illeti, eleve világos, hogy kettősen veszik fel, 1. mint termelési hatóerőt; 2. mint jövedelmi forrást, mint ami meghatároz meghatározott elosztási formákat. Kamat és profit ezért szintén szerepelnek mint ilyenek a termelésben, amennyiben olyan formák, amelyekben a tőke gyarapszik, növekszik, tehát magának a tőke termelésének mozzanatai. Kamat és profit mint elosztási formák feltételezik a tőkét mint a termelés hatóerejét. Ezek olyan elosztási módok, melyeknek előfeltétele a tőke mint termelési hatóerő. Egyúttal a tőke újratermelési módjai is.

Ugyanígy a munkabér egy más rovat alatt tekintett bérmunka; az a meghatározottság, amellyel a munka itt mint termelési hatóerő bír, elosztási meghatározásként jelenik meg. Ha a munka nem bérmunkaként volna meg-

határozva, akkor az a mód, ahogyan a termékekben részesedik, nem munkabérként jelennék meg, mint pl. a rabszolgaságban. Végül a földjáradék, hogy mindjárt a legfejlettebb elosztási formát vegyük, amelyben a földtulajdon a termékekben részesedik, a nagy földtulajdont (tulajdonképpen a nagybani mezőgazdaságot) feltételezi mint termelési hatóerőt, nem a földet mint földet, éppoly kevéssé, mint a bér a munkát mint munkát. Az elosztási viszonyok és módok ezért csak a termelési hatóerők visszájaként jelennek meg. Az az egyén, aki a bérmunka formájában vesz részt a termelésben, a munkabér formájában részesedik a termékekben, a termelés eredményeiben. Az elosztás tagozódását teljesen meghatározza a termelés tagozódása. Az elosztás maga is a termelés terméke, nemcsak tárgya szerint, merthogy csak a termelés eredményei oszthatók el, hanem formája szerint is, merthogy a termelésben való részvétel meghatározott módja határozza meg az elosztás különös formáit, azt a formát, amelyben az elosztásban való részesedés történik. Teljességgel illúzió, amikor a termelésben a földet, az elosztásban a földjáradékot veszik fel stb.

Az olyan közgazdászok, mint Ricardo, akiknek leginkább vetik szemükre azt, hogy csak a termelést tartják szem előtt, ezért kizárólag az elosztást határozták meg a gazdaságtan tárgyaként, mert ösztönösen az elosztási formákat fogták fel a leghatározottabb kifejezésnek, amelyben egy adott társadalomban a termelési hatóerők rögződnek.

Az egyes egyénnel szemben az elosztás természetesen úgy jelenik meg, mint társadalmi törvény, amely megszabja az egyén helyzetét a termelésben, amelyen belül termel, tehát mint ami megelőzi a termelést. Az egyénnek nincs eleve tőkéje, földtulajdona. Születésétől kezdve a bérmunkára utalja őt a társadalmi elosztás. De maga ez a ráutaltság annak eredménye, hogy tőke, földtulajdon mint önálló termelési hatóerők léteznek.

Ha egész társadalmakat veszünk szemügyre, még egy szempontból tűnik úgy, hogy az elosztás megelőzi és meghatározza a termelést; mintegy gazdaság előtti tényként. Egy hódító nép elosztja a földet a hódítók között és így kiszabja a földtulajdon egy meghatározott elosztását és formáját: ennélfogva meghatározza a termelést. Vagy rabszolgákká teszi a meghódítottakat és így a rabszolgamunkát teszi a termelés alapzatává. Vagy egy nép forradalom útján parcellákra töri a nagy földtulajdont; ezzel az új elosztással tehát új jelleget ad a termelésnek. Vagy a törvényhozás örökössé teszi bizonyos családok földtulajdonát, vagy [mint] örökletes kiváltságot osztja el a munkát és így kasztszerűen rögzíti. Mindezekben az esetekben – és ezek mind történelmiek – úgy tűnik, hogy nem a termelés tagolja és határozza meg az elosztást, hanem fordítva, az elosztás a termelést.

Az elosztás a leglaposabb felfogásban a termékek elosztásaként jelenik meg és így a termeléstől távolabb esőként és mintegy önállóként vele szemben. De az elosztás, mielőtt a termékek elosztása volna, előbb: 1. a termelési szerszámok elosztása, és 2. ami ugyane viszonynak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. (Az egyének besorolása meghatározott termelési viszonyok alá.) A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglaltatik, és amely meghatározza a termelés tagozódását. A termelést ettől a benne foglalt elosztástól eltekintve szemügyre venni nyilván üres elvonatkoztatás, míg fordítva; a termékek elosztása magától adva van ezzel az eredetileg a termelés egyik mozzanatát alkotó elosztással. Ricardo, aki arra törekedett, hogy a modern termelést meghatározott társadalmi tagozódásában fogja fel, és aki par excellence* a termelés közgazdásza, éppen ezért *nem* a termelést, hanem az elosztást jelenti ki a modern gazdaságtan tulajdonképpeni témájának. Ebből megint következik azoknak a közgazdászoknak az idétlensége, akik a termelést mint örök igazságot fejtik ki, a történelmet ellenben az elosztás területére száműzik.

Hogy milyen viszonyban áll ez a termelést magát meghatározó elosztás a termeléshez, nyilvánvalóan magán a termelésen belüli kérdés. Ha azt mondanák, hogy mivel a termelésnek a termelési szerszámok bizonyos elosztásából kell kiindulnia, akkor az elosztás legalábbis ebben a jelentésben megelőzi a termelést, előfeltétele annak, erre azt kell válaszolni, hogy a termelésnek tényleg megvannak a feltételei és előfeltételei, amelyek a termelés mozzanatait alkotják. Ezek a kezdet kezdetén természetadta feltételekként jelenhetnek meg. Maga a termelés folyamata természetadtából történelmivé változtatja őket, és ha az egyik időszak számára a termelés természeti előfeltételeként jelennek meg, egy másik időszak számára annak történelmi eredménye voltak. Magán a termelésen belül is állandóan változnak. Pl. a gépi berendezés alkalmazása megváltoztatta mind a termelési szerszámok, mind a termékek elosztását. A modern nagy földtulajdon maga a modern kereskedelemnek és a modern iparnak, valamint ez utóbbi mezőgazdasági alkalmazásának az eredménye.

A fentebb felvetett kérdések mind végső fokon abban oldódnak fel, hogy általános-történelmi viszonyok hogyan játszanak bele a termelésbe, és hogy mi a termelés viszonya egyáltalában a történelem mozgásához. A kérdés nyilvánvalóan magának a termelésnek tárgyalásához és kifejtéséhez tartozik.

De abban a triviális formában, amelyben fentebb felvetődtek, ugyanolyan

* [sajátképpen; kiváltképpen; mindenekelőtt]

röviden el is intézhetők. Minden hódításnál három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (pl. az angolok Írországban századunkban, részben Indiában); vagy meghagyja a régi termelési módot és megelégszik sarccal (pl. törökök és rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál). Valamennyi esetben a termelési mód, akár a hódító népé, akár a meghódítotté, akár a kettő egybeolvadásából származó, meghatározza a kialakuló új elosztást. Noha ez az új elosztás az új termelési időszak előfeltételeként jelenik meg, maga is ilyenképpen megint a termelés terméke, nemcsak általában a történelmi, hanem a meghatározott történelmi termelésé.

A mongolok pl. oroszországi pusztításaikkal termelésükhöz, az állattenyésztéshez mérten cselekedtek, melynek nagy, lakatlan térségek az egyik fő feltétele. A germán barbárok, akiknél a jobbágyokkal űzött földművelés hagyományos termelés volt, és elszigetelt falusi életet folytattak, annál könnyebben tudták a római tartományokat ezeknek a feltételeknek alávetni, mert a földtulajdonnak ott végbement koncentrációja már teljesen felborította a régebbi mezőgazdasági viszonyokat.

Hagyományos elképzelés, hogy bizonyos időszakokban csakis rablásból éltek. De hogy rabolni lehessen, kell legyen valami rabolnivaló, tehát termelés. És a rablás módját magát is a termelés módja határozza meg. Egy stock-jobbing nationt* pl. nem lehet olymódon megrabolni, mint egy tehénpásztor nemzetet.

A rabszolga esetében a termelési szerszámot közvetlenül rabolják. De akkor az kell, hogy annak az országnak a termelése, amelynek számára rabolják, olyan tagoltságú legyen, hogy rabszolgamunkára módot adjon, vagy (mint a déli Amerikában stb.) a rabszolgának megfelelő termelési módot kell létrehozni.

Törvények egy termelési szerszámot, pl. a földet örökössé tehetnek bizonyos családokban. Ezek a törvények csak akkor tesznek szert gazdasági jelentőségre, ha a nagy földtulajdon összhangban van a társadalmi termeléssel, mint pl. Angliában. Franciaországban a nagy földtulajdon ellenére kicsinybeni mezőgazdaságot folytattak, ezért is törte szét a forradalom a nagy földtulajdont. De a parcellázás örökössététele, pl. törvények útján? E törvények ellenére a tulajdon ismét koncentrálódik. A törvények befolyását az elosztási viszonyok megrögzítésére és ezáltal behatásukat a termelésre külön kell meghatározni.

* [tőzsdespekuláns nemzetet]

c1) Végül a csere és a forgalom

A forgalom maga csak meghatározott mozzanata a cserének, vagy pedig a maga totalitásában tekintett csere.

Amennyiben a *csere* csak közvetítő mozzanat a termelés és az általa meghatározott elosztás, valamint a fogyasztás között, amennyiben viszont a fogyasztás maga is a termelés mozzanataként jelenik meg, a termelés a cserét nyilvánvalóan szintén magában foglalja mint mozzanatát.

Először is világos, hogy a tevékenységeknek és képességeknek az a cseréje, amely magában a termelésben megy végbe, közvetlenül a termeléshez tartozik és annak lényegét alkotja. Ugyanez áll másodszor a termékek cseréjére, amennyiben a csere a közvetlen fogyasztásra szánt kész termék előállításának eszköze. Ennyiben a csere maga is a termelésben benne foglalt aktus. Harmadszor, az úgynevezett dealerek és dealerek közötti exchange-et*, szervezetében is teljesen a termelés határozza meg, s az maga is termelő tevékenység. A csere a termelés mellett függetlenül és azzal szemben közömbösen csak abban az utolsó stádiumban jelenik meg, amikor a terméket közvetlenül a fogyasztás számára cserélik. De 1. nincs csere a munka megosztása nélkül, akár természetadta ez, akár maga is már történelmi eredmény; 2. magáncsere magántermelést előfeltételez; 3. a csere intenzitását éppúgy mint extenzióját, mint módját, a termelés fejlődése és tagolódása határozza meg. Pl. város és falu közötti csere; csere a falun, csere a városban stb. A csere ilyenformán minden mozzanatában úgy jelenik meg, mint amit a termelés vagy közvetlenül magában foglal, vagy meghatároz.

Az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat. Hogy a csere és a fogyasztás nem lehet az átfogó, az magától világos. Ugyanez áll az elosztásra mint a termékek elosztására. Mint a termelési hatóerők elosztása pedig az elosztás maga is a termelés mozzanata. Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg s *e különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyait.* Persze a termelést, *egyoldalú formájában*, magát is meghatározzák a többi mozzanatok. Pl. amikor a piac, azaz a cserének a területe kitágul, akkor a termelés terjedelemben nő és mélyebben

* [üzletemberek és üzletemberek közötti cserét[19]]

tagozódik. Az elosztás megváltozásával változik a termelés; pl. a tőke koncentrációjával, a népességnek a város és falu közötti különböző eloszlásával stb. Végül meghatározzák a termelést a fogyasztási szükségletek. A különböző mozzanatok között kölcsönhatás van. Minden szerves egésznél ez az eset.

3. A politikai gazdaságtan módszere

Ha egy adott országot politikai-gazdaságtanilag tekintünk, akkor a népességével kezdjük, annak eloszlásával osztályok, város, falu, tengerpart szerint, a különböző termelési ágakkal, a kivitellel és behozatallal, az évi termeléssel és fogyasztással, az áruárakkal stb.

Úgy tűnik, helyénvaló a reálissal és konkréttal, a valóságos előfeltételekkel kezdeni, tehát pl. a gazdaságtanban a népességgel, amely az alapzata és szubjektuma az egész társadalmi termelési aktusnak. Tüzetesebben szemügyre véve azonban ez hamisnak mutatkozik. A népesség – elvonatkoztatás, ha elhagyom pl. az osztályokat, amelyekből áll. Ezek az osztályok – megintcsak üres szó, ha nem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak, pl. bérmunka, tőke stb. Ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árakat stb. A tőke pl. semmi bérmunka nélkül, érték, pénz, ár stb. nélkül. Ha tehát a népességgel kezdeném, ez az egésznek egy kaotikus elképzelése volna, és közelebbi meghatározás révén, elemzés útján, egyre egyszerűbb fogalmakra jutnék, az elképzelt konkréttól egyre soványabb elvontságokra, mígnem elérkeznék a legegyszerűbb meghatározásokhoz. Innen azután ismét meg kellene tennem az utazást visszafelé, míg végül ismét a népességhez érkeznék, ezúttal azonban nem mint egy egésznek kaotikus elképzeléséhez, hanem mint sok meghatározás és vonatkozás gazdag totalitásához. Az első út az, amelyre a gazdaságtan a keletkezése során történelmileg lépett. A XVII. század közgazdászai pl. mindig az eleven egésszel, a népességgel, a nemzettel, állammal, több állammal stb. kezdik; de mindig azzal végzik, hogy elemzés útján fellelnek néhány meghatározó elvont, általános vonatkozást, mint a munka megosztása, pénz, érték stb. Mihelyt ezeket az egyes mozzanatokat már többé-kevésbé rögzítették és elvonatkoztatták, megkezdődtek azok a gazdaságtani rendszerek, amelyek az egyszerűtől – mint munka, a munka megosztása, szükséglet, csereérték – emelkednek fel az államhoz, a nemzetek közti cseréhez és a világpiachoz. Nyilván ez utóbbi a tudományosan helyes módszer. A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek

egysége. A gondolkodásban ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelenik meg, nem pedig mint kiindulópont, noha ő maga a valóságos kiindulópont és ezért egyben a szemlélet és az elképzelés kiindulópontja is. Az első úton a teljes elképzelést elvont meghatározássá párologtatták; a másodikon az elvont meghatározások a gondolkodás útján a konkrétnak az újraalkotására vezetnek. Ezért támadt Hegelnek az az illúziója, hogy a reálist mint magát a magában összefoglaló, magában elmélyülő és önmagából mozgó gondolkodás eredményét fogja fel, holott az elvonttól a konkréthoz felemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétat elsajátítja, mint szellemileg konkrétat újraalkotja. De semmi esetre sem magának a konkrétnak a keletkezési folyamata. Például a legegyszerűbb gazdasági kategória, mondjuk pl. a csereérték, feltételezi a népességet, a meghatározott viszonyok között termelő népességet; bizonyos fajta család- vagy község- vagy államszervezetet stb. is. Soha másként nem létezhetik, mint egy már adott konkrét, eleven egésznek elvont, egyoldalú vonatkozása. Mint kategóriának ellenben a csereértéknek özönvízelőtti létezése van. Ezért annak a tudatnak a számára – és a filozófiai tudat így van meghatározva –, amely a fogalmilag megragadó gondolkodást tekinti a valóságos embernek és ennélfogva a fogalmilag megragadott világot mint olyant tekinti csak a valóságosnak, a kategóriák mozgása jelenik meg mint az a valóságos termelési aktus – bár az sajnos lökést kap kívülről –, melynek eredménye a világ; ez pedig – de ez megint tautológia – annyiban helyes, hogy a konkrét totalitás mint gondolati totalitás, mint gondolati konkrétum, in fact a gondolkodásnak, a fogalmi megragadásnak terméke; de semmiképpen nem a szemléleten és elképzelésen kívül vagy túl gondolkodó és önmagát szülő fogalomnak terméke, hanem a szemlélet és elképzelés fogalmakká való feldolgozásának. Az egész, ahogyan a fejben mint gondolati egész megjelenik, a gondolkodó fejnek terméke, amely a világot a számára egyedül lehetséges módon sajátítja el, olyan módon, amely különbözik ennek a világnak művészi, vallási, gyakorlati-szellemi elsajátításától. A reális szubjektum továbbra is a fejen kívül marad a maga önállóságában fennállva; ameddig ugyanis a fej csak spekulatív, csak elméleti viszonyt tanúsít. Ezért az elméleti módszer mellett is a szubjektumnak, a társadalomnak, mint előfeltételnek mindig ott kell lebegnie az elképzelés előtt.

De nincs-e ezeknek az egyszerű kategóriáknak is konkrétabb kategóriákat megelőző független történelmi vagy természeti létezésük? Ça dépend,*

* [Attól függ.]

Pl. Hegel helyesen kezdi a jogfilozófiát a birtoklással mint a szubjektum legegyszerűbb jogi vonatkozásával. De nem létezik birtoklás a család- vagy az úr- és szolgaviszonyok előtt, amelyek sokkal konkrétabb viszonyok. Ellenben helyes volna azt mondani, hogy léteznek családok, törzsi egészek, amelyek még csak *birtokolnak*, de *tulajdonuk* nincsen. Az egyszerűbb kategória tehát egyszerű családi vagy törzsi társulások viszonyaként jelenik meg a tulajdonhoz viszonyítva. A magasabbrendű társadalomban egy fejlett szervezet egyszerűbb viszonyaként jelenik meg. A konkrét szubsztrátum azonban, amelynek vonatkozása a birtoklás, mindig előfeltétel. Elképzelhetünk egy egyes vadembert is mint birtokost. Ekkor azonban a birtoklás nem jogviszony. Nem helytálló, hogy a birtoklás történelmileg fejlődik családdá. Sőt, a birtoklás mindig feltételezi ezt a „konkrétabb jogi kategóriát". Annyi azonban mégis megmaradna, hogy az egyszerű kategóriák olyan viszonyok kifejezői, amelyekben a fejletlenebb konkrét realizálódhatott, anélkül hogy már tételezte volna azt a sokoldalúbb vonatkozást vagy viszonyt, amely a konkrétabb kategóriában szellemileg kifejeződik; míg a fejlettebb konkrét ugyanezt a kategóriát mint alárendelt viszonyt megtartja. Pénz létezhetik és történelmileg létezett is, mielőtt tőke létezett, mielőtt bankok léteztek, mielőtt bérmunka létezett stb. Ilyen szempontból mondhatjuk tehát, hogy az egyszerűbb kategória kifejezheti egy fejletlenebb egésznek uralkodó viszonyait vagy egy fejlettebb egésznek alárendelt viszonyait, amelyeknek történelmileg létezésük volt már, mielőtt az egész abban az irányban fejlődött, amely egy konkrétabb kategóriában kifejeződik. Ennyiben felelne meg az elvont gondolkodás menete, amely a legegyszerűbbtől emelkedik fel az összetettig, a valóságos történelmi folyamatnak.

Másrészt azt lehet mondani, hogy vannak igen fejlett, de történelmileg mégis éretlenebb társadalmi formák, amelyekben a gazdaság legmagasabb formái, pl. kooperáció, a munka fejlett megosztása stb., megvannak, anélkül hogy bármilyen pénz léteznék bennük, pl. Peruban.[20] A szláv közösségekben is a pénz és az azt megszabó csere nem vagy csak kevéssé lép fel az egyes közösségeken belül, hanem a határaikon, másokkal való érintkezésükben, ahogy egyáltalában helytelen a cserét az eredeti alkotóelemként a közösségen belül tételezni. Kezdetben a csere éppenséggel inkább a különböző közösségek egymásra való vonatkozásában lép fel, semmint egy és ugyanazon közösség tagjai között. Továbbá: Noha a pénz nagyon korán és mindenoldalúan szerepet játszik, mégis mint uralkodó elem az ókorban csak egyoldalúan meghatározott nemzeteknél, kereskedőnemzeteknél szerepel. És teljes kifejlődése, amely a modern polgári társadalomban előfeltétel, még a legműveltebb ókorban, a görögöknél és rómaiaknál is csak a

felbomlás időszakában jelenik meg. Tehát ez az egészen egyszerű kategória a maga intenzitásában történelmileg csakis a társadalom legfejlettebb állapotaiban jelenik meg. Korántsem járja át az összes gazdasági viszonyokat. Pl. a római birodalomban, legnagyobb fejlődése idején is, a természetbeni adó és természetbeni szolgáltatás marad az alapzat. A pénzügy ott tulajdonképpen csak a hadseregben fejlődött ki teljesen. Sohasem is ragadta meg a munka egészét. Ilyenképpen, bár az egyszerűbb kategória történelmileg a konkrétabb előtt létezhetett, teljes intenzív és extenzív fejlettségében éppen egy összetett társadalmi formához tartozhatik, míg a konkrétabb kategória egy kevésbé fejlett* társadalmi formában teljesebben kifejlődött.

A munka egészen egyszerű kategóriának látszik. Ősrégi a képzete is ebben az általánosságban — mint munka egyáltalában. Mégis, gazdaságilag ebben az egyszerűségben felfogva, a „munka" éppoly modern kategória, mint azok a viszonyok, amelyek ezt az egyszerű elvonatkoztatást létrehozzák. A monetárrendszer pl. a gazdagságot még egészen objektíve, mint önmagánkívül-való dolgot a pénzben tételezi. Ezzel az állásponttal szemben nagy haladás volt, amikor a manufaktúra- vagy kereskedelmi rendszer a tárgyból a szubjektív tevékenységbe — a kereskedelmi és manufaktúra-munkába — tételezi a gazdagság forrását, de magát ezt a tevékenységet még mindig csupán lehatároltan mint pénzcsináló tevékenységet fogja fel. Ezzel a rendszerrel szemben pedig a fiziokrata rendszer, amely a munka egy meghatározott formáját — a mezőgazdaságot — tételezi mint a gazdagságot létrehozó munkát, magát az objektumot pedig már nem a pénz álruhájában, hanem mint terméket egyáltalában, mint a munka általános eredményét. Ez a termék a tevékenység lehatároltságához mérten még mindig természetmeghatározta termék — mezőgazdasági termék, par excellence földtermék.

Óriási haladás volt Adam Smith részéről, amikor a gazdagságot létrehozó tevékenység minden meghatározottságát elvetette — munka egyáltalában, sem manufaktúra-, sem kereskedelmi, sem mezőgazdasági munka, de egyik is, másik is egyaránt. A gazdagságot létrehozó tevékenység elvont általánosságával mármost megvan a gazdagságként meghatározott tárgy általánossága is, termék egyáltalában, illetve megintcsak munka egyáltalában, de mint múltbeli, tárgyiasult munka. Hogy milyen nehéz és nagy volt ez az átmenet, kitűnik abból, hogy időnként maga Adam Smith is visszaesik még a fiziokrata rendszerbe. Úgy tűnhetnék mármost, mintha ezzel csak az elvont kifejezést találták volna meg arra a legegyszerűbb és legősibb vonatkozásra, amelyben az emberek — akármilyen társadalmi formában

* [*A kéziratban*:] kevéssé fejlettebb

– mint termelők fellépnek. Ez egyfelől igaz. Másfelől nem. A munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösség valóságos munkafajták igen fejlett totalitását előfeltételezi, melyeknek már egyike sem uralkodó mindenek felett. Így a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös. Ekkor ér véget az, hogy csak különös formában lehet elgondolni. Másrészt az egyáltalában-való munkának ez az elvonatkoztatása nemcsak szellemi eredménye munkák konkrét totalitásának. A meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű, ennélfogva közömbös. A munka itt nemcsak a kategóriában, hanem a valóságban is az egyáltalában-való gazdagság létrehozásának eszközeként lett és nincs többé mint meghatározás az egyénekkel egy különösségben összenőve. Az ilyen állapot legfejlettebb a polgári társadalmak legmodernebb létezési formájában – az Egyesült Államokban. A „munka", az „egyáltalában-való munka", a sans phrase* munka kategóriájának elvonatkoztatása – a modern gazdaságtan kiindulópontja – tehát itt válik csak gyakorlatilag igazzá. Az a legegyszerűbb elvonatkoztatás tehát, amelyet a modern gazdaságtan az élre állít, és amely egy ősrégi és minden társadalmi formára érvényes vonatkozást fejez ki, ebben az elvontságban mégis csupán a legmodernebb társadalom kategóriájaként jelenik meg gyakorlatilag igaznak. Azt mondhatnók, hogy ami – ez a meghatározott munka iránti közömbösség – az Egyesült Államokban mint történelmi termék, az pl. az oroszoknál mint természetadta hajlam jelenik meg. Ámde először is pokoli különbség van aközött, amikor barbároknak hajlamuk van arra, hogy mindenre felhasználhassák őket, és aközött, amikor civilizáltak önmagukat mindenre felhasználják. Azután pedig az oroszoknál ennek a munka meghatározottsága iránti közömbösségnek gyakorlatilag megfelel egy egészen meghatározott munkába való hagyományos belerögzöttség, amiből csak kívülről jövő befolyások lódítják ki őket.

A munka e példája csattanósan mutatja, hogy még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy – éppen elvontságuk folytán – minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek.

A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi

* [szószaporítás nélküli; minden további nélküli]

szervezete. Ezért a kategóriák, amelyek a viszonyait kifejezik, tagolódásának megértése egyúttal betekintést nyújtanak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak a tagolódásába és termelési viszonyaiba, melyeknek romjaiból és elemeiből felépült, melyeknek részint még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne, az, ami azokban pusztán jelzésszerűen volt meg, kialakult jelentésekké fejlődött stb. Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához. A magasabbrendűre utaló jelzéseket az alacsonyabbrendű állatfajoknál viszont csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabbrendűt már ismerjük. A polgári gazdaság ilymódon az antik stb. gazdaság kulcsát nyújtja. De semmi esetre sem a közgazdászok módja szerint, akik minden történelmi különbséget elmosnak és az összes társadalmi formákban a polgáriakat látják. A sarcot, a tizedet stb. megérthetjük, ha a földjáradékot ismerjük. De nem szabad őket azonosítanunk. Minthogy továbbá maga a polgári társadalom is a fejlődésnek ellentétes formája csak, ezért korábbi formák viszonyai gyakran csak teljesen elsatnyulva lelhetők fel benne, vagy éppen travesztálva. Pl. a községi tulajdon. Ha ezért igaz az, hogy a polgári gazdaság kategóriáinak igazságuk van az összes többi társadalmi formákra nézve, ez csak cum grano salis* értendő. Tartalmazhatják azokat kifejletten, elsatnyulva, karikírozva stb., de mindig lényeges különbséggel. Az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és csak egészen meghatározott feltételek között képes önmagát bírálni – itt természetesen nem olyan történelmi időszakokról van szó, amelyek önmagukat a hanyatlás korának tekintik –, ezeket mindig egyoldalúan fogja fel. A keresztény vallás csak akkor volt képes hozzásegíteni a korábbi mitológiák objektív megértéséhez, amikor önbírálata bizonyos fokig, úgyszólván *δυνάμει*, már készen volt. Így a polgári gazdaság csak akkor jutott el a feudális, antik, keleti gazdaság megértéséhez, amikor a polgári társadalom önbírálata megkezdődött. Amennyiben a polgári gazdaság nem merőben azonosítja magát mitologizáló módon a múltbeliekkel, bírálata a korábbi, nevezetesen a feudális társadalomról – amellyel még közvetlenül kellett küzdenie – ahhoz a bírálathoz hasonlított, amelyet a kereszténység a pogányságon, vagy akár a protestantizmus a katolicizmuson gyakorolt.

Mint egyáltalában minden történelmi, társadalmi tudománynál, a gazdaságtani kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy – miként a valóságban, úgy a fejben is – a szubjektum, ez esetben a modern polgári társadalom, adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatá-

* [egy csipetnyi sóval (némi fenntartással, megszorítással)]

rozott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, exisztencia-meghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, s hogy ezért ez a társadalom *tudományosan is* semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla *mint olyanról* már szó esik. Ezt szem előtt kell tartanunk, mert mindjárt a felosztást illetően is döntő szempontot ad. Pl. mi sem látszik természetszerűbbnek, mint hogy a földjáradékkal kezdjük, a földtulajdonnal, minthogy ez a földhöz, minden termelés és minden létezés forrásához fűződik s minden valamennyire megszilárdult társadalom első termelési formájához – a mezőgazdasághoz. De mi sem lenne tévesebb. Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennélfogva kijelölik valamennyi többi viszonynak – a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, melybe az összes egyéb színek bele vannak merítve, és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát. Pl. a pásztornépeknél (a pusztán vadász- és halásznépek kívül esnek azon a ponton, ahol a valóságos fejlődés kezdődik). Ezeknél előfordul a földművelés bizonyos – szórványos – formája. A földtulajdont ez határozza meg. A földtulajdon közös és ezt a formát többé vagy kevésbé megtartja, aszerint, hogy ezek a népek többé vagy kevésbé ragaszkodnak-e még hagyományukhoz, pl. a szlávok községi tulajdona. Helyhez kötött földművelést folytató népeknél – ez a helyhezkötöttség már magas fok –, ahol ez az uralkodó termelés, mint az ókoriaknál és a feudálisaknál, még az iparnak és szervezetének és a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdoni jellegük van; az ipar vagy teljesen a földtulajdontól függ, mint a régebbi rómaiaknál, vagy, mint a középkorban, a falu szervezetét utánozza a városban és viszonyaiban. A középkorban maga a tőke is – amennyiben nem tisztán pénztőke – mint hagyományos kézművesszerszám stb. ilyen földtulajdoni jellegű. A polgári társadalomban fordítva van. A mezőgazdaság mindinkább puszta iparággá válik és teljesen a tőke uralma alatt áll. Ugyanígy a földjáradék. Mindazokban a formákban, amelyekben a földtulajdon uralkodik, a természeti vonatkozás még uralkodó. Azokban, amelyekben a tőke uralkodik, a társadalmilag, történelmileg létrehozott elem az uralkodó. A földjáradék nem érthető meg a tőke nélkül. A tőke viszont a földjáradék nélkül igen. A tőke a polgári társadalom mindeneken uralkodó gazdasági hatalma. A tőkének kell a kiindulópontot és végpontot alkotnia és a földtulajdon előtt kell kifejteni. Miután mindkettőt külön-külön szemügyre vettük, szemügyre kell vennünk kölcsönvonatkozásukat.

Képtelen és hibás dolog volna tehát a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg a meghatározóak voltak.

Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjükként jelenik meg, illetve a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel. Nem arról a helyről* van szó, amelyet a gazdasági viszonyok a különböző társadalmi formák egymásutánjában történelmileg elfoglalnak. Még kevésbé „az eszmében" (*Proudhon*[21]) (a történelmi mozgás vizenyősen elmosódott elképzelésében) való sorrendjükről. Hanem a modern polgári társadalmon belüli tagolódásukról.

Az a tisztaság (elvont meghatározottság), amelyben a kereskedőnépek – főníciaiak, karthágóiak – az ókorban megjelennek, éppen maga a mezőgazdálkodó népek túlsúlya folytán van adva. A tőke mint kereskedelmi vagy pénztőke éppen ott jelenik meg ebben az elvonatkoztatásban, ahol a tőke még nem a társadalmak uralkodó eleme. A lombardok, zsidók ugyanilyen helyzetet foglalnak el a mezőgazdálkodó középkori társadalmakkal szemben.

További példaképpen, hogy milyen különböző helyzetet foglalnak el ugyanazok a kategóriák különböző társadalmi fokokon: a polgári társadalom egyik legutolsó formája: a *joint stock company-k***. Ezek azonban már a polgári társadalom kezdetén is megjelennek a nagy, kiváltságolt és monopóliumban részesített kereskedelmi társaságokban.

Maga a nemzeti gazdagság fogalma úgy lopódzik be a XVII. század közgazdászainál – s ez az elképzelés részben még a XVIII. századbelieknél is folytatódik –, hogy a gazdagságot pusztán az állam számára hozzák létre, annak hatalma pedig arányban áll ezzel a gazdagsággal. Ez még tudattalanul képmutató forma volt, melyben a gazdagság önmagát és a gazdagság termelését hirdeti meg a modern államok céljának és az államokat már csak a gazdagság termelése eszközének tekinti.

A felosztást nyilvánvalóan így kell csinálni: 1. Az általános elvont meghatározások, amelyek ezért többé-kevésbé minden társadalmi formára vonatkoznak, de a fent fejtegetett értelemben. 2. Azok a kategóriák, amelyek a polgári társadalom belső tagolódását képezik, és amelyeken az alapvető osztályok nyugszanak. Tőke, bérmunka, földtulajdon. Egymáshoz való vonatkozásuk. Város és falu. A három nagy társadalmi osztály. Az ezek közti csere. Forgalom. Hitelügy (magán). 3. A polgári társadalom összefoglalása az állam formájában. Önmagához való vonatkozásában tekintve. A „nem-termelő" osztályok. Adók. Államadósság. Közhitel. A népesség. A

* [*A kéziratban*:] viszonyról

** [*részvénytársaságok*]

gyarmatok. Kivándorlás. 4. A termelés nemzetközi viszonya. A munka nemzetközi megosztása. Nemzetközi csere. Kivitel és behozatal. Váltóárfolyam. 5. A világpiac és a válságok.

4. Termelés.
Termelési eszközök és termelési viszonyok.
Termelési viszonyok és érintkezési viszonyok.
Állam- és tudatformák
a termelési és érintkezési viszonyokhoz való viszonyukban.
Jogviszonyok. Családi viszonyok

Notabene azokra a pontokra vonatkozólag, amelyeket itt meg kell említeni és nem szabad elfelejteni:

1. *A háború* korábban kialakult, mint a béke; hogyan fejlődtek ki a háború révén és a hadseregekben stb. bizonyos gazdasági viszonyok, mint a bérmunka, gépi berendezés stb. korábban, mint a polgári társadalom belsejében. Termelőerő és érintkezési viszonyok viszonya ugyancsak különösen szemléletes a hadseregnél.

2. *Az eddigi ideális történetírás viszonya a reálishoz. Nevezetesen az úgynevezett művelődéstörténeteké*, amelyek mind vallás- és államtörténet. (Ez alkalommal elmondható egy s más az eddigi történetírás különböző fajtáiról is. Az úgynevezett objektív. A szubjektív (morális stb.). A filozófiai.)

3. *Másodlagos és harmadlagos dolgok*, egyáltalában *levezetett, átvitt*, nem eredeti termelési viszonyok. Nemzetközi viszonyok közrejátszása ebben.

4. *Szemrehányások, hogy e felfogás materialista. A naturalisztikus materializmushoz való viszony.*

5. *A termelőerő (termelési eszköz) és termelési viszony fogalmainak dialektikája*; olyan dialektika, melynek határai megállapítandók, és amely nem szünteti meg a reális különbséget.

6. *Az anyagi termelés fejlődésének egyenlőtlen viszonya pl. a művészihez.* Egyáltalában a haladás fogalmát nem szabad a szokásos elvonatkoztatásban felfogni. A művészet stb. esetében ennek az aránytalanságnak még nincs olyan súlya és nehézsége a felfogás szempontjából, mint magukon a gyakorlati-társadalmi viszonyokon belül. Pl. a művelődés esetében. A United States* viszonya Európához. A tulajdonképpeni nehéz pont azonban, amelyet itt tárgyalni kell, az, hogy a termelési viszonyok mint jogviszonyok ho-

* [Az Egyesült Államok]

gyan indulnak egyenlőtlen fejlődésnek. Tehát pl. a római magánjog (a büntető- és közjogban kevésbé ez a helyzet) viszonya a modern termeléshez.

7. *Ez a felfogás mint szükségszerű fejlődés jelenik meg.* De jogosultsága van a véletlennek. Hogyan. (A szabadságnak egyebek között szintén.) (A közlekedési eszközök behatása. Világtörténelem nem mindig létezett; a történelem mint világtörténelem – eredmény.)

8. *A kiindulópont természetesen a természeti meghatározottság*; szubjektíve és objektíve. Törzsek, fajok stb.

1. A művészet esetében ismeretes, hogy annak meghatározott virágzási korszakai korántsem állnak arányban a társadalom általános fejlődésével, tehát a társadalom szervezetének anyagi alapzatával, mintegy csontvázával sem. Pl. a görögök a modernekkel összehasonlítva, vagy akár Shakespeare. Sőt, a művészet bizonyos formáiról, pl. az eposzról elismerik, hogy világkorszakot alkotó, klasszikus alakjukban soha nem hozhatók létre, mihelyt a művészeti termelés mint olyan megkezdődik; tehát hogy magán a művészet területén belül bizonyos jelentős alakzatok a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a helyzet magának a művészetnek a területén belül a különböző műfajok viszonyában, akkor már kevésbé feltűnő, hogy ez a helyzet a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában is. A nehézség csak ezeknek az ellentmondásoknak az általános felfogásában áll. Mihelyt sajátosítjuk őket, már magyarázatot is nyertek.

Vegyük pl. a görög művészet és azután Shakespeare viszonyát a jelenkorhoz. Ismeretes, hogy a görög mitológia nemcsak arzenálja a görög művészetnek, hanem talaja. A természetnek és a társadalmi viszonyoknak az a szemlélete, amely a görög fantáziának és ennélfogva a görög [mitológiának] is alapjául szolgál, lehetséges-e ez szelfaktorokkal és vasutakkal és mozdonyokkal és elektromos távírókkal? Hol marad Vulcanus[22] a Roberts et Co.-hoz[23], Juppiter[24] a villámhárítóhoz és Hermes[25] a Crédit mobilierhoz[26] képest? Minden mitológia a képzeletben és a képzelettel küzdi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket; eltűnik tehát a felettük szerzett valóságos uralommal. Mi lesz Famából[27] a Printinghouse Square[28] mellett? A görög művészet előfeltételezi a görög mitológiát, vagyis azt, hogy magát a természetet és a társadalmi formákat nem-tudatos művészi módon már feldolgozta a népi fantázia. Ez a görög művészet anyaga. Nem bármely tetszőleges mitológia, azaz a természetnek (itt mindent, ami tárgyi, tehát a társadalmat is beleértve) nem bármely tetszőleges nem-tudatos művészi feldolgozása. Az egyiptomi mitológia sohasem lehetett

[volna] a görög művészet talaja vagy anyaöle. De mindenesetre *valamilyen* mitológia. Tehát semmiképpen sem olyan társadalmi fejlődés, amely kizár minden mitologikus viszonyt a természethez, minden mitologizáló viszonyt hozzá; amely tehát a mitológiától független fantáziát követel a művésztől.

Más oldalról: Lehetséges-e Akhilleusz[29] puskaporral és ólommal? Vagy egyáltalában az Iliasz a nyomdapréssel vagy éppen a nyomógéppel? Nem hallgat-e el a rege, a monda és a múzsa szükségképpen a sajtóprés zajában, nem tűnnek-e el tehát az epikus költészet szükséges feltételei?

De a nehézség nem annak megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. A nehézség az, hogy számunkra még ma is műélvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mércének és elérhetetlen példaképnek számítanak.

A férfi nem válhatik újra gyermekké, csak gyerekessé. De nem gyönyörködik-e a gyermek naivitásában, és nem kell-e magának is egy magasabb fokon arra törekednie, hogy a gyermek igazságát reprodukálja? Nem a gyermeki természetben éled-e fel minden korszakban a korszak saját jellege a maga természetes igazságában? Miért ne volna az emberiség történelmi gyermekkorának, ott, ahol legszebben kibontakozott, mint soha vissza nem térő foknak örök varázsa? Vannak neveletlen gyermekek és koravén gyermekek. Az ókori népek közül sokan tartoznak ebbe a kategóriába. Normális gyermekek a görögök voltak. Művészetüknek reánk gyakorolt varázsa nem áll ellentmondásban azzal a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen kisarjadt. Sőt, annak eredménye és elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy az éretlen társadalmi feltételek, amelyek között keletkezett – és csak ezek között keletkezhetett –, soha vissza nem térhetnek.[30]

II. A pénzről szóló fejezet[31]

Alfred Darimon: „De la réforme des banques", Párizs 1856

„Minden baj abból ered, hogy makacsul meg akarják tartani a nemes fémek túlsúlyát a forgalomban és a cserében." (1–2. old.)

Azokkal az intézkedésekkel kezdi, amelyeket a Francia Bank 1855 októberében hozott pénztári készlete fokozódó csökkenésének orvoslására. (2. old.) Statisztikai táblázatot akar adni arról, milyen volt a bank állapota az októberi intézkedéseit megelőző utolsó hat hónapban. E célból összehasonlítja a hat hónap mindegyikében a bank bullion-készletét[32] és az „értékpapírállomány ingadozásait", azaz a bank által eszközölt leszámítolások tömegét (az értékpapírállományában levő kereskedelmi papírokat, *váltókat*). A bank birtokában levő papírok értékét kifejező szám „képviseli", Darimon szerint, „azt a nagyobb vagy kisebb szükséget, amelyet a közönség tanúsít szolgálatai iránt, *vagy ami ugyanaz, a forgalom szükségleteit*". (2. old.) Ami ugyanaz? Korántsem. Ha a leszámításra benyújtott váltók tömege azonos lenne „a forgalom szükségleteivel", a tulajdonképpeni értelemben vett *pénzforgalom* szükségleteivel, akkor a bankjegyforgalmat a leszámított váltók tömegének kellene meghatároznia. Nos, ez a mozgás átlagosan nemcsak nem párhuzamos, hanem gyakran fordított. A leszámított váltók tömege és az ebben mutatkozó ingadozások a hitel szükségleteit fejezik ki, míg a forgalomban levő pénz tömegét egészen eltérő befolyások határozzák meg. Hogy valamiképpen következtetésekre jusson a forgalomról, Darimonnak mindenekelőtt a bullion-készlet rovata és a leszámított váltók rovata mellett fel kellett volna állítania egy rovatot a forgalomban levő bankjegyek összegéről. Ahhoz, hogy a forgalom szükségleteiről beszéljen, csakugyan kézenfekvő volt, hogy először is a valóságos forgalom ingadozásait állapítsa meg. Az összehasonlítás e szükséges tagjának elhagyása nyomban elárulja a dilettáns kontárságot és a hitel szükségleteinek a pénzforgalom szükségleteivel való szándékos összekeverését – amely összekeverésen valójában a Proudhon-féle bölcsesség egész titka nyugszik. (Olyan halandósági kimutatás ez, amelyen az egyik oldalon a

betegségek, a másikon a halálesetek szerepelnének, de a születéseket kifelejtenék.) A két rovat (lásd 3. old.), amelyet Darimon ad, áprilistól szeptemberig a bank fémkészletének rovata az egyik oldalon, értékpapírállományának mozgása a másikon, csupán azt a tautologikus tényt fejezi ki, amelyhez nem volt szükség statisztikai illusztrációk felhasználására, hogy ugyanabban a mértékben, amelyben a banknak váltókat nyújtottak be fém elvonása végett, értékpapírállománya megtelt váltókkal és pincéjéből kiürült a fém. És még ez a tautológia, amelyet Darimon bizonyítani akar a táblázatával, sincs tisztán kifejezve benne. Ez a táblázat éppenséggel azt mutatja, hogy 1855 április 12-től szeptember 13-ig a bank fémkészlete körülbelül 144 millióval csökkent, ezzel szemben az állományában levő papírok körülbelül 108* millióval emelkedtek. A bullion-készlet csökkenése tehát 36** millióval meghaladja a leszámított kereskedelmi papírok növekedését. A két mozgás azonossága meghiúsul az öthónapos*** mozgásnak ezen az összeredményén. A számok pontosabb összehasonlítása más össze nem illéseket is mutat.

A bankban levő fémkészlet	*A bank által leszámított papírok*
április 12. – 432 614 799 ° fr.	*április 12.* – 322 904 313 fr.
május 10. – 420 914 028 „	*május 10.* – 310 744 925 „

Másszóval: április 12-től május 10-ig a fémkészlet 11 700 769-cel apad miközben az értékpapírok összege 12 159 388-cal csökken°°; azaz az értékpapírok csökkenése°°° mintegy $^1/_2$ millióval (458 619 frank) meghaladja a fémkészlet csökkenését. A megfordított tény mutatkozik, de jóval meglepőbb terjedelemben, ha május hónapot június hónappal hasonlítjuk össze:

A bankban levő fémkészlet	*A bank által leszámított papírok*
május 10. – 420 914 028 fr.	*május 10.* – 310 744 925 fr.
június 14. – 407 769 813 „	*június 14.* – 310 369 439 „

---

* [A *kéziratban itt és alább (Darimon kivonási hibája nyomán)*:] 101 [*Darimon adatai alapján igazítva*]

** [*A kéziratban*:] 43

*** [*A kéziratban*:] hathónapos

° [*Darimon adataiból számítva*:] 432 614 798 [*a számított adatok az alábbiakban is több helyütt az utolsó jegyben egy-egy egységgel eltérnek a kéziratbeli adatoktól*]

°° [*A kéziratban*:] növekszik

°°° [*A kéziratban*:] növekedése

Eszerint május 10-től június 14-ig a fémkészlet 13 144 215 frankkal csökkent. Vajon az értékpapírjai ugyanebben a mértékben növekedtek? Fordítva, ugyanezen időközben ezek 375 486 frankkal csökkentek. Itt ezért már nem az egyik oldalon való esésben és a másikon való emelkedésben mutatkozó puszta mennyiségi aránytalansággal van dolgunk. A két mozgás fordított aránya maga is eltűnt. Az egyik oldalon való roppant esést a másik oldalon viszonylag gyenge esés kíséri.

A bankban levő fémkészlet	*A bank által leszámított papírok*
június 14. – 407 769 813 fr.	*június 14.* – 310 369 439 fr.
július 12. – 314 629 614 „	*július 12.* 381 699 256 „

Június és július hónapok összehasonlítása azt mutatja, hogy a fémkészlet 93 140 199-cel csökkent, az értékpapírok pedig 71 329 817-tel növekedtek, azaz a fémkészlet csökkenése 21 810 382 frankkal nagyobb, mint az értékpapírállomány növekedése.

A bankban levő fémkészlet	*A bank által leszámított papírok*
július 12. – 314 629 614 fr.	*július 12.* – 381 699 256 fr.
augusztus 9. – 338 784 444 „	*augusztus 9.* – 458 689 605 „

Mindkét oldalon növekedést látunk, a fémkészlet oldalán 24 154 830-cal, az értékpapírállományén sokkal jelentősebbet, 76 990 349 frankkal.

A bankban levő fémkészlet	*[A bank által leszámított papírok]*
augusztus 9. – 338 784 444 fr.	*augusztus 9.* – 458 689 605 fr.
szeptember 13. – 288 645 333 „	*[szeptember 13.]* – 431 390 562 „

A fémkészlet 50 139 111 frankkal való esését itt az értékpapírok 27 299 043 frankos esése kíséri. (1855 decemberében, a Francia Bank megszorító intézkedései ellenére, pénztári készlete megint csökkent 24 millióval.)

Ami az egyiknek igazságos, a másiknak méltányos. Azoknak az igazságoknak, amelyek a hat hónap egymás utáni összehasonlításából jönnek ki, ugyanolyan igényük van a biztosságra, mint azoknak az igazságoknak, amelyek a sorok két végpontjának Darimon úr eszközölte összehasonlításából adódnak. És mit mutat az összehasonlítás? Olyan igazságokat, amelyek kölcsönösen elnyelik egymást. – Két ízben az értékpapírállomány növekedése együtt jár a fémkészlet esésével, de úgy, hogy az utóbbinak az esése nem éri el a másiknak a növekedését (április–május és június–július). Két

ízben a fémkészlet esését az értékpapírállomány esése kíséri, de úgy, hogy az utóbbinak esése nem fedi az előbbinek az esését (május–június és augusztus–szeptember), végül egy ízben növekedik a fémkészlet és növekedik az értékpapírállomány, de úgy, hogy az első nem fedi a másodikat.* Esés az egyik oldalon, növekedés a másikon; esés mindkét oldalon; növekedés mindkét oldalon; tehát minden, csak nem változatlanul maradó törvény, csak nem – mindenekelőtt – fordított arány, még csak nem is kölcsönhatás, hiszen az értékpapírállomány esése nem lehet oka a fémkészlet esésének, és az értékpapírállomány növekedése nem lehet oka a fémkészlet növekedésének. A fordított arány és a kölcsönhatás még azzal az elszigetelt összehasonlítással sem állapítható meg, amelyet Darimon az első és az utolsó hónap között állít fel. Ha az értékpapírállomány 108 milliós növekedése nem fedi a fémkészlet 144 milliós csökkenését, akkor marad az a lehetőség, hogy az egyik oldalon való növekedés és a másikon való csökkenés semmiféle oksági kapcsolatban nem áll egymással. A statisztikai illusztráció, ahelyett, hogy választ adott volna, éppenséggel egy tömeg egymást keresztező kérdést vetett fel, egyetlen rejtvény helyett egy egész rakást. A rejtvények valójában eltűnnének, mihelyt Darimon úr a maga fémkészlet és értékpapírállomány (leszámított papírok) rovatai mellé odaállítaná a bankjegyforgalom és a letétek rovatait. Ha a fémkészlet csekélyebb mértékben apadt, mint ahogy az értékpapírállomány növekedett, az magyarázatot kapna abból, hogy egyidejűleg növekedett a fémletét, vagy hogy a leszámítolásban kiadott bankjegyek egy részét nem cserélték be fémre, hanem a forgalomban maradt, vagy végül, hogy a kiadott bankjegyek, anélkül, hogy a forgalmat gyarapították volna, azonnal visszatértek letétek formájában vagy lejárt váltók kifizetésében. Ha a fémkészlet apadását az értékpapírállomány csekélyebb apadása kísérte, az magyarázatot kapna abból, hogy letéteket vettek ki a bankból vagy bankjegyeket nyújtottak be neki, hogy cserélje be fémre, és saját leszámítolását ilymódon a kivett letétek vagy az ezüstté változtatott bankjegyek birtokosai befolyásolták. Végül ha a fémkészlet csekélyebb apadását az értékpapírállomány csekélyebb apadása kíséri, az ugyanezekből az okokból kapna magyarázatot (a belföldi ezüstpénz pótlására szolgáló kiáramlást egészen figyelmen kívül hagyjuk, mivel Darimon ezt nem vonja be vizsgálódása körébe). De a rovatok, amelyek így kölcsönösen megmagyaráznák egymást, azt is bebizonyítanák, amit nem akart bebizonyítani, hogy a

* [*Ez a leírás (részben Marx előbbi elírásainak következményeképpen; lásd az előző két lábjegyzetet) nincs összehangban a számadatokkal; a nyilvánvaló igazításokat mellőzzük.*]

növekvő kereskedelmi szükségletek kielégítése a bank részéről nem szükségképpen szabja meg jegyforgalmának növelését, hogy a forgalom csökkenése vagy növekedése nem felel meg fémkészlete csökkenésének vagy növekedésének, hogy a bank a forgalmi eszközök tömegét nem ellenőrzi stb. – csupa olyan eredmény, amelyek nem illenének bele Darimon úr portékájába. Sietségében, hogy előítéletét, a banknak fémkészletében képviselt fémalapzata és a forgalomnak – nézete szerint – az értékpapírállományban képviselt szükségletei közötti ellentétet kirívónak tüntesse fel, két rovatot kiszakít szükségszerű kiegészítésükből, s ezek ebben az elszigeteltségben elvesztik minden értelmüket vagy legfeljebb őellene tanúskodnak. Azért álltunk meg ennél a *ténynél*, hogy egy példán megvilágítsuk a proudhonisták statisztikai és pozitív illusztrációinak egész értékét. A gazdasági tények nem megerősítést szolgáltatnak elméleteikre, hanem arra szolgáltatnak bizonyítást, hogy nem lettek úrrá a tényeken, amelyekkel játszani akarnak. Az a mód, ahogyan játszanak a tényekkel, éppen elméleti elvonatkoztatásuk genezisét mutatja.

Kövessük tovább Darimont.

Amikor a Francia Bank azt látta, hogy fémkészlete 144 millióval csökkent és értékpapírállománya 108 millióval növekedett, 1855 október 4-én és 18-án védelmi intézkedéseket hozott a pincéi javára az értékpapírállománya ellen. A leszámítolási kamatlábat 4-ről 5, majd 5-ről 6%-ra emelte és a leszámításra benyújtott váltók lejárati idejét 90-ről 75 napra csökkentette. Másszóval: súlyosbította a feltételeket, amelyekkel fémét a kereskedelem rendelkezésére bocsátja. Mit bizonyít ez? „Hogy", mondja Darimon, „egy bank, amely a mostani elvek szerint van megszervezve, azaz az arany és ezüst uralmára van alapozva, pontosan abban a pillanatban vonja ki magát a közönség szolgálata alól, amikor a közönségnek leginkább szüksége van szolgálataira." [(3. old.)] Szüksége volt-e Darimon úrnak a számaira annak bebizonyításához, hogy a kínálat ugyanabban a mértékben drágítja szolgálatait, amelyben a kereslet igényeket támaszt vele szemben (és túlszárnyalja)? S vajon azok az urak, akik a „közönséget" képviselik a bankkal szemben, nem ugyanazt a „kellemes szokását a létezésnek"[33] követik-e? A filantróp gabonakereskedők, akik benyújtották a banknak váltóikat, hogy bankjegyeket kapjanak, hogy a bankjegyeket a bank aranyára cseréljék, hogy a bank aranyát a külföld gabonájára cseréljék, hogy a külföld gabonáját a francia közönség pénzére cseréljék, netán abból az eszméből indulnak ki, hogy mivel a közönségnek most igen nagy szüksége van gabonára, kötelességük olcsóbb feltételekkel átengedni neki gabonát, avagy nem éppen azért rohanták-e meg a bankot, hogy a gabonaárak emelkedését, a közönség ínségét, a kereslet és a kínálat közti aránytalanságot kiaknázzák? És a bank kivétel legyen

ez alól az általános gazdasági törvény alól? Quelle idée!* De a bankok mostani szervezete folytán esetleg olyan nagy mennyiségben kell aranyat felhalmozni, hogy a vásárlóeszközt, amelyet a gabonaínség esetében a nemzetre leghasznosabban lehetne felhasználni, parlagon heverésre kárhoztatják, hogy egyáltalában tőkét, amelynek a termelés jövedelmező átváltozásain kellene keresztülmennie, a forgalom nem-termelő és holt alapzatává tesznek. Ebben az esetben tehát arról lenne szó, hogy a bankok mostani szervezetében a nem-termelő fémkészlet még meghaladja a szükséges minimumát, mert a forgalmon belüli arany- és ezüstmegtakarítás még nem szorult vissza a gazdaságos határára. Egy többről vagy kevesebbről lenne szó ugyanazon az alapzaton. De a kérdés akkor összezsugorodnék a szocialista magaslatról arra a polgárian gyakorlati lapályra, amelyen az Angol Bank angol-polgári ellenfeleinek legnagyobb részénél látjuk sétafikálni. Quelle chute!** Vagy nem arról van szó, hogy több vagy kevesebb fémet takarítanak meg bankjegyek és más bankberendezések révén, hanem a fémalapzat teljes elhagyásáról? De akkor megint nem ér semmit a statisztikai mese, sem a tanulsága. Ha a banknak, bármilyen feltételek között is, szükség esetén nemes fémeket kell külföldre küldenie, akkor ezeket előbb fel kell halmoznia, és ha azt akarjuk, hogy a külföld elfogadja őket áruiért cserébe, akkor a nemes fémek mégicsak meg kellett hogy tartsák uralmukat.

Az okok, amelyek elragadták a banktól a nemes fémét, Darimon szerint a rossz termés és ennélfogva a külföldről való gabonabehozatal szükségessége. Megfeledkezik arról, hogy kiesés történt a selyemtermésben és szükségessé vált, hogy nagy tömegben vásároljanak selymet Kínától. Továbbá azt mondja Darimon: a párizsi ipari kiállítás[34] utolsó hónapjaival egybeesett számos nagy vállalkozás. Megint megfeledkezik a külföldi nagy spekulációkról és vállalkozásokról, amelyekbe a Crédit mobilier[26] és vetélytársai bocsátkoztak, hogy – mint Isaac Péreire mondja – megmutassák: a francia tőke éppúgy kiválik a többi tőke közül kozmopolita természetével, mint a francia nyelv a többi nyelv közül. Ehhez még a keleti háború[35] okozta nem-termelő kiadások: 750 milliós kölcsön. Tehát az egyik oldalon nagy és hirtelen kiesés a francia termelés két igen jelentős ágában! A másik oldalon a francia tőke szokatlan mérvű felhasználása külföldi piacokon olyan vállalkozásokban, amelyek korántsem hoznak létre közvetlen egyenértéket és részben talán soha nem fedezik majd termelési költségeiket! Hogy az egyik oldalon a belföldi termelés csökkenését behozatallal fedezzék, a másikon pedig fedezzék a kül-

* [Micsoda ötlet!]
** [Micsoda lecsúszás!]

földi ipari vállalkozások növekedését, ehhez nem forgalmi jegyekre volt szükség, amelyek egyenértékek cseréjére szolgálnak, hanem magukra az egyenértékekre, nem pénzre, hanem tőkére. A francia belföldi termelésben történt kiesés mindenesetre nem volt egyenérték a francia tőke külföldi foglalkoztatásáért. Tegyük fel mármost, hogy a Francia Bank nem fémalapzaton nyugodott, és hogy a külföld hajlandó volt a francia egyenértéket vagy tőkét bármely formában, nemcsak a nemes fémek sajátos formájában, elfogadni. Vajon nem kényszerült volna-e a bank éppúgy arra, hogy leszámítolása feltételeit emelje éppen abban a pillanatban, amikor „közönsége" a leginkább sürgette szolgálatait? A bankjegyek, amelyekben ennek a közönségnek a váltóit leszámítolja, most nem egyebek, mint aranyra és ezüstre szóló utalványok. A mi feltételezésünkben a nemzet termékkészletére és közvetlenül felhasználható munkaerejére lennének utalványok: az első korlátozott, a második csak igen pozitív határokon belül és meghatározott időszakokban szaporítható. Másfelől a papírgyártógép kimeríthetetlen és mintegy varázsütésre működik. Ezzel egyidejűleg, miközben a rossz gabona- és selyemtermés a nemzet közvetlenül kicserélhető gazdagságát roppantul csökkentette, a külföldi vasúti, bánya- stb. vállalkozások ugyanezt a közvetlenül kicserélhető gazdagságot olyan formában rögzítik, amely nem hoz létre közvetlen egyenértéket és ezért ezt a gazdagságot pillanatnyilag kárpótlás nélkül elnyeli! A nemzet közvetlenül kicserélhető, forgalomképes, külföldre küldhető gazdagsága tehát feltétlenül csökken! A másik oldalon a bankutalványok korlátlan növekedése. Közvetlen következmény: a termékek, a nyersanyagok és a munka árának emelkedése. A másik oldalon a bankutalványok árának esése. A bank nem a nemzeti gazdagságot szaporította volna varázsütésre, hanem csak egy igen szokásos művelettel elértéktelenítette volna saját papírját. Ezzel az elértéktelenedéssel a forgalom* hirtelen megbénul! De nem, kiáltja a proudhonista. A mi új bankszervezetünk nem elégednék meg azzal a negatív érdemmel, hogy eltörli a fémalapzatot és minden egyebet a régiben hagy. Egészen új termelési és érintkezési feltételeket teremtene, tehát egészen új előfeltételek között avatkoznék be. Vajon a mostani bankok bevezetése is annak idején nem forradalmasította-e a termelési feltételeket? Vajon a hitel koncentrációja nélkül, amelyet a bankok bevezetése előidézett, az állami járadék nélkül, amelyet a földjáradékkal ellentétben megteremtett, és ezáltal a pénzvilágot ellentétben a földtulajdonnal, a moneyed interestet ellentétben a landed interesttel,[36] vajon ezen új forgalmi intézmény nélkül lehetővé lett volna-e a modern nagyipar, a rész-

* [*A kéziratban*:] termelés

vényvállalatok stb., a forgalmi papírok ezerféle formája, amelyek éppúgy termékei mint termelési feltételei a modern kereskedelemnek és a modern iparnak?

Itt elérkeztünk az alapkérdéshez, amely már nem függ össze a kiindulóponttal. A kérdés általánosan így hangzanék: vajon a forgalmi szerszámban – a forgalom szervezetében – való változtatással forradalmasíthatók-e a fennálló termelési viszonyok és a nekik megfelelő elosztási viszonyok? A kérdés folytatódik: foganatosítható-e a forgalom ilyen átalakítása anélkül, hogy hozzányúlnának a fennálló termelési viszonyokhoz és a rajtuk nyugvó társadalmi viszonyokhoz? Ha a forgalom minden ilyen átalakítása maga is megint a többi termelési feltétel megváltozását és társadalmi forradalmasodásokat előfeltételez, akkor természetesen eleve elesnék az a tan, amely *azért* javasolja a maga forgalmi bűvészmutatványait, hogy egyrészt elkerülje a változások erőszakos jellegét, másrészt magukat ezeket a változásokat ne előfeltételévé, hanem megfordítva, fokozatos eredményévé tegye a forgalmi átalakulásnak. Ennek az alap-előfeltételezésnek a tévessége elegendő lenne ahhoz, hogy bebizonyítsa a termelési, elosztási és forgalmi viszonyok belső összefüggésének ugyanezt a félreértését. A fentebb jelzett történelmi példa természetesen nem lehet döntő, mivelhogy a modern hitelintézetek éppúgy voltak okozatai, mint okai a tőke koncentrációjának, csak egy mozzanatát képezik ennek, és a vagyon koncentrációját éppúgy gyorsítja a forgalom hiánya (mint az ókori Rómában), mint a megkönnyített forgalom. Továbbá meg kellene vizsgálni, vagy ez éppenséggel az általános kérdésbe vágna, hogy vajon a pénz különböző civilizált formái – fémpénz, papírpénz, hitelpénz, munkapénz (az utóbbi mint szocialista forma) – elérhetik-e azt, amit tőlük kívánnak anélkül, hogy megszüntetnék magát a pénz kategóriájában kifejezett termelési viszonyt, és hogy vajon másrészt nem önmagát felbomlasztó követelés-e azt akarni, hogy egy viszony formai átváltoztatása révén túltegyék magukat ennek lényegi feltételein? A pénz különböző formái jobban felelhetnek meg különböző fokokon a társadalmi termelésnek, az egyik forma kiküszöbölhet olyan visszásságokat, amelyekkel a másik nem tud megbirkózni; de amíg a pénz formái megmaradnak, és amíg a pénz lényegi termelési viszony marad, egyik sem tudja megszüntetni a pénz viszonyában benne rejlő ellentmondásokat, hanem csak az egyik vagy a másik formában képviselheti azokat. A bérmunka egyetlen formája sem* tudja, ámbár az egyik formája leküzdheti a másiknak a visszásságait, leküzdeni magának a bérmunkának a visszásságait. Az egyik emelő jobban tudja legyűrni a nyugvó

* [*A kéziratban*:] mindegyik formája

anyag ellenállását, mint a másik. Mindegyik azon nyugszik, hogy az ellenállás megmarad. Ezt az általános kérdést, hogy mi a forgalom viszonya a többi termelési viszonyhoz, természetesen csak a végén lehet felvetni. Eleve gyanús, hogy Proudhon és társai még fel sem teszik tiszta formájában, hanem csak alkalmilag szavalnak róla. Ahol ezt a kérdést érintik, mindenkor pontosan utána kell majd nézni.

Annyi mindjárt Darimon bevezetőjéből kitűnik, hogy *a pénzforgalmat és a hitelt* teljesen azonosítja, ami gazdaságilag hibás. (A crédit gratuit*, mellékesen megjegyezve, csupán képmutató nyárspolgári és félénk forma erre: La propriété c'est le vol.**[37] Ahelyett, hogy a munkások a tőkésektől *elvennék* a tőkét, a tőkéseket kényszeríteni kellene arra, hogy *adják oda* a munkásoknak.) Erre is vissza kell térnünk.

Magában a tárgyalt témában Darimon csak odáig jutott, hogy a bankok, amelyek hitellel kereskednek, mint a kereskedők, akik áruval, vagy a munkások, akik munkával kereskednek, drágábban adnak el, amikor a kereslet a kínálathoz viszonyítva emelkedik, azaz ugyanabban a pillanatban nehezítik meg szolgálataikat a közönségnek, amikor annak leginkább szüksége van ezekre. Láttuk, hogy a banknak így kell tennie, akár átváltható, akár át nem váltható jegyeket bocsát ki.

A Francia Bank 1855 októberi eljárása „óriási kiabálásra" adott alkalmat (4. old.) és „nagy vitára" közte és a közönség szóvivői között. Darimon összefoglalja ezt a vitát, illetve úgy tesz, mintha összefoglalná. Csak alkalmilag követjük itt, mert összefoglalása megmutatja mindkét ellenfél gyengeségét állandó csapongó elkalandozásaikkal. Külsőleges okok körüli tapogatózás. A két küzdő fél mindegyike minden pillanatban elejti fegyverét, hogy egy másikat keressen. Egyik sem jut el odáig, hogy üssön, nemcsak azért, mert állandóan váltogatják a fegyvert, amellyel meg kellene verekedniök, hanem éppannyira azért is, mert csak azért találkoznak egy terepen, hogy nyomban egy másikra meneküljenek.

(1806-tól 1855-ig a leszámítolás nem emelkedett Franciaországban 6%-ra; 50 év óta változatlanul 90 nap a kereskedelmi váltók maximális lejárata. [4. old.])

Hogy milyen gyenge védelmet ad Darimon a bank szájába és milyen hamis a saját elképzelése, az kitűnik fiktív párbeszédének pl. a következő passzusából:

A bank ellenfele ezt mondja: „Hála a monopóliumuknak, Önök a hitel

* [ingyen hitel]
** [A tulajdon lopás.]

elosztói és szabályozói. Amikor Önök szigort mutatnak, a leszámítolók nemcsak utánozzák, hanem még túl is szárnyalják Önöket szigorúságban ... Önök intézkedéseikkel megakasztották az ügyeket." (5. old.)

A bank erre, mégpedig „alázatosan", ezt mondja: „Ön szerint mit tegyek? mondja alázatosan a Bank ... Hogy biztosítsam magam a külföldtől, biztosítanom kell magam honfitársaimtól ... Mindenekelőtt meg kell akadályoznom a fémpénz kiáramlását, amely nélkül semmi sem vagyok és semmit sem tehetek." (5. old.)

A banknak itt bárgyúságot tulajdonít. Elkalandoztatja a kérdéstől, általános frázist csépeltet vele, hogy általános frázissal felelhessen neki. A bank e párbeszéd során osztozik Darimon illúziójában, hogy monopóliuma révén valóban szabályozza a hitelt. Valójában a bank hatalma csak ott kezdődik, ahol a magán-„leszámítolók" hatalma végződik, ennélfogva abban a pillanatban, amikor saját hatalma maga is már rendkívül korlátozott. A pénzpiac lanyha állapotának egy pillanatában, amikor mindenki $2^1/_2{}^0/_0$-ra számítol le, maradjon a bank $5^0/_0$-nál, és a leszámítolók, ahelyett hogy utánoznák, minden leszámítolási üzletet elhalásznak majd az orra elől. Sehol sem mutatkozik meg ez szemléletesebben, mint az Angol Bank történetében az 1844-es törvény[38] óta, amely ezt a bankot a leszámítolási stb. üzletben a magánbankárok valódi vetélytársává tette. Az Angol Bank, hogy a pénzpiac lanyhaságának időszakaiban részt, mégpedig növekvő részt biztosítson magának a leszámítolási üzletből, mindig kénytelen volt leszállítani annak kamatlábát, nemcsak a magánbankárok mértékére, hanem gyakran ez alá is. „Hitelszabályozását" tehát cum grano salis* kell felfogni, viszont Darimon kiindulóponttá teszi a maga babonáját, hogy a bank feltétlen ellenőrzést gyakorol a pénzpiac és a hitel felett.

Ahelyett, hogy kritikailag megvizsgálná, melyek a feltételei a bank valóságos hatalmának a pénzpiac felett, menten belekapaszkodik abba a frázisba, hogy a banknak a készpénz minden, és hogy meg kell akadályoznia külföldre való kiáramlását. A *Collège de France*[39] egy professzora (Chevalier) így válaszol: „Az arany és az ezüst éppúgy áruk, mint valamennyi többi ... A bank fémtartaléka csak arra jó, hogy szorult pillanatokban vásárlásokra külföldre küldjék."[40] A bank válasza: „A fémpénz nem olyan áru, mint a többi; csereszerszám, és ennél a címénél fogva azt a kiváltságot élvezi, hogy valamennyi többi árunak törvényeket ír elő." Itt Darimon a harcolók közé ugrik: „Tehát ennek a kiváltságnak, amelyet az arany és az ezüst élvez, hogy ők a forgalom és a csere egyedül hiteles szerszámai, nemcsak a mostani

* [egy csipetnyi sóval (némi fenntartással, megszorítással)]

válságot kell tulajdonítani, hanem a periodikus kereskedelmi válságokat is." Ahhoz, hogy a válságok minden kellemetlenségének véget vessünk, „elegendő lenne az, ha az arany és az ezüst olyan áruk lennének, mint a többi, vagy, szabatosan szólva, ha minden áru ugyanolyan rangú (au même titre) (ugyanazon címnél fogva) csereszerszám lenne, mint az arany és az ezüst; ha a termékek valóban termékekre cserélődnének". (5–7. old.)

Milyen sekélyesen adja elő itt a vitakérdést. Ha a bank utalványokat ad ki pénzre (bankjegyek) és kötelezvényeket tőkére, amelyet aranyban (ezüstben) kell visszafizetni (letétek), akkor magától értetődik, hogy fémkészletének csökkenését csak egy bizonyos fokig nézheti és viselheti el anélkül, hogy reagálna rá. Az ilyesminek semmi köze a fémpénz elméletéhez. Darimon válságtanára majd visszatérünk.

„*A forgalmi válságok rövid története*"[41] című szakaszban Darimon úr kihagyja az *1809–11-es* angol válságot és arra szorítkozik, hogy *1810-nél* megemlíti a bullion-bizottság[42] kinevezését, 1811-nél pedig megint kihagyja a valódi válságot (amely 1809-ben kezdődött) és arra az Alsóház által elfogadott határozatra szorítkozik, hogy a „bankjegyek leértékelődése a bullionhoz képest nem a papírpénz leértékelődéséből, hanem a bullion megdrágulásából ered", és Ricardo pamfletjára[43], amely az ellenkező állítást teszi, s amelynek konklúziója állítólag ez: „A pénz a maga legtökéletesebb állapotában a papírpénz." (22–23. old.) Az 1809-es és 1811-es válságok itt azért voltak fontosak, mert a bank akkor át nem váltható jegyeket bocsátott ki, tehát a válságok semmiképpen nem a jegyek aranyra (fémre) való átválthatóságából fakadtak, tehát semmiképpen nem is lehetett őket ennek az átválthatóságnak az eltörlésével meggátolni. Darimon az ügyes szabó fürgeségével túlteszi magát ezeken a válságtanát megcáfoló tényeken. Ricardo aforizmájába kapaszkodik, amelynek a pamfletban szereplő kérdés tulajdonképpeni tárgyához – a bankjegyek elértéktelenedéséhez – semmi köze nem volt. Nem veszi tudomásul azt, hogy Ricardo pénztana teljesen meg van cáfolva azokkal a hamis előfeltételezéseivel együtt, hogy a bank ellenőrzi a forgalomban levő jegyek számát, hogy a forgalmi eszközök száma határozza meg az árakat, holott megfordítva, az árak határozzák meg a forgalmi eszközök számát stb. Ricardo idejében a pénzforgalom jelenségeire vonatkozó részletvizsgálatok még mind hiányoztak. Ezt mellékesen.

Az arany és az ezüst éppúgy áruk, mint a többi. Az arany és az ezüst nem olyan áruk, mint a többi: mint általános csereszerszám, ők a kiváltságos áruk és éppen e kiváltságnál fogva degradálják a többi árut. Ez a végső elemzés, amelyre Darimon az antagonizmust redukálja. Töröljétek el az arany és az ezüst kiváltságát, degradáljátok valamennyi többi áru rangjára,

dönt Darimon végső fokon. Akkor vége az arany- és ezüstpénzzel, illetve az aranyra és ezüstre átváltható bankjegyekkel kapcsolatos sajátos bajaitoknak. Minden bajt eltöröltök. Vagy jobbanmondva, emeljetek minden árut arra a monopóliumra, amely most kizárólag az aranyé és az ezüsté. Hagyjátok meg a pápát, de tegyetek mindenkit pápává. Töröljétek el a pénzt úgy, hogy minden árut pénzzé tesztek és a pénz sajátos tulajdonságaival láttok el. Itt éppen az a kérdés, hogy a probléma nem mondja-e ki saját képtelenségét és nincs-e ezért benne a megoldás lehetetlensége már a feladat által felállított feltételekben. A felelet gyakran csak a kérdés kritikájában állhat és gyakran csak azáltal oldható meg, hogy magát a kérdést tagadják. A valóságos kérdés ez: Nem tesz-e maga a polgári csererendszer szükségessé egy sajátos csereszerszámot? Nem teremt-e szükségszerűen egy különös egyenértéket minden érték számára? Ennek a csereszerszámnak vagy ennek az egyenértéknek egyik formája kezelhetőbb, megfelelőbb lehet, kevesebb kényelmetlenséggel járhat, mint a többi. De azoknak a kényelmetlenségeknek, amelyek egy különös csereszerszám, egy különös és mégis általános egyenérték létezéséből fakadnak, mindegyik formában, ha különbözőképpen is, újra létre kell hozniok magukat. Magán ezen a kérdésen Darimon természetesen lelkesen átsiklik. Töröljétek el a pénzt és ne töröljétek el! Töröljétek el a kizárólagos kiváltságot, amellyel az arany és az ezüst pénzként való kizárólagosságuk révén bírnak, de tegyetek minden árut pénzzé, azaz adjatok mindnek közösen olyan tulajdonságot, amely a kizárólagosságtól elválasztva nem létezik többé.

A bullion-kiáramlásokban valójában napvilágra jut egy ellentmondás, melyet Darimon egyaránt sekélyesen fog fel és küzd le. Kiderül, hogy az arany és az ezüst nem olyan áru, mint a többi, és a modern gazdaságtan hirtelen és rémülettel azt látja, hogy időlegesen újra meg újra a merkantilrendszer előítéleteihez érkezik. Az angol közgazdászok egy megkülönböztetéssel próbálják megoldani a nehézséget. Amit ilyen monetáris válságok pillanataiban kívánnak, mondják, az nem arany és ezüst mint pénz, arany és ezüst mint érme, hanem arany és ezüst mint tőke. Elfelejtik hozzátenni: tőke, de az aranyban és ezüstben mint meghatározott formában levő tőke. Máskülönben, ha a tőke minden formában kivihető, honnan van éppen ezeknek az áruknak a kiáramlása, miközben a legtöbb egyéb áru kiáramlás hiányában leértékelődik.

Vegyünk meghatározott példákat: kiáramlás egy fő élelmiszer (gabona stb.) belföldi rossz termése következtében, egy importált fő fogyasztás tárgy (pl. tea) külföldi rossz termése és ennélfogva megdrágulása következtében; kiáramlás a döntő ipari nyersanyagok (gyapot, gyapjú, selyem, len)

rossz termése következtében; kiáramlás túlzott import (amelyet spekuláció, háború stb. okozott) következtében. Egy hirtelen vagy tartós kiesés pótlása (gabonából, teából, gyapotból, lenből stb.) a belföldi rossz termés esetében kétszeresen rabolja meg a nemzetet. Befektetett tőkéjének vagy munkájának egy része nem termelődik újra – valóságos kiesés a termelésben. Az újratermelt tőke egy részét át kell engedni, hogy e hézagot betöltsék, mégpedig olyan részt, amely nem egyszerűen számtani arányban áll a kieséssel, mivel a hiányzó termék ára a világpiacon a csökkent kínálat és a megnövekedett kereslet következtében emelkedik és emelkednie kell. Pontosan meg szükséges vizsgálni, hogyan festenének az ilyen válságok, ha eltekintünk a pénztől, és milyen meghatározottságot visz be a pénz az adott viszonyokon belül. (*Rossz gabonatermés* és *túlzott import* a fő esetek. A háború magától értetődik, mivel közvetlenül gazdaságilag ugyanaz, mint ha a nemzet a tőkéjének egy részét vízbe dobná.)

Rossz gabonatermés esete: Ha a nemzetet másik nemzettel szemben vesszük szemügyre, akkor világos, hogy tőkéje (nemcsak a valóságos gazdagsága) csökkent, éppoly világos, mint az, hogy a paraszt, aki kenyértésztáját odaégette és most a péknél kell megvásárolnia, vásárlása összegével szegényebb lett. Ami a belföldet illeti, úgy látszik, mintha a gabonaár emelkedése, amennyiben az értékről van szó, mindent a régiben hagyna. Most eltekintünk attól, hogy a valóságos rossz termésekkor a csökkent mennyiségű gabona szorozva a megemelkedett árral sohasem egyenlő a normális mennyiség szorozva az alacsonyabb árral. Tegyük fel, hogy csak 1 quartert termeltek Angliában és ez az 1 quarter ugyanazt az árat éri el, mint azelőtt a 30 millió quarter búza. A nemzet akkor – eltekintve attól, hogy hiányoznának az eszközei az élet és a gabona újratermeléséhez –, ha az 1 quarter újratermeléséhez szükséges munkanapot a-val egyenlőnek vesszük, $a \times 30$ millió munkanapot (termelési költségek) $1 \times a$ munkanapra (termék) cserélne; tőkéjének termelő ereje milliomodnyira csökkenne és az országban birtokolt értékek összege csökkenne, mivel minden munkanap a 30 milliomodára leértékelődne. Minden darab tőke most 1/30 000 000-át képviselné korábbi értékének, termelési költségekben kifejezett egyenértékének, habár a megadott esetben az ország tőkéje névleges értékben semmit sem csökkenne (a föld leértékelődésétől eltekintve), mivel a többi termék csökkent értékét pontosan ellensúlyozná az 1 quarter búza megemelkedett értéke. A búzaárnak 30* milliószorosára való emelkedése valamennyi többi termék ugyanolyan leértékelődésének lenne a kifejezése. Egyébként belföldnek és kül-

* [*A kéziratban*:] $a \times 30$

földnek ez a megkülönböztetése teljesen illuzórikus. Ahogy a nemzet, amelyet gabonakiesés sújt, az idegen nemzethez, amelytől megvásárolja, viszonyul, úgy viszonyul a nemzet mindegyik egyéne a bérlőhöz vagy a gabonakereskedőhöz. A többletösszeg, amelyet a gabona vásárlására kell fordítania, közvetlen csökkentése a tőkéjének, a rendelkezésére álló eszközöknek.

Hogy a kérdést lényegtelen befolyások ne zavarják meg, olyan nemzetet kell előfeltételeznünk, amelynél gabona-szabadkereskedelem létezik. Még ha a behozott gabona ugyanolyan olcsó volna is, mint a saját termelésű, akkor is szegényebb lenne a nemzet azzal a tőkével, amelyet a bérlők nem termeltek újra. Csakhogy előfeltételezésünk szerint a nemzet mindig importál annyi külföldi gabonát, amennyi a normális ár mellett behozható. A behozatal növekedése tehát az ár növekedését feltételezi.

A gabonaár emelkedése egyenlő valamennyi többi áru árának esésével. Az (árban képviselt) megemelkedett termelési költségek, amelyekért a gabona quarterját megkapják, egyenlők a valamennyi többi formában létező tőke csökkent termelékenységével. A gabona megvásárlására fordított többlet szükségképpen egy mínusznak felel meg valamennyi többi termék megvásárlásában és már ezért áraik esésének felel meg. Fém- vagy bárminő más pénzzel vagy anélkül a nemzet olyan válságban lenne, amely nemcsak a gabonára terjedne ki, hanem valamennyi többi termelési ágra, mivel nemcsak termelékenységük csökkenne pozitíve, nemcsak termékeik ára értékelődne le a normális termelési költségek által meghatározott értékhez viszonyítva, hanem minden szerződés, kötelezvény stb. is a termékek átlagos árán nyugszik. Az államadósságra pl. x véka gabonát kell szállítani, de ennek az x vékának a termelési költségei meghatározott arányban növekedtek. Tehát minden tekintet nélkül a pénzre, a nemzet általános válságban lenne. Nemcsak a pénztől, hanem még a termékek csereértékétől is eltekintve, a termékek leértékelődnének, a nemzet termelékenysége csökkenne, holott valamennyi gazdasági viszonya munkájának egy átlagos termelékenységére van alapozva.

A gabonakiesés okozta válságot tehát semmi esetre sem a bullion kiáramlása idézte elő, habár az e kiáramlás ellen emelt akadályok fokozhatják.

Mindenesetre nem lehet Proudhonnal együtt azt mondani, hogy a válság onnan ered, hogy csakis a nemes fémeknek van hiteles értékük, ellentétben a többi áruval; hiszen a gabonaár emelkedése közelebbről csak annyit jelent, hogy több aranyat és ezüstöt kell cserébe adni egy adott mennyiségű gabonáért, azaz hogy az arany és az ezüst ára a gabona árához viszonyítva esett. Az arany és az ezüst tehát a gabonához viszonyított leértékelődésben oszto-

zik valamennyi többi áruval, semmiféle kiváltság nem óvja meg ettől. Az arany és az ezüst leértékelődése a gabonához képest azonos a gabonaár emelkedésével. (Ez nem egészen helyes. A gabona quarterja 50-ről 100 sh.-re emelkedik, tehát 100%-kal, de a pamutáruk 80-nal esnek. Az ezüst a gabonához képest csak 50%-kal esett, a pamutáruk (az elakadó kereslet stb. következtében) 80%-kal. Azaz a többi áru ára nagyobbat esik, mint amennyit a gabona ára emelkedik. De előfordul az ellenkezője is. Például az utóbbi években, amikor a gabona időlegesen 100%-kal emelkedett, az ipari termékeknek eszükbe sem jutott, hogy ugyanabban az arányban essenek, mint amelyben az arany a gabonához képest esett. Ez a körülmény egyelőre nem érinti az általános tételt.) Azt sem lehet mondani az aranyról, hogy azáltal van kiváltsága, hogy mint érme a mennyisége pontosan és hitelesen meghatározott. Egy tallér (ezüst) minden körülmények között egy tallér marad. Ugyanígy egy véka búza egy véka marad és egy rőf vászon egy rőf.

A legtöbb áru (a munkát beleértve) leértékelődését és az ebből bekövetkező válságot jelentős gabonatermés-kiesés esetén nem lehet tehát kezdetlegesen az arany kivitelének tulajdonítani, mert a leértékelődés és a válság akkor is bekövetkeznék, ha semmi hazai aranyat nem vinnének ki és semmi idegen gabonát nem hoznának be. A válság egyszerűen a kereslet és kínálat törvényére redukálódik, amely tudvalevőleg az elsődleges szükségletek körében — nemzeti mértékben tekintve — hasonlíthatatlanul élesebben és energikusabban hat, mint minden más körben. Nem az aranykivitel az oka a gabonaválságnak, hanem a gabonaválság az oka az aranykivitelnek.

Ha az aranyat és az ezüstöt magáért-valóan tekintjük, csak két irányban lehet azt állítani róluk, hogy a maguk részéről beavatkoznak a válságba és tüneteit súlyosbítják: 1. amennyiben az aranykivitel megnehezül a fémfedezet feltételei miatt, amelyekhez a bankok kötve vannak, amennyiben azok a rendszabályok, amelyeket a bank ennélfogva ez ellen az aranykivitel ellen hoz, hátrányosan ütnek vissza a belföldi forgalomra; 2. amennyiben azért válik szükségessé az aranykivitel, mert a külföldi nemzetek tőkét csak arany formájában hajlandók átvenni és semmilyen más formában nem.

A 2. sz. nehézség megmaradhat még akkor is, ha az 1. sz. nehézség kiküszöbölődött. Az Angol Bank éppen abban az időszakban tapasztalta ezt a nehézséget, amikor törvényileg fel volt hatalmazva át nem váltható jegyek kibocsátására. A jegyek estek az aranybullionhoz viszonyítva, de éppúgy esett az arany érmeára a bullion-árához viszonyítva. Az arany különös fajta áruvá lett a bankjeggyel szemben. Azt lehet mondani, hogy a bankjegy annyiban még függő maradt az aranytól, hogy névleg képviselt egy meghatározott mennyiségű aranyat, amelyre ténylegesen nem lehetett átváltani. Az

arany a nevezője maradt, noha törvényileg nem lehetett többé a banknál erre az aranymennyiségre kicserélni.

Nem kétséges ugyan (?) (később meg kell vizsgálni és nem tartozik közvetlenül a szóbanforgó kérdéshez), hogy amíg a papírpénz az elnevezését az aranyról kapja (tehát pl. egy ötfontos bankjegy 5 sovereignnak a papiros képviselője), addig az aranyra való átválthatóság gazdasági törvény marad a bankjegy számára, akár létezik *politikailag* ez a törvény, akár nem. Az Angol Bank jegyei 1799 és 1819 között[44] is azt mondották ki, hogy egy meghatározott aranymennyiség értékét képviselik. Hogyan lehet ezt az állítást másképpen próbára tenni, mint azzal a ténnyel, hogy a bankjegy valóban ennyi meg ennyi bulliont parancsnokol? Attól a pillanattól fogva, amikor egy 5 £-es bankjegyért nem lehet többé 2 sovereignnal egyenlő bullion-értéket kapni, a bankjegy leértékelődött, habár át nem váltható volt. A bankjegyérték egyenlősége egy meghatározott aranyértékkel, amit a címlete kimond, nyomban ellentmondásba kerül a bankjegy és az arany közötti tényleges egyenlőtlenséggel. A vitakérdés az angolok között, akik az aranyat meg akarják tartani a bankjegy nevezőjeként, valójában tehát nem a bankjegy aranyra való átválthatósága körül forog – amely csak az a gyakorlati egyenlőség, amit a bankjegy címlete elméletileg kimond –, hanem akörül, hogy hogyan kell biztosítani ezt az átválthatóságot, hogy törvényileg a bankra rótt korlátozásokkal kell-e biztosítani vagy rá kell bízni önmagára. Az utóbbiak azt állítják, hogy ez az átválthatóság egy jegybanknál, amely váltóra előleget folyósít, tehát jegyeinek biztosított visszaáramlása van, átlagban szavatolt, és hogy hát ellenfeleik sem viszik soha többre ennél az átlagos biztonságnál. Az utóbbi – tény. Az átlag, mellékesen szólva, nem megvetendő, és átlagszámításoknak kell a bankok alapzatát képezniök, akárcsak minden biztosítóét stb. Ezen az oldalon mindenekelőtt a skót bankokat lehet joggal mintaként felhozni. A szigorú bullionisták viszont azt mondják, hogy ők komolyan veszik az átválthatóságot, hogy a bank átváltási kötelezettsége tartja meg a bankjegyet átválthatónak, hogy ennek az átválthatóságnak a szükségessége magával a bankjegy elnevezésével adva van, korlátot képez a túlzott kibocsátással szemben, hogy ellenfeleik burkoltan az át nem válthatóság hívei. E két oldal között különböző árnyalatok vannak, egy sereg kisebb „fajta". Végül az át nem válthatóság védelmezői, az eltökélt antibullionisták, anélkül hogy tudnák, éppúgy burkolt hívei az átválthatóságnak, ahogy ellenfeleik az át nem válthatóságnak, mert meghagyják a bankjegy elnevezését, tehát a meghatározott elnevezésű bankjegy és egy meghatározott aranymennyiség gyakorlati egyenlővétételét teszik bankjegyeik teljes értékének mértékévé. Poroszországban kényszerárfolyamú papírpénz létezik. (A visz-

szaáramlása annyiban van biztosítva, hogy az adók egy hányadát papírban kell fizetni.) Ezek a papírtallérok nem ezüstre szóló utalványok, egyetlen banknál sem cserélhetők ki törvényileg ezüstre stb. Nem valamely kereskedelmi bank kölcsönzi őket váltókra, hanem a kormány fizeti ki őket kiadásainak fedezésekor. De elnevezésük az ezüst elnevezése. Egy papírtallér azt mondja, hogy ugyanazt az értéket képviseli, mint egy ezüsttallér. Ha vagy a kormányba vetett bizalom alaposan megrendülne, vagy a papírpénzt nagyobb arányokban bocsátanák ki, mint azt a forgalom szükségletei megkívánják, akkor a papírtallér a gyakorlatban többé nem állna egyenlő szinten az ezüsttallérral, és leértékelődnék, mert az alá az érték alá süllyedne, amelyet címlete feltüntet. Akkor is leértékelődnék, ha egyik fent említett körülmény sem következnék be, hanem az ezüst iránti különös szükséglet, pl. a kivitel számára, kiváltságot szerezne az ezüstnek a papírtallérral szemben. Az aranyra és ezüstre való átválthatóság tehát az érték gyakorlati mértéke minden papírpénznél, amely az aranyról vagy az ezüstről kapja elnevezését, akár törvényileg átváltható a papír, akár nem. Egy névleges érték csupán árnyékként fut teste mellett, hogy a kettő fedi-e egymást, azt valóságos átválthatóságuknak (kicserélhetőségüknek) kell bebizonyítania. A reális értéknek a névleges érték alá süllyedése leértékelődés. A valóságos egymás mellett futás, egymásra cserélődés átválthatóság. Át nem váltható bankjegyeknél az átválthatóság nem a bank pénztárában mutatkozik meg, hanem abban, hogy napról napra csere megy végbe a papír és azon fémpénz között, amelynek elnevezését hordozza. Valójában az átváltható bankjegyek átválthatósága már akkor veszélyeztetve van, amikor azt már nem az ország valamennyi részén zajló mindennapi érintkezésnek, hanem a bank pénztáránál történő különös nagy experimentumoknak kell igazolniok. Skóciában vidéken a papírpénzt még előnyben is részesítik a fémpénzzel szemben. Skócia 1845 előtt, amikor rákényszerítették az 1844-es angol törvényt, természetesen valamennyi angol társadalmi válságon keresztülment és némely válságon még fokozottabban, mivel a föld megtisztítása[45] itt kíméletlenebbül fejlődött. Mindazonáltal Skócia nem ismert voltaképpeni pénzválságokat (hogy néhány bank kivételesen csődbe jutott, mert könnyelműen adott hitelt, az nem tartozik ide); nem ismerte a bankjegyek leértékelődését, sem panaszokat és vizsgálódásokat arra vonatkozóan, hogy a forgalomban levő currency elegendő-e vagy sem stb. Skócia itt azért fontos, mert egyrészt mutatja, hogyan lehet a pénzrendszer a mostani alapzaton teljesen szabályozott – eltörölve mindazok a bajok, amelyekről Darimon kesereg –, anélkül, hogy a mostani társadalmi alapzatot elhagynák; sőt ugyanakkor ennek ellentmondásai, antagonizmusai, az osztályellentét stb. még magasabb fokot érnek el,

mint a világ bármely más országában. Jellemző, hogy mind Darimon, mind védnöke, aki könyvéhez bevezetőt írt – Emile Girardin, aki gyakorlati szédelgését elméleti utopizmussal egészíti ki –, a monopolbankokkal, amilyen az Angol Bank és Francia Bank, való ellentétet nem találják meg Skóciában, hanem az Egyesült Államokban keresik, ahol a bankrendszer a megkövetelt állami engedély következtében csak névleg szabad, ahol nem a bankok szabad konkurrenciája, hanem monopolbankok föderatív rendszere áll fenn. Persze a skót bank- és pénzügy a legveszélyesebb szirt volt a forgalmi kóklerek illúziói szempontjából. Az aranypénzről vagy az ezüstpénzről (ahol nincs az érmének kettős törvényes standardja) nem mondják, hogy leértékelődik, valahányszor relatív értéke valamennyi többi áruval szemben megváltozik. Miért nem? Mert maguk alkotják saját nevezőjüket; mert címletük nem valamilyen érték címlete, azaz nem egy harmadik áruban vannak felbecsülve, hanem csak saját anyaguk hányadait fejezik ki, 1 sovereign = ennyi ilyen és ilyen súlyú aranymennyiség. Az arany tehát névleg leértékelhetetlen, nem azért, mert csakis ő fejez ki *hiteles értéket*, hanem mert mint pénz *egyáltalán nem értéket* fejez ki, hanem saját anyagának egy meghatározott mennyiségét, saját mennyiségi meghatározottságát hordozza a homlokán. (Később közelebbről meg kell vizsgálni, hogy az arany- és ezüstpénznek ez a megkülönböztető ismertetőjegye végső soron immanens tulajdonsága-e minden pénznek.) A fémpénznek ettől a névleges leértékelhetetlenségétől megtévesztve Darimon és társai csak az egyik oldalt látják, amely a válságokban előtör: az arany és az ezüst felértékelődését csaknem valamennyi többi áruval szemben; nem látják a másik oldalt, az arany és az ezüst vagy a *pénz leértékelődését* valamennyi többi áruval szemben (talán, nem mindig, a munkát kivéve) az úgynevezett *prosperitás* periódusaiban, az árak* időleges általános emelkedésének periódusaiban. Minthogy a fémpénznek (és valamennyi ezen nyugvó pénzfajtának) ez a leértékelődése mindig megelőzi felértékelődését, a problémájukat fordítva kellett volna felvetniök: elejét venni a pénz periodikusan visszatérő leértékelődésének (az ő nyelvükön: eltörölni az áruk kiváltságait a pénzzel szemben). Az utóbbi megformulázásban a feladat mindjárt feloldódott volna: az árak emelkedését és esését megszüntetni. Az utóbbi ezt jelenti: az árakat megszüntetni. Ez pedig: a csereértéket eltörölni. Ez a probléma: [eltörölni] a cserét, ahogy ez megfelel a társadalom polgári szervezetének. Ez az utolsó probléma: a polgári társadalmat gazdaságilag forradalmasítani. Akkor eleve megmutatkozott volna, hogy a polgári társadalom

* [*A kéziratban*:] a pénz

baján nem lehet segíteni bank-„változtatásokkal" vagy egy racionális „pénzrendszer" megalapításával.

Az átválthatóság – törvényileg vagy anélkül – tehát követelmény marad minden pénzzel szemben, amelyet címlete értékjellé tesz, azaz mint mennyiséget egy harmadik áruval egyenlővé tesz. Az egyenlővététel már magában foglalja az ellentételezést, a lehetséges egyenlőtlenséget; az átválthatóság magában foglalja az ellenkezőjét, az át nem válthatóságot; a felértékelődés magában foglalja a leértékelődést, *δυνάμει**, ahogy Arisztotelész mondaná. Tegyük fel pl., hogy a sovereignt nemcsak sovereignnak hívnák, ami puszta díszítő elnevezés egy uncia arany *x*-edik hányadára (számolónév), mint a méter egy meghatározott hosszúságra, hanem mondjuk $^1/_x$** *óra munkaidőnek* hívnák. $^1/_x$ uncia arany valójában nem egyéb, mint anyagiasultan, tárgyiasultan $^1/_x$ óra munkaidő. De az arany múltbeli munkaidő, meghatározott munkaidő. Címlete az arany mércéjévé tenne egy meghatározott mennyiségű egyáltalában-való munkát. A font aranynak átválthatónak kellene lennie $^1/_x$*** óra munkaidőre, minden pillanatban meg kellene tudnia azt vásárolni: mihelyt többet vagy kevesebbet tudna vásárolni, felértékelődött, illetve leértékelődött volna; az utóbbi esetben átválthatósága véget ért volna. Nem a termékekbe bekebelezett munkaidő, hanem a jelenleg szükséges munkaidő az értékmeghatározó. Vegyük magát a font aranyat: legyen ez 20 óra munkaidőnek a terméke. Tegyük fel, hogy valamilyen körülmények folytán később 10 órára van szükség ahhoz, hogy egy font aranyat megtermeljenek. A font arany, amelynek címlete azt mondja, hogy = 20 óra munkaidő, most már csak = 10 óra munkaidő, mivel 20 óra munkaidő = 2 font arany. 10 óra munka ténylegesen 1 font aranyra cserélődik ki; tehát 1 font arany nem cserélődhet ki többé 20 munkaórára. Az $^1/_x$° *munkaóra* plebejusi címletével ellátott aranypénz nagyobb ingadozásoknak volna kitéve, mint bármilyen más pénz és kivált mint a jelenlegi aranypénz; mert arany aranyhoz viszonyítva nem emelkedhetik vagy eshetik (önmagával egyenlő), de az egy meghatározott mennyiségű aranyban foglalt múltbeli munkaidőnek állandóan emelkednie vagy esnie kell a jelenlegi eleven munkaidőhöz képest. Hogy megtartsák átválthatónak, a munkaóra termelékenységét stacionáriusan kellene tartani. Sőt, az általános gazdasági törvénynél fogva, hogy a termelési költségek állandóan esnek, hogy az eleven munka

* [lehetőség szerint; potenciálisan]
** [*A kéziratban*:] *x*
*** [*A kéziratban*:] *x*
° [*A kéziratban*:] *x*

állandóan termelékenyebbé válik, tehát a termékekben tárgyiasult munkaidő állandóan leértékelődik, ennek az arany munkapénznek az elkerülhetetlen sorsa az állandó leértékelődés volna. Hogy e visszásságnak véget vessenek, azt lehetne mondani, hogy ne az arany kapja meg a munkaóra-címletet, hanem — ahogy Weitling javasolta és előtte angolok, utána pedig franciák, köztük Proudhon és társai — papírpénz, egy puszta értékjel kapja meg ezt a címletet. Az a munkaidő, amely magában a papírban megtestesül, éppoly kevéssé jönne itt számításba, mint a bankjegyek papírértéke. Az egyik a munkaórák puszta képviselője lenne, ahogy a másik az aranyé vagy az ezüsté. Ha a munkaóra termelékenyebbé válnék, akkor emelkednék a vásárlóereje a cédulának, amely képviseli*, és megfordítva, éppúgy, ahogy ma egy ötfontos bankjegy többet vagy kevesebbet vásárol aszerint, hogy az arany relatív értéke más árukhoz viszonyítva emelkedik vagy süllyed. Ugyanazon törvénynél fogva, amely szerint az arany munkapénz állandó leértékelődést szenvedne, a papír munkapénz állandó felértékelődést élvezne. Éppen ez az, amit akarunk; a munkás örülne munkája fokozódó termelékenységének, ahelyett, hogy most tőle idegen gazdagsághoz viszonyítva saját elértéktelenedését hozza létre. Így a szocialisták. De sajnos itt némi kis aggályok támadnak. Először is: Ha már pénzt feltételezünk, még ha csak óracédula is az, akkor előfeltételeznünk kell ennek a pénznek a felhalmozását is és szerződéseket, kötelezvényeket, fix terheket, amelyeket ennek a pénznek a formájában vállalnánk. A felhalmozott cédulák állandóan felértékelődnének, akárcsak az újonnan kibocsátottak, és ilymódon egyrészt a munka növekvő termelékenysége a nem-dolgozók javára válnék, másrészt a régebbi megállapodásokban vállalt terhek lépést tartanának a munka nagyobb hozamával. Az arany vagy az ezüst értékének esése és emelkedése egészen közömbös volna, ha a világot minden pillanatban újra lehetne kezdeni, és ha egy meghatározott mennyiségű arany fizetésére vállalt kötelezettségek nem élnék túl az aranyérték ingadozásait. Ez a helyzet itt az óracédulával és az óra termelékenységével.

Az a pont, amelyet itt meg kell vizsgálnunk, az óracédula átválthatósága. Ugyanahhoz a célhoz jutunk, ha egy kerülőt teszünk. Habár még korai, tehetünk néhány megjegyzést azokról az illúziókról, amelyek az óracédulának alapul szolgálnak és bepillantást engednek a legmélyebb titokba, mely a proudhoni forgalmi elméletet összeköti általános elméletével — az értékmeghatározásra vonatkozó elméletével. Ugyanezt az összefüggést találjuk pl. Braynél és Graynél. Ami igaz netán alapul szolgálhat ebben, azt később

* [*A kéziratban:*] megtermeli

kell megvizsgálnunk (előzőleg még mellékesen: a bankjegyeket pusztán aranyra szóló utalványoknak tekintve, soha nem volna szabad őket azon az aranypénz-mennyiségen felül kibocsátani, amelyet állítólag helyettesítenek, különben leértékelődnek. Ha három 15 £-es utalványt adok ki három különböző hitelezőnek ugyanarra a 15 £ aranyra, valójában mindegyik csak $^{15}/_{3}$ £ = 5 £-re szóló utalvány. E jegyek mindegyike tehát eleve $33\,^{1}/_{3}\,^{0}/_{0}$-ra* leértékelődött).

Valamennyi árunak (a munkát beleértve) az *értékét* (a reális csereértéket) a termelési költségei határozzák meg, másszóval az a munkaidő, amely előállításukhoz szükséges. Az *ár* ez a csereértékük pénzben kifejezve. A fémpénznek (és az elnevezését tőle kapó papír- vagy hitelpénznek) munkapénzzel való helyettesítése tehát, amely elnevezését magától a munkaidőtől kapná, az áruk *reális értékeit* (csereértékét) és *névleges értékeit, árát, pénzértékét* egyenlővé tenné. *A reális érték és a névleges érték, az érték és az ár* egyenlővététele. Ezt azonban csak azzal az előfeltétellel érnék el, hogy *érték* és *ár* csak *névleg* különbözőek. De semmiképpen sem ez az eset. Az áruknak a munkaidő által meghatározott értéke csak az *átlagértékük*. Egy átlag, amely külsőleges elvonatkoztatásként jelenik meg, amennyiben mint átlagszámot egy korszakra nézve kiszámítják, pl. 1 font kávé 1 sh., ha mondjuk 25 év kávéárainak átlagát megvonják; de amely igen reális, ha egyszersmind felismerik, hogy hajtóereje és mozgatóelve az ingadozásoknak, amelyeken az áruárak egy meghatározott korszakban átmennek. Ez a realitás nemcsak elméleti fontosságú: ez az alapzata a kereskedői spekulációnak, melynek valószínűségszámítása éppúgy indul ki a közepes átlagárakból, amelyek az ingadozás középpontjának számítanak a szemében, mint az ingadozásnak e középpont feletti vagy alatti átlagmagasságaiból és átlagmélységeiből. Az árunak ettől az átlagértékétől a *piaci értéke* mindig különböző és mindig vagy alatta, vagy felette áll. A piaci érték az állandó ingadozásai által egyenlítődik ki a reális értékké, sohasem a reális értékkel mint egy harmadikkal való egyenlősültség által, hanem önmagának folytonos nem-egyenlővététele által (nem, ahogy Hegel mondaná, elvont azonosság által, hanem a tagadásnak, azaz önmagának mint a reális érték tagadásának állandó tagadása által). Hogy maga a reális érték megint – függetlenül attól, hogy uralkodik a piaci ár ingadozásain (eltekintve tőle mint ezeknek az ingadozásoknak a *törvényétől*) – önmagát tagadja és az áruk reális értékét állandóan ellentmondásba hozza saját meghatározásával, a meglevő áruk reális értékét csökkenti vagy emeli – ezt Proudhon elleni pamfletomban[46] megmutattam és e helyütt nem kell

* [*A kéziratban*:] %-kal

közelebbről kitérnem rá. Az *ár* tehát nemcsak úgy különbözik az *értéktől*, ahogy a névleges a reálistól; nemcsak az aranyban és ezüstben való megnevezés által, hanem azáltal, hogy az utóbbi mint azoknak a mozgásoknak a törvénye jelenik meg, amelyeken az előbbi átmegy. De állandóan különbözőek és soha vagy csak egészen véletlenül és kivételesen fedik egymást. Az áruár állandóan az áruérték felett vagy alatt áll, és maga az áruérték csak az áruárak fel és le mozgásában létezik. Kereslet és kínálat állandóan meghatározzák az áruárakat; soha nem, vagy csak véletlenül fedik egymást; de a termelési költségek viszont meghatározzák a kereslet és a kínálat ingadozásait. Az arany vagy ezüst, amelyben egy áru árát, a piaci értékét kifejezik, maga is meghatározott mennyiségű felhalmozott munka, meghatározott mértékű anyagiasult munkaidő. Előfeltételezve, hogy az áru termelési költségei ugyanazok maradnak, piaci árának emelkedése vagy esése semmi egyebet nem jelent, mint hogy egy áru, amely = x munkaidő, állandóan $>$ vagy $<$ mint x munkaidőt parancsnokol a piacon, felette vagy alatta áll a munkaidő által meghatározott átlagértékének. Az óracédulások első alapillúziója abban áll, hogy amennyiben a reális érték és piaci érték, a csereérték és ár közötti *névleges különbözőséget* megszüntetik – tehát az értéket a munkaidő egy meghatározott tárgyiasulása, mondjuk arany és ezüst, helyett magában a munkaidőben fejezik ki –, azzal kiküszöbölik az ár és érték közötti valóságos különbséget és ellentmondást is. Akkor magától értetődik, hogy az óracédula puszta bevezetése kiküszöböli a polgári termelés minden válságát, minden visszásságát. Az áruk pénzára = reális értékük; a kereslet = a kínálat; a termelés = a fogyasztás; a pénzt egyidejűleg eltörölték és megőrizték; a munkaidőt, amelynek terméke az áru, amely az áruban anyagiasul, pusztán konstatálni kell ahhoz, hogy egy neki megfelelő képmást egy értékjelben, pénzben, óracédulákban létrehozzanak. Ilymódon minden árut közvetlenül pénzzé változtatnának, az aranyat és az ezüstöt meg lefokoznák valamennyi többi áru rangjára.

Nem szorul részletes kifejtésre, hogy a csereérték és ár közötti ellentmondás – az ellentmondás átlagár és árak között, melyeknek átlaga –, a nagyságok és átlagnagyságuk közötti különbség nem szűnik meg azáltal, hogy a puszta *névkülönbséget* megszüntetik a kettő között, tehát ahelyett, hogy azt mondanák: 1 font kenyér 8 d.-be kerül, azt mondják, hogy 1 font kenyér = $^1/_x$ munkaóra. Megfordítva, ha 8 d. = $^1/_x$ munkaóra, és ha az egy font kenyérben anyagiasult munkaidő több vagy kevesebb, mint $^1/_x$ munkaóra, akkor azáltal, hogy az érték mértéke egyszersmind az az elem lenne, amelyben az árat kifejezik, az érték és ár közötti különbség csak kirívóan kiemelné azt a különbségüket, amely az arany-, illetve ezüstárban el van

rejtve. Egy végtelen egyenlet jönne ki belőle. $^1/_x$ munkaóra (amely 8 d.-ben foglaltatik vagy amelyet egy cédula fejez ki) > < mint $^1/_x$ munkaóra (amely a font kenyérben foglaltatik).

Az óracédula, amely az *átlagmunkaidőt* képviseli, soha nem felelne meg a *valóságos munkaidőnek* és soha nem volna átváltható arra; azaz az egy áruban tárgyiasult munkaidő soha nem parancsnokolhatna magával egyenlő mennyiségű munkapénzt és megfordítva, hanem többet vagy kevesebbet, ahogyan most a piaci értékek minden ingadozása arany- és ezüstáraik emelkedésében vagy esésében fejeződik ki.

Az áruk állandó leértékelődése – hosszabb periódusok alatt – az óracédulákhoz képest, amiről korábban beszéltünk, a munkaidő fokozódó termelékenységének törvényéből, magának a relatív értéknek azokból a zavaraiból eredt, amelyeket saját inherens elve, a munkaidő hoz létre. Az óracédulák átválthatatlansága, amiről most beszélünk, nem egyéb, mint másik kifejezés a reális érték és piaci érték, csereérték és ár közötti átválthatatlanságra. Az óracédula valamennyi áruval ellentétben egy eszményi munkaidőt képviselne, amely hol több, hol kevesebb valóságos munkaidőre cserélődnék és a cédulában egy elkülönült, saját létezést kapna, amely megfelelne ennek a valóságos egyenlőtlenségnek. Az általános egyenérték, az áruk forgalmi eszköze és mértéke megint egyénítve, saját törvényeket követve, elidegenülve, azaz a mostani pénz összes tulajdonságaival lépne szembe az árukkal, anélkül, hogy szolgálatait teljesítené. De a zűrzavar egészen más szintet érne el azáltal, hogy a közeg, amelyben az árukat, ezeket a tárgyiasult munkaidőmennyiségeket összehasonlítják, nem egy harmadik áru lenne, hanem maga a saját értékmérőjük, a munkaidő. *a* áru, 3 óra munkaidő tárgyiasulása = 2 munkaóra-cédula; *b* áru, szintén 3 munkaóra tárgyiasulása = 4 munkaóra-cédula. Ez az ellentmondás valójában ki van fejezve a pénzárakban, csak burkoltan. A különbség ár és érték között, az áru között, amelyet a munkaidővel mérnek, amelynek terméke, és azon munkaidő terméke között, amelyre az áru cserélődik, ez a különbség egy harmadik árut kíván mértékül, amelyben az áru valóságos csereértéke kifejeződik. *Minthogy az ár nem egyenlő az értékkel, az értékmeghatározó elem – a munkaidő – nem lehet az az elem, amelyben az árakat kifejezik, mert a munkaidőnek egyidejűleg mint meghatározónak és nem-meghatározónak, mint önmagával egyenlőnek és nem-egyenlőnek kellene kifejeződnie.* Mintlhogy a munkaidő mint értékmérő csak eszmeileg létezik, nem szolgálhat az árak összehasonlításának anyagául. (Itt egyszersmind fény derül arra, hogyan és miért kap az értékviszony a pénzben anyagi és különvált létezést. Ez bővebben kifejtendő.) Az ár és érték közötti különbség megkívánja, hogy az értékeket mint árakat más mér-

cével mérjék, mint a sajátjukkal. Az ár az értéktől megkülönböztetve szükségképpen *pénzár*. Itt megjelenik az, hogy az ár és érték közötti *névleges* különbséget *reális* különbségük szabja meg.

a áru = 1 sh. (azaz = $^1/_x$ ezüst); *b* áru = 2 sh. (azaz $^2/_x$ ezüst). Ezért *b* áru = *a* áru kétszeres értéke. Az *a* és *b* közötti értékviszonyt az az arány fejezi ki, amelyben a kettő egy harmadik áru mennyiségére, ezüstre cserélődik; nem egy értékviszonyra.

Minden áru (termék vagy termelési szerszám) = egy meghatározott munkaidő tárgyiasulása. Értéke, a viszony, amelyben más árukra cserélődik vagy más áruk reá cserélődnek, = a benne realizált munkaidő-mennyiség. Ha az áru pl. = 1 óra munkaidő, akkor valamennyi más áruval cserélődik, amely 1 óra munkaidőnek a terméke. (Ez az egész okoskodás azt előfeltételezi, hogy a csereérték = a piaci érték; a reális érték = az ár.) Az áru értéke különbözik magától az árutól. Csak a cserében (valóságosban vagy elképzeltben) érték (csereérték) az áru; az érték nemcsak az áru csereképessége általában, hanem a sajátos kicserélhetősége. Egyszerre mutatója annak az aránynak, amelyben más árukkal kicserélődik, és mutatója annak az aránynak, amelyben a termelésben már kicserélődött más árukkal (anyagiasult munkaidővel); az érték az áru mennyiségileg meghatározott kicserélhetősége. Az áruk, pl. egy rőf pamut és egy pint olaj, mint pamutot és olajat tekintve természetesen különbözőek, különböző tulajdonságaik vannak, különböző mértékekkel mérik őket, összemérhetetlenek. Mint értékek az összes áruk minőségileg egyenlők és csak mennyiségileg megkülönböztetettek, tehát mind kölcsönösen mérik egymást és meghatározott mennyiségi arányokban helyettesítik egymást (kicserélődnek, átválthatók egymásra). Az érték az áruk társadalmi viszonya, gazdasági minősége. Egy könyv, amelynek meghatározott értéke van, és egy cipó kenyér, amelynek ugyanaz az értéke, kicserélődik egymásra, ugyanaz az érték, csak különböző anyagban. Mint érték az áru egyszersmind valamennyi többi árunak egyenértéke meghatározott arányban. Mint érték az áru egyenérték; mint egyenérték kihunytak benne összes természeti tulajdonságai; nem áll többé semmiféle minőségi különös viszonyban a többi áruval, hanem egyaránt általános mértéke, általános képviselője, általános csereeszköze valamennyi többi árunak. Mint érték az áru *pénz*. De minthogy az áru, vagy jobbanmondva a termék, illetve termelési szerszám meg van különböztetve magától mint értéktől, ezért mint érték meg van különböztetve magától mint terméktől. Értéktulajdonsága nemcsak szert tehet, hanem szert is kell hogy tegyen egyszersmind egy természeti létezésétől különböző létezésre. Miért? Minthogy az áruk mint értékek csak mennyiségileg különböznek egymástól, minden áru-

nak minőségileg különböznie kell a saját értékétől. Értékének ezért tőle minőségileg megkülönböztethető létezéssel is kell bírnia, és a valóságos cserében ennek az elválaszthatóságnak valóságos elválássá kell lennie, mivel az áruk természeti különbözőségének ellentmondásba kell kerülnie gazdasági egyenértékűségükkel és a kettő egymás mellett csak azáltal állhat fenn, hogy az áru kettős létezésre tesz szert, természeti létezése mellett egy tisztán gazdaságira, amelyben az áru puszta jel, betű egy termelési viszonyra, puszta jele a saját értékének. Mint érték minden áru egyenletesen osztható; természeti létezésében nem az. Mint érték ugyanaz marad, akárhány átalakuláson és létezési formán megy is át; a valóságban árukat csak azért cserélnek, mert nem-egyenlőek és szükségletek különböző rendszereinek felelnek meg. Mint érték az áru általános, mint valóságos áru különösség. Mint érték mindig kicserélhető; a valóságos cserében csak akkor az, ha különös feltételeket teljesít. Mint érték, kicserélhetőségének mértékét önmaga határozza meg; a csereérték éppen azt az arányt fejezi ki, amelyben más árukat helyettesít; a valóságos cserében csak olyan mennyiségekben cserélhető, amelyek a természeti tulajdonságaival összefüggnek és a cserélők szükségleteinek megfelelnek. (Egyszóval az összes tulajdonságok, amelyeket a pénz különös tulajdonságaiként sorolnak fel, az árunak mint csereértéknek a tulajdonságai; a terméknek mint értéknek, megkülönböztetve az értéktől mint terméktől.) (Az áru csereértéke mint különös létezés maga az áru mellett: *pénz*; az a forma, amelyben valamennyi áru hasonlít egymásra, összehasonlítódik, méri egymást; amelyre valamennyi áru feloldódik, amely valamennyi árura feloldódik; az általános egyenérték.) Minden pillanatban, számolásnál, könyvelésnél stb. átváltoztatjuk az árukat értékjelekké, puszta csereértékekként rögzítjük őket, elvonatkoztatva anyaguktól és minden természeti tulajdonságuktól. Papíron, fejben ez az átalakulás puszta elvonatkoztatás révén megy végbe; de a valóságos cserében szükség van valóságos *közvetítésre*, egy eszközre ennek az elvonatkoztatásnak a foganatosításához. Az áru a természeti tulajdonságai szerint sem nem állandóan kicserélhető, sem nem *mindegyik más áruval* kicserélhető; az önmagával való természeti egyenlőségében nem az; hanem mint önmagával nem-egyenlő, mint valami magával nem-egyenlő, mint csereérték tételezve. Először át kell váltanunk az árut magára mint csereértékre, hogy ezt a csereértéket azután másokkal összehasonlítsuk és kicseréljük. A legnyersebb cserekereskedelemben, amikor két árut cserélnek ki egymással, mindegyiket előbb egyenlővé teszik egy jellel, amely a csereértékét fejezi ki, pl. a nyugat-afrikai partvidék bizonyos négereinél az áru = *x* bar. Az egyik áru = 1 bar; a másik = 2 bar. Ebben az arányban cserélik ki őket. Az árukat először fejben és szóban ba-

rokká változtatják, mielőtt kicserélődnek egymásra. Felbecsülik őket, mielőtt kicserélik, és a felbecsüléshez meghatározott számarányokba kell hozni őket egymással. Hogy ilyen számarányokba hozzák és összemérhetőkké tegyék őket, ugyanazt az elnevezést (egységet) kell kapniok. (A bar pusztán képzetes létezéssel bír, ahogy egyáltalában egy viszony csak elvonatkoztatás révén tehet szert külön megtestesülésre, egyéniesülhet megint.) Hogy az egyik értéknek a másik feletti többletét a cserénél fedezzék, a mérleg kiegyenlítéséhez, a legnyersebb cserekereskedelemben, mint most a nemzetközi kereskedelemben, pénzben való fizetés szükséges.

A termékek (vagy tevékenységek) csak mint áruk cserélődnek; az áruk magában a cserében csak mint értékek léteznek; csak mint ilyenek hasonlítódnak össze. Hogy azt a súlyú kenyeret meghatározzam, amelyet egy rőf vászonnal kicserélhetek, a rőf vásznat először egyenlővé teszem csereértékével, azaz egyenlővé $^1/_x$ munkaidővel. Éppen így a font kenyeret egyenlővé teszem csereértékével, egyenlő $^1/_x$ vagy $^2/_x$ stb. munkaidővel. Mindegyik árut egyenlővé teszem egy harmadikkal, azaz vele magával nem-egyenlővel. Ez a harmadik, amely mindkettőtől különböző, mivel egy viszonyt fejez ki, először a fejben, az elképzelésben létezik, ahogy viszonyokat egyáltalában csak *elgondolni* lehet, amikor rögzíteni akarjuk őket, megkülönböztetve a szubjektumoktól, amelyek viszonyulnak. Azáltal, hogy egy termék (vagy tevékenység) csereérték lesz, nemcsak egy meghatározott mennyiségi viszonnyá változtatják, egy viszonyszámmá – tudniillik olyan számmá, amely kifejezi azt, hogy más áruk milyen mennyisége egyenlő vele, egyenértéke neki, illetve ő milyen arányban egyenértéke más áruknak –, hanem egyszersmind minőségileg át kell változtatni, más elemre kell átváltani, hogy mindkét áru megnevezett nagysággá legyen, ugyanazzal az egységgel, tehát összemérhetőkké legyenek. Az árut először át kell váltani munkaidőre, tehát valami tőle minőségileg különbözőre (minőségileg különböző 1. mert az áru nem munkaidő mint munkaidő, hanem anyagiasult munkaidő; munkaidő nem a mozgás, hanem a nyugalom formájában; nem a folyamat, hanem az eredmény formájában; 2. mert nem az általában-való munkaidő tárgyiasulása, amely csak az elképzelésben létezik (ő maga csak a minőségétől elvonatkoztatott, csak mennyiségileg különböző munka), hanem egy meghatározott, természetileg meghatározott, más munkáktól minőségileg különböző munka meghatározott eredménye), hogy azután mint meghatározott mennyiségű munkaidőt, meghatározott munkanagyságot összehasonlítsák más munkaidő-mennyiségekkel, más munkanagyságokkal. A puszta összehasonlításhoz – a termékek becsléséhez –, eszmei érték-meghatározásukhoz elegendő fejben elvégezni ezt az átalakítást (olyan átalakítást, amelyben a ter-

mék pusztán mint mennyiségi termelési viszonyok kifejezése létezik). Az áruk összehasonlításában elegendő ez az elvonatkoztatás; a valóságos cserében az elvonatkoztatást megint tárgyiasítani, jelképezni, jellel realizálni kell. Ez a szükségesség bekövetkezik: 1. mint már mondtuk, a két kicserélendő árut fejben immár közös nagyságviszonyokká, csereértékekké változtatják és így becsülik fel egymáshoz viszonyítva. Ám ha valóban ki akarják őket cserélni, akkor természeti tulajdonságaik ellentmondásba kerülnek csereértékekként és pusztán megnevezett számokként való meghatározásukkal. Nem tetszőlegesen oszthatók stb. 2. A valóságos cserében mindig különös árukat cserélnek különös árukra, és mindegyik áru kicserélhetősége, akárcsak az arány, amelyben kicserélhető, helyi és időbeli feltételektől stb. függ. Az áru csereértékké való átváltozása azonban nem egy meghatározott másik áruval teszi egyenlővé az árut, hanem mint egyenértéket fejezi ki, kicserélhetőségi viszonyát fejezi ki valamennyi többi áruhoz. Ez az összehasonlítás, amelyet fejben egy csapásra elvégeznek, a valóságban csak egy meghatározott, a szükséglet által meghatározott körben realizálódik, és csak egymás után. (Például 100 tallér jövedelmet sorjában, ahogy szükségleteim magukkal hozzák, áruk egy egész körére cserélek el, melyeknek összege = 100 tallér csereérték.) Ahhoz tehát, hogy az árut egy csapásra csereértékként realizálják és a csereérték általános hatását adják neki, nem elég egy különös áruval való kicserélése. Egy harmadik dologgal kell kicserélni, amely maga viszont nem különös áru, hanem az árunak mint árunak, magának az áru csereértékének a jelképe; *amely tehát mondjuk a munkaidőt mint olyant képviseli*, mondjuk egy darab papírt vagy bőrt, amely a munkaidő egy hányadrészét képviseli. (Egy ilyen jelkép feltételezi az általános elismerést; csak társadalmi jelkép lehet; valójában csak társadalmi viszonyt fejez ki.) Ez a jelkép a munkaidő hányadrészeit képviseli; a csereértéket olyan hányadrészekben, melyeknek egyszerű számtani kombinálásával a csereértékek minden egymás közötti aránya kifejezhető; ez a jelkép, a csereértéknek ez az anyagi jele magának a cserének a terméke, nem egy a priori megfogott eszme kivitele. (Valójában az az áru, amelyet a csere közvetítőjének használnak, csak lassanként változik pénzzé, jelképpé; mihelyt ez megtörtént, magát ezt az árut megint pótolhatja egy jelképe. Most a csereérték tudatos jelévé válik.)

A folyamat tehát egyszerűen ez: A termék áruvá, azaz *a csere puszta mozzanatává* válik. Az árut csereértékké változtatják. Hogy önmagával mint csereértékkel egyenlővé tegyék, felcserélik egy jellel, amely őt a csereértékként mint olyanként képviseli. Mint ilyen jelképezett csereérték azután megint meghatározott arányokban kicserélhető minden más áruval. Azáltal, hogy a termék áruvá és az áru csereértékké válik, először a fejben tesz szert

kettős létezésre. Ez az eszmei megkettőződés továbbmegy (és tovább kell mennie) odáig, hogy az áru a valóságos cserében kettősen jelenik meg: mint természetes termék az egyik oldalon, mint csereérték a másikon. Azaz csereértéke egy tőle anyagilag különvált létezésre tesz szert.

A terméknek a csereértékben való meghatározása tehát szükségszerűen magával hozza azt, hogy a csereérték egy a terméktől különvált, eloldott létezésre tesz szert. A maguktól az áruktól eloldott és mellettük maga is áruként létező csereérték – *pénz*. Az árunak mint csereértéknek valamennyi tulajdonsága mint tőle különböző tárgy, mint az áru természetes létezési formájától eloldott társadalmi létezési forma jelenik meg a *pénzben*. (Ez bővebben kimutatandó azáltal, hogy felsoroljuk a pénz szokásos tulajdonságait.) (Az anyag, amelyben ezt a jelképet kifejezik, semmiképpen sem közömbös, bármilyen különbözően lép is fel történelmileg. A társadalom fejlődése a jelképpel együtt kidolgozza a neki egyre inkább megfelelő anyagot is, amelytől azután megint igyekszik elszabadulni; egy jelkép, ha nem önkényes, megkövetel bizonyos feltételeket az anyagtól, amelyben kifejezik. Így pl. a szavak jeleinek történetük van, betűírás stb.) A termék csereértéke tehát létrehozza a pénzt a termék mellett. Ahogy mármost olyan bonyodalmakat és ellentmondásokat, amelyek a pénznek a különös áruk melletti létezéséből erednek, lehetetlen azáltal megszüntetni, hogy a pénz formáját megváltoztatjuk (habár olyan nehézségeket, amelyek egy alacsonyabb formájához tartoznak, egy magasabb által el lehet kerülni), ugyanúgy lehetetlen magát a pénzt megszüntetni, amíg a csereérték marad a termékek társadalmi formája. Ezt világosan át kell látni ahhoz, hogy ne tűzzünk ki lehetetlen feladatokat és ismerjük a határokat, amelyeken belül pénzreformok és forgalmi változtatások újjáalakíthatják a termelési viszonyokat és a rajtuk nyugvó társadalmi viszonyokat.

A pénz tulajdonságai 1. mint az árucsere mértéke; 2. mint csereeszköz; 3. mint az áruk képviselője (ezért mint a szerződések tárgya); 4. mint általános áru a különös áruk mellett, mind egyszerűen abból a meghatározásából következnek, hogy maguktól az áruktól különvált és tárgyiasult csereérték. (A pénznek az a tulajdonsága, hogy általános áru valamennyi többi áruval szemben, hogy csereértékük megtestesülése, egyszersmind a tőke realizált és mindig realizálható formájává teszi; a tőke mindig érvényes megjelenési formájává; olyan tulajdonság ez, amely a bullion kiáramlásainál előtérbe lép; ez a tulajdonság teszi azt, hogy a tőke történelmileg először csak a pénz formájában jelenik meg; ez magyarázza meg végül a pénznek a kamatlábbal való összefüggését és a kihatását rá.)

Minél inkább olyanképpen alakul a termelés, hogy mindegyik termelő

függővé válik árujának csereértékétől, azaz minél inkább válik a termék valóban csereértékké, a csereérték pedig a termelés közvetlen objektumává, annál inkább kell kifejlődniök a *pénzviszonyoknak* és azoknak az ellentmondásoknak, amelyek immanensek a *pénzviszonyban*, a terméknek magához mint pénzhez való viszonyában. A csere szükséglete és a terméknek merő csereértékké változása ugyanolyan mértékben halad előre, mint a munka megosztása, azaz a termelés társadalmi jellegével együtt. De ugyanabban a mértékben, ahogy ez növekszik, növekszik a *pénz* hatalma, azaz megszilárdul a csereviszony a termelőkkel szemben külső és tőlük független hatalomként. Ami eredetileg a termelés előmozdításának eszközeként jelent meg, a termelőktől idegen viszonnyá válik. Ugyanabban az arányban, ahogy a termelők függővé válnak a cserétől, látszik úgy, hogy a csere függetlenné válik tőlük, és hogy nő a szakadék a termék mint termék és a termék mint csereérték között. A pénz nem előidézi ezeket az ellentéteket és ellentmondásokat; hanem ezeknek az ellentmondásoknak és ellentéteknek a kifejlődése idézi elő a pénz látszólag transzcendentális hatalmát. (Ki kell fejteni, mi a befolyása annak, hogy minden viszony átváltozik pénzviszonnyá: a természetbeni adó pénzadóvá, a természetbeni járadék pénzjáradékká, a hadi szolgáltatás zsoldoscsapattá, egyáltalában minden személyi szolgáltatás pénzszolgáltatássá, a patriarchális, rabszolgai, jobbágyi, céhes munka merő bérmunkává.)

A termék áruvá válik; az áru csereértékké válik; az áru csereértéke annak immanens pénztulajdonsága; ez a pénztulajdonsága eloldozódik tőle mint pénztől, általános, az összes különös áruktól és természeti létezési módjuktól elkülönült társadalmi létezésre tesz szert; a terméknek magához mint csereértékhez való viszonya egy mellette létező pénzhez való viszonyává, illetve valamennyi terméknek a valamennyiükön kívül létező pénzhez való viszonyává válik. Ahogy a termékek valóságos cseréje létrehozza csereértéküket, úgy csereértékük létrehozza a pénzt.

A legközelebbi kérdés, amellyel most szembekerülünk, ez: Vajon a pénznek az áruk melletti létezése nem rejt-e eleve magában olyan ellentmondásokat, amelyek magával ezzel a viszonnyal adva vannak?

Először: Annak az egyszerű ténynek, hogy az áru kettősen létezik, egyszer mint meghatározott termék, amely a csereértékét a maga természeti létezési formájában eszmeileg tartalmazza (latensen tartalmazza), és azután mint megnyilatkozott csereérték (*pénz*), amely megint levetett a termék természeti létezési formájával való minden összefüggést, ennek a kettős *különböző* létezésnek tovább kell mennie a *különbségig*, a különbségnek az *ellentétig* és *ellentmondásig*. Ugyanaz az ellentmondás az áru mint termék különös természete és az áru mint csereérték általános természete között, amely azt a

szükségszerűséget létrehozta, hogy kettősen kell az árut tételezni, egyszer mint ezt a meghatározott árut, másszor mint pénzt, a különös természeti tulajdonságai és általános társadalmi tulajdonságai közötti ellentmondás eleve magában foglalja azt a lehetőséget, hogy az árunak ez a két különvált létezési formája nem váltható át egymásra. Az áru kicserélhetősége úgy létezik, mint egy dolog mellette a pénzben, mint tőle különböző, vele már nem közvetlenül azonos valami. Mihelyt a pénz külső dolog az áru mellett, az áru pénzre való kicserélhetősége nyomban külső feltételekhez van kötve, amelyek bekövetkezhetnek vagy sem; külsőleges feltételeknek van kitéve. A cserében az árut természeti tulajdonságai miatt kívánják, a szükségletek miatt, melyeknek objektuma. A pénzt viszont csak csereértéke miatt, mint csereértéket. Hogy ezért az áru átváltható-e pénzre, ki lehet-e cserélni rá, hogy lehet-e helyette a csereértékét tételezni, ez olyan körülményektől függ, amelyeknek egyelőre semmi közük az áruhoz mint csereértékhez és függetlenek tőle. Az áru átválthatósága a termék természeti tulajdonságaitól függ; a pénz átválthatósága egybeesik jelképezett csereértékként való létezésével. Lehetséges lesz tehát, hogy az árut meghatározott formájában mint terméket nem lehet többé átcserélni, egyenlővé tenni általános formájával mint pénzzel.

Az áru azáltal, hogy kicserélhetősége rajta kívül mint pénz létezik, valami tőle különbözővé, tőle idegenné vált; amivel először egyenlővé kell tenni, tehát amellyel először nem-egyenlő; míg maga az egyenlővétel külső feltételektől függővé válik, tehát véletlenné.

Másodszor: Ahogy az áru csereértéke kettősen létezik, mint a meghatározott áru és mint pénz, úgy a csere aktusa szétesik két egymástól független aktusra: az áruk cseréjére pénz ellenében, a pénz cseréjére áruk ellenében; vételre és eladásra. Minthogy ezek mármost egymástól térben és időben elkülönült, egymással szemben közömbös létezési formára tettek szert, közvetlen azonosságuk véget ért. Megfelelhetnek vagy nem felelhetnek meg egymásnak; fedhetik egymást vagy nem; aránytalanságokba kerülhetnek egymással. Állandóan igyekeznek ugyan kiegyenlítődni; de a korábbi közvetlen egyenlőség helyébe most a kiegyenlítődés állandó mozgása lépett, amely éppen állandó egyenlőtlennétételt előfeltételez. A konszonanciát most, meglehet, csak a legszélsőségesebb disszonanciákon keresztülmenve lehet teljesen elérni.

Harmadszor: A vétel és az eladás különválásával, a cserének két egymástól térben és időben független aktusra hasadásával továbbá egy másik új viszony lép elő.

Ahogy maga a szerep két egymástól független aktusra hasad szét, úgy a

csere összmozgása maga is elválik a cserélőktől, az áruk termelőitől. A cseréért való csere elválik az árukért való cserétől. Egy kereskedőrend lép a termelők közé, egy rend, amely pusztán azért vásárol, hogy eladjon, és pusztán azért ad el, hogy megint vásároljon, és ebben a műveletben célja nem az áruknak mint termékeknek a birtoklása, hanem pusztán csereértékeknek mint olyanoknak, pénznek a megkapása. (A puszta cserekereskedelemnél [is] kialakulhat egy kereskedőrend. De minthogy pusztán a termelés feleslege áll mindkét oldalon a rendelkezésére, befolyása magára a termelésre teljesen másodlagos marad, ahogy egész jelentősége is.) Annak, hogy a csereérték a pénzben, a termékektől elszakadva önállósul, megfelel a cserének (kereskedelemnek) a cserélőktől elszakadt funkcióként való önállósulása. A csereérték az árucsere mértéke volt; de célja a cserélt áru közvetlen birtoklása, elfogyasztása volt (akár abban áll mármost ez a fogyasztás, hogy közvetlenül szükségletek kielégítésére, mint termék szolgál, akár maga is megint mint termelési szerszám). A kereskedelem célja nem közvetlenül a fogyasztás, hanem pénznek, csereértékeknek a szerzése. A cserének ezzel a megkettőződésével – a fogyasztásért való cserére és a cseréért való cserére – új aránytalanság keletkezik. A kereskedőt a maga cseréjében pusztán az áruk vásárlása és eladása közötti különbség határozza meg; de a fogyasztónak végleg pótolnia kell annak az árunak a csereértékét, amelyet megvásárol. A forgalmat, a kereskedőrenden belüli cserét, és a forgalom végét, a kereskedőrend és a fogyasztók közötti cserét, bármennyire meg kell szabniok egymást végül kölcsönösen, egészen más törvények és indítékok határozzák meg és a legnagyobb ellentmondásba kerülhetnek egymással. Már ebben az elválásban benne rejlik a kereskedelmi válságok lehetősége. Minthogy azonban a termelés közvetlenül a kereskedelem és csak közvetve a fogyasztás számára dolgozik, a termelést éppúgy meg kell hogy ragadja a kereskedelemnek és a fogyasztási cserének ez az egybe nem vágása, ahogy a maga részéről előidézi azt. (A kereslet és kínálat viszonyai egészen visszájukra fordulnak.) (A tulajdonképpeni kereskedelemtől azután megint különválik a pénzüzlet.)

Aforizmák. (Minden áru mulandó pénz; a pénz a nem-mulandó áru. Minél tovább fejlődik a munka megosztása, annál kevésbé csereeszköz a közvetlen termék. Bekövetkezik egy általános csereeszköz szükségessége, azaz olyan csereeszközé, amely független mindenkinek a sajátos termelésétől. A pénzben a dolgok értéke külön van választva szubsztanciájuktól. A pénz eredetileg minden érték képviselője; a gyakorlatban a dolog megfordul és minden reális termék és munka a pénz képviselőjévé válik. A közvetlen cserekeres-

kedelemben nem lehet bármelyik cikket bármelyik cikkre kicserélni és egy meghatározott tevékenységet csak meghatározott termékekre lehet kicserélni. A cserekereskedelemben rejlő nehézségeket a pénz csak azáltal szüntetheti meg, hogy általánossá, egyetemessé teszi őket. Abszolúte szükséges, hogy az erőszakosan különválasztott elemek, amelyek lényegileg összetartoznak, erőszakos kitörés által egy lényegileg összetartozó *különválásának* bizonyuljanak. Az egység *erőszakosan* áll helyre. Mihelyt az ellenséges széthasadás kitörésekre vezet, a közgazdászok rámutatnak a *lényegi egységre* és elvonatkoztatnak az elidegenüléstől. Apologetikus bölcsességük abban áll*, hogy minden döntő pillanatban elfelejtik saját meghatározásaikat. A termék mint közvetlen csereeszköz 1. még közvetlenül összefügg természeti minőségével, tehát ez minden módon korlátozza; pl. megromolhat stb.; 2. a közvetlen szükséglettel, amely a másik embernek van vagy nincs éppen erre a termékre vagy akár a maga termékére. Azáltal, hogy a munka terméke és maga a munka alá van vetve a cserének, bekövetkezik egy pillanat, amikor különválnak birtokosuktól. Hogy ebből a különválásból egy más alakban megint visszatérnek-e hozzá, az *véletlenné* válik. Azáltal, hogy a pénz bekerül a cserébe, kénytelen vagyok termékemet az általános csereértékre, illetve az általános csereképességre kicserélni, ilymódon termékem függővé válik az általános kereskedelemtől és kiszakad helyi, természeti és egyéni határai közül. Éppen ezáltal lehet, hogy nem termék többé.)

Negyedszer: Ahogy a csereérték a pénzben mint *általános áru* lép minden különös áru mellé, úgy ezáltal egyszersmind a csereérték mint *különös áru* lép a pénzben (minthogy különös létezése van) minden más áru mellé. Nemcsak hogy egybe nem vágás keletkezik azáltal, hogy a pénz, mivel csak a cserében létezik, mint az általános csereképesség szembelép az áruk különös csereképességével és az közvetlenül kihuny, s ennek ellenére a kettőnek állandóan egymásra átválthatónak kell maradnia; ilymódon a pénz ellentmondásba kerül önmagával és a meghatározásával azáltal, hogy önmaga *különös* áru (még ha csak jel is) és ezért más árukra való cseréjében megint különös cserefeltételeknek vetik alá, amelyek ellentmondanak általános feltétlen kicserélhetőségének. (Itt még szó sincs arról, hogy a pénz egy meghatározott termék stb. szubsztanciájában rögzítve van.) A csereérték az áruban való létezése mellett saját létezésre tett szert a pénzben, különválasztották szubsztanciájától, éppen mert e szubsztancia természeti meghatározottsága ellentmondott csereértékként való általános meghatározásá-

* [*A kéziratban*:] határoz meg

nak. Mindegyik áru egyenlő (illetve összehasonlítható) a másikkal mint csereérték (*minőségileg*: mindegyik már csak a csereérték egy *mennyiségi* pluszát vagy mínuszát képviseli). Ezért az áruknak ez az egyenlősége, ez az egysége meg van különböztetve a természeti különbözőségüktől; és ezért a pénzben éppúgy jelenik meg közös elemükként, mint velük szemben harmadik valamiként. De egyrészt a csereérték egyszersmind természetesen az áruk egy inherens minősége marad, miközben egyszersmind rajtuk kívül létezik; másrészt a pénz, minthogy már nem mint az áruk tulajdonsága, mint egy általános mozzanatuk létezik, hanem egyéniesült mellettük, ezért maga is *különös* áru lesz a többi áru mellett. (Kereslet és kínálat által meghatározható; szétesik különös pénzfajtákra stb.) Olyan áruvá lesz, mint a többi áru, és egyszersmind nem olyan áru mint a többi. Általános meghatározása ellenére a pénz kicserélhető dolog más kicserélhető dolgok mellett. A pénz nemcsak az általános csereérték, hanem egyszersmind különös csereérték más különös csereértékek mellett. Itt új forrása van ellentmondásoknak, amelyek a gyakorlatban érvényre jutnak. (A pénzüzletnek a valóságos kereskedelemtől való különválásában megint előtérbe lép a pénz különös természete.)

Mint látjuk tehát, a pénznek immanens sajátossága az, hogy céljait úgy tölti be, hogy egyszersmind tagadja őket; hogy önállósul az árukkal szemben; hogy eszközből céllá lesz; hogy úgy realizálja az áruk csereértékét, hogy elválasztja őket tőle; hogy úgy könnyíti meg a cserét, hogy szétszakítja azt; hogy úgy küzdi le a közvetlen árucsere nehézségeit, hogy általánosítja azokat; hogy ugyanabban a fokban, amelyben a termelők függővé válnak a cserétől, a cserét önállósítja a termelőkkel szemben.

(Szükséges lesz később, mielőtt végzünk ezzel a kérdéssel, hogy korrigáljuk az ábrázolás idealista modorát, amely azt a látszatot kelti, mintha csak fogalmi meghatározásokról és e fogalmak dialektikájáról lenne szó. Tehát mindenekelőtt ezt a mondatot: a termék (illetve tevékenység) áruvá válik; az áru csereértékké; a csereérték pénzzé.)

(*„Economist"*[47], *1857 január 24.* A következő mondat alkalomadtán figyelembe veendő a bankoknál:

„Amennyiben a kereskedő osztályok részesednek, ahogy most igen általánosan ez a helyzet, a bankok profitjában – és még nagyobb méretekben részesedhetnek a részvénybankok szélesebb elterjedésénél, minden testületi kiváltság eltörlésénél és a banküzlet tökéletes szabadságának kiterjesztésénél fogva –, annyiban a megnövekedett pénzkamaton gazdagodtak meg. Valóban, a kereskedő osztályok, letéteik méreteinél fogva, jóformán

önmaguk bankárai; s amennyiben ez így van, a leszámítolási ráta szükségképpen csekély jelentőségű a számukra. Minden bank- és egyéb tartalék persze folytonos iparkodásnak és profitból félretett megtakarításnak az eredménye kell hogy legyen; következésképpen, a kereskedő [és] iparűző osztályokat egészben véve, a saját bankáraik kell hogy legyenek, s ehhez csak arra van szükség, hogy a szabadkereskedelem elveit minden üzletre kiterjesszék, hogy egyenlősítsék, illetve naturalizálják számukra a pénzpiac összes ingadozásainak előnyeit és hátrányait.")

A *pénzrendszernek* és a pénzrendszerbeli termékcserének valamennyi ellentmondása a termékek mint *csereértékek* viszonyának, *csereértékként* vagy egyáltalán *értékként* való meghatározásának a kifejlődése.

(„*Morning Star*"[48], *1857 február 12.* „A pénzpiac nyomottsága az elmúlt évben és az ennek következtében elfogadott magas leszámítolási ráta igen előnyös volt a Francia Bank profitszámlájára. Osztaléka megnövekedett: 1852-ben 118 fr., 1853-ban 154 fr., 1854-ben 194 fr., 1855-ben 200 fr., 1856-ban 272 fr.")

Megjegyzendő a következő passzus is: Az angol ezüstérméket magasabb áron bocsátották ki, mint amennyi az ezüsttartalmuk értéke. Egy font ezüstből, melynek benső értéke 60–62 sh. volt (átlagosan 3 £ aranyban), 66 shillinget vertek. A Pénzverde megfizeti „a napi piaci árat, unciánként 5 sh.-től 5 sh. 2 d.-ig, és kibocsátja unciánként 5 sh. 6 d.-s rátával. Két ok gátolja meg, hogy bárminő gyakorlati hátrány származzék ebből az elrendezésből" (a nem a benső értéknek megfelelő *ezüstjelekéből*): „először is az érmét csak a Pénzverdében lehet beszerezni, és ezen az áron; belföldi forgalomban tehát nem lehet leértékelni, külföldre küldeni pedig nem lehet, mert itt benső értékénél magasabban forog; és másodszor, minthogy csak 40 sh.-ig törvényes fizetési eszköz, sohasem ütközik össze az aranyérmékkel és nem befolyásolja értéküket." Azt tanácsolja Franciaországnak, hogy éppígy bocsásson ki váltópénzt nem benső értéküknek megfelelő ezüstjelekből, és korlátozza azt az összeget, ameddig törvényes fizetési eszköz legyenek. Ugyanakkor azonban: az érme minőségének rögzítésekor szabjon meg nagyobb különbözetet a benső és a névleges érték között, mint mi tettük Angliában, mert az ezüstnek az aranyhoz viszonyítva növekvő értéke igen valószínűen nemsokára eléri a mi mostani pénzverdei árunkat, és akkor lehet, hogy megint meg kell változtatnunk azt. Ezüstérménknek most nem sokkal több mint $5^0/_0$-kal alacsonyabb a benső értéke: nemrég még $10^0/_0$-kal volt alacsonyabb. („*Economist*", 1857 január 24.)

Azt lehetne mármost gondolni, hogy az óracédulák kibocsátása mindezeket a nehézségeket leküzdi. (Az óracédula létezése természetesen már előfeltételez olyan feltételeket, amelyek a csereérték és pénz viszonyának vizsgálatánál nem közvetlenül adottak, és amelyek nélkül mindkettő létezhetik és létezik: közhitel, bank stb.; ám mindezt itt nem kell bővebben érintenünk, mivel az óracédulások azt természetesen a „széria"[49] *végső* termékének tekintik, amely, ha a pénz „tiszta" fogalmának a leginkább megfelel, a realitásban legvégül „jelenik meg".) Mindenekelőtt: Ha azokat az előfeltételeket, amelyek között az áruk ára = csereértékük, teljesültnek előfeltételezzük; fedi egymást kereslet és kínálat; fedi termelés és fogyasztás; végső soron *arányos termelés* van (az úgynevezett elosztási viszonyok maguk is termelési viszonyok), akkor egészen másodlagossá válik a pénzkérdés és sajátlag az a kérdés, hogy jegyeket, kék vagy zöld, pléh- vagy papírjegyeket bocsátanak-e ki vagy bármilyen más formában vezetik a társadalmi könyvelést. Akkor fölöttébb idétlen dolog továbbra is annak ürügyén beszélni, mintha a valóságos pénzviszonyokról végeznének vizsgálatokat.

A bank (bármilyen bank) kibocsátja az óracédulákat. *a* áru = *x* csereérték, azaz = *x* munkaidő, kicserélődik *x* munkaidőt képviselő pénzre. A banknak az árut ugyanúgy meg kellene vásárolnia, azaz pénz-képviselőjére kicserélnie, ahogy pl. most az Angol Banknak aranyért jegyeket kell adnia. Az árut, a csereérték szubsztanciális és ezért véletlen létezését a csereértéknek mint csereértéknek a jelképes létezésére cserélik. Ilymódon nem nehéz az árut az áru formájából a pénz formájára átváltani. A benne foglalt munkaidőt csak hitelesen igazolni kell (ami mellékesen szólva nem olyan könnyű, mint az arany és az ezüst finomságát és súlyát kipróbálni), és ezzel nyomban létrehozza *ellenértékét*, pénz-létezését. Akárhogy csűrjük-csavarjuk is a dolgot, végső soron erre lyukad ki: Az óracédulákat kibocsátó bank az árut termelési költségén vásárolja meg, minden árut megvásárol, éspedig a vásárlás nem kerül neki egyébbe, mint papírcédulák termelésébe, és az eladónak a csereérték helyett, amelyet az egy meghatározott szubsztanciális formában birtokol, az áru jelképes csereértékét adja, másszóval utalványt minden más árura ugyanazon csereérték erejéig. A csereérték mint olyan természetesen csak jelképesen létezhetik, habár ennek a jelképnek, hogy dologként alkalmazni lehessen – nem pusztán elképzelési formaként –, dologi létezése van; nemcsak eszmei elképzelés, hanem valóságosan van elképzelve-képviselve tárgyi módon. (Egy mértéket kézben lehet tartani; a csereérték mér, de csak azáltal cserél ki, hogy a mérték egyik kézből a másikba átmegy.[50]) Tehát a bank az áruért pénzt ad;

pénzt, amely pontosan utalvány az áru csereértékére, azaz minden ugyanolyan értékű árura; a bank vásárol. A bank az általános vevő, nemcsak ennek vagy annak az árunak, hanem minden árunak a vevője. Mert neki kell éppen végrehajtania mindegyik áru átváltását csereértékként való jelképes létezésére. Ha azonban a bank az általános vevő, akkor az általános eladónak is kell lennie, nemcsak a dokknak, amelyben minden árut letétbe helyeznek, nemcsak az általános áruraktárnak, hanem az áruk birtokosának is, ugyanabban az értelemben, ahogy minden más kereskedő az. *a* árumat kicseréltem *b* óracédulára, amely árum csereértékét képviseli; de csak azért tettem ezt, hogy ezt a *b*-t tetszés szerint megint átalakíthassam minden *c*, *d*, *e* stb. valóságos árura. Foroghat-e mármost ez a pénz a bankon kívül? másképpen, mint a cédula birtokosa és a bank között? Mi biztosítja e cédula átválthatóságát? Csak két eset lehetséges. Vagy valamennyi árubirtokos (termékek, illetve munka birtokosai) csereértékén akarja eladni árúját, vagy egyesek akarják, mások nem. Ha valamennyien csereértékén akarják eladni, akkor nem fognak a véletlenre várni, hogy akad-e vevő vagy sem, hanem nyomban a bankhoz mennek, átengedik neki árujukat és megkapják érte a bank csereérték-jelét, pénzt: beváltják a bank saját pénze ellenében. Ebben az esetben a bank egyszersmind az általános vevő és eladó egy személyben. Vagy az ellenkezője történik. Ebben az esetben a bankcédula puszta papír, pusztán állítja, hogy az általánosan elismert jelképe a csereértéknek, de nincs semmi értéke. Hiszen ennek a jelképnek az a sajátossága, hogy nemcsak képviseli a csereértéket, hanem a valóságos cserében *az*. Az utóbbi esetben a bankcédula nem lenne pénz, vagy csak egyezményes pénz lenne a bank és ügyfelei között, nem az általános piacon. Ugyanolyan lenne ez, mint egy tucat ebédjegy, amelyet előfizetésre kapok egy vendéglősnél, vagy egy tucat színházjegy; mind a kettő pénzt képvisel, de az egyik csak ebben a meghatározott étteremben pénz, a másik ebben a meghatározott színházban. A bankcédula nem felelne meg többé a pénz követelményeinek, mert nem a nagyközönség körében, hanem csak a bank és ügyfelei között forogna. Az utóbbi feltételezést tehát el kell ejtenünk.

A bank tehát az általános vevő és eladó lenne. A bankjegyek helyett csekkeket is kibocsáthatna, ezek helyett pedig egyszerű bankszámlákat vezethetne. Az áruértékek összege szerint, amelyeket *X* átengedett a banknak, ugyanerre az értékösszegre más árukban követelése lenne a banknál. A banknak egy második attribútumára lenne ahhoz szükség, hogy valamennyi áru csereértékét, azaz a bennük anyagiasult munkaidőt hitelesen megállapítsa. De a bank funkciói nem érhetnének véget ezzel. Neki kellene

meghatároznia azt a munkaidőt, amely alatt az áruk az ipar átlagos eszközeivel előállíthatók, azt az időt, amely alatt elő kell állítani őket. De ez sem lenne elegendő. Nemcsak azt az időt kellene meghatároznia, amely alatt bizonyos mennyiségű terméket elő kell állítani, és nemcsak a termelőket kellene olyan feltételek közé helyeznie, hogy munkájuk egyenlően termelő legyen (tehát a munkaeszközök elosztását is kiegyenlítenie és rendeznie), hanem meg kellene határoznia azokat a munkaidő-mennyiségeket is, amelyeket a különböző termelési ágakra kell fordítani. Az utóbbi azért lenne szükséges, mert ahhoz, hogy a csereértéket realizálják, a bank pénzét valóban átválthatóvá tegyék, biztosítani kellene az általános termelést, mégpedig olyan arányokban, hogy a cserélők szükségleteit kielégítsék. Ez még nem minden. A legnagyobb csere nem az áruké, hanem a munka cseréje árukra. (Mindjárt közelebbit erről.) A munkások nem munkájukat adnák el a banknak, hanem munkájuk teljes termékének csereértékét kapnák meg stb. Akkor pontosan megnézve a bank nemcsak az általános vevő és eladó lenne, hanem az általános termelő is. Valójában vagy a termelés zsarnoki kormánya és az elosztás intézője lenne, vagy valójában nem lenne egyéb, mint egy testület, amely a közösen dolgozó társadalom számára könyvelést és számvitelt végezne. A termelési eszközök közös volta előfeltételezett stb. stb. A saint-simonisták bankjukat a termelés pápaságává tették.

Minden terméknek és tevékenységnek csereértékké való feloldódása előfeltételezi egyrészt minden szilárd személyi (történelmi) függőségi viszony feloldódását a termelésben, másrészt a termelők egymástól való mindenoldalú függőségét. Egyrészt mindegyik egyesnek a termelése függ valamennyi többinek a termelésétől; másrészt az, hogy terméke önmaga számára létfenntartási eszközzé változik át, függővé vált valamennyi többinek a fogyasztásától. Az ár régi dolog; éppúgy a csere; de az is, hogy az elsőt egyre inkább a termelési költségek határozzák meg, az is, hogy a második minden termelési viszonyon átnyúl, csak a polgári társadalomban, a szabad konkurrencia társadalmában van teljesen kifejlődve és fejlődik ki mind teljesebben. Amit Adam Smith, igazi XVIII. századi módon, a történelemelőtti időszakba helyez, ami szerinte megelőzi a történelmet,[51] az éppenséggel terméke ennek.

Ez a kölcsönös függőség a csere állandó szükségszerűségében és a csereértékben mint mindenoldalú közvetítőben fejeződik ki. A közgazdászok ezt így fejezik ki: Mindenki a magánérdekét és csak a magánérdekét követi, és ezáltal – anélkül, hogy akarná és tudna róla az összesek magánérdekeit, az általános érdekeket szolgálja. A vicc nem abban áll, hogy azáltal, hogy mindenki a magánérdekét követi, elérik a magánérdekek összességét, tehát

az általános érdeket. Ebből az elvont frázisból inkább azt lehetne következtetni, hogy mindenki kölcsönösen gátolja a többiek érdekének érvényesítését és ebből a bellum omnium contra omnesből* általános igenlés helyett éppenséggel általános tagadás fakad. A csattanó éppen abban van, hogy már maga a magánérdek is társadalmilag meghatározott érdek és csak a társadalom által szabott feltételek között és az általa adott eszközökkel érhető el; tehát e feltételek és eszközök újratermeléséhez van kötve. A magánszemélyeknek az érdeke; de tartalma, valamint a megvalósítás formája és eszköze, mindenkitől független társadalmi feltételek által adott.

Az egymással szemben közömbös egyének kölcsönös és mindenoldalú függősége alkotja társadalmi összefüggésüket. Ez a társadalmi összefüggés fejeződik ki a *csereértékben*, amelyben minden egyén számára saját tevékenysége, illetve terméke először válik érte-való tevékenységgé és termékké; általános terméket kell termelnie – a *csereértéket* vagy, ezt magáért-valóan elszigetelve, egyéniesítve, *pénzt*. Másrészt az a hatalom, amelyet minden egyén a többiek tevékenysége felett vagy a társadalmi gazdagság felett gyakorol, az benne mint *csereértékek*, *pénz* tulajdonosában van. Társadalmi hatalmát, miként a társadalommal való összefüggését, a zsebében hordozza magával. A tevékenység, bármi is az egyéni megjelenési formája, és a tevékenység terméke, bármi is a különös mibenléte, – ez a *csereérték*, azaz egy általános valami, amiben minden egyéniség, sajátosság tagadva van és kihunyt. Ez csakugyan olyan állapot, amely igen különbözik attól, amelyben az egyén, illetve a természetadta vagy történelmi módon családdá és törzzsé (később közösséggé) kitágult egyén közvetlenül a természetből termeli újra magát, illetve termelő tevékenysége és a termelésben való részesedése a munka és a termék egy meghatározott formájában van kijelölve és a többiekhez való viszonya éppen így van meghatározva.

A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyénnek a termelésben való részesedése itt mint az egyénekkel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelődésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással való ütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetősséggé. Minél kevesebb

* [mindenki háborúja mindenki ellen[52]]

társadalmi erővel bír a csereeszköz, minél inkább összefügg még a közvetlen munkatermék természetével és a cserélők közvetlen szükségleteivel, annál nagyobbnak kell lennie még azon közösség erejének, amely az egyéneket összeköti – patriarchális viszony, antik közösség, feudalizmus és céhrendszer. (Lásd XII. füzetem, 34 b.[53]) Minden egyén dolog formájában bír a társadalmi hatalommal. Fosszátok meg a dolgot ettől a társadalmi hatalomtól, és személyeknek kell adnotok azt a személyek felett. Személyi függőségi viszonyok (eleinte egészen természetadta módon) az első társadalmi formák, amelyekben az emberi termelékenység csak csekély mértékben és elszigetelt pontokon fejlődik. *Dologi* függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok. A második hozza létre a harmadiknak a feltételeit. Ezért a patriarchális állapotok, ugyanúgy miként az antik (éppúgy a feudális) állapotok, éppannyira lehanyatlanak a kereskedelem, a luxus, a *pénz*, a *csereérték* fejlődésével, ahogy a modern társadalom ezekkel lépést tartva nő fel.

A csere és a munka megosztása kölcsönösen megszabják egymást. Minthogy mindenki a maga számára dolgozik és terméke a maga számára semmi, természetesen cserélnie kell, nemcsak azért, hogy részt vegyen az általános termelési képességben, hanem hogy saját termékét önmaga számára létfenntartási eszközzé változtassa át. (Lásd „Megjegyzéseimet a gazdaságtanról", V. old. (13–14.)[54]) Bár a csere, amelyet a csereérték és a pénz közvetít, előfeltételezi a termelők egymástól való mindenoldalú függőségét, de egyszersmind magánérdekeik teljes elszigetelődését és a társadalmi munka megosztását is, amelynek egysége és kölcsönös kiegészítése mintegy természeti viszonyként az egyéneken kívül, tőlük függetlenül létezik. Az általános kereslet és kínálat egymásra való nyomása közvetíti az egymás iránt közömbösök összefüggését.

Maga az a szükségszerűség, hogy az egyének termékét vagy tevékenységét először át kell változtatni a *csereérték* formájává, *pénzzé*, hogy ebben a *dologi* formában megkapja és bebizonyítsa társadalmi *hatalmát*, kétfélét bizonyít: 1. hogy az egyének már csak a társadalom számára és a társadalomban termelnek; 2. hogy termelésük nem *közvetlenül* társadalmi, nem a munkát magán belül elosztó társulás gyümölcse. Az egyének be vannak sorolva a társadalmi termelés alá, amely mint végzet rajtuk kívül létezik;

de a társadalmi termelés nincs besorolva az egyének alá, akik mint közös képességüket kezelnék. Mi sem lehet tehát hamisabb és idétlenebb, mint a *csereérték*, a *pénz* alapzatán azt előfeltételezni, ahogy ez fentebb az óracédulás banknál történt, hogy az egyesült egyének ellenőrzik össztermelésüket. Valamennyi munkatermék, képesség és tevékenység *magáncseréje* ellentétben áll mind az egyének egymás közti (természetadta és politikai) fölé- és alárendelésére alapozott elosztással (amikor is a tulajdonképpeni *csere* csak mellesleg történik, illetve nagyjában nem annyira egész közösségek életét ragadja meg, mint inkább különböző közösségek közt következik be, egyáltalában semmiképpen sem veti maga alá az összes termelési és érintkezési viszonyokat) (akármilyen jelleget ölt is ez a fölé- és alárendelés: patriarchálisat, antikat vagy feudálisat), mind a termelési eszközök közös elsajátítása és ellenőrzése alapzatán társult egyének szabad cseréjével. (Az utóbbi társulás nem önkényes valami: olyan anyagi és szellemi feltételek kifejlődését előfeltételezi, amelyeket ezen a ponton nem kell bővebben kifejtenünk.) Mint ahogy a munka megosztása agglomerációt, kombinációt, kooperációt, a magánérdekek, osztályérdekek ellentétét, konkurrenciát, a tőke koncentrációját, monopóliumot, részvénytársaságokat hoz létre – csupa ellentétes formáját az egységnek, amely maga idézi elő az ellentétet –, úgy hozza létre a magáncsere a világkereskedelmet, a magánfüggetlenség az úgynevezett világpiactól való teljes függőséget és a csere szétforgácsolt aktusai egy bank- és hitelügyet, amelynek könyvelése legalábbis konstatálja a magáncsere kiegyenlítődéseit. A váltóárfolyamban – habár a magánérdekei mindegyik nemzetet annyi nemzetre osztanak, ahány felnőtt egyénnel bír, és ugyanazon nemzet exportőrjeinek és importőrjeinek érdekei itt szembenállnak egymással – a nemzeti kereskedelem a létezés *látszatát* kapja stb. stb. Senki sem fogja ezért azt hinni, hogy egy *tőzsdei reformmal* meg lehet szüntetni a belső vagy külső magánkereskedelem *alapzatait*. De a polgári, a *csereértéken* nyugvó társadalmon belül létrejönnek olyan érintkezési és termelési viszonyok, amelyek megannyi aknák e társadalom felrobbantására. (Tömérdek ellentétes formája a társadalmi egységnek, amelynek ellentétes jellegét mégsem lehet soha csendes átalakulással felrobbantani. Másrészt ha a társadalomban, úgy, ahogy az van, burkoltan nem találnók meg egy osztálynélküli társadalom anyagi termelési feltételeit és ezeknek megfelelő érintkezési viszonyait, akkor minden robbantási kísérlet donquijoteség volna.)

Láttuk, hogy bár a csereérték = a termékekben anyagiasult relatív munkaidő, a pénz viszont = az áruk szubsztanciájuktól eloldódott csereértéke, ebben a csereértékben vagy pénzviszonyban benne foglaltatnak az

áruk és csereértékük közötti, valamint az áruk mint csereértékek és a pénz közötti ellentmondások. Láttuk, hogy egy olyan bank, amely közvetlenül létrehozza az áruk ellenképét a munkapénzben, utópia. Tehát habár a pénz csak az áru szubsztanciájától eloldódott csereérték és eredetét csak e csereérték azon tendenciájának köszönheti, hogy magát tisztán tételezze, az áru nem változtatható át közvetlenül pénzzé; azaz a benne realizált munkaidő mennyiségéről szóló hiteles igazolás nem szolgálhat áraként a csereértékek világában. Hogyan van ez?

(A pénz egyik formájában – amennyiben *csereeszköz* (nem a csereérték *mértéke*) – világos a közgazdászok számára, hogy a pénz létezése előfeltételezi a társadalmi összefüggés eldologiasodását; amennyiben ugyanis a pénz mint *zálog* jelenik meg, amelyet az egyik embernek ott kell hagynia a másiknak a kezében, hogy egy árut megkapjon tőle. Itt maguk a közgazdászok azt mondják, hogy az emberek a dolgot (a pénzt) megajándékozzák azzal a bizalommal, amellyel egymást mint személyeket nem ajándékozzák meg. De miért ajándékozzák meg a dolgot bizalmukkal? Nyilvánvalóan csak mint a személyek egymás közötti *eldologiasodott viszonyát*; mint eldologiasodott csereértéket, a csereérték pedig nem egyéb, mint a személyek termelő tevékenységének egymás közötti vonatkozása. Minden más zálog közvetlenül mint olyan használhat a zálogtartónak: a pénz csak mint *„társadalmi kézizálog"*[55] használ neki, de csak társadalmi (jelképes) tulajdonsága miatt ilyen kézizálog; társadalmi tulajdonsággal csak azért bírhat, mert az egyének a saját társadalmi vonatkozásukat mint tárgyat elidegenítették maguktól.)

Az *árjegyzékekben*, ahol minden értéket pénzben mérnek, a dolgok társadalmi jellegének a személyektől való függetlensége és ugyanakkor a kereskedelemnek az idegenszerűség e bázisán való tevékenysége – amely idegenszerűséggel az össztermelési és -érintkezési viszonyok az egyessel szemben, minden egyessel szemben megjelennek – egyúttal úgy tűnik, mintha ezek megint az egyeseknek lennének alávetve. Minthogy a világpiacnak (amely minden egyesnek a tevékenységét magában foglalja) – ha úgy tetszik – az önállósulása a pénzviszonyok (csereérték) fejlődésével nő és vice versa*, az általános összefüggés és a mindenoldalú függőség a termelésben és fogyasztásban a fogyasztók és termelők egymással szembeni függetlenségével és közömbösségével együtt nő; minthogy ez az ellentmondás válságokhoz vezet stb., ezért ennek az elidegenülésnek a fejlődésével egyidejűleg, a saját talaján megkísérlik megszüntetni az elidegenülést; árjegyzékek, váltóárfolyamok, a kereskedeleműzők egymás közötti kapcsolatai levelek, távírók stb.

* [megfordítva]

útján (a közlekedési eszközök természetesen egyidejűleg növekednek), amikor is minden egyes tájékozódik valamennyi többinek a tevékenységéről és igyekszik a sajátját aszerint kiegyenlíteni. (Azaz bár mindenkinek a kereslete és kínálata mindenkitől függetlenül megy végbe, mindegyik igyekszik értesülést szerezni az általános kereslet és kínálat állásáról; és ez a tudás azután megint gyakorlatilag kihat rájuk. Jóllehet mindez az adott álláspontot nem szünteti meg az idegenszerűséget, de olyan viszonyokat és kapcsolatokat idéz elő, amelyek magukban foglalják a régi álláspont megszüntetésének lehetőségét.) (Általános statisztika stb. lehetősége.) (Ezt egyébként az *„árak, kereslet és kínálat"* kategóriák alatt kell kifejteni. Egyébként itt csak azt kell megjegyezni, hogy az összkereskedelem és az össztermelés feletti áttekintés, amennyire ez az árjegyzékekben ténylegesen megvan, csakugyan a legjobb bizonyítékot szolgáltatja arra, hogyan lép szembe az egyesekkel saját cseréjük és saját termelésük *dologi*, tőlük *független* viszonyként. A *világpiacon* az *egyesnek* valamennyivel való *összefüggése*, de egyszersmind *ennek az összefüggésnek az egyesektől való függetlensége* maga is olyan fokig fejlődött, hogy a világpiac kialakulása ezért egyszersmind magában foglalja már a belőle való átmenet feltételét.) Az *összehasonlítás* a valóságos közösségiség és általánosság helyett.

(Azt mondták és mondhatják, hogy a szépség és a nagyság éppen ezen a természetadta, az egyének tudásától és akarásától független és éppen kölcsönös függetlenségüket és egymás iránti közömbösségüket előfeltételező összefüggésen, anyagi és szellemi anyagcserén nyugszik. És bizonyos, hogy ezt a dologi összefüggést többre kell becsülnünk összefüggéstelenségüknél vagy egy vérségi, ősi-szűk természeti meg uralmi és szolgasági [viszonyokra] alapozott csupán helyi összefüggésnél. Éppoly bizonyos, hogy az egyének nem rendelhetik alá maguknak saját társadalmi összefüggéseiket, amíg nem hozták létre ezeket. De idétlenség ezt a csupán *dologi összefüggést* a természetadta, az egyéniség természetétől (ellentétben a reflektált tudással és akarással) elválaszthatatlan és benne immanens összefüggésnek felfogni. Ez az ő termékük. Történelmi termék. Fejlődésüknek egy meghatározott fázisához tartozik. Az idegenszerűség és önállóság, amelyben még ez az összefüggés velük szemben létezik, csak azt bizonyítja, hogy társadalmi életük feltételeinek megteremtése közben vannak még, ahelyett, hogy ezekből a feltételekből kiindulva kezdték volna meg a társadalmi életüket. Ez az egyének — természetadta — összefüggése meghatározott, korlátolt termelési viszonyok között. Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei. A képes-

ségek fejlődésének az a foka és egyetemessége, amelyen ez az egyéniség lehetővé válik, éppen a csereértékek bázisán való termelést előfeltételezi, amely azonban az egyén önmagától és másoktól való elidegenülésének általánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is. A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebben jelenik meg, éppen mert vonatkozásainak teljességét még nem munkálta ki és nem állította szembe magával mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat. Amennyire nevetséges visszasóvárogni ezt az eredeti teljességet, annyira nevetséges az a hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél. A polgári nézet soha nem jutott túl az ezzel a romantikus nézettel való ellentéten, és ezért ez a nézet mint jogosult ellentét kísérni fogja megboldogulásáig.)

(Mint példát itt az egyesnek a tudományhoz való viszonyát vehetjük.)

(A pénzt a vérrel összehasonlítani – a cirkuláció szó adott erre indítékot – körülbelül ugyanannyira helyes, mint Menenius Agrippa hasonlata a patriciusokról és a gyomorról.[56]) (A pénzt a nyelvvel összehasonlítani nem kevésbé hamis. Az eszmék nem úgy változnak át a nyelvvé, hogy sajátságosságuk feloldódik és társadalmi jellegük mellettük létezik a nyelvben, ahogy az árak az áruk mellett. Az eszmék nem léteznek a nyelvtől elválasztva. Olyan eszmék, amelyeket anyanyelvükről előbb valamely idegen nyelvre kell fordítani ahhoz, hogy forgalomba kerüljenek, hogy kicserélhetőkké váljanak, már inkább kínálnak analógiát; de akkor az analógia nem a nyelvben, hanem idegen voltukban rejlik.)

(Az, hogy minden termék, tevékenység, viszony kicserélhető egy harmadik, *dologi* valamire, amit megint ki lehet cserélni *különbség nélkül* mindenre – tehát a csereértékek (és a pénzviszonyok) kifejlődése azonos az általános megvásárolhatósággal, korrupcióval. Az általános prostitúció úgy jelenik meg, mint a személyi hajlamok, tehetségek, képességek, tevékenységek társadalmi jellegének egy szükségszerű fejlődési fázisa. Udvariasabban kifejezve: az általános hasznossági és használhatósági viszony. A nemegynemű egyenlővé tevése, ahogy Shakespeare szépen megfogalmazza a pénzt.[57] A gazdagodási vágy mint olyan pénz nélkül lehetetlen; minden más felhalmozás és felhalmozási vágy természetadtának, korlátoltnak, egyfelől a szükségletek által, másfelől a termékek korlátolt természete által megszabottnak jelenik meg (sacra auri fames*).)

(A pénzügy a maga fejlődésében nyilvánvalóan feltételez már más általános fejlődéseket.)

* [szent (v. átkozott) aranyéhség[58]]

Amikor olyan társadalmi viszonyokat veszünk szemügyre, amelyek a csere, a csereértékek és a pénz egy fejletlen rendszerét hozzák létre, illetve amelyeknek ezek fejletlen foka felel meg, eleve világos, hogy az egyének, habár viszonyaik személyesebbnek jelennek meg, csak mint egy meghatározottságban levő egyének lépnek vonatkozásba egymással, mint hűbérúr és vazallus, földesúr és jobbágy stb., vagy mint kasztagok stb., vagy mint rendhez tartozók stb. A pénzviszonyban, a kifejlett csererendszerben (és ez a látszat csábítja el a demokráciát) a személyi függőség kötelékei csakugyan szét vannak feszítve, szét vannak tépve – vérségi különbségek, műveltségbeli különbségek stb. (a személyi kötelékek mind legalább úgy jelennek meg, mint *személyi* viszonyok); és úgy *látszik*, hogy az egyének függetlenül (ez az a függetlenség, amely egyáltalában pusztán illúzió és helyesebben közömbösségnek – az indifferencia értelmében – kellene nevezni), szabadon ütköznek egymásba és ebben a szabadságban cserélnek egymással; de csak annak szemében látszik így, aki elvonatkoztat azoktól a *feltételektől*, a *létezési feltételektől* (és ezek megint függetlenek az egyénektől, s bár a társadalom hozza létre őket, mintegy *természeti feltételekként*, azaz az egyének által nem ellenőrizhető feltételekként jelennek meg), amelyek között ezek az egyének érintkezésbe lépnek. A meghatározottság, amely az első esetben mint az egyénnek egy másik egyén által való személyi korlátozása jelenik meg, az utóbbi esetben kialakultan úgy jelenik meg, mint az egyénnek tőle független és önmagukban nyugvó viszonyok által való dologi korlátozása. (Minthogy az egyes egyén nem vetheti le személyi meghatározottságát, de külső viszonyokat leküzdhet és alárendelhet magának, ezért szabadsága a második esetben nagyobbnak *látszik*. De ezeknek a külső viszonyoknak, ezeknek a feltételeknek közelebbi vizsgálata megmutatja annak lehetetlenségét, hogy egy osztály stb. egyénei en masse* leküzdjék ezeket anélkül, hogy megszüntetnék őket. Az egyes véletlenszerűen megbirkózhatik velük; de az uralmuk alatt állók tömege nem, mivel puszta fennállásuk az egyének nekik való alárendelését, mégpedig szükségszerű alárendelését fejezi ki.) Ezek a külső viszonyok annyira nem kiküszöbölései a „függőségi viszonyoknak", hogy csupán egy általános formává való feloldásukat jelentik; jobbanmondva a személyi függőségi viszonyok általános *alapjának* kimunkálását. Az egyének itt is csak mint meghatározottak kerülnek vonatkozásba egymással. Ezek a *dologi* függőségi viszonyok a *személyiekkel* ellentétben úgy is megjelennek (a dologi függőségi viszony nem egyéb, mint a látszólag független egyénekkel önállóan szembelépő társadalmi vonatkozások, azaz a velük

* [tömegükben]

magukkal szemben önállósult kölcsönös termelési vonatkozásaik), hogy az egyéneken most *elvonatkoztatások* uralkodnak, holott korábban ők egymástól függtek. Az elvonatkoztatás vagy eszme azonban nem egyéb, mint azon anyagi viszonyok elméleti kifejezése, amelyek urak felettük. Viszonyokat természetesen csak eszmékben lehet kifejezni, és ezért filozófusok azt fogták fel az újkor sajátságos mozzanatának, hogy eszmék uralkodnak felette, és a szabad egyéniség létrehozását ennek az eszmeuralomnak a megdöntésével azonosították. Ezt a tévedést ideológiai álláspontról annál könnyebb volt elkövetni, mert a viszonyoknak ez az uralma (ez a dologi függőség, amely egyébként megint átcsap meghatározott – csakhogy minden illúziótól megfosztott – személyi függőségi viszonyokba) maguknak az egyéneknek a tudatában eszmék uralkodásaként jelenik meg, és az uralkodó osztályok persze minden módon erősítik, táplálják, sulykolják ezen eszmék, azaz ezen dologi függőségi viszonyok örökkévalóságába vetett hitet.

(Természetesen azzal az illúzióval szemben, hogy a feudális időkben stb. „tisztán személyi viszonyok" voltak, egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról, 1. hogy maguk ezek a viszonyok a szférájukon belül egy meghatározott fázisban dologi jelleget öltöttek, ahogy ezt pl. a földtulajdonviszonyoknak tisztán katonai alárendeltségi viszonyokból való kifejlődése mutatja; de 2. annak a dologi viszonynak, amelyen tönkremennek, magának is korlátolt, természetmeghatározta jellege van, és ezért mint személyi viszony *jelenik meg*, míg a modern világban a személyi viszonyok mint a termelési és csereviszonyok merő folyománya lépnek elő.)

A termék áruvá lesz. Az áru csereértékké lesz. Az áru csereértéke különös létezésre tesz szert az áru mellett; azaz az áru abban a formában, amelyben 1. kicserélhető minden más áruval; amelyben 2. ezért általános áru és a természeti különössége kihunyt; 3. amelyben tételezve van kicserélhetőségének mértéke, a meghatározott arány, amelyben minden más árut egyenlővé tesz magával – ez: az áru mint pénz, mégpedig nem mint egyáltalában-való pénz, hanem mint egy *meghatározott összegű pénz*, mert ahhoz, hogy a csereértéket valamennyi különbségében képviselje, a pénznek számolhatónak, mennyiségileg oszthatónak kell lennie.

A pénznek, a közös formának, amellyé valamennyi áru mint csereérték átváltozik, az általános árunak, magának is *különös* áruként kell léteznie a többi áru mellett, mivel ezeket nemcsak a fejben kell rajta mérni, hanem a valóságos cserében reá kicserélni és beváltani is. Az ezáltal bekövetkező ellentmondás egy másik helyen fejtendő ki. A pénz nem egyezmény által keletkezik, éppúgy nem, mint az állam. A cseréből és a cserében természetadta módon keletkezik, annak terméke. *Eredetileg* az az áru fog pénzül szolgálni

– azaz azt fogják nem a szükséglet és a fogyasztás tárgyaként becserélni, hanem hogy megint kicseréljék más árukra –, amelyet a leginkább cserélnek be, amely a leginkább forog a szükséglet tárgyaként; amelyről tehát a legbiztosabb, hogy megint ki lehet cserélni más különös árukra; amely tehát az adott társadalmi szervezetben a κατ' ἐξοχήν* gazdagságot képviseli, a legáltalánosabb kereslet és kínálat tárgya, és különös használati értéke van. Így só, bőrök, barom, rabszolgák. Egy ilyen áru ténylegesen inkább megfelel a maga áruként való különös alakjában önmagának mint (kár hogy a németben nem lehet a denrée és a marchandise** közötti különbséget kellően visszaadni) csereértéknek a többi árunál. Az árut itt különös hasznossága – akár különös fogyasztási tárgyként (bőrök), akár közvetlen termelési szerszámként (rabszolga) – bélyegzi pénzzé. A fejlődés további során éppen a fordítottja következik be, vagyis az az áru, amely a legkevésbé közvetlenül tárgya a fogyasztásnak vagy szerszáma a termelésnek, képviseli majd legjobban éppen azt az oldalt, hogy *a cserének mint olyannak* a szükségletét szolgálja. Az első esetben különös használati értéke miatt lesz az áru pénz; a második esetben azáltal kapja különös használati értékét, hogy pénzként szolgál. Tartósság, változhatatlanság, oszthatóság és újraösszetehetőség, viszonylag könnyen szállíthatóság, mivel nagy csereértéket foglalnak magukban kis térben – mindez teszi a nemes fémeket különösen alkalmassá az utóbbi fokon. Egyszersmind természetes átmenetet alkotnak a pénz első formájából. A termelés és a csere valamivel magasabb fokán a termelési szerszám a termékek *fölé* lép; a *fémek* azonban (először kövek) az első és legnélkülözhetetlenebb termelési szerszámok. A *rézben*, amely az ókoriak pénzében oly nagy szerepet játszik, még mind a kettő megtalálható együtt, a termelési szerszámként való különös használati érték és az egyéb tulajdonságok, amelyek nem az áru használati értékéből folynak, hanem csereértékként (amiben a csereeszköz benne foglaltatik) való meghatározásának felelnek meg. A többi fémtől azután megint elválnak a *nemes fémek*, mivel nem oxidálódnak stb., egyenletes a minőségük stb., és azután jobban megfelelnek a magasabb foknak, mivel a fogyasztás és a termelés szempontjából való közvetlen hasznosságuk háttérbe szorul, de már ritkaságuk miatt is inkább testesítik meg a tisztán a cserén alapuló értéket. Eleve a fölösleget képviselik, azt a formát, amelyben a gazdagság eredetileg megjelenik. Azonkívül fémeket szívesebben cserélnek fémekre, mint más árukra.

A pénz első formája a csere és a cserekereskedelem alacsony fokának felel

* [sajátképpeni; kiváltképpeni]

** [az áru mint a fogyasztás tárgya és az áru mint a kereskedelem tárgya]

meg, amelyen még a pénz inkább a maga *mértékként* való meghatározásában lép elő, mint valóságos *csereszerszámként*. Ezen a fokon a mérték még tisztán képzetes lehet (de a négerek barja magában foglalja a vasat) (*kagylók* stb. azonban jobban megfelelnek annak a sornak, amelynek végső csúcsa az arany és az ezüst).

Abból, hogy az áru általános csereértékké válik, következik, hogy a csereérték különös áruvá válik: csak azáltal teheti ezt, hogy egy különös áru valamennyi többivel szemben arra a kiváltságra tesz szert, hogy csereértéküket képviselje, jelképezze, azaz *pénzzé* legyen. Hogy valamennyi áru pénztulajdonsága számára egy különös áru mint pénzszubjektum jelenik meg – ez magának a csereértéknek a lényegéből folyik. A fejlődés további során a pénz csereértéke megint egy anyagától, szubsztanciájától különvált létezésre tehet szert, mint a papírpénzben, de anélkül, hogy e különös áru kiváltságát megszüntetné, mivel elkülönült létezése továbbra is a különös árutól kell hogy kapja megnevezését.

Minthogy az áru csereérték, ezért kicserélhető pénzre, pénzzel egyenlővé van téve. Az arány, amelyben a pénzzel egyenlővé teszik, azaz csereértékének meghatározottsága, *előfeltétele* pénzre való átváltásának. Az arányt, amelyben a különös árut pénzre kicserélik, azaz azt a pénzmennyiséget, amelyre egy meghatározott árumennyiség átváltható, az áruban tárgyiasult munkaidő határozza meg. Egy *meghatározott* munkaidő megvalósulásaként az áru csereérték; a pénzben a munkaidőnek az a hányada, amelyet az áru képvisel, egyrészt meg van mérve, másrészt a maga általános, a fogalomnak megfelelő, kicserélhető formájában foglaltatik benne. A pénz a dologi közeg, amelybe merülve a csereértékek általános rendeltetésüknek megfelelő alakra tesznek szert. Adam Smith azt mondja, hogy a munka (munkaidő) az eredeti pénz, amellyel minden árut megvásárolnak.[59] A termelés aktusát tekintve ez mindig helyes marad (éppúgy a relatív értékek meghatározására vonatkozóan). Mindegyik árut a termelésben folyton munkaidőre cserélik. A munkaidőtől megkülönböztetett pénz szükségessége éppen azáltal áll elő, hogy a munkaidő hányadát nem a közvetlen és különös termékében kell kifejezni, hanem egy közvetett és általános termékben, a különös termékében, mint amely egyenlő és átváltható minden más termékével ugyanazon munkaidőnek; a munkaidőnek, amely nem egy áruban foglaltatik, hanem valamennyi áruban egyszerre és ezért egy különös áruban, amely valamennyi többit képviseli. A munkaidő nem lehet maga közvetlenül a pénz (ez a követelés másszóval egybeesik azzal, hogy mindegyik áru legyen közvetlenül a saját pénze), éppen azért nem, mert ténylegesen mindig csak különös termékekben létezik (mint tárgy): mint általános tárgy csak jelképesen létezhetik, éppen

megint egy különös áruban, amelyet pénzként tételeznek. A munkaidő nem mint a csere általános, az áruk természeti különösségeitől független és levált (eloldódott) tárgya létezik. Mint ilyennek kellene léteznie ahhoz, hogy a pénz feltételeit közvetlenül betöltse. A munka (és ezért a csereértékben benne foglalt munkaidő) általános, társadalmi jellegének a tárgyiasulása teszi éppen a munka termékét csereértékké; adja az árunak a pénz tulajdonságát, amely azonban megint magában foglal egy önállóan rajta kívül létező pénzszubjektumot.

A meghatározott munkaidő egy meghatározott, különös áruban tárgyiasult, amelynek különös tulajdonságai vannak és különös vonatkozásai a szükségletekhez; mint csereértéknek pedig olyan áruban kell tárgyiasulnia, amely csak hányadiságát, illetve mennyiségét fejezi ki, természeti tulajdonságaival szemben közömbös, és ezért átalakítható – azaz kicserélhető – minden más árura, amely ugyanazt a munkaidőt tárgyiasítja. Mint tárgynak ezzel az általános jelleggel kell bírnia, amely ellentmond természeti különösségének. Ez az ellentmondás csak azáltal oldható meg, hogy ő maga tárgyiasul; azaz azáltal, hogy az árut kettősen tételezik, egyszer természeti közvetlen formájában, azután pedig közvetett formájában, mint pénzt. Az utóbbi csak azáltal lehetséges, hogy egy különös áru mintegy a csereértékek általános szubsztanciájává válik, vagyis azáltal, hogy az áruk csereértékét egy különös szubsztanciával, egy valamennyi többitől megkülönböztetett különös áruval azonosítják. Azaz azáltal, hogy az árut először ezzel az általános áruval, a munkaidő jelképes általános termékével vagy tárgyiasulásával kell kicserélni, hogy azután mint csereérték, valamennyi többi áruval szemben közömbösen, ezekre tetszőlegesen átcserélhető, ezekké átalakítható legyen. A pénz a munkaidő mint általános tárgy, vagyis az általános munkaidő tárgyiasulása, a munkaidő mint *általános áru*. Ezért igen egyszerűnek tűnhetik, hogy a munkaidő, mivel ő szabályozza a csereértékeket, valójában nemcsak inherens mértéke, hanem maga a szubsztanciája ezeknek (hiszen mint csereértékeknek az áruknak nincs más szubsztanciájuk, nincs természeti mibenlétük) és közvetlenül is szolgálhatna *pénzül*, azaz adhatná azt az elemet, amelyben a csereértékek mint olyanok realizálódnak, – ám az egyszerűségnek ez a látszata csal. A csereértékeknek – az áruknak mint a munkaidő egymással egyenlő és egyenlővé tehető tárgyiasulásainak – a viszonya éppenséggel ellentmondásokat foglal magában, amelyek egy a munkaidőtől *különböző pénzben* tesznek szert dologi kifejezésükre.

Adam Smithnél ez az ellentmondás még mint egymás mellé tétel jelenik meg. A különös munkatermék (a munkaidő mint különös tárgy) mellett a munkásnak még valamilyen mennyiségű általános árut (a munkaidőt mint

általános tárgyat) kell létrehoznia. A csereérték két meghatározása az ő szemében külsőlegesen egymás *mellett* jelenik meg.[60] Az egész áru benseje még nem úgy jelenik meg, mint amit megragadott és áthatott az ellentmondás. Ez megfelel a termelés azon fokának, amelyet maga előtt látott, amelyben a munkás még közvetlenül birtokolta létfenntartásának egy részét a termékében; sem egész tevékenysége, sem egész terméke nem vált függővé a cserétől; azaz még nagy mértékben uralkodott a létfenntartási mezőgazdaság (vagy ilyesmi, ahogy Steuart nevezi[61]) és éppúgy a patriarchális ipar (kézi szövés, fonás otthon és a mezőgazdasággal összekötve). Még csak a többletet cserélik ki a nemzet egy nagy körében. A csereérték és a munkaidővel való meghatározás még nem teljesen fejlődött ki nemzeti méretekben.

(*Mellékesen*: Az aranyról és az ezüstről kevésbé helytálló, mint bármely más áruról, hogy fogyasztásuk csak termelési költségük csökkenése arányában növekedhet. Sőt fogyasztásuk az általános gazdagság növekedése arányában növekszik, mivel használatuk sajátosan a gazdagságot, fölösleget, luxust képviseli, mert ők maguk az általános gazdagságot *képviselik*. Pénzként való használatuktól eltekintve, az ezüst és az arany fogyasztása az általános gazdagság növekedése arányában nő. Ezért amikor kínálatuk hirtelen megnövekszik, még ha a termelési költség, illetve értékük nem csökken is arányosan, gyorsan bővülő piacra találnak, amely leértékelődésüket feltartóztatja. Ez a magyarázata sok mindennek, ami a közgazdászoknak – akik az arany és az ezüst fogyasztását általában csakis termelési költségük esésétől teszik függővé – az *ausztráliai–kaliforniai* ügyben[62] megmagyarázhatatlan, és ahol körben forognak. Ez pontosan azzal függ össze, hogy a gazdagságot képviselik, tehát pénztulajdonságukkal.)

(Az aranynak és ezüstnek mint az örök árunak szembeállítása a többi áruval, amit Pettynél találunk,[63] már megvan *Xenophónnál, de Vectigalibus*, 1. fej., a márványra és az ezüstre vonatkozóan. „Nemcsak az évek forgása során felviruló és elhervadó dolgokban dús ez az ország, hanem örök javakkal is bír. Bőséggel termett benne kő stb." (tudniillik a márvány)... „Van olyan föld is, mely ha bevetik, nem hoz termést, de ha bányásszák, többeket táplál, mint ha gabonát teremne.")

(Megjegyzendő, hogy a különböző törzsek vagy népek közötti csere – és ez, nem a magáncsere, a csere első alakja – először azzal kezdődik, hogy egy civilizálatlan törzstől megvesznek (kicsalnak) olyan felesleget, amely nem munkájának a gyümölcse, hanem a földnek és a természetnek, amelyet elfoglal, természetes terméke.)

(Abból, hogy a pénznek egy meghatározott áruban jelképezve kell lennie, kell azután kifejteni magát ezt az árut (aranyat stb.), az ebből eredő közön-

séges gazdasági ellentmondásokat. Ez II. sz. Azután, minthogy minden árunak ki kell a pénzre cserélődnie ahhoz, hogy mint *ár* legyen meghatározva, akár valóban végbemegy ez a csere, akár csak fejben, meg kell határozni az arany vagy az ezüst mennyiségének arányát az áruárakhoz. Ez III. sz. Világos, hogy ha pusztán *mérik* őket aranyban vagy ezüstben, mennyiségük nincs befolyással az áruk árára; a valóságos csere által, amennyiben a pénz valóban forgalmi szerszámként szolgál, áll elő a nehézség; a kereslet és kínálat viszonyai stb. Ami azonban a pénznek mint forgalmi szerszámnak az értékét érinti, nyilvánvalóan érinti a pénzt mint mértéket is.)

Maga a munkaidő mint olyan csak szubjektíve, csak a tevékenység formájában létezik. Amennyiben mint olyan kicserélhető (maga is áru), annyiban nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is meghatározott és különböző; semmiképpen nem általános, magával egyenlő munkaidő, hanem szubjektumként éppoly kevéssé felel meg a csereértékeket meghatározó általános munkaidőnek, ahogy a különös áruk és termékek sem felelnek meg neki objektumként.

A. Smith tétele, hogy a munkásnak a különös áruja mellett egy általános árut kell termelnie, másszóval hogy a pénz formáját kell adnia termékei egy részének, egyáltalában árujának, amennyiben nem számára való használati értékként, hanem csereértékként kell szolgálnia, – nem jelent egyebet, szubjektíve kifejezve, mint azt, hogy különös munkaideje nem cserélhető ki közvetlenül bármely más különös munkaidőre, hanem ezt az általános kicserélhetőségét előbb közvetíteni kell, tárgyi, tőle magától különböző formát kell öltenie ahhoz, hogy ezt az általános kicserélhetőséget elérje.

Az egyesnek a munkája, magában a termelés aktusában tekintve, – ez a pénz, amellyel közvetlenül megvásárolja a terméket, különös tevékenységének tárgyát; de *különös* pénz, amely éppen csak ezt a *meghatározott* terméket vásárolja meg. Hogy közvetlenül az *általános pénz* legyen, eleve nem *különös* munkának, hanem *általánosnak* kellene lennie, azaz eleve az *általános termelés* tagjaként *tételezettnek*. Ennél az előfeltevésnél azonban nem a csere adná csak a munkának az általános jelleget, hanem a munka előfeltételül szolgáló közösségi jellege határozná meg a termékekben való részesedést. A termelés közösségi jellege a terméket eleve közösségi, általános termékké tenné. A termelésben eredetileg végbemenő csere – amely nem csereértékek cseréje lenne, hanem tevékenységeké, amelyeket közösségi szükségletek, közösségi célok határoznának meg – eleve magában foglalná az egyesnek a közösségi termékvilágban való részesedését. A csereértékek alapzatán a munkát csak a *csere* révén *tételezik* általánosnak. Ezen az alap-

zaton a munka ilyennek lenne *tételezve* a csere előtt; azaz a termékek cseréje egyáltalában nem lenne a *közeg*, amely által az egyesnek az általános termelésben való részesedése közvetítődnék. Közvetítésnek természetesen kell végbemennie. Az első esetben, amely az egyesek önálló termeléséből indul ki – bármennyire meghatározzák, módosítják is post festum* egymást ezek az önálló termelések egymáshoz való vonatkozásaik révén –, a közvetítés az áruk cseréje, a csereérték, a pénz révén megy végbe, amelyek mind egyugyanazon viszonynak kifejezései. A második esetben *maga az előfeltevés közvetített*; azaz egy közösségi termelés, a közösségiség mint a termelés alapzata van előfeltételezve. Az egyesnek a munkája eleve mint társadalmi munka van tételezve. Ezért bármi is a különös anyagi alakja a terméknek, amelyet az egyes létrehoz vagy létrehozni segít, – amit a munkájával megvásárolt, az nem egy meghatározott különös termék, hanem egy meghatározott részesedés a közösségi termelésben. Az egyesnek ezért nem is kell semmiféle különös terméket kicserélnie. Terméke *nem csereérték*. A terméket nem kell először egy különös formába átváltani, hogy az egyes számára általános jelleget kapjon. A munka egy megosztása helyett, amely a csereértékek cseréjében szükségszerűen létrehozza magát, a munka olyan megszervezése megy végbe, melynek következménye az egyesnek a közösségi fogyasztásban való részesedése. Az első esetben a termelés társadalmi jellegét csak a termékek csereértékekké emelése és e csereértékek cseréje révén post festum *tételezik*. A második esetben a *termelés társadalmi jellege* előfeltételezve van, és a termékvilágban, a fogyasztásban való részesedést nem közvetíti egymástól független munkák vagy munkatermékek cseréje. A társadalmi termelési feltételek közvetítik, amelyek között az egyén tevékenykedik. Ha tehát az egyesnek a munkáját közvetlenül *pénzzé* akarják tenni (azaz termékét is), *realizált csereértékké*, ez azt jelenti, hogy *közvetlenül* mint általános munkát határozzák meg, azaz éppen azokat a feltételeket tagadják, amelyek között pénzzé és csereértékekké kell tenni, és amelyek között a magáncserétől függ. Ezt a követelést csak olyan feltételek között lehet kielégíteni, amelyek közé az egyesnek a munkája már nem állítható. A munka, a csereértékek alapzatán, éppen azt előfeltételezi, hogy az egyesnek sem a munkája, sem a terméke nem *közvetlenül* általános; hogy ezt a formát csak egy *tárgyi közvetítés* révén, egy tőle különböző *pénz* révén éri el.

Közösségi termelést előfeltételezve az időmeghatározás természetesen lényeges marad. Minél kevesebb időre van a társadalomnak szüksége ahhoz,

* [ünnep után; utólag]

hogy búzát, jószágot stb. termeljen, annál több időt nyer más termelésre, anyagira vagy szellemire. Mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága is az időmegtakarítástól függ. Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás. A társadalomnak ugyanúgy célszerűen kell beosztania idejét, hogy össz-szükségletei szerinti termelést érjen el, ahogy az egyesnek helyesen kell beosztania idejét, hogy kellő arányokban ismereteket szerezzen, vagy hogy a tevékenységével szemben támasztott különböző követeléseknek eleget tegyen. Az idővel való gazdálkodás tehát, akárcsak a munkaidőnek a termelés különböző ágaira való tervszerű elosztása, első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán. Sőt sokkal magasabb fokban válik törvénnyé. Ez azonban lényegileg különbözik a csereértékeknek (munkáknak vagy munkatermékeknek) a munkaidővel való mérésétől. Az egyeseknek ugyanabban a *munkaágban* való munkái és a munka különböző fajtái nemcsak *mennyiségileg*, hanem *minőségileg* is különbözőek. Mit előfeltételez a dolgok csupán *mennyiségi* különbsége? *Minőségük* ugyanaz-ságát. Tehát a munkák mennyiségi mérése előfeltételezi *minőségük* egyívásúságát, ugyanaz-ságát.

(*Sztrabón*, XI. könyv. A kaukázusi albanoszokról: „Az emberek pedig szépségükkel és megtermettségükkel tűnnek ki; egyszerűek és nem kereskednek. Többnyire pénzt sem használnak és nem ismerik százon felül a számokat, hanem árukkal cserélnek." Ugyanott alább: „Nem ismernek sem pontos mértékeket, sem súlyokat.")

A pénz korábban jelenik meg *mértékként* (e célra pl. Homérosznál ökrök), mint *csereeszközként*, mert a cserekereskedelemben minden áru maga még magának a csereeszköze. De nem lehet a maga mértéke vagy saját összehasonlítási mércéje.

*Az eddig kifejtettekből kitűnik ennyi: Egy különös terméknek (*árunak*) (anyagnak) kell a pénz szubjektumává válnia, amely minden csereérték tulajdonságaként létezik. Nem közömbös az a szubjektum, amelyben ezt a jelképet megtestesítik, mivel a megtestesítő iránti igények benne foglaltatnak a megtestesítendőnek a feltételeiben – fogalmi meghatározásaiban, meghatározott viszonyaiban. A nemes fémeknek mint a pénzviszony szubjektumainak, testetöltéseinek vizsgálata tehát semmiképpen nem esik kívül – ahogy Proudhon hiszi – a politikai gazdaságtan területén, éppúgy, ahogy a festékek és a márvány fizikai mibenléte nem esik kívül a festészet és a

* [*A kéziratban a bekezdés elé írva*:] 2.

szobrászat területén. Azok a tulajdonságok, amelyekkel az áru mint csereérték bír, és amelyekkel természeti minőségei nem adekvátak, kifejezik az azon árukkal szemben támasztandó igényeket, amelyek κατ' ἐξοχήν* a pénz anyagát alkotják. Ezek az igények – azon a fokon, amelyről eddig egyedül beszélhetünk – a legteljesebben a nemes fémekben realizálódtak. A fémek magukon-valóan mint termelési szerszámok előnyben vannak a többi áruval szemben, és a fémek közül az, amelyiket először találnak meg fizikai teljében és tisztaságában – az arany; azután a réz, azután az ezüst és a vas. A nemes fémek meg a többivel szemben előnyt élvezve realizálják a *fémet*, ahogy Hegel mondaná.

A nemes fémek fizikai minőségeikben egyformák, úgyhogy egyenlő mennyiségeiknek annyira azonosaknak kell lenniök, hogy ne legyen alap előnyben részesíteni az egyiket a másikkal szemben. Ez nem érvényes pl. egyenlő számú marhára és egyenlő mennyiségű gabonára vonatkozóan.[64]

a) Az arany és az ezüst a többi fémhez viszonyítva

A nem-nemes fémek a levegőn oxidálódnak; a nemesek (higany, ezüst, arany, platina) a levegőn változhatatlanok.

Aurum (Au). Sűrűség = 19,5; olvadáspont = 1200°C. „A csillogó arany a legpompázatosabb valamennyi fém közül, és ezért már az ókoriak a fémek napjának vagy királyának nevezték. Meglehetősen el van terjedve, soha nem nagy tömegekben, és ezért drágább is, mint a többi fém. Rendszerint tisztán lelhető, részint nagyobb darabokban, részint kis szemcsékben más kőzetben elszórtan. E kőzet elmállásából keletkezik az aranytartalmú homok, amelyet sok folyó hord, és amelyből nagy sűrűsége miatt az arany kimosható. Az arany rendkívüli nyújthatósága; egy grainból 500 láb hosszú drótot lehet húzni és olyan lapocskákat lehet verni, melyeknek vastagsága alig 1/200 000 [hüvelyk]. Az aranyat egyetlen sav sem támadja meg, csak szabad klór oldja (*királyvíz*, salétromsav és sósav elegye). Aranyozás."[65]

Argentum (Ag). Sűrűség = 10; olvadáspont = 1000°C. Világos fényű; a legbarátságosabb valamennyi fém közül; igen fehér és nyújtható; szép munkákat lehet domborítani és vékony szálakat lehet húzni belőle. Az ezüst lelhető tisztán; igen gyakran ólommal ötvöződve ezüsttartalmú ólomércekben.

* [sajátképpen; kiváltképpen]

Eddig az arany és az ezüst *kémiai* tulajdonságai. (A tiszta arany és ezüst stb. oszthatósága és újraösszetehetősége, egyenletessége ismeretes.) *Ásványtani* tulajdonságaik:

Arany. Bizonyára figyelemreméltó, hogy minél nemesebbek a fémek, annál inkább elszigetelten és a szokásosan előforduló testektől különváltan jelennek meg, a magasabbrendű természetek a közönségesektől távol. Így az aranyat rendszerint tisztán, kristályosan találjuk különböző kockaformákban vagy a legkülönfélébb formákban: szabálytalan darabok és szemcsék, homok és por, az utóbbiként sok kőzetfajtában, például a gránitban elszórtan, és ezek szétroncsolódása révén a folyók homokjában és a hordalékos talaj görgetegeiben találkozunk vele. Minthogy ebben az állapotban az arany sűrűsége 19,4-ig terjed, még ezeket a finom aranyrészecskéket is ki lehet nyerni, ha az aranytartalmú homokot vízzel felkavarjuk. Ebből először a nagyobb fajsúlyú fém ülepedik le, s így ahogy mondják, kimosódik. Leggyakrabban még ezüst társul az arannyal, és találhatók a két fémnek természetes ötvözetei, amelyek 0,16–38,7 százalék ezüstöt tartalmaznak; ennek következtében természetesen különbségek vannak színben és sűrűségben.

Ezüst. Ásványainak meglehetős sokféleségében mint a gyakoribb fémek egyike jelenik meg, mind tisztán, mind más fémekkel ötvöződve vagy arzénnel és kénnel vegyülve. (Klórezüst, brómezüst, szénsavas ezüstoxid, bizmutezüstérc, sternbergit, polibazit stb.)

A fő *kémiai* tulajdonságok: *valamennyi nemes fémnél,* hogy nem oxidálódnak a levegőn; az aranynál (és a platinánál), hogy nem oldódnak savakban, hanem az első csak klórban*. Az, hogy a levegőn nem oxidálódnak, tisztán, rozsdamentesen tartja őket; annak mutatkoznak, amik. Az, hogy ellenállnak az oxigén bomlasztó hatásának – *maradandóság* (amit a régi arany- és ezüstrajongók annyira magasztalnak).

Fizikai tulajdonságok: *fajsúly,* azaz nagy súly kis térben; ami a forgalmi szerszám számára oly különösen fontos. Arany 19,5; ezüst 10. *Színfény.* Az arany fénye, az ezüst fehérsége; pompa. *Nyújthatóság*; ezért annyira alkalmas ékszerekre és az egyéb tárgyak ékítésére. Az ezüst *fehér* színe (amely valamennyi fénysugarat eredeti keveredésében visszaveri); az arany vörösessárgája (amely a reá eső kevert fény minden színes fénysugarát megsemmisíti és csak a vöröset veri vissza). *Nehezen olvaszthatóság.*

Földtani tulajdonságok: előfordulás (különösen az aranynál) *tiszta* álla-

* [*A kéziratban*:] krómban

potban, a többi testtől különváltan; elszigetelten, egyéniesülten. Egyéni, az elementárissal szemben önálló fellépés.

A két másik nemes fém közül: 1. A *platina* nem színes: szürke szürkén (orosz a fémek között); túl ritka; a régiek nem ismerték; csak Amerika felfedezése után vált ismertté; a XIX. században az Urálban is felfedezték; csak a klór támadja meg; mindig tisztán található; fajsúlya = 21; a legerősebb tűzben sem olvasztható; inkább tudományos értékű. 2. A *higany* folyékonyan jelentkezik; elpárologtatható; párái mérgezők; folyékony elegyekbe bekerülhet (amalgámok). (Sűrűség = 13,5, forráspont = 360°C.) Tehát sem a platina, sem még kevésbé a higany nem alkalmas pénznek.

Egy *földtani* tulajdonsága közös valamennyi nemes fémnek: a *ritkaság*. A ritkaság mármost annyiban eleme az értéknek (kereslettől és kínálattól eltekintve), hogy a magán- és magáért-valóan nem-ritkának, a ritkaság tagadásának, az elementárisnak nincs értéke, mert nem a termelés eredményeként jelenik meg. Az érték eredeti meghatározásában az a legértékesebb, a keresletet előfeltételezve, ami többnyire független a tudatos és akart termeléstől. Kavicsoknak nincs értékük, viszonylagosan szólva, mert *termelés nélkül* (ha ez csak a keresésben áll is) készentalálhatók. Ahhoz, hogy valami a csere tárgyát képezze, hogy csereértéke legyen, az kell, hogy ne juthasson hozzá mindenki a csere közvetítése nélkül; hogy ne jelenjen meg ilyen elementáris formában, ne legyen közkincs. A ritkaság ennyiben eleme a csereértéknek és ezért a nemes fémeknek ez a tulajdonsága, a kereslet és kínálat közelebbi viszonyától eltekintve is, fontos.

Ha egyáltalában a fémeknek mint termelési szerszámoknak az előnyét vesszük szemügyre, az aranynak javára szól, hogy alapjában véve az *első fém, amelyet mint fémet felfedeztek*. Mégpedig kettős okból. *Először*, mert valamennyi közül leginkább fémesen, mint elkülönített és elkülöníthető fém lép fel a természetben; *másodszor*, mert elkészítésében a természet vette át a művesség munkáját, és első felleléséhez sem tudomány, sem fejlett termelési szerszámok nem voltak szükségesek, hanem csak durva munka.

„Bizonyos, hogy az aranynak *a legrégibb ismert fémként* kell elfoglalnia helyét, és az emberi haladás első emlékeiben az ember pozíciójának mércéjeként jelölik meg"[66] (mert *fölöslegként*, amely formában a gazdagság először megjelenik. Az érték első formája a *használati érték*, a mindennapi, ami az egyénnek a természethez való vonatkozását fejezi ki; a második a *csereérték* a használati érték *mellett*, parancsnoklása mások használati értékei felett, a társadalmi vonatkozása: eredetileg maga sem egyéb, mint a közvetlen szükségen túlmenő, vasárnapi használat értéke).

Az arany igen korai felfedezése az ember által: „Az arany figyelemre-

méltóan különbözik a többi fémtől, igen kevés kivételtől eltekintve, abban a tényben, hogy a természetben fémes állapotában található. A vasat és a rezet, ónt, ólmot és ezüstöt rendszerint oxigénnel, kénnel, arzénnal vagy szénnel való vegyületekben fedezik fel; s e fémek kevésszámú kivételes előfordulását nem-vegyült, vagy ahogy régebben mondták, szűzállapotban, inkább ásványtani furcsaságként lehet említeni, mintsem szokásos termékként. Az arany azonban mindig termésállapotban, illetve fémállapotban található . . . Ezért, mint sárga színével feltűnő fémtömeg, vonzhatja a legműveletlenebbnek a szemét is, míg a többi anyag, amely alkalmasint útjába akad, semmi vonzó vonást nem nyújt alig ébredező megfigyelőképességének. Azonkívül az arany – annál a körülménynél fogva, hogy azokban a kőzetekben képződött, amelyek leginkább ki vannak téve a légkör hatásának – megtalálható a hegyek törmelékében. A légkörnek, a hőmérsékletváltozásoknak, a víz tevékenységének mállasztó befolyására és különösen a jég hatására állandóan letöredeznek kőzetdarabok. Ezeket a víz árja a völgyekbe hordja és a folyóvíz állandó hatása kavicsokká görgeti. Ezek között felfedeznek arany kavicsokat, vagy szemcséket. A nyári hőségek a vizek kiszárításával azokat az árkokat, amelyek folyóágyak és téli patakok medrei voltak, ösvényekké tették a vándorló ember utazásai számára; s elképzelhetjük, hogy itt korán felfedezték az aranyat."

„Az arany legtöbbnyire tisztán fordul elő, vagy legalábbis oly közel ehhez, hogy fémtermészete rögtön felismerhető, mind folyókban, mind a kvarcerekben."

„A kvarc és a legtöbb más nehéz tömör kőzet fajsúlya mintegy $2\,^1/_2$, az arany fajsúlya viszont 18 vagy 19. Az arany ezért mintegy hétszer olyan súlyos, mint bármely kőzet vagy kő, amellyel feltehetőleg társul. Lehet tehát, hogy olyan vízáramlat, amely elég erős ahhoz, hogy a kvarc vagy valamely más kőzet homokját vagy kavicsait elvigye, nem képes a velük társult aranytörmelékeket elmozdítani. Az áramló víz ennélfogva korábban ugyanazt tette az aranytartalmú kőzetekkel, amit most a bányász tenne, tudniillik darabokra törte, a könnyebb részecskéket elsodorta és hátrahagyta az aranyat. A folyók valójában nagy természetes *aranymosóedények*, amelyek egyszerre elsodorják az összes könnyebb és finomabb részecskéket, a nehezebbek pedig fennakadnak természetes akadályokon, vagy ott maradnak, ahol az áramlat veszít erejéből vagy sebességéből." (Lásd „*Gold* (Lectures on)", London 1852, 12–13. old.)

„Minden valószínűség szerint, a hagyományból és az őstörténetből, *úgy látszik, hogy az arany felfedezése a folyók homokjában és fövenyében volt az első lépés a fémek megismerésében*, és csaknem valamennyi, talán valamennyi

európai, afrikai és ázsiai országban legősibb időktől mostak nagyobb vagy kisebb aranymennyiségeket egyszerű szerkezetekkel az aranytartalmú üledékekből. Olykor az aranyáradatok sikere elég nagy volt ahhoz, hogy lázas izgalmat idézzen elő, amely egy időre megrázott egy-egy vidéket, de azután megint lecsendesült. 760-ban rengeteg szegény ember vándorolt ki, hogy Prágától délre aranyat mosson a folyami homokból, és három ember egy nap alatt egy márka ($^1/_2$ font) aranyat volt képes kivonni; ennek következtében a »lelőhelyekhez« oly sokan özönlöttek, hogy az országot a következő évben éhínség sújtotta. Mint olvassuk, hasonló események többször megismétlődtek a következő néhány évszázad folyamán, habár itt, mint másutt is, a felszínen elszórt kincsek iránti általános vonzalom szabályos és rendszeres bányászássá csillapult".

„A lelőhelyek két osztálya, amelyekben arany található, a *telérek vagy erek*, amelyek a horizontra többé-kevésbé merőleges irányban szelik át a szilárd kőzetet, és a *mezők vagy »medrek«*, amelyekben az arany fövénnyel, homokkal vagy agyaggal keverten, a víz mechanikai hatása révén lerakódott e kőzetek felületén, amelyeket ismeretlen mélységig átszelnek a telérek. Az előbbi osztályhoz tartozik sajátosabban a *bányászat* művessége; az utóbbihoz az *ásás* egyszerű műveletei. A voltaképpeni aranybányászat, mint más bányászat, olyan művesség, amely tőkének és csupán évek tapasztalatával megszerezhető jártasságnak az alkalmazását kívánja meg. A civilizált emberek gyakorolta művességek közül egyiknek a teljes kifejlesztése sem kívánja meg ennyi tudomány és mellékművesség felhasználását. De noha a bányásznak olyannyira lényegesek ezek, aligha szükséges bármelyikük is az aranymosónak vagy aranyásónak, akinek főleg erős karjában vagy rendíthetetlen egészségében kell bíznia. A készüléknek, amelyet alkalmaz, szükségképpen egyszerűnek kell lennie, hogy egyik helyről a másikra lehessen vinni, ha megsérül, könnyen ki lehessen javítani, és ne kívánjon semmi olyan kezelési finomságot, amely időveszteséget okozna kis mennyiségek kinyerésénél."

Különbség az aranymezők között, amelyeknek legjobb példái jelenleg Szibériában, Kaliforniában és Ausztráliában találhatók, és a folyók által évente lehordott finom homokok között, melyek egynémelyikéről szintén azt találták, hogy kitermelésre érdemes mennyiségben tartalmaz aranyat. Az utóbbiak persze a szó szoros értelmében a felszínen találhatók, az előbbiek 1–70 láb vastagságú fedőréteg alatt érhetők el, amely földből, tőzegből, homokból, fövényből stb. áll. A kitermelés módjainak mindkettőnél elvben azonosnak kell lenniök. Az aranymosáshoz a természet lebontotta az erek legfelső, legbüszkébb és leggazdagabb részeit és úgy porrá zúzta és kimosta az anyagokat, hogy az aranymosó számára a munka legnehezebb része már

el van végezve; viszont a bányásznak, aki a szegényebb, de tartósabb, mélyrenyúló ereket támadja, a legaprólékosabb művesség összes erőforrásait segítségül kell hívnia.

Az aranyat joggal tekintették a legnemesebb fémnek különféle fizikai és kémiai tulajdonságainál fogva. Levegőn nem változik és nem rozsdásodik. (A maradandóság éppen a légkör oxigénjével szembeni ellenállás.) Fényes vörösessárga színű, amikor koherens állapotban van, és igen sűrű. Szerfelett nyújtható. Megolvasztásához nagy hő szükséges. Fajsúly.

Tehát termelésének három fajtája: 1. A folyami homokban. Egyszerűen a felszínen találják. *Mosás.* 2. A hordalékos telepekben. *Ásás.* 3. *Bányászás.* Az arany termelése tehát nem kívánja meg a termelőerők fejlettségét. A legnagyobb munkát elvégzi a természet.

(Az aranyat, ezüstöt stb. jelentő szavak gyökei (lásd Grimm[67]); itt kézenfekvőleg mind a *fény*, a *szín* általános fogalmai, amelyeket hamarosan átvisznek a szavakra. Az ezüst fehér, az arany sárga; érc és arany, érc és vas váltogatják nevüket. A németeknél a bronzot előbb használták a vasnál. Közvetlen rokonság aes* és aurum között.)

A réz (*érc, bronz*: ón és réz) és arany az ezüst és a vas előtt került használatba.

„Az aranyat jóval az ezüst előtt alkalmazták, mert tisztán és csak kevés ezüsttel társulva fordul elő; egyszerű mosással kitermelhető. Az ezüst általában az őskérgek legkeményebb kőzeteibe beágyazott erekben létezik; kitermeléséhez bonyolult gépek és munkálatok szükségesek. Dél-Amerikában az erekben található aranyat nem aknázzák ki, hanem csak az alluviális rétegekben por- és szemcsealakban elszórt aranyat. Éppúgy Hérodotosz idejében. Görögország, Ázsia, Észak-Európa és az Újvilág legrégibb műemlékei azt bizonyítják, hogy az aranynak használati tárgyakhoz és csecsebecsékhez való felhasználása lehetséges félbarbár állapotban; az ezüst ugyanezen használatra való alkalmazása pedig egymagában is elég haladott társadalmi állapotot jelez." V. ö. Dureau de la Malle, füzet (2.) [1. köt. 48–49. old.]

A réz mint a háború és béke fő szerszáma (uo. 2. [56. old.]). (Itáliában *pénzként*, uo. [57. old.])

* [réz]

b) A különböző fémek közötti értékarány ingadozásai

Ha egyáltalában szemügyre vesszük a fémeknek a pénz testeként való használatát, akkor szemügyre kell vennünk egymás közötti relatív használatukat, korábbi vagy későbbi megjelenésüket, egyszersmint *relatív értékük ingadozásait*. (Letronne, Böckh, Jacob.[68]) (Amennyiben ez a kérdés összefügg egyáltalában a forgalomban levő fémek tömegével és az árakhoz való viszonyával, annyiban később kell szemügyre venni, mint történelmi függeléket a pénznek az árakhoz való viszonyáról szóló fejezethez.)

Az arany, az ezüst, a réz között különböző korszakokban végbement egymás utáni változás szükségképpen mindenekelőtt e három fém településeinek természetétől és attól függött, hogy többé vagy kevésbé tiszta állapotban találhatók-e. Azután politikai változások, mint Ázsiának és Afrika egy részének perzsa és makedón inváziója, később a három kontinens részleges meghódítása a rómaiak által (orbis Romanus* stb.). [(Dureau de la Malle, i.m., 63–64. old.)] Tehát a tisztaság relatív állapotától, amelyben találhatók, és településüktől függ.

A különböző fémek közötti értékarány meghatározható az árak tekintetbevétele nélkül – az egyszerű *mennyiségi* aránnyal, amelyben kicserélődnek egymásra. Egyáltalában ebben a formában járhatunk el, ha csak kevés árut hasonlítunk össze egymással, amelyeknek egynemű mértékük van; pl. ennyi quarter rozs, árpa, zab ennyi quarter búzáért. A cserekereskedelemben, amelyben egyáltalában még keveset cserélnek és még kevés áru kerül a forgalomba, ezt a módszert alkalmazzák, és ezért még nincs szükség pénzre.

A sábaiakkal szomszédos *araboknál* Sztrabón szerint a termésarany olyan bőségben volt, hogy 10 font aranyat adtak 1 font vasért és 2 font aranyat 1 font ezüstért. [(I.m., 52. old.)] A baktriai területnek (Bactra stb., egyszóval Turkesztán) és Ázsia azon részének aranyban való gazdagsága, amely a Paropamisus (Hindukus) és az Imaus (Musztag-hegység) között terül el, tehát a Desertum arenosum auro abundans** (Gobi-sivatag): Dureau de la Malle szerint ezért valószínű, hogy a Krisztus előtti XV–VI. században az arany aránya az ezüsthöz = 6 : 1 vagy 8 : 1 volt, ez az arány létezett Kínában és Japánban a XIX. század elejéig; Hérodotosz a Dareiosz Hüsztaszpész alatti Perzsiára vonatkozóan 13 : 1 arányt rögzít. [(I.m., 54. old.)] Manu törvénykönyve[69] szerint, amely Kr. e. 1300 és 600 között íródott, az arany az ezüsthöz = $2^1/_2$: 1. Ezüstbányák valóban nemigen találhatók másutt,

* [római földkerekség]

** [aranyban bővelkedő homoksivatag]

mint az őskérgekben, főként az elsődleges rétegekben és a másodlagos rétegek egyes ereiben. Az ezüsterek nem alluviális homokban vannak, hanem rendszerint a legtömörebb és legkeményebb kőzetekben, mint a kvarc stb. Ez a fém elterjedtebb a hideg tájakon – akár ezek kiterjedése, akár domborzatuk miatt –, mint az arany, amely általában a meleg vidékeket kedveli. Az arannyal ellentétben az ezüst csak igen ritkán található tiszta állapotban (többnyire arzénnal vagy kénnel vegyülve) (muriaticum–sósavas; nitricum–salétromsavas). Ami a két fém elterjedtségét mennyiségileg illeti (az ausztráliai és kaliforniai felfedezés előtt): Humboldt 1811-es becslése szerint az arany aránya az ezüsthöz Amerikában = 1 : 46, Európában (az ázsiai Oroszországot beleértve) = 1 : 40. Az Académie des Sciences[70] mineralógusai szerint manapság (1840*) = 1 : 52; mindazonáltal egy font arany csak 15 font ezüstöt ér; tehát az értékarány = 15 : 1. [(I.m., 54–56. old.)]

Réz. Sűrűség = 8,9. Szép bíborszínű; elég kemény; olvasztásához igen magas hőmérséklet szükséges. Nem ritkán található tiszta állapotban; gyakran oxigénnel vagy kénnel vegyülve. Telephelyei a régi ősrétegek. De sokszor található, inkább mint a többi ásvány, a föld felszínén, vagy kis mélységekben, tiszta tömegekben felhalmozódva, amelyek olykor tetemes súlyúak. Előbb használták háborúban és békében, mint a vasat. [(I.m., 56. old.)] (Az arany úgy viszonylik mint pénzanyag az ezüsthöz, ahogy a réz viszonylik mint munkaszerszám a vashoz a történelmi fejlődés folyamán.) Nagy tömegben volt forgalomban a rómaiak uralma alá vetett Itáliában az I.-től az V. századig. A priori meghatározhatjuk egy nép civilizációjának fokát, ha csupán azt tudjuk, miféle fémet – aranyat, rezet, ezüstöt vagy vasat – használ fegyvereihez, szerszámaihoz vagy ékszereihez. *Hésziodosz* a földművelésről szóló költeményében: „Rézzel dolgoztak, feketéllő vasnak a híján."[71] *Lucretius*: „Réznek előbb tudták, mi a haszna, mintsem a vasnak."[72] [(I.m. 57. old.)] Jacob Nubiában és Szibériában ősrégi rézbányákat említ (lásd Dureau, I, 58. old.); Hérodotosz azt mondja, hogy a masszagetáknak csak bronzuk volt, vasuk nem. A vasat, az oxfordi márványtáblák szerint, Kr. e. 1431 előtt nem ismerték. *Homéroszban* a vas ritka; ezzel szemben igen elterjedt a használata az ércnek (bronznak), ennek a réz-, horgany- és ónötvözetnek, amelyet a görög és a római társadalom oly sokáig alkalmazott, még fejsze és borotva készítésére is. [(I.m., 58. old.)] Itália eléggé gazdag termésrézben; éppen ezért a rézpénz Kr. e. 247-ig, ha nem is az egyetlen fémpénz, de legalábbis a normális pénz, a pénzegység volt Közép-Itáliában. A dél-itáliai görög gyarmatok Görögországból és Ázsiából kapták

* [A *kéziratban*:] 1842

közvetlenül vagy Türoszon és Karthágón át az ezüstöt, amelyből az V. és VI. század óta a pénzt készítették. [64. old.] A rómaiaknak úgy látszik volt ezüstpénzük a királyok elűzése előtt, de, mondja Plinius, „eltiltotta ezt az atyáknak egy régi határozata, akik azt parancsolták, hogy kíméljék Itáliát" (azaz az ezüstbányáit).[73] Féltek egy kényelmes forgalmi eszköz következményeitől – luxus, a rabszolgák számának megnövekedése, felhalmozás, a földtulajdon koncentrációja. [(65–66. old.)] Az etruszkoknál is korábban volt rézpénz, mint aranypénz.

Téves, amikor Garnier azt mondja (lásd III. füzet, 28. old. [„Histoire de la monnaie", I. köt. 7. old.]): „Az ásványok birodalmában természetesen azt az anyagot keresték és választották ki, amely felhalmozásra van rendeltetve." Megfordítva, miután megtalálták a fémpénzt (akár mint tulajdonképpeni pénzt, akár még csak mint előnyben részesített csereeszközt, amelyet súlyra mérnek), kezdődött meg a felhalmozás. Erről a pontról az *aranyra* vonatkozólag *külön kell beszélni. Reitemeier* helyesen mondja (lásd III. füzet, 34. old. [„Geschichte des Bergbaues", 14–16., 32. old.]): „Az aranyat, az ezüstöt és a rezet az ókori népeknél először ütő- és törőszerszámokhoz használták, *viszonylagos gyengeségük* ellenére, korábban, mint a vasat, és korábban, mint a pénzhez." (A szerszámok tökéletesedése, amikor megtanulták, hogy a réznek lehűtéssel olyan keménységet adjanak, amely dacolt a szilárd kőzettel. Nagyon megkeményített rézből készítették a vésőket és kalapácsokat, amelyeket arra használtak, hogy megbirkózzanak a kőzettel. Végül felfedezték a vasat.) Jacob ezt mondja: „A patriarchális állapotban" (lásd IV. füzet, 3. old. [„An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals", I. köt. 142. old.]), „amikor a fémek, amelyekből fegyvereket készítettek, úgymint 1. réz és 2. vas, ritkák és szörnyen drágák az akkor használt közönséges élelemmel és ruházattal összehasonlítva, bár nem ismerték a nemes fémekből vert pénzt, mégis az arany és az ezüst szert tett arra a képességre, hogy könnyebben és kényelmesebben lehetett őket kicserélni a többi fémre, mint a gabonát és a marhát."

„Egyébként ahhoz, hogy a Hindukus és a Himalája hegyláncai között elhelyezkedő mérhetetlen alluviális rétegek tiszta vagy majdnem tiszta aranyát kinyerjék, csupán egyszerű mosás kellett. Akkoriban a népesség Ázsia e vidékein bőséges volt, és következésképpen a munkaerő igen olcsó. Az ezüst a kiaknázásának (technikai) nehézsége miatt relatíve drágább. Ellenkező hatás jött létre Ázsiában és Görögországban Sándor halálától kezdve. Az aranytartalmú rétegek kimerültek; a rabszolgák és a munkaerő ára emelkedett; a mechanika és a geometria Eukleidésztől Arkhimédészig mérhetetlen haladást tett, haszonnal lehetett kiaknázni az ázsiai, a trákiai és a hispá-

niai ezüstbányák gazdag ereit, és minthogy ezüstből 52-szerte több volt, mint aranyból, a két fém közötti értékaránynak meg kellett változnia, és az arany fontja, amely Xenophón idejében, Kr. e. 350-ben, 10 font ezüstre cserélődött, Krisztus után 422-ben 18 font ezüstöt ért." [(Dureau de la Malle, i.m., 62–63. old.)] Tehát 10 : 1-ről 18 : 1-re emelkedett.

A Kr. u. *V. század* végén a készpénzkészletek tömege szerfelett lecsökkent, a bányászat pangott. A középkorban a XV. század végéig a pénz viszonylag jelentős része aranyérmékben volt. (A csökkenés különösen a korábban leginkább forgó ezüstöt érintette.) Az arány a XV. században = = 10 : 1, a XVIII. században = 14 : 1 a kontinensen; Angliában = 15 : 1. Az újabb kori Ázsiában az ezüst inkább áruként van a kereskedelemben; különösen Kínában, ahol rézpénz (tehen; réz, horgany és ólom ötvözete) az országos érme; Kínában az arany (és az ezüst) súly szerint mint áru szerepel a külkereskedelmi mérleg számára.[74]

Nagy ingadozások voltak Rómában a réz- és az ezüstérték között (az érmékben). Serviusig a csere céljára rúdfém: aes rude*. A pénzegység a réz as = 1 font réz. Servius idejében ezüst a rézhez = 279 : 1; a pun háború[75] kezdetéig = 400 : 1; az első pun háború idején = 140 : 1; a második pun háború idején = 112 : 1. [(I.m., 66–68., 73., 76., 82. old.)]

Az arany Rómában kezdetben igen drága, ezüst viszont volt Karthágóból (és Hispániából); az aranyat csak rúdban használták 547-ig. Arany az ezüsthöz a kereskedelemben = 13,71 : 1, az érmékben = 17,4 : 1, Caesar alatt = 12 : 1 (a polgárháború kitörésekor, miután Caesar kifosztotta az aerariumot**, csak = 8 : 1); Honorius és Arcadius alatt (397) rögzítve = = 14,4 : 1, Honorius és az ifjabb Theodosius alatt (422) = 18 : 1. Ezüst a rézhez = 100 : 1; arany az ezüsthöz = 18 : 1. [(I.m., 85–91., 95–96. old.)] Az első ezüstérmét Rómában U.c.*** 485-ben verték, az első aranyérmét 547-ben. Mihelyt az ast, a második pun háború után, 1 unciára csökkentették, már csak aprópénzül szolgált; a sestertius (ezüst) vált pénzegységgé, és minden nagy fizetést ezüstben eszközöltek. (A napi forgalomban a réz (később a vas) maradt a fő fém. A keleti és nyugati császárok idején a solidus (aureus), tehát arany a szabályozó pénz.) [(I. m., 65., 86., 81., 84., 96. old.)]

Az ókorban tehát, ha átlagot vonunk:

Először: *Az ezüst viszonylag magasabb értékű az aranynál.* Eltekintve egyedi jelenségektől (arabok), amikor az arany olcsóbb az ezüstnél és még

* [veretlen érc]

** [államkincstárat]

*** [ab Urbe condita: a Város (Róma) alapításától (i. e. 753) számítva]

olcsóbb a vasnál, Ázsiában a Kr. e. XV–VI. században az arany az ezüsthöz = 6 : 1 vagy 8 : 1 (az utóbbi az arány Kínában és Japánban a XIX. század elejéig). Sőt Manu törvénykönyvében = $2^1/_2$: 1. Ez az alacsonyabb arány ugyanazokból az okokból fakad, amelyek folytán először az aranyat lelik fel mint fémet. Az arany akkoriban főleg Ázsiából és Egyiptomból jött. Ennek az időszaknak az itáliai fejlődésben megfelel az, amikor a *réz* volt a pénz. Ahogy egyáltalában a réz mint a béke és háború fő szerszáma megfelel az aranynak mint az uralkodó nemes fémnek. Még Xenophón idejében az arany az ezüsthöz = 10 : 1.

Másodszor: Sándor halála óta az arany értéke viszonylag emelkedik az ezüsthöz képest az aranytartalmú homok kimerülésénél, a technika és civilizáció haladásánál fogva; s így megnyitják az ezüstbányákat; mármost érvényesül annak befolyása, hogy mennyiségileg több ezüst fordul elő a földben, mint arany. De különösen a karthágóiak, Hispánia kiaknázása, amelynek az arany és ezüst arányát hasonlóképpen forradalmasítani kellett, mint az amerikai ezüst felfedezésének a XV. század végén. Az arány Caesar kora előtt = 17 : 1; később 14 : 1; végül Kr. u. 422 óta = 18 : 1. (Az arany esése Caesar alatt véletlenszerű okokból.) Az ezüst aranyhoz viszonyított esésének megfelel a vas mint háborúban és békében fő termelési szerszám. Az első időszakban aranyat hoznak Keletről, a másodikban viszont ezüstöt a hűvösebb Nyugatról.

Harmadszor, a középkorban: Az arány megint olyan, mint Xenophón idején, 10 : 1. (Némely helyen = 12 : 1?)

Negyedszer, Amerika felfedezése után: Az arány megint körülbelül olyan, mint Honorius és Arcadius idején (397); 14 vagy 15 : 1. Habár körülbelül 1815–44 óta az aranytermelés növekszik, az arany felárat hozott (pl. Franciaországban). Valószínű, hogy a kaliforniai és ausztráliai felfedezés,

ötödször, megint a római császárkor 18 : 1 arányát idézi majd elő, ha nem még nagyobbat.[76] Az ezüst relatív olcsóbbodása a nemes fémek termelésének haladásával mind az ó-, mind az újkorban Keletről Nyugatra, amíg Kalifornia és Ausztrália meg nem fordítja ezt. Az egyes esetekben nagy ingadozások; ha azonban a fő különbségeket vesszük szemügyre, ezek feltűnően ismétlődnek.

Az ókoriaknál a réz háromszor vagy négyszer olyan drága, mint ma. (Garnier [i.m., I. köt. 253. old.].)

c) Most az arany és az ezüst beszerzési forrásait kell szemügyre vennünk és összefüggésüket a történelmi fejlődéssel.

d) *A pénz mint érme*. Röviden a történelmi vonatkozásokat az érmékről. Leszállítás és felemelés stb.

A *pénz forgalma* vagy *forgása* az áruk ellenkező *forgalmának vagy forgásának* felel meg. *A* áruja átmegy *B* kezébe, miközben *B* pénze átmegy *A* kezébe stb. A pénz forgalma, akárcsak az áruié, végtelenül különböző pontokból *indul ki és végtelenül különböző pontokba tér vissza. Az egy középpontból* a kerület különböző pontjaiba való kiindulás és a kerület összes pontjaiból egy középpontba való visszatérés nem következik be a pénznek az itt vizsgált fokon történő forgásánál, *közvetlen* forgásánál, hanem csak a bankügy által *közvetített* forgalomban. Ám ez az első természetadta forgalom forgások tömegéből áll. A tulajdonképpeni forgás azonban csak ott kezdődik, ahol az arany és az ezüst nem áru többé; azok között az országok között, amelyek nemes fémeket kivisznek, és amelyek behoznak, ebben az értelemben nem forgalom megy végbe, hanem egyszerű csere, mivel az arany és az ezüst itt nem pénzként, hanem áruként szerepel. Amennyiben a pénz az áruk cseréjét, azaz itt forgalmukat közvetíti, tehát csereeszköz, annyiban a *forgalom szerszáma*, a *forgalom kereke*[77]; de amennyiben ebben a folyamatban maga is forgalomba kerül, forog, egy saját mozgást követ, annyiban neki magának is van forgalma, *pénzforgalom, pénzforgás*. Meg kell találni, hogy mennyire határozzák meg ezt a forgalmat különös törvények. Annyi eleve világos, hogy ha a pénz a forgalom kereke az áru számára, az áru éppannyira a forgalom kereke a pénz számára. Ha a pénz az árukat forgatja, az áruk forgatják a pénzt. Az áruk forgalma és a pénz forgalma tehát kölcsönösen feltételezik egymást. A pénzforgásnál három dolgot kell szemügyre venni: 1. maga a mozgás formája; a vonal, amelyet leír (a fogalma); 2. a forgalomban levő pénz mennyisége; 3. a sebesség foka, amellyel mozgását véghezviszi, forog. Ez a szemügyrevétel csak az áruforgalommal kapcsolatban történhetik meg. Annyi eleve világos, hogy az áruforgalomnak vannak olyan mozzanatai, amelyek teljességgel függetlenek a pénzforgalomtól és azt éppenséggel meghatározzák, vagy közvetlenül, vagy úgy, hogy ugyanazok a körülmények, amelyek pl. az áruforgalom sebességét meghatározzák, meghatározzák a pénzforgalom sebességét is. A termelési mód összjellege fogja meghatározni *mindkettőjüket, mégpedig az áruforgalmat közvetlenebbül. A cserélők* tömege (a népesség mennyisége): megoszlása város és falu között; az áruknak, a termékeknek és a termelés agenseinek abszolút mennyisége; a forgalomba hozott áruk relatív tömege; a közlekedési és szállítási eszközök fejlődése abban a kettős értelemben, hogy ez meghatározza mind az egymással cserélők, érintkezésbe lépők körét, mind a sebességet, amellyel a nyersanyag a termelőhöz és a termék a fogyasztóhoz eljut; végül az ipar fejlődése, amely különböző termelési ágakat koncentrál, pl. fonást, szövést, festést stb., és ilymódon egész sor közvetítő cseremüveletet feleslegessé tesz. Az áru-

forgalom a pénzforgalom eredeti előfeltétele. Hogy az utóbbi viszont mennyire határozza meg az áruforgalmat, a maga részéről, azt meg kell néznünk.

Egyelőre a *forgalom vagy a forgás általános fogalmát* kell megállapítanunk.

Még megjegyzendő, hogy amiket a pénz forgat, azok csereértékek és ezért *árak*. Az áruforgalomnál ezért nemcsak tömegüket, hanem éppannyira áraikat is tekintetbe kell venni. Nagy mennyiségű áru, amelynek csekély a csereértéke, nyilvánvalóan kevesebb pénzt kíván forgalmához, mint csekélyebb tömeg kétszeres áron. Tehát az ár fogalmát tulajdonképpen a forgalom fogalma *előtt* kell kifejteni. A forgalom az árak tételezése, a mozgás, amelyben az árukat árakká változtatják: árakként való realizálásuk. A pénz kettős meghatározása – mint 1. az a *mérték* vagy elem, amelyben az árut mint csereértéket realizálják, és meghatározása mint 2. *csereeszköz*, forgalmi szerszám – egészen különböző irányban hat. A pénz csak olyan árukat forgat, amelyek *eszmeileg*, nemcsak az egyesnek a fejében, hanem a társadalom elképzelésében is (közvetlenül a felek elképzelésében a vétel és eladás folyamatában) már pénzzé változtak. Ezt az eszmei átváltozást pénzzé és a reálisat semmiképpen nem ugyanazok a törvények határozzák meg. Egymáshoz való viszonyukat meg kell vizsgálni.

a) Lényeges meghatározása a forgalomnak az, hogy (termékeket vagy munkát) csereértékeket, mégpedig *árakként* meghatározott csereértékeket forgat. Ezért az árucserének még nem minden fajtája, pl. cserekereskedelem, természetbeni szolgáltatások, feudális szolgálattételek stb., alkot forgalmat. A forgalomhoz mindenekelőtt két dolog szükséges: *először*, az áruknak árakként való előfeltételezése; *másodszor*, nem egyes csereaktusok, hanem cserék egy köre, totalitása, mely cserék állandó folyásban vannak és végbemennek többé-kevésbé a társadalom egész felületén; csereaktusok egy rendszere. Az áru mint csereérték van meghatározva. Mint csereérték az áru meghatározott arányban (a benne foglalt munkaidő arányában) egyenérték valamennyi többi érték (áru) számára; de nem közvetlenül felel meg ennek a meghatározottságának. Mint csereérték az áru különbözik természeti létezésében való önmagától. Közvetítésre van szükség ahhoz, hogy az árut mint olyant tételezzék. Ezért a pénzben a csereérték mint valami más lép szembe az áruval. Csak a pénzként tételezett áru az áru mint tiszta csereérték; vagyis az áru mint tiszta csereérték a pénz. De most a pénz egyszersmind az árun kívül és mellette létezik; az áru csereértéke, valamennyi árunak a csereértéke egy az árutól független létezésre, egy saját anyagban, egy

sajátos áruban önállósult létezésre tett szert. Az áru csereértéke azoknak a mennyiségi viszonyoknak az összességét fejezi ki, amelyekben valamennyi többi áru kicserélhető rá, s amelyeket ezen áruk ugyanazon munkaidő alatt megtermelhető nem-egyenlő mennyiségei határoznak meg. A pénz mármost mint valamennyi áru csereértéke ezek mellett és rajtuk kívül áll fenn. Először is az az általános anyag a pénz, amelyben meg kell meríteni az árukat, megaranyozni és megezüstözni, hogy szert tegyenek szabad létezésükre mint csereértékek. Le kell fordítani pénzre, benne kell kifejezni őket. A pénz a csereértékeknek, az áruknak mint csereértékeknek az általános nevezőjévé lesz. A csereérték a pénzben kifejezve, azaz a pénzzel egyenlővé téve az *ár*. Miután a pénzt mint a csereértékekkel szemben önállót tételezték, most a csereértékeket tételezik a velük szubjektumként szembenálló pénz meghatározottságában. De minden csereérték egy meghatározott mennyiség; mennyiségileg meghatározott csereérték. Mint ilyen = egy meghatározott mennyiségű pénz. Ez a meghatározottság az általános törvény szerint adva van a csereértékben realizált munkaidő által. Tehát egy csereérték, amely mondjuk egy nap terméke, olyan mennyiségű aranyban vagy ezüstben fejeződik ki, amely = egy napi munkaidő; egy munkanapnak a terméke. A csereértékek általános mértéke most mindegyik csereérték és azon pénz közötti mértékké válik, amellyel *egyenlővé teszik*. (Az aranyat és az ezüstöt mindenekelőtt meghatározza termelési költségük az őket termelő országokban. „A [nemes fémeket] bányászó országokban valamennyi ár végső soron a nemes fémek termelési költségétől függ; ... a bányásznak fizetett díjazás ... adja a skálát, amely szerint valamennyi többi termelő díjazását kiszámítják ... Bányákkal nem rendelkező országban valamennyi olyan áru arany- és ezüstértéke, amelyek nincsenek monopóliumnak alávetve, attól függ, hogy mennyi aranyat és ezüstöt szerezhetnek adott mennyiségű munka eredményének exportálása révén, hogy milyen a folyó profitráta és hogy, mindegyik egyéni esetben, mekkora a fizetett bérek összege és mennyi időre előlegezték ezeket." (*Senior* [„Three Lectures", 15., 13–14. old.].) Másszóval: attól, hogy milyen mennyiségű aranyat és ezüstöt kapnak közvetlenül vagy közvetve a bányákkal rendelkező országoktól bizonyos mennyiségű munkáért (exportálható termékekért). A pénz mindenekelőtt az, ami valamennyi csereérték egyenlőségi vonatkozását kifejezi: benne ezek egyneműek.)

A pénz meghatározottságában tételezett csereérték az *ár*. Az árban a csereérték meghatározott pénzmennyiségként van kifejezve. Az árban a pénz úgy jelenik meg, először, mint valamennyi csereérték *egysége*; másodszor, mint az az egység, amelyből a csereértékek meghatározott számút foglalnak

magukban, úgyhogy a pénzzel való összehasonlítás révén mennyiségi meghatározottságuk, egymáshoz való mennyiségi viszonyuk fejeződik ki. A pénz tehát itt úgy van tételezve, mint a csereértékek *mértéke*; az árak pedig, mint a pénzzel mért csereértékek. Hogy a pénz az árak mértéke, tehát benne hasonlítják össze egymással a csereértékeket, olyan meghatározás, amely magától adódik. A fejlődés szempontjából fontosabb azonban: hogy az árban a *csereértéket a pénzzel hasonlítják össze*. Miután a pénzt mint az árukkal szemben önálló, tőlük különvált csereértéket tételezték, most az egyes árut, a különös csereértéket megint *egyenlővé teszik* a pénzzel, azaz egy meghatározott pénzmennyiséggel egyenlővé teszik, mint pénzt fejezik ki, pénzre fordítják le. Azáltal, hogy az áruk egyenlővé vannak téve a pénzzel, megint egymásra vannak vonatkoztatva, ahogy fogalmuk szerint mint csereértékek egymásra voltak: azaz meghatározott arányokban fedik egymást és összehasonlítódnak. A különös csereértéket, az árut az önállósult csereértékben, a pénzben fejezik ki, ezalá sorolják be, ennek meghatározottsága alatt tételezik. Hogy hogyan történik ez (azaz hogyan találják meg a mennyiségi arányt a mennyiségileg meghatározott csereérték és egy meghatározott pénzmennyiség között), lásd fent.* De azáltal, hogy a pénznek az árukon kívüli önálló létezése van, az áru ára úgy jelenik meg, mint a csereértékek vagy áruk *külső* vonatkozása a pénzre; az áru *nem* ár olyképpen, ahogy társadalmi szubsztanciája szerint csereérték volt; ez a meghatározottság nem esik egybe vele *közvetlenül*; hanem közvetítve van a pénzzel való összehasonlítása által; az áru *maga* csereérték, de *van neki* ára. A csereérték közvetlen egységben volt az áruval, annak közvetlen meghatározottsága volt, amellyel éppúgy közvetlenül nem esett egybe, úgyhogy az egyik oldalon tartózkodott az áru, a másikon (a pénzben) a csereértéke; most azonban az *árban* az áru egyrészt úgy vonatkozik a pénzre, mint egy kívüle léttelbíróra, és másodszor *eszmeileg* maga is mint pénz van tételezve, mivel a pénznek egy tőle különböző realitása van. Az ár az áru olyan tulajdonsága, olyan meghatározottság, amelyben az árut pénzként *elképzelik*. Már nem közvetlen, hanem reflektált meghatározottsága az árunak. A reális pénz mellett az áru mármost mint eszmeileg tételezett pénz létezik.

Ez a legközelebbi meghatározása mind a pénznek *mint mértéknek*, mind az árunak mint *árnak* a legegyszerűbben a *reális pénz* és a *számolópénz* közti különbséggel szemléltethető. Mint mérték a pénz mindig mint számolópénz szolgál, s mint ár az áru mindig csak eszmeileg változik át pénzzé.

„Az áru eladó általi becslésének, a vevő ajánlatának, a számláknak, köte-

* [*V. ö. 60–64. old.*]

lezvényeknek, járadékoknak, leltáraknak stb., egyszóval mindannak, ami a fizetés anyagi aktusát előidézi és megelőzi, számolópénzben kell kifejeződnie. A reális pénz csak azért lép közbe, hogy a fizetéseket realizálja és a számlákat szaldírozza (likvidálja). Ha 24 livre 12 sout kell fizetnem, akkor a számolópénz 24 egységet képvisel az egyik fajtából és 12-t egy másikból, holott valóságosan két anyagi érmével fogok fizetni: egy 24 livre értékű aranyérmével és egy 12 sou értékű ezüstérmével. A reális pénz össztömegének szükségszerű határai vannak a forgalom szükségleteiben. A számolópénz eszmei mérték, amelynek nincs más határa, mint az elképzelés. Ezt alkalmazzák *a gazdagság mindegyik fajtájának kifejezésére, amikor csak csereértéke nézőpontjáról veszik szemügyre*; így a nemzeti gazdagságot, az állam és az egyesek jövedelmét; e számolási értékek, bármilyen formában léteznek is ezek az értékek, ugyanezen forma szerint szabályozódnak; úgyhogy egyetlen olyan cikk sincs a fogyasztható dolgok tömegében, amelyet gondolatban ne változtattak volna többször is pénzzé, holott ezzel a tömeggel összehasonlítva a tényleges pénz teljes összege legfeljebb = 1 : 10." *Garnier*. [(I.m., 72–73., 77–78. old.)] (Az utóbbi arány rossz. Helyesebb lenne 1: sok millió. Ám ez egészen mérhetetlen.)

Ha tehát eredetileg a pénz a csereértéket fejezte ki, most az áru mint ár, mint eszmeileg tételezett, a fejben realizált csereérték egy pénzösszeget fejez ki: pénzt egy meghatározott arányban. Mint árak az összes áruk a pénz képviselői különböző formákban, azelőtt viszont a pénz, mint az önállósult csereérték, az összes áruk képviselője volt. Miután a pénzt reálisan mint árut tételezték, az árut eszmeileg mint pénzt tételezik.

Mármost világos mindenekelőtt az, hogy az áruknak ennél az eszmei pénzzéváltoztatásánál, vagyis az áruk *árakként* való tételezésében a reálisan meglevő pénz mennyisége teljességgel közömbös kettős vonatkozásban: *Először*, az áruk eszmei pénzzéváltoztatása prima facie* független a reális pénz tömegétől és az nem korlátozza. Egyetlen pénzdarab sem szükséges ehhez a folyamathoz, ugyanúgy, ahogy nem kell egy hosszmértéket (mondjuk rőföt) reálisan alkalmazni ahhoz, hogy az eszmei rőfmennyiséget kifejezzük. Ha például Anglia egész nemzeti gazdagságát pénzben felbecsülik, azaz árként kifejezik, akkor mindenki tudja, hogy nincs a világon elegendő pénz ennek az árnak a realizálására. A pénz ehhez csak mint kategória szükséges, mint elgondolt viszony. *Másodszor*, azáltal, hogy a pénz mint egység szerepel, tehát az áru úgy fejeződik ki, hogy a pénz hányadrészeinek meghatározott összegét foglalja magában, a pénz által van mérve, így a kettőjük

* [első pillantásra]

közötti mérték a csereértékek általános mértéke – a termelési költség, illetve a munkaidő. Tehát ha $^1/_3$ uncia arany 1 munkanap terméke és az x áru 3 munkanap terméke, akkor az x áru = 1 uncia vagy 3 £ 17 sh. 4 d. A pénz és áru mérésekor megint belép a csereértékek eredeti mértéke. Az árut 3 munkanap helyett abban az arany- vagy ezüstmennyiségben fejezik ki, amely 3 munkanap terméke. A reálisan készletben levő pénz mennyiségének nyilvánvalóan semmi köze nincsen ehhez az arányhoz.

(*James Mill hibája*: nem veszi észre, hogy a nemes fémek termelési költsége, nem a mennyiségük határozza meg értéküket és az áruk fémértékben mért árát.[78])

(„Az áruk a cserében kölcsönösen mértékei egymásnak . . . De ez az eljárás annyi összehasonlítási pontot kívánna meg, ahány áru van a forgalomban. Ha egy árut csak egy árura cserélnének, nem pedig kettőre, akkor nem szolgálhatna összehasonlítási alapul . . . Ezért szükség van egy közös összehasonlítási alapra . . . Ez az alap lehet merőben eszmei . . . A pénznek mint mértéknek a meghatározása az eredeti; fontosabb, mint a pénznek mint fizetésnek a meghatározása . . . Az Oroszország és Kína közötti kereskedelemben az ezüst szolgál valamennyi áru értékelésére, mindamellett ez a kereskedelem csereügyletek útján folyik." (Storch [„Cours d'économie politique", I. köt. 81., 83–84., 87–88. old.].) „A pénzzel való mérés művelete hasonló ahhoz, amikor súlyokat alkalmaznak anyagi mennyiségek összehasonlításánál. Ugyanaz a neve a két egységnek, amelyeknek rendeltetése volt számlálni minden dolognak a súlyát és az értékét. *Súlymértékeknek és értékmértékeknek ugyanaz a nevük. Etalont**, melynek mindig azonos a súlya, könnyű volt találni. A pénznél megint a font ezüst*értékéről* – termelési költségéről volt szó." (Sismondi [„Etudes sur l'économie politique", II. köt. 264–265., 267–268. old.]. Nemcsak ugyanazok a nevek. Az aranyat és az ezüstöt eredetileg súlyra mérték. Így a rómaiaknál az as = 1 font réz.))

**„Juhok és ökrök, nem arany és ezüst a *pénz* Homérosznál és Héziodosznál, mint az érték mértéke. A Trója alatti táborban cserekereskedelem." (Jacob [i.m., I. köt. 109. old.].) (Éppúgy *rabszolgák* a középkorban. Uo. [351. old.])

A pénz lehet a mértéknek és a csereértékek általános elemének meghatározásában tételezve anélkül, hogy további meghatározásaiban realizálva lenne; tehát azelőtt is, hogy a fémpénz formáját öltötte. Az egyszerű csere-kereskedelemnél. De akkor előfeltételezve van, hogy egyáltalában csak ke-

* [*Mintamértéket*; *Alapmértéket*]
** [*Az oldal tetejére írva*:] (Wirth)[79]

vés csere megy végbe; hogy az áruk nem fejlődtek ki mint csereértékek és ezért mint *árak* sem. („Közös mérték valaminek az árában előfeltételezi ennek gyakori és megszokott elidegenítését. Egyszerű társadalmi állapotokban ez nem áll fenn. Nem-ipari országokban sok dolognak nincs meghatározott ára... Csakis az eladás határozhatja meg az árakat és csakis a gyakori eladás rögzíthet egy mércét. Az elsőrendű szükségleti cikkek gyakori eladása a város és falu viszonyától függ" stb. [Steuart, i.m., I. köt. 395–396. old.])

Fejlett ármeghatározás* előfeltételezi, hogy az egyes nem közvetlenül termeli létfenntartását, hanem hogy közvetlen terméke *csereérték*, tehát először egy társadalmi folyamatnak közvetítenie kell, hogy számára *létfenntartási eszközzé* váljék. Az ipari társadalom ezen alapzatának teljes kifejlődése és a patriarchális állapot között sok közbeeső fok, végtelen sok árnyalat van.

Ennyi adódik a)-ból: ha a nemes fémek termelési költsége emelkedik, akkor valamennyi áruár esik; ha a nemes fémek termelési költsége esik, akkor valamennyi áruár emelkedik. Ez az általános törvény, amely, mint látni fogjuk, az egyes részletekben módosul.

b) Ha a csereértékeket az árakban *eszmeileg* változtatják pénzzé, a cserében, a vételben és eladásban, *reálisan* pénzzé változtatják, pénzre cserélik őket, hogy azután mint pénzt megint árura cseréljék át. A különös csereértéket először az *általánosra* kell kicserélni, hogy azután megint különösre cseréljék ki. Az árut mint csereértéket csak ennek a közvetítő mozgásnak a révén valósítják meg, amelyben a pénz játssza a közvetítőt. A pénz tehát ellenkező irányban forog, mint az áruk. Úgy jelenik meg, mint az árucsere közvetítője [Mittler], mint a csereeszköz [Tauschmittel]. Az áruforgás számára a pénz a forgalom kereke, forgalmi szerszám, de mint ilyennek egyszersmind megvan a saját forgalma – *pénzforgás, pénzforgalom.* Realizálódni az áru ára csak a valóságos pénzre történő cseréjében, vagyis pénzre történő valóságos cseréjében realizálódik.

Ennyi adódik mármost az előbbiekből. Az árukat csak azután cserélik ki reálisan pénzre, változtatják át valóságos pénzzé, miután előzőleg eszmeileg pénzzé változtatták – azaz miután *ármeghatározást* kaptak, mint *árak*. Az *árak* tehát az *előfeltétele* a pénzforgalomnak, bármennyire annak eredményeként jelenik meg realizálásuk. Azok a körülmények, amelyek az áruk *árát*, mert csereértékét átlagértékük fölé emelik vagy alá süllyesztik, a csereértékről szóló szakaszban fejtendők ki és megelőzik a pénzbeli valóságos

* [*A kéziratban*:] árfejlődés

realizálásuk folyamatát; tehát először is attól teljesen függetlennek jelennek meg. Az egymás közötti számarányok, azáltal, hogy tizedes törtekben ábrázolom őket, természetesen ugyanazok maradnak. Ez csupán más *elnevezés*. Hogy az áruk valóban forgalomba kerüljenek, ahhoz *szállítási eszközök* kellenek, és ezt nem eszközölheti a pénz. Ha 1000 font vasat vásároltam *x* £ összegért, akkor a vas tulajdona átment az én kezembe. Az *x* £-em megtette szolgálatát mint csereeszköz és forgalomban volt, éppúgy, mint a tulajdonjogcím. Az eladó, megfordítva, a vas árát, a vasat mint csereértéket realizálta. Ám hogy a vas tőle hozzám eljusson, abban a pénznek nincsen szerepe; ehhez kocsira, lovakra, utakra stb. van szükség. Az áruk térbeli és időbeli valóságos forgalmát nem a pénz eszközli. A pénz csak az áruk *árát* realizálja és ezáltal az árura való jogcímet átviszi a vevőre, arra, aki a csereeszközöket felajánlotta. A pénz nem az árukat forgatja, hanem a tulajdonjogcímet rájuk; és a pénz ellenében ebben a forgalomban, akár vételben, akár eladásban, megint nem az árukat realizálják, hanem ezek árát. A forgalomhoz szükséges pénzmennyiséget tehát mindenekelőtt a forgalomba dobott áruk árának magassága vagy alacsonysága határozza meg. Ezeknek az áraknak a teljes összegét pedig meghatározza: *először*, az egyes áruk ára; *másodszor*, az a tömeg, amely meghatározott árú árukból forgalomba kerül. Például ahhoz, hogy egy quarter búza 60 sh.-ért forogjon, még egyszer annyi sh. szükséges, mint ahhoz, hogy 30 sh.-es áron forogjon. És ha 500 ilyen quarternak kell forognia 60 sh.-ért, akkor 30 000 sh. szükséges, míg 200 ilyen quarter forgalmához csak 12 000 sh.-re van szükség. Tehát az áruárak magasságától vagy alacsonyságától és a rögzített árú áruk mennyiségeitől függ.

*Harmadszor** pedig a forgalomhoz szükséges pénz mennyisége nemcsak a realizálandó árak teljes összegétől függ, hanem a sebességtől is, amellyel a pénz forog, amellyel e realizálás ügyletét véghezviszi. Ha 1 tallér egy óra alatt 10 bevásárlást végez, minden alkalommal 1 talléros áron, vagyis tízszer cserélődik ki, akkor pontosan ugyanazt az ügyletet hajtja végre, mint 10 tallér, amely egy óra alatt csak egy bevásárlást eszközöl. A sebesség a negatív mozzanat; mennyiséget pótol; általa *egy* pénzdarab megsokszorozódik.

Azokat a körülményeket, amelyek egyrészt a realizálandó áruárak tömegét, másrészt a pénz forgásának a sebességét meghatározzák, később kell megvizsgálnunk. Annyi világos, hogy az árak nem azért magasak vagy alacsonyak, mert sok vagy kevés pénz forog, hanem hogy azért forog sok vagy kevés pénz, mert az árak magasak vagy alacsonyak; és továbbá, hogy a forgalomban levő pénz sebessége nem a mennyiségétől függ, hanem a forgalmi

* [*A kéziratban*:] *Másodszor*

közeg mennyisége függ a sebességétől (súlyos fizetéseknél nem számolnak, hanem mérlegelnek; ezzel az idő megrövidül).

Ámde, mint már említettük, a pénzforgás nem *egy* középpontból indul ki, nem is *egy* középpontba tér vissza a kerület összes pontjaiból (mint a *jegybankoknál* és részben az állampénznél); hanem végtelenül sok pontból indul ki és végtelenül sokba tér vissza (maga ez a visszatérés és az idő, amely alatt megteszi, véletlenszerű). A forgalmi eszköz sebessége tehát csak egy bizonyos pontig pótolhatja a forgalmi közeg mennyiségét. (Gyárosok és bérlők fizetnek pl. a munkásnak; ez fizet a szatócsnak stb.; ettől a pénz visszatér a gyárosokhoz és bérlőkhöz.) Ugyanaz a pénzmennyiség egy sor fizetést csak *egymás után* foganatosíthat, bármekkora is a sebessége. De meghatározott tömegű fizetést *egyidejűleg* kell végezni. A forgalomnak egyidejűleg sok ponton van kiindulópontja. Tehát a forgalomhoz egy meghatározott pénzmennyiség szükséges, amely mindig forgalomban lesz, és amelyet meghatároz az a teljes összeg, amely a forgalom egyidejű kiindulópontjaiból kiindul, és az a sebesség, amellyel bejárja pályáját (visszatér). Bármennyire ki van téve mármost a forgalmi közegnek ez a mennyisége apályoknak és dagályoknak, létrejön egy átlagszínvonal; mivel a maradandó változások csak igen fokozatosak, csak hosszú időszakok alatt mennek végbe és, mint látni fogjuk, tömérdek mellékkörülmény folyton hatástalanítja őket.

(a)-hoz. „*Mérték*, a pénz attribútumaként használva, annyit jelent, mint *értékjelző*" ... Nevetséges, hogy „az áraknak esniök kell azért, mert az árukat úgy becsülték, hogy ennyi meg ennyi uncia aranyat érnek, és az ez országban levő aranymennyiség csökkent... Az aranynak mint értékjelzőnek a hatékonyságát nem érinti az, hogy mennyisége nagyobb vagy kisebb valamely különös országban. Ha sikerülne valamilyen bankeljárások alkalmazásával ez ország egész papír- és fémforgalmát a felére csökkenteni, a pénz és az áruk relatív értéke ugyanaz maradna." Példa a XVI. századi Peru és az átszállítás Franciaországból Angliába. *Hubbard*, VIII. 45. [„The Currency and the Country", 44–46. old.]) („Az afrikai partvidéken az érték mértéke nem arany, sem nem ezüst; ehelyett eszmei mérce, képzetes *bar*." *Jacob*, V. 15. [i.m., 326–327. old.])

Mértékként való meghatározásában a pénz közömbös a maga mennyisége iránt, illetve a pénz létező mennyisége közömbös. Csereértékként, forgalmi szerszámként való meghatározásában ki van mérve a mennyisége. Hogy a pénz e két meghatározása ellentmondásba kerülhet-e egymással – ezt később kell megnéznünk.

(*A kényszerű, nem-önkéntes forgalom* fogalma (lásd Steuart [i. m., II. köt. 389. old.][80]) még nem tartozik ide.)

A *forgalomhoz* tartozik lényegileg, hogy a csere mint vételek és eladások folyamata, folyékony egésze jelenik meg. Első előfeltétele maguknak az áruknak a forgalma, mégpedig az állandóan sok oldalról kiinduló forgalmuk. Az áruforgalom feltétele az, hogy az árukat mint *csereértékeket* termeljék, ne mint *közvetlen használati értékeket*, hanem mint a csereérték által közvetítetteket. Az elidegenítés és eladás [Ent- und Veräusserung] által és közvetítésével való elsajátítás alap-előfeltétel. A forgalomban mint a csereértékek realizálásában benne foglaltatik: 1. hogy az én termékem csak annyiban termék, amennyiben mások számára az, tehát megszüntetett egyes, általános; 2. hogy csak annyiban termék a számomra, amennyiben elidegenítették, amennyiben mások számára való lett; 3. hogy csak annyiban termék a másik számára, amennyiben az maga is elidegeníti termékét; amiben már benne van 4. az, hogy a termelés számomra nem mint öncél jelenik meg, hanem mint eszköz. A forgalom az a mozgás, amelyben az általános elidegenítés általános elsajátításként, az általános elsajátítás pedig általános elidegenítésként jelenik meg. Mármost bármennyire úgy jelenik meg e mozgás egésze, mint társadalmi folyamat, és bármennyire az egyének tudatos akaratából és különös céljaiból indulnak ki e mozgásnak az egyes mozzanatai, — a folyamat totalitása úgy jelenik meg, mint objektív összefüggés, amely természetadta módon keletkezik; habár a tudatos egyének egymásra hatásából ered, de nincs benne a tudatukban és nincs is mint egész azalá besorolva. Saját egymásba ütközésük egy felettük álló, *idegen* társadalmi erőt termel számukra: kölcsönhatásukat mint tőlük független folyamatot és hatalmat. A forgalom — mivel a társadalmi folyamatnak egy totalitása — egyben az első forma, amelyben nemcsak — mint mondjuk egy pénzdarabban vagy a csereértékben — a társadalmi viszony jelenik meg az egyénektől független valaminek, hanem maga a társadalmi mozgás egésze. Az egyének egymásra való társadalmi vonatkozása mint az egyének feletti önállósult erő — akár természeti erőnek, véletlennek vagy tetszőleges egyéb formában képzelik is el — szükségszerű eredménye annak, hogy a kiindulópont nem a szabad társadalmi egyén. A forgalom mint az első totalitás a gazdasági kategóriák között jó arra, hogy ezt szemléltesse.

Első pillantásra a forgalom úgy jelenik meg, mint egy *rossz-végtelen folyamat*[81]. Az árut pénzre cserélik, a pénzt az árura cserélik, és ez a végtelenségig ismétlődik. Ugyanannak a folyamatnak ez az állandó megújulása csakugyan egy lényegi mozzanata a forgalomnak. De pontosabban szemügyre véve még más jelenségeket is nyújt a forgalom; az összezárulásnak, illetve a kiindulópont magába való visszatérésének jelenségeit. Az árut pénzre cserélik; a pénzt az árura cserélik. Ilymódon árut árura cserélnek, csak-

hogy ez a csere közvetett. A vevő megint eladó lesz, az eladó pedig megint vevő. Így mindegyik a kettős és ellenkező meghatározásban van tételezve, és így tételezve van a két meghatározás eleven egysége. Ámde egészen hamis, ha – ahogy a közgazdászok teszik – rögtön, mihelyt a pénz [Geldwesen] ellentmondásai előbukkannak, rögtön pusztán a végeredményeket ragadjuk meg az őket közvetítő folyamat nélkül, pusztán az egységet a különbség nélkül, az igenlést a tagadás nélkül. Az árut a forgalomban árura cserélik: éppenannyira nem árura cserélik, amennyiben pénzre cserélik. A vétel és eladás aktusai, másszóval, két egymással szemben közömbös, térben és időben* egymástól távol eső aktusként jelennek meg. Amikor azt mondják, hogy aki elad, vásárol is, amennyiben pénzt vásárol, és hogy aki vásárol, elad is, amennyiben pénzt ad el, akkor éppen a különbségtől tekintenek el, áru és pénz sajátos különbségétől. Miután a közgazdászok szépen megmutatták nekünk, hogy a cserekereskedelem, melyben a két aktus egybeesik, egy fejlettebb társadalmi forma és termelési mód számára nem elegendő, hirtelenül a pénz által közvetített cserekereskedelmet közvetlennek tekintik, nem veszik tekintetbe ennek az ügyletnek a *sajátos* jellegét. Miután megmutatták nekünk, hogy az árutól megkülönböztetve pénz szükséges, nyomban azt állítják, nem létezik különbség a pénz és az áru között. Azért menekülnek ehhez az elvonatkoztatáshoz, mert a pénz valóságos fejlődésében olyan ellentmondások fordulnak elő, amelyek a polgári common sense** apologetikájának kellemetlenek, és amelyeket ezért el kell tussolni. Amennyiben vétel és eladás, a forgalom két lényegi mozzanata, közömbös egymás iránt, térben és időben különvált egymástól, annyiban semmiképpen nem kell egybeesniök. Közömbösségük továbbmehet odáig, hogy az egyik megszilárdul és látszólag önállóvá válik a másikkal szemben. Minthogy azonban mindketten lényegileg *egy* egésznek a mozzanatai, be kell következnie egy pillanatnak, amikor az önálló alakot erőszakosan megtörik és a belső egységet külsőleg egy erőszakos robbanás helyreállítja. Ennélfogva már a pénz közvetítőként való meghatározásában, a cserének két aktusra való szétesésében benne rejlik a válságok csírája, legalábbis a lehetőségük, amely csakis ott realizálódhatik, ahol megvannak a klasszikusan kiképződött, fogalmának megfelelő forgalom alapfeltételei.

Továbbá megmutatkozott az, hogy a forgalomban a pénz csak az árakat realizálja. Az ár mindenekelőtt mint az áru eszmei meghatározása jelenik meg; de az árura kicserélt pénz az áru realizált ára, valóságos ára. Az ár

* [*A kéziratban*:] helyben
** [józan ész]

ezért éppannyira jelenik meg az árun *kívül* és függetlenül *mellette*, mint eszmeileg benne létezőként. Ha nem lehet pénzben realizálni, nem forgalomképes többé és ára csupán képzetessé lesz; ahogy eredetileg a csereértékké átváltozott termék, ha nem cserélik ki valóságosan, nem termék többé. (Az árak emelkedéséről és eséséről itt nincs szó.) a) alatt tekintve az *ár mint az árukban levő meghatározás* jelent meg; de b) alatt tekintve *a pénz mint az árun kívüli ár* jelenik meg. Nemcsak keresletre van szükség az áru iránt, hanem *pénzes* keresletre. Az áru tehát, ha árát nem lehet realizálni, ha az árut nem lehet pénzzé változtatni, *értékét vesztettként*, *árát vesztettként* jelenik meg. Az árában kifejezett csereértéket fel kell áldozni, mihelyt ez a sajátos pénzzéváltozás szükségessé válik. Innen a panaszok pl. Boisguillebert-nél, hogy a pénz minden dolgok hóhéra, a Moloch, amelynek mindent fel kell áldozni, az áruk zsarnoka.[82] A felemelkedő abszolút monarchia idejében, amely minden adót pénzadóvá változtatott, a pénz csakugyan úgy jelenik meg, mint a Moloch, amelynek a reális gazdagságot feláldozzák. Így jelenik meg minden pénzpánikban is. A pénz a kereskedelem szolgájából, mondja Boisguillebert, zsarnokává lett. Valójában azonban már az árak meghatározásában magán-valóan megvan az, amit a pénzre való cserében tételeznek, hogy már nem a pénz képviseli az árut, hanem az áru a pénzt. A pénz útján való kereskedés mint nem törvényes kereskedés miatti panaszok némely íróknál, akik a feudális korból a modern korba való átmenetet képezik; ahogy később a szocialistáknál.

a) Minél tovább fejlődik a munka megosztása, annál kevésbé csereeszköz a termék. Bekövetkezik egy általános csereeszköz szükségessége, függetlenül mindenkinek a sajátos termelésétől. A közvetlen létfenntartásra irányuló termelésnél nem lehet *bármelyik* cikket *bármelyikre* kicserélni és egy meghatározott tevékenység csak *meghatározott* termékekre cserélhető ki. Minél elkülönültebbek, sokfélébbek, önállótlanabbak lesznek a termékek, annál szükségesebbé válik egy általános csereeszköz. Kezdetben a munka terméke vagy maga a munka az általános csereeszköz. De annál kevésbé lesz általános csereeszköz, minél jobban elkülönül. A munka valamelyest fejlett megosztása előfeltételezi, hogy mindenkinek a szükségletei nagyon sokoldalúvá váltak, terméke pedig nagyon egyoldalúvá. A *csere szükséglete* és a *közvetlen csereeszköz* fordított arányban fejlődnek. Tehát szükséges egy *általános csereeszköz*, amikor is a meghatározott terméknek és a meghatározott munkának a *csereképességre* kell kicserélődnie. Egy dolog csereértéke nem egyéb, mint annak a képességének mennyiségileg specifikált kifejezése, hogy *csereeszközül* szolgáljon. A pénzben a *csereeszköz* maga is dologgá válik, illetve a dolog csereértéke önálló létezésre tesz szert a dolgon kívül. Mi-

vel az áru a pénzzel szemben csupán korlátozott erejű csereeszköz, véget érhet a pénzzel szemben csereeszköz lenni.

β) A cserének vételre és eladásra való szétválása lehetővé teszi, hogy csupán vásároljak anélkül, hogy eladnék (áruk felvásárlása), vagy csupán eladjak anélkül, hogy vásárolnék (pénz felhalmozása). Lehetővé teszi a spekulációt. A cserélést külön foglalatossággá teszi; azaz megalapozza a *kereskedőrendet*. Ez a szétválás tömérdek ügyletet lehetővé tett az áruk végleges cseréje előtt és tömérdek személynek módot ad arra, hogy ezt a szétválást kiaknázza. Tömérdek *látszatügyletet* tett lehetővé. Hol az mutatkozik meg, hogy ami lényegileg szétvált aktusként jelent meg, lényegileg összetartozik; hol az, hogy amit lényegileg összetartozó aktusnak gondoltak el, valójában lényegileg szétválik. Olyan pillanatokban, amikor a vétel és az eladás lényegileg különböző aktusoknak állítják magukat, valamennyi áru általános leértékelődése megy végbe. Olyan pillanatban, amikor az tűnik szembe, hogy a pénz csak a csere eszköze, a pénz leértékelődése megy végbe. Az árak általános esése vagy emelkedése.

A pénzzel adva van a munka abszolút megosztásának lehetősége, mert adva van a munka függetlensége a maga sajátos termékétől, termékének az ő számára való közvetlen használati értékétől. Az áraknak a spekuláció idején való általános emelkedését nem lehet [az áruk] *csereértéke* vagy *termelési költsége* általános emelkedésének tulajdonítani; mert ha az arany *csereértéke*, *illetve termelési költsége* valamennyi többi áruéval egyenlő mértékben emelkednék, akkor az áruk pénzben kifejezett csereértéke, azaz *ára* ugyanaz maradna. Éppúgy nem lehet ezt az arany termelési ára[83] esésének tulajdonítani. (A hitelről itt még nincs szó.) De minthogy a pénz nemcsak általános áru, hanem különös *is*, és mint különös a kereslet és kínálat törvényei alá esik, ezért az általános keresletnek különös áruk iránt – ellentétben a pénzzel – a pénz esését kell okoznia.

Mint látjuk, a pénz természetében rejlik az, hogy mind a közvetlen csere-kereskedelemnek, mind a csereértéknek az ellentmondásait csak azáltal oldja meg, hogy általánossá teszi őket. Hogy a *különös csereeszköz* kicserélődik-e egy különösre vagy sem, az véletlen volt; most azonban az árunak az *általános csereeszközre* kell kicserélődnie, amellyel különössége még nagyobb ellentmondásban áll. Hogy az áru csereképességét biztosítsák, a csereképességet magát önálló áruként állítják szembe vele. (Az eszközből cél lesz.) A kérdés az volt, hogy a különös áru rátalál-e a különös árura. De a pénz magát a csere aktusát két egymással szemben közömbös aktusra oldja fel [hebt auf].

(Mielőtt tovább fejtegetjük a forgalom, erős, gyenge stb. forgalom kérdé-

seit és nevezetesen a forgalomban levő pénz mennyiségének és az áraknak a vitás pontját, szemügyre kell vennünk a pénzt harmadik meghatározásában.)

A forgalom egyik mozzanata az, hogy az áru a pénz révén az árura cserélődik. De éppúgy végbemegy a másik mozzanat is, nemcsak az, hogy áru cserélődik pénzre és pénz árura, hanem éppúgy az is, hogy pénz cserélődik árura és áru pénzre; tehát hogy a pénz az áru révén önmagával közvetítődik és mint az önmagával forgásában egybeeső egység jelenik meg. Így már nem eszközeként, hanem céljaként jelenik meg a forgalomnak (mint pl. a kereskedőrendnél) (egyáltalában a kereskedelemben). Ha a forgalmat nemcsak állandó váltakozásként tekintjük, hanem a körforgásokban, amelyeket önmagában leír, akkor ez a körforgás kettősen jelenik meg: áru—pénz—pénz—áru; másrészt pénz—áru—áru—pénz; azaz ha eladok, hogy vegyek, akkor éppígy vehetek, hogy eladjak. Az első esetben a pénz csak eszköz, hogy az árut megkapjam, és az áru a cél; a második esetben az áru csak eszköz, hogy pénzt kapjak, és a pénz a cél. Ez egyszerűen adódik a forgalom mozzanatainak összefoglalásából. Mint puszta forgalmat tekintve közömbösnek kell lennie annak, hogy melyik ponton nyúlok bele, hogy azt kiindulópontként rögzítsem.

Igaz, hogy sajátos különbség van a forgalomban levő áru és a forgalomban levő pénz között. Az árut egy bizonyos ponton kidobják a forgalomból és végleges rendeltetését csak azután tölti be, hogy végleg kivonják belőle, elfogyasztják, akár a termelés aktusában, akár a tulajdonképpeni fogyasztásban. A pénz rendeltetése ellenben az, hogy a forgalomban maradjon, mint annak kereke; mint *perpetuum mobile** mindig újra kezdje forgását.

Mindazonáltal ez a második meghatározás éppúgy megvan a forgalomban, mint az első. Mármost azt lehet mondani: árut árura átcserélni, ennek van értelme, mert az áruk, habár mint árak egyenértékek, minőségileg különböznek, és ilyenképpen a cseréjük végül is minőségileg különböző szükségleteket elégít ki. Ezzel szemben pénzt pénzre átcserélni, ennek nincs értelme, hacsak nincs mennyiségi különbség, hacsak nem kevesebb pénzt többre cserélnek, nem drágábban adnak el, mint ahogy vásárolnak, márpedig a profit kategóriájával még nincs semmi dolgunk. A pénz—áru—áru—pénz következtetés, amelyet a forgalom elemzéséből vonunk le, ilymódon csak önkényes és értelmetlen elvonatkoztatásként jelennék meg, mintha az élet körforgását akarnók így leírni: halál—élet—halál; ámbár az utóbbi esetben még nem lehetne tagadni, hogy az egyéniesültnek az elementárisba való állandó feloldódása éppannyira mozzanata a természeti folyamatnak, mint az elementárisnak az állandó egyéniesülése. Éppúgy a forgalom aktusában

* [*örökmozgó*]

az áruk állandó pénzzé válása éppannyira, mint a pénz állandó átváltozása árukká.* Az újraeladásért való vétel reális folyamatánál persze az indíték a profit, amelyre ennek során szert tesznek, és a végcél az, hogy kevesebb pénzt az áru közvetítésével több pénzre cseréljenek, mivelhogy nincs minőségi különbség pénz és pénz között (itt nem különös fémpénzről és nem is különös érmefajtákról van szó). De tagadhatatlan, hogy a művelet balul üthet ki, és ilyenképpen pénznek pénzre való mennyiségi különbségnélküli cseréje a realitásban is gyakran előfordul és ezért elő is fordulhat. De ahhoz, hogy ez a folyamat, amelyen a kereskedelem nyugszik, és amely ennélfogva szélességében is egyik fő jelensége a forgalomnak, egyáltalában lehetséges legyen, el kell ismerni a pénz–áru–áru–pénz körforgást a forgalom különös formájaként. Ez a forma sajátosan különbözik attól, amelyben a pénz mint az áruk puszta csereeszköze jelenik meg; mint a közép; mint a következtetés alsó tétele. A mennyiségi meghatározottság mellett, amellyel a kereskedelemben bír, ki kell emelni tisztán minőségi formájában, sajátos mozgásában. *Másodszor*: ez a körforgás már magában foglalja azt, hogy a pénz sem nem csak mértéknek, sem nem csak csereeszköznek, sem nem csupán e kettőnek számít; hanem van még egy harmadik meghatározása. A pénz itt *először is* mint öncél jelenik meg, amelynek puszta realizálására szolgál az árukereskedelem és a csere. *Másodszor*, minthogy vele itt lezárul a körforgás, ezért a pénz *kívül* kerül a *körforgáson*, ahogy a pénz révén egyenértékére kicserélt árut kidobják a forgalomból. Nagyon helyes az, hogy a pénz, amennyiben csak a forgalom agenseként van meghatározva, állandóan körforgásába bezárva marad. De itt megmutatkozik, hogy még valami más is a pénz ezen a forgalmi szerszámon kívül, hogy önálló létezése is van a forgalmon kívül és hogy ebben az új meghatározásban éppúgy ki lehet vonni a forgalomból, ahogy az árut folyton végleg ki kell vonni belőle. Ennélfogva a pénzt a harmadik meghatározásában kell szemügyre vennünk, amelyben az első kettőt mint meghatározásokat magában foglalja, tehát mind azt, hogy mértékül szolgál, mind azt, hogy az általános csereeszköz és ilyenképpen az áruárak realizálása.

---

* [*A kéziratban áthúzva*:] Erre először is meg kell jegyeznünk, hogy a forgalom mindkét mozzanatát a harmadik szüli, amelyet korábban a forgalom végtelen folyamatának neveztünk; és hogy ennek közvetítésével akár a pénzt, akár az árut ragadjuk ki belenyúlva kiindulópontul, a végpontnak mindig újra ki lehet és kell vezetnie a körforgáson túl. Tehát áru–pénz–pénz–áru–pénz, de éppígy pénz–áru–áru–pénz–áru; ha tehát a két mozzanat egyike sem zárja le önmagát, mindazonáltal meghatározottságában kell szemügyre venni; ebben az összefüggésben már nem jelenik meg olyan furcsának, hogy a mozgás *egyik* mozzanata abban áll, hogy a pénz az áru közvetítésével önmagára cserélődik ki, pillanatnyi végcélként jelenik meg.

c) *A pénz mint a gazdagság anyagi képviselője (a pénz felhalmozása; előtte még a pénz mint a szerződések általános anyaga stb.)*

A körforgás természetében rejlik az, hogy mindegyik pont egyúttal kezdő- és végpontként jelenik meg, mégpedig úgy, hogy annyiban jelenik meg az egyikként, amennyiben megjelenik a másikként. A *P–Á–Á–P* formameghatározás tehát éppoly helyes, mint a másik, amely mint az eredeti jelenik meg: *Á–P–P–Á*. A nehézség az, hogy a másik áru minőségileg különböző; nem úgy a másik pénz. Ez csak mennyiségileg lehet különböző. – *Mint mértéket* tekintve a pénz anyagi szubsztanciája lényeges, habár a pénz megléte és közelebbről a mennyisége, az, hogy milyen *számú* van meg az *egységül* szolgáló arany- vagy ezüstadagból, ebben a meghatározásban teljességgel közömbös a számára és egyáltalában csak mint elképzelt, nem létező egységet használják. Ebben a meghatározásban mint egységnek kell meglennie, nem mint valamilyen számúnak. Amikor azt mondom, hogy egy font gyapot 8 d.-t ér, akkor azt mondom, hogy 1 font gyapot = $^1/_{116}$ uncia arany (unciája 3 £ 17 sh. 7 d.) (931 d.). Ez azután egyszersmind kifejezi azt a meghatározottságát, hogy csereérték valamennyi más áruval szemben, egyenértéke ezeknek, amelyek ennyi- vagy ennyiszer tartalmazzák az uncia aranyat, mivel valamennyiüket szintén összehasonlítják az uncia arannyal. A font gyapotnak ezt az eredeti arányát az aranyhoz, amely meghatározza az egy font* gyapotban foglalt aranymennyiséget, a mindkettőben realizált munkaidőnek, a csereértékek valóságos közös szubsztanciájának a mennyisége tételezi. Ezt előfeltételezni kell abból a fejezetből, amely a csereértékről mint olyanról szól.[84] Ezt az egyenletet megtalálni nem olyan nehéz, mint amilyennek látszik. Például abban a munkában, amely közvetlenül aranyat termel, egy meghatározott aranymennyiség közvetlenül mint pl. egy munkanap terméke jelenik meg. A konkurrencia a többi munkanapot egyenlővé teszi ezzel, modificandis modificatis**. Közvetlenül vagy közvetve. Egyszóval az arany közvetlen termelésében egy meghatározott aranymennyiség közvetlenül úgy jelenik meg, mint egy meghatározott munkaidő terméke és ezért értéke, egyenértéke. Tehát csak meg kell határozni azt a munkaidőt, amely a különböző árukban realizálódott, és egyenlővé kell tenni a közvetlenül az aranyat termelő munkaidővel, hogy megmondhassuk, mennyi arany foglaltatik egy meghatározott áruban. Valamennyi árunak árként – mért

* [*A kéziratban*:] uncia

** [módosítva a módosítandókat]

csereértékként – való meghatározása olyan folyamat, amely csak fokozatosan megy végbe, gyakori cserét előfeltételez és ezért az áruk csereértékekként való gyakori összehasonlítását; de mihelyt az áruk árakként való létezése előfeltétellé vált – ez az előfeltétel maga is a társadalmi folyamat terméke, a társadalmi termelési folyamat eredménye –, új árak meghatározása egyszerűnek jelenik meg, mivel akkor a termelési költségek elemei már maguk is árak formájában vannak meg, tehát egyszerűen össze kell adni őket. (*Gyakori elidegenítés, eladás, gyakori eladás, Steuart.** Jobbanmondva ahhoz, hogy az árak bizonyos szabályosságra tegyenek szert, mindezeknek folytonossággal kell bírniok.) Ámde az a pont, amelyre itt rá akartunk térni, a következő: Az aranyat az árukra vonatkozóan, amennyiben mint mértékegységet kell rögzíteni, barter, közvetlen cserekereskedelem határozza meg; mint valamennyi többi áru viszonyát egymáshoz. Ám a cserekereskedelemben a csereérték a termék csupán *magán-valóan*; ez az első megjelenési formája a csereértéknek; de a termék még nincs csereértékként tételezve. Először is ez a meghatározás nem nyúl át az egész termelésen, hanem csak a fölöslegét érinti és ezért többé vagy kevésbé maga is *fölösleges* (mint maga a csere); véletlenszerű kibővítése a kielégülések, élvezetek körének (új objektumokra való vonatkozás). Ezért csak kevés ponton megy végbe (eredetileg ott, ahol a természetadta közösségek véget értek, idegenekkel való érintkezésükben), kis körre van korlátozva és a termelés szempontjából múló, mellékes valami; éppoly véletlenszerűen huny ki, ahogy keletkezik. A cserekereskedelem, amelyben a saját termelés fölöslegét véletlenszerűen cserélik ki az idegen termelés fölöslegére, csupán az *első előfordulása* a terméknek mint csereértéknek általában, és véletlenszerű szükségletek, vágyak stb. határozzák meg. Ha azonban folytatódik, folytonos aktussá válik, amely önmagában foglalja állandó megújulásának eszközeit, akkor éppoly külsőlegesen véletlenszerűen fokról fokra közbejön a kölcsönös csere szabályozása a kölcsönös termelés szabályozása révén, és a termelési költségek, amely végül is mind munkaidőre oldódnak fel, ilymódon a csere mértékévé válnának. Ez megmutatja nekünk, hogyan lesz a csere és az áru csereértéke. De azok a körülmények, amelyek között egy viszony először fordul elő, semmiképpen sem mutatnák meg nekünk ezt a viszonyt sem tisztaságában, sem totalitásában. Egy termék, ha mint csereérték van tételezve, lényegében már nem egyszerűként van meghatározva; egy a természeti minőségétől különböző minőségben van tételezve; mint *viszony* van tételezve, éspedig ez a viszony általános, nem egy áruhoz, hanem minden áruhoz, minden lehet-

* [*V. ö. 106. old.*]

séges termékhez való viszony. Tehát egy általános viszonyt fejez ki; termék, amely magához mint az általános munka, a társadalmi munkaidő egy *meghatározott mennyiségének* realizálásához viszonyul és ennyiben minden más termék számára egyenérték a csereértékében kifejezett arányban. A csereérték feltételezi a társadalmi munkát mint valamennyi termék szubsztanciáját, természeti mivoltuktól teljesen eltekintve. Semmi sem fejezhet ki egy viszonyt anélkül, hogy *egyhez* ne viszonyulna; és nem fejezhet ki általános viszonyt anélkül, hogy egy általánoshoz ne viszonyulna. Minthogy a munka mozgás, az idő a természetes mértéke. A cserekereskedelem, a legnyersebb formájában, feltételezi a munkát szubsztanciaként és a munkaidőt az áruk mértékeként; ami azután ki is tűnik, mihelyt a cserekereskedelem szabályozottá, folytonossá válik, mihelyt önmagában kell foglalnia megújulásának kölcsönös feltételeit. – Az áru csak annyiban *csereérték*, amennyiben egy másikban fejezik ki, tehát viszonyként. Egy véka búza ennyi véka rozsot ér; ebben az esetben a búza csereérték, amennyiben rozsban, és a rozs csereérték, amennyiben búzában van kifejezve. Amennyiben a kettő mindegyike csak magára van vonatkoztatva, annyiban nem csereérték. Mármost abban a viszonyban, amelyben a pénz mint mérték jelenik meg, ő maga nem mint viszony, nem mint csereérték, hanem mint egy bizonyos anyag természeti mennyisége, arany vagy ezüst természeti súlyrésze van kifejezve. Egyáltalában az áru, amelyben egy másiknak a csereértéke ki van fejezve, sohasem mint csereérték, sohasem mint viszony van kifejezve, hanem mint meghatározott mennyiség a maga természeti mibenlétében. Ha 1 véka búza 3 véka rozsot ér, akkor csak a véka búza van mint érték kifejezve, a véka rozs nem. *Magán-valóan* ugyan a másik is tételezve van; az 1 véka rozzsal akkor = $^1/_3$ véka búza; de ez nincs *tételezve*, hanem csak egy második viszony, amely persze közvetlenül megvan az elsőben. Ha egy áru egy másikban van kifejezve, akkor ez az áru mint viszony, a másik pedig mint egy meghatározott anyag egyszerű mennyisége van tételezve. 3 véka rozs magán-valóan nem mérték, hanem meghatározott térmennyiséget megtöltő, egy térmértékkel mért rozs. Ugyanígy áll a dolog a pénzzel mint mértékkel, mint az egységgel, amelyben a többi áru csereértékét mérik. Egy meghatározott súlya ez a természeti szubsztanciának, amelyben megtestesül, aranynak, ezüstnek stb. Ha egy véka búza ára 77 sh. 7 d., akkor úgy van kifejezve, mint egy másik, amivel egyenlő, mint 1 uncia arany, mint viszony, mint csereérték. De 1 uncia arany *magán-valóan nem csereérték*; nem úgy van kifejezve, mint csereérték; hanem mint önmagának, természeti szubsztanciájának, az aranynak meghatározott mennyisége. Ha 1 véka búza ára 77 sh. 7 d. vagy 1 uncia arany, akkor ez lehet nagyobb vagy kisebb érték, mivel 1 uncia

arany értéke a termeléséhez szükséges munkamennyiség arányában emelkedni vagy esni fog. Ez azonban a búza ármeghatározásának mint olyannak szempontjából közömbös, mivel ára, 77 sh. 7 d., pontosan azt az arányt fejezi ki, amelyben valamennyi többi áru számára egyenérték, amelyben megvásárolhatja ezeket. Az ármeghatározás meghatározottsága, hogy quarterja 77 vagy 1780 sh., kívül esik az ármeghatározáson egyáltalában, azaz a búza árként való tételezésén. Van ára, akár 100, akár 1 sh.-be kerül. Az ár csak valamennyi áru számára közös egységben fejezi ki a búza csereértékét; feltételezi tehát, hogy ezt a csereértéket más viszonyok már szabályozták. Hogy 1 quarter búzának 1 uncia arany az ára – hiszen aranynak és búzának mint természeti tárgyaknak semmiképpen nincs vonatkozásuk egymáshoz, mint *olyanok* nem mértékek egymás számára, *közömbösek* egymással szemben –, azt persze úgy találták meg, hogy az uncia aranyat magát is viszonyba állították a termeléséhez szükséges munkaidővel, s ilymódon mindkettőt, a búzát és az aranyat viszonyba állították egy harmadikkal, a munkával és ebben a viszonyban egyenlővé tették; hogy ennélfogva a kettőt mint csereértékeket összehasonlították egymással. De ez csak azt mutatja meg nekünk, hogyan találták meg a búza árát, azt az aranymennyiséget, amellyel a búzát egyenlővé teszik. Magában ebben a viszonyban, amelyben a pénz a búza áraként jelenik meg, magát a pénzt megint nem mint viszonyt, mint csereértéket tételezik, hanem mint egy természeti anyag meghatározott mennyiségét. A csereértékben az áruk (termékek) úgy vannak tételezve, mint társadalmi szubsztanciájukhoz, a munkához való viszonyok; de mint árak más termékek mennyiségeiben vannak kifejezve azok természeti mibenléte szerint. Mármost lehet persze azt mondani, hogy a pénz ára is úgy van tételezve, mint 1 quarter búza, 3 quarter rozs és különböző áruk valamennyi többi mennyisége, melyeknek ára 1 uncia arany. De akkor ahhoz, hogy a pénz árát kifejezzük, az áruk egész körét fel kellene sorolni, mindegyiket abban a mennyiségben, amelyben egyenlő 1 uncia arannyal. A pénznek tehát annyi ára lenne, ahány áru van, melyeknek árát maga a pénz fejezné ki. Az ár fő meghatározása, az *egység*, elesnék. Egyik áru sem fejezné ki a pénz árát, mert egyik sem fejezné ki valamennyi többi áruhoz való viszonyát, általános csereértékét. Az árnak azonban az a sajátossága, hogy magát a csereértéket a maga általánosságában és mégis egy meghatározott áruban kell kifejezni. De még ez is közömbös. Amennyiben a pénz mint anyag jelenik meg, melyben valamennyi áru árát kifejezik, mérik, annyiban maga a pénz mint aranynak, ezüstnek stb., egyszóval természeti anyagának egy meghatározott mennyisége van tételezve; mint egyszerű mennyisége egy meghatározott anyagnak, nem pedig mint csereérték, mint

viszony. Így mindegyik áru, amelyben egy másikat mint árat fejeznek ki, maga nem csereértékként van *tételezve*, hanem önmagának egyszerű mennyiségeként. A pénznek abban a meghatározásában, hogy a csereértékek egysége, hogy mértékük, általános összehasonlítási pontjuk, úgy jelenik meg természeti anyaga, arany, ezüst, mint lényegi, mivel az áru áraként a pénz nem csereérték, nem viszony, hanem egy meghatározott súlyú arany, ezüst; pl. egy font, az alegységeivel, és így a pénz eredetileg is mint font, *aes grave** jelenik meg. Éppen ez különbözteti meg az árat a csereértéktől, és láttuk, hogy a csereérték szükségszerűen az ármeghatározásra hajt. Ezért követnek el értelmetlenséget azok, akik a munkaidőt mint olyant teszik pénzzé, azaz az ár és csereérték közti különbséget tételezik és nem akarják tételezni. A pénz mint mérték, mint az ármeghatározás eleme, mint a csereértékek mérő egysége tehát azt a jelenséget mutatja, hogy 1. csak mint elképzelt egység szükséges, mihelyt egy uncia arany csereértéke egy tetszőleges áruhoz képest meg van határozva; hogy valóságos megléte fölösleges, és ezért még inkább a mennyiség, amelyben jelen van; mint mutató (értékjelző) a mennyisége, amelyben egy országban létezik, közömbös; pusztán mint számolóegység szükséges; 2. hogy miközben így csak eszmeileg kell tételezve lennie, és csakugyan mint az áru ára csak eszmeileg van *benne* tételezve, ugyanakkor – mint egyszerű mennyisége a természeti szubsztanciának, melyben megtestesül, mint egy meghatározott, egységnek vett arany-, ezüst- stb. súly – az összehasonlítási pontot, az egységet, a mértéket adja. A csereértékeket (árukat) az elképzelésben arany vagy ezüst bizonyos súlyrészeivé változtatják és eszmeileg ezzel az elképzelt arany- stb. mennyiséggel egyenlőnek tételezik; mint amelyek ezt fejezik ki.

Ha azonban most áttérünk a pénz második meghatározására, hogy csereeszköz és az árak megvalósítója, akkor azt találjuk, hogy itt egy meghatározott *mennyiségben* kell meglennie; hogy az egységként tételezett arany- vagy ezüstsúlyra meghatározott számban van szükség ahhoz, hogy ezzel a meghatározással adekvát legyen. Ha az egyik oldalon adva van a realizálandó árak összege, amely egy meghatározott áru árának és mennyiségének szorzatától függ, és a másik oldalon a pénzforgalom sebessége, akkor a forgalmi eszköz egy bizonyos mennyiségére van szükség. Ha pedig most közelebbről szemügyre vesszük az eredeti formát, a közvetlen formát, amelyben a forgalom jelentkezik, *Á–P–P–Á*, akkor ebben a pénz mint tiszta csereeszköz jelenik meg. Az árut árura cserélik és a pénz pusztán a csere eszközeként jelenik meg. Az első áru árát azért realizálják a pénzben, hogy a

* [*súlyos érc* (*1 font súlyú pénzdarab*)]

pénzzel realizálják a második áru árát és ilymódon ezt a másodikat megkapják az elsőért. Miután az első áru ára realizálódott, annak, aki az árát most a pénzben megkapta, nem célja a második áru árát megkapni, hanem azért fizeti ki az árát, hogy az árut kapja meg. Ezért a pénz alapjában arra szolgált neki, hogy az első árut kicserélje a másodikra. Mint puszta forgalmi eszköznek a pénznek nincs más célja. Az az ember, aki áruját pénzért eladta, megint meg akarja vásárolni az árut, és annak, akitől vásárolja, megint kell a pénz, hogy az árut megvásárolja stb. Ebben a meghatározásban mármost, mint tiszta forgalmi eszköz, maga a pénz meghatározása csak ebben a forgásban áll, amelyet azáltal visz véghez, hogy előre meg van határozva a mennyisége, a száma. Hogy hányszor van meg ő maga mint egység az árukban, az ezek árában előre meg van határozva, és mint forgalmi szerszám pusztán mint bizonyos számú ilyen előfeltételezett egység jelenik meg. Amennyiben a pénz az áruk árát realizálja, annyiban az árut reális egyenértékére cserélik aranyban és ezüstben, csereértékét valóban a pénzben mint másik áruban cserélik ki; de amennyiben ez a folyamat csak azért megy végbe, hogy a pénzt megint áruvá változtassák, tehát hogy az első árut a másodikra cseréljék, a pénz csak eltűnően jelenik meg, vagyis szubsztanciája csak abban áll, hogy folyton mint ez az eltűnés jelenik meg, mint a közvetítés e hordozója. A pénz mint forgalmi eszköz *csak* forgalmi eszköz. Az egyetlen lényegi meghatározottsága ahhoz, hogy ebben a jellegben szolgálhasson, a mennyiségnek, a számnak a meghatározottsága, amelyben forog. (Minthogy a szám a sebességgel úgyszintén meg van határozva, ezt itt nem kell külön megemlíteni.) Amennyiben a pénz realizálja az árat, annyiban anyagi létezése mint arany és ezüst lényeges; de amennyiben ez a realizálás csak eltűnő és meg kell szüntetnie önmagát, annyiban *közömbös*. Csupán *látszat* az, hogy arról van szó, hogy az árut aranyra vagy ezüstre mint különös árura cseréljék: ez a látszat eltűnik azáltal, hogy a folyamat befejeződött, mihelyt az aranyat és ezüstöt megint árura és ezzel az árut az árura cserélték. Az arany és ezüst mint puszta forgalmi eszköz, illetve a forgalmi eszköz mint arany és ezüst ennélfogva közömbös azzal a mibenlétével szemben, hogy különös természeti áru. Tegyük fel, hogy a forgalomban levő áruk összára = 10 000* tallér. Mértékük akkor 1 tallér = x súlyú ezüst. Mármost tegyük fel, hogy 100 tallér szükséges ezeknek az áruknak 6 óra alatt történő megforgatásához; azaz mindegyik tallér 100 tallér árát fizeti meg 6 óra alatt. Ami mármost lényeges, az az, hogy megvan 100 tallér, a százas szám, abból a fémegységből, amely az áruárak teljes összegét méri;

* [*A kéziratban:*] 1200

100 ilyen egység. Hogy ezek az egységek ezüstből állnak, az magának a folyamatnak a szempontjából közömbös. Ez már abban is megjelenik, hogy az egy tallér a forgalom körforgásában százszor nagyobb ezüsttömeget képvisel, mint amennyit reálisan tartalmaz, habár mindegyik meghatározott cserében csak 1 tallérnyi ezüstsúlyt képvisel. A forgalom egészében véve tehát az 1 tallér 100 tallért képvisel, százszor nagyobb ezüstsúlyt, mint amekkorát valóban magában foglal. Valójában csupán *jele* annak az ezüstsúlynak, amelyet 100 tallér tartalmaz. Százszor nagyobb árat realizál, mint amekkorát valóságosan, ezüstmennyiségnek tekintve, realizál. Tegyük fel, hogy a £ pl. = $^1/_3$ uncia arany (nincsen annyi). Amennyiben egy áru 1 £-es árát megfizetik, azaz az 1 £ -es árát realizálják, az árut 1 £-re kicserélik, akkor döntő, hogy a £ valóban $^1/_3$ uncia aranyat tartalmaz [enthält]*. Ha ez hamis £ lenne, amelyet nem-nemes fémből ötvöztek, csupán látszólagos £, akkor az áru ára valójában nem lenne realizálva; ahhoz, hogy realizálják, annyi nem-nemes fémmel kellene megfizetni, amennyi = $^1/_3$ uncia arany. A forgalomnak e szerint az elkülönült mozzanata szerint tekintve tehát lényeges, hogy a pénzegység valóban egy meghatározott arany- és ezüstmennyiséget képvisel. De ha a forgalom egészét vesszük, a forgalmat mint magával összezáruló folyamatot: *Á–P–P–Á*, akkor a dolog másképp áll. Az első esetben az ár realizálása csak látszólagos lenne: árának csak *része* lenne realizálva. A benne eszmeileg tételezett ár nem lenne reálisan tételezve. Az áru, amelyet eszmeileg ennyi súlyrész arannyal egyenlőnek tételeznek, a valóságos cserében nem váltana ki maga ellenében ennyi súlyrész aranyat. De ha egy hamis £ egy valódi helyett forogna, a forgalom egészében abszolúte ugyanazt a szolgálatot tenné, mint ha valódi lenne. Ha egy *a* árut, amelynek ára 1 £, egy hamis fontra cserélnek ki és ezt a hamis fontot megint kicserélik *b* árura, amely 1 £, akkor ez a hamis font abszolúte ugyanazt a szolgálatot tette, mint ha valódi lenne. Ezért a valódi font ebben a folyamatban valójában csak egy *jel*, amennyiben nem azt a mozzanatot tekintjük, hogy az árakat realizálja, hanem a folyamat egészét, amelyben csak forgalmi eszközül szolgál, és amelyben az árak realizálása csupán *látszat*, eltűnő közvetítés. Itt az aranyfont csak arra szolgál, hogy az *a* árut kicseréljék az ugyanolyan árú *b* árura. Az *a* áru árának valóságos realizálása itt a *b* áru, és *b* árának a valóságos realizálása az *a* vagy *c* vagy *d* áru, ami a viszony formája szempontjából ugyanaz, az áru különös tartalma pedig a viszony szempontjából egészen közömbös. Egyenlő árú árukat cserélnek. Ahelyett, hogy az *a* árut közvetlenül kicserélnék a *b* áruval, az *a* áru árát

* [*A kéziratban*:] kap [erhält]

cserélik ki a *b* áruval és a *b* áru árát az *a* áruval. A pénz így az áruval szemben csak annak árát képviseli. Az árukat áraikon cserélik ki egymással. Az áru ára maga azt fejezi ki eszmeileg benne, hogy az áru az aranyból vagy ezüstből, abból az anyagból, amelyben a pénz megtestesült, bizonyos természeti egységnek (súlyrésznek) valamilyen száma. A pénzben, azaz az áru realizált árában mármost ennek az egységnek egy valóságos száma lép szembe az áruval. Amennyiben azonban az ár realizálása nem az utolsó aktus és nem arról van szó, hogy az áru árát mint árat bírják, hanem mint egy másik áru árát, annyiban a pénz anyaga közömbös, pl. az arany és ezüst. A pénz szubjektummá válik mint forgalmi szerszám, mint csereeszköz, a természeti anyag pedig, amelyben megtestesül, mint esetleges jelenik meg, amelynek jelentősége magának a cserének az aktusában eltűnik; mert nem ebben az anyagban kell a pénzre kicserélt árut végül is realizálni, hanem a másik áru anyagában. Most ugyanis azokon a mozzanatokon kívül, hogy a forgalomban 1. a pénz realizálja az árakat, 2. forgatja a tulajdonjogcímeket, 3. még azt látjuk, hogy a forgalom közvetítésével történik meg, ami közvetlenül nem történhetnék meg, hogy az áru csereértéke bármely más áruban kifejeződik. Ha 1 rőf vászon 2 sh.-be kerül, 1 font cukor pedig 1 sh.-be, akkor a rőf vásznat a 2 sh. közvetítésével 2 font cukorban realizálják, ennélfogva a cukrot a rőf vászon csereértékének anyagává változtatják, azzá az anyaggá, amelyben csereértékét realizálják. Mint puszta forgalmi eszköz, a forgalom folyamatában mint állandó áramlásban való szerepében a pénz nem az árak mértéke, hiszen mint ilyen magukban az árakban már tételezve van, nem is az árak realizálásának eszköze, hiszen mint ilyen a forgalom egyik mozzanatában létezik, de mozzanatainak totalitásában eltűnik, hanem az ár puszta *képviselője* valamennyi áruval szemben és csak annak eszközéül szolgál, hogy egyenlő árú árukat kicseréljenek. Azért cserélik ki a pénzt az egyik árura, mert ezen áru csereértékének általános képviselője és mint ilyen minden más egyenlő csereértékű árunak a *képviselője*, általános képviselő, és mint ilyen van magában a forgalomban. Az egyik áru árát *képviseli* valamennyi többi áruval szemben, illetve valamennyi áru árát egy áruval szemben. Ebben a vonatkozásban a pénz nemcsak az áruárak *képviselője*, hanem önmagának *jele* is; azaz magában a forgalom aktusában a pénz anyaga, arany vagy ezüst, közömbös. A pénz *maga* az ár; egy meghatározott mennyiségű arany vagy ezüst; de amennyiben az árnak ez a realitása itt csak eltűnő, olyan realitás, melynek meghatározása, hogy állandóan eltűnjék, megszűnjék, ne végleges realizálásnak számítson, hanem folyvást csak közbeesőnek, közvetítőnek; amennyiben itt egyáltalában nem az ár realizálásáról, hanem egy különös áru csereértékének egy másik áru anyagában

való realizálásáról van szó, annyiban a pénz saját anyaga közömbös, a pénz mint az ár realizálása eltűnő, mivel maga ez a realizálás eltűnik; ezért a pénz, amennyiben ebben az állandó mozgásban van, csak a csereérték képviselőjeként van, amely csak azáltal válik valóságossá, hogy a valóságos csereérték állandóan a képviselője helyére lép, állandóan helyet cserél vele, állandóan kicserélődik vele. Ebben a folyamatban tehát a pénz realitása nem az, hogy ő az ár, hanem hogy *képviseli* azt, képviselője annak; tárgyilag meglevő képviselője az árunak, tehát önmagának és, mint ilyen, az áruk csereértékének. Mint csereeszköz csak azért realizálja az áruk árait, hogy az egyik áru csereértékét a másikban mint egységében tételezze, hogy az egyik áru csereértékét a másik áruban realizálja, azaz a másik árut mint az egyik áru csereértékének anyagát tételezze.

A pénz tehát csak a forgalomban van ilyen tárgyi jelként; belőle kivéve megint realizált ár; a folyamaton belül azonban, mint láttuk, az érmeegység e tárgyi jelének mennyisége, száma lényegileg meghatározott. Míg tehát a forgalomban, melyben a pénz mint létező jelenik meg az árukkal szemben, az anyagi szubsztanciája, a szubsztrátuma mint meghatározott mennyiségű arany és ezüst közömbös, ezzel szemben száma lényegileg meghatározott, mivel így csak *jele* ezen egység meghatározott számának – mértékként való meghatározásában, melyben csak eszmeileg volt bevetve, anyagi szubsztrátuma lényeges volt, de mennyisége és egyáltalában létezése közömbös. Ebből következik, hogy a pénz mint arany és ezüst, amennyiben *csak* forgalmi eszköz, csereeszköz, annyiban helyettesíthető bármely más *jellel*, amely egységének egy meghatározott mennyiségét fejezi ki, és ilymódon jelképes pénz helyettesítheti a reálisat, mivel az anyagi pénz mint puszta csereeszköz maga is jelképes.

A pénznek ezek az ellentmondó meghatározásai – mérték, az árak megvalósítója és puszta csereeszköz – magyarázzák meg azt a különben megmagyarázhatatlan jelenséget, hogy amikor a fémpénzt, aranyat, ezüstöt, alacsonyabbrendű fém belekeverésével *meghamisítják*, a pénz leértékelődik és az árak emelkednek; mert ebben az esetben az árak mértéke többé nem, mondjuk, az uncia aranynak a termelési költsége, hanem egy $^2/_3$ részt rézzel stb. kevert unciáé (az érmehamisítások, amennyiben pusztán abban állnak, hogy a nemes fém súlyhányadrészeinek nevét meghamisítják vagy megváltoztatják, tehát pl. egy uncia nyolcadrészét neveznék sovereignnak, a mértéket abszolúte ugyanúgy hagyja és csak nevét változtatja meg. Ha azelőtt az uncia $^1/_4$-ét nevezték 1 sovereignnak, most pedig $^1/_8$-át, akkor az 1 sovereignos ár most csak $^1/_8$ uncia aranyat fejez ki, tehát 2 sovereign (körülbelül) szükséges ugyanannak az árunak kifejezéséhez, amelyet azelőtt 1 sovereign

fejezett ki); vagyis amikor pusztán a nevét hamisítják meg a nemes fém hányadrészeinek, akkor a mérték ugyanaz maradt, de a hányadrészt kétszer annyi frankban stb. fejezik ki, mint azelőtt; másrészt amikor a pénz szubsztrátumát – arany, ezüst – egészen megszüntetik és meghatározott mennyiségű reális pénz jelével ellátott papírral helyettesítik, a forgalom által megkívánt mennyiségben, akkor a papír az arany és az ezüst teljes értékében forog. Az első esetben azért, mert a forgalmi eszköz egyszersmind a pénznek mint mértéknek az anyaga és az az anyag, amelyben az ár mint végleges realizálódik; a második esetben azért, mert a pénz csak forgalmi eszközként való meghatározásában lép fel.

Példa a pénz ellentmondó meghatározásainak otromba összecserélésére: „Az árat pontosan az a pénzmennyiség határozza meg, amely a megvásárlására megvan. A világ összes árui nem érhetnek el többet, mint a világ összes pénzét." Először az ármeghatározásnak a valóságos eladáshoz semmi köze; benne a pénz csak mérték. Másodszor az összes áruk (amelyek forgalomban vannak) ezerannyi pénzt érhetnek el, mint amennyi a világon van, ha mindegyik pénzdarab ezerszer forog. (A passzus a *londoni „Weekly Dispatch"-ből*, [1857] nov. 8.[85])

Minthogy a forgalomban realizálandó árak teljes összege az áruk árával és forgásba dobott tömegével változik, minthogy másrészt a forgásban levő forgalmi eszköz sebességét szintén olyan körülmények határozzák meg, amelyek tőle magától függetlenek, ezért a forgalmi eszközök mennyisége szükségképpen változhatik, bővülhet és összehúzódhatik – *a forgalom összehúzódása és kitágulása.*

Mint puszta forgalmi eszközről* a pénzről azt lehet mondani, hogy nem áru (*különös* áru) többé, mivel anyaga közömbös és már csak magának a cserének a szükségletét elégíti ki, más közvetlen szükségletet már nem: az arany és az ezüst nem áru többé, mihelyt mint pénz forog. Másfelől azt lehet mondani a pénzről, hogy már *csak áru* (*általános* áru), az áru a maga tiszta formájában, közömbösen a természeti különössége iránt és ezért közömbösen minden közvetlen szükséglet iránt, egy meghatározott természeti szükségletre mint olyanra való természeti vonatkozás nélkül. A monetárrendszer hívei, sőt részben a protekcionista rendszer hívei (lásd pl. Ferrier, 2. old.[86]) az első** oldalhoz, a modern közgazdászok a másodikhoz*** tartották magukat; pl. Say,[87] aki azt mondja, hogy a pénzt egy „különös" áru-

* [*A kéziratban*:] eszköz
** [*A kéziratban*:] a második
*** [*A kéziratban*:] az elsőhöz

ként tárgyalja, olyan áruként, mint bármely másik. Csereeszközként a pénz úgy jelenik meg, mint szükségszerű közvetítő termelés és fogyasztás között. A fejlett pénz rendszerében csak azért termelnek, hogy cseréljenek, vagy csak azáltal termelnek, hogy cserélnek. Ha tehát a pénzt eltörölnék, ez vagy visszavetne a termelés egy alacsonyabb fokára (amelynek a mellékszerepet játszó cserekereskedelem felel meg), vagy továbbvinne egy magasabb fokra, amelyen a csereérték nem az áru első meghatározása többé, mert az általános munka, amelynek képviselője, nem úgy jelennék meg többé, mint közösségiségre csak közvetített magánmunka.

A kérdés, hogy a pénz mint forgalmi eszköz termelő vagy nem termelő-e, éppilyen egyszerűen oldódik meg. Adam Smith szerint a pénz nem-termelő.[88] Ferrier meg pl. ezt mondja: „A pénz teremti meg az értékeket, mert azok nélküle nem léteznének." [(„Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", 152. old.)] Nemcsak „fémként való *értékét* kell tekintetbe venni, hanem éppúgy pénzként való *tulajdonságát* is." [(I. m., 18. old.)] A. Smithnek igaza van, amennyiben a pénz nem valamely különös termelési ág szerszáma; Ferrier-nek igaza van, mert az általánosan* a csereértéken nyugvó termelésnek egyik mozzanata az, hogy terméket és termelési hatóerőt a pénz meghatározásában tételezzen, és ez a meghatározás egy a terméktől megkülönböztetett pénzt feltételez, mert a pénzviszony maga is termelési viszony, ha a termelést a maga totalitásában tekintjük.

Amennyiben *Á–P–P–Á*-t szétbontjuk a két mozzanatára, bár az áruk *árai* feltételezve vannak (és ez teszi a fő különbséget), a forgalom a közvetlen cserekereskedelem két aktusára esik szét. *Á–P*: az áru csereértékét egy másik, különös áruban, a pénz anyagában fejezik ki, ahogy a pénz csereértékét az áruban; éppígy *P–Á*-ban. Ennyiben A. Smithnek igaza van, amikor azt mondja, hogy a pénz mint csereeszköz csak bonyolultabb fajta barter (cserekereskedelem).[89] Amennyiben azonban a folyamat egészét tekintjük, nem közömbös aktusként azt a kettőt, hogy az árut pénzben realizálják és a pénzt áruban, annyiban A. Smith ellenfeleinek van igazuk, akik azt mondják, hogy Smith félreismerte a pénz természetét, és hogy a pénzforgalom kiszorítja a bartert; mivel a pénz csak arra szolgál, hogy kiegyenlítse a munka megosztásából keletkező „aritmetikai megosztást". Ezeknek az „aritmetikai jegyeknek" éppúgy nem kell aranyból és ezüstből lenniök, mint a hosszmértékeknek. (Lásd *Solly*, 20. old. [„The Present Distress, in Relation to the Theory of Money", 5–6. old.])

Az áruk marchandise-okból denrée-kká lesznek, bekerülnek a fogyasz-

* [*A kéziratban*:] általános,

tásba; a pénz mint forgalmi eszköz nem; egyetlen ponton sem ér véget áru lenni, *amíg* a forgalmi eszköz-meghatározásában marad.

Most áttérünk a pénz harmadik meghatározására, amely elsősorban ered a forgalom második formájából: *P–Á–Á–P*, amelyben a pénz nemcsak mint *eszköz* jelenik meg, nem is mint *mérték*, hanem mint öncél, és ezért éppúgy kilép a forgalomból, mint az a meghatározott áru, amely körforgását előbb befejezi és marchandise-ból denrée-vá vált.

Előzőleg még meg kell jegyeznünk, hogy – a pénznek az általánosan a csereértékre alapozott termelés immanens viszonyaként való meghatározását előfeltételezve – most egyes oldalak szerint is ki lehet mutatni, hogy a pénz termelési szerszámként szolgál. „Az arany és az ezüst haszna azon nyugszik, hogy munkát pótolnak." (Lauderdale, 11. old. [„Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique", 140. old.]) Pénz nélkül egy csomó csereüzlet szükséges, mielőtt a cserében megkapjuk a kívánt tárgyat. Továbbá mindegyik különös cserénél vizsgálatot kellene végezni az áruk relatív értékét illetően. A pénz megtakarítja az előbbit mint csereszerszám (kereskedelmi szerszám), az utóbbit mint értékmérő és valamennyi áru képviselője. (I. m., uo. [142., 140., 144. old.]) A fordított állítás, hogy a pénz *nem* termelő, csupán azt mondja, hogy azon a meghatározottságon kívül, amelyben termelő – mint mérték, forgalmi szerszám és az értékek képviselője –, *nem-termelő*, hogy csak akkora mennyisége termelő, amekkorára szükség van e meghatározások betöltéséhez. Hogy nemcsak *nem-termelővé*, hanem *faux frais de productionná** lesz, mihelyt többet alkalmaznak belőle, mint amennyi ehhez a termelő meghatározásához szükséges, ez olyan igazság, amely minden más termelési vagy csereszerszámra is áll; mind a gépre, mind a szállítási eszközre. Ha pedig ezen azt értik, hogy a pénz csak meglevő reális gazdagságot cserél ki, akkor ez hamis, hiszen a pénzre éppúgy cserélnek és vele éppúgy vásárolnak munkát, magát a termelő tevékenységet, *potenciális* gazdagságot.

A pénz *harmadik meghatározása* a maga teljes kifejlődésében feltételezi az első kettőt és egységüket alkotja. A pénznek tehát önálló létezése van a forgalmon kívül; kilépett abból. Mint *különös* árut pénzformájából át lehet változtatni luxustárgyak, arany- és ezüstékszerek formájába (amíg az ékszerészmunka igen egyszerű, mint pl. a régebbi angol időszakban, állandóan változtatnak át ezüstpénzt evőeszközzé és vice versa**. Lásd *Taylor*[90]); vagy pénzként *fel* lehet *halmozni* és így *kincset* képezhet. Amennyiben a

* [*járulékos termelési költséggé; a termelés álköltségévé*]
** [megfordítva]

pénz a maga önálló létezésében a forgalomból ered, annyiban úgy jelenik meg ebben a létezésében, mint a forgalom eredménye; a forgalom révén zárul össze önmagával. Ebben a meghatározottságban latens módon már benne van a pénz *tőkeként* való meghatározása. Tagadva van mint csupán csereeszköz. De mivel történelmileg tételezve lehet mint mérték, mielőtt mint csereeszköz megjelenik, és mint csereeszköz megjelenhetik, mielőtt mint mérték tételezve van – az utóbbi esetben csak mint előnyben részesített áru lehet meg –, ezért lehet az is, hogy történelmileg megjelenik a harmadik meghatározásban, mielőtt a két korábbiban tételezve van. De mint *pénzt* csak akkor lehet aranyat és ezüstöt felhalmozni, ha a két meghatározás egyikében már megvannak, és a harmadik meghatározásban a pénz csak akkor jelenhetik meg kifejlődve, ha a két korábbiban ki van fejlődve. Felhalmozása különben csak aranynak és ezüstnek a felhalmozása, nem pénzé.

(Mint különösen érdekes példára ki kell térni a *rézpénz felhalmozására* a római köztársaság régebbi korszakaiban.)

Amennyiben a pénz mint a *gazdagság egyetemes anyagi képviselője* a forgalomból ered és mint ilyen maga is a *forgalom terméke*, amely forgalom egyszersmind egy magasabb hatványú csere és egy *különös* formája a cserének, annyiban ebben a harmadik meghatározásban is vonatkozásban áll a forgalomhoz; önállóan szembenáll vele, de ez az önállósága csak a forgalom saját folyamata. A pénz éppúgy a forgalomból ered, mint ahogy megint belekerül abba. Ha nem lenne semmi vonatkozása a forgalomra, akkor nem pénz lenne, hanem egyszerű természeti tárgy, arany és ezüst. Ebben a meghatározásban éppannyira előfeltétele a forgalomnak, mint eredménye. Maga az önállósága nem végetérése a forgalomhoz való vonatkozásnak, hanem *negatív* vonatkozás hozzá. Ez rejlik ebben az önállóságban mint *P–Á–Á–P* eredményében. A pénzben mint *tőkében* magában tételezve van, 1. hogy éppúgy előfeltétele a forgalomnak, mint eredménye; 2. hogy ezért önállósága maga is csak *negatív* vonatkozás, de mindig a forgalomra való vonatkozás; 3. maga is mint *termelési szerszám* van tételezve, mivel a forgalom már nem első egyszerűségében jelenik meg, mint minőségi* átcserélés, hanem mint a termelés folyamata, a reális anyagcsere. És így aztán maga a pénz mint ennek a termelési folyamatnak különös mozzanata van meghatározva. A termelésben nemcsak egyszerű ármeghatározásról van szó, azaz az áruk csereértékének egy közös egységbe való áttételéről, hanem a csereértékek létrehozásáról, tehát az árak *meghatározottságának* a létrehozásáról

* [*A kéziratban*:] mennyiségi

is. Nemcsak a forma puszta tételezéséről, hanem a tartalomról is. Ezért ha a pénz az egyszerű forgalomban annyiban általában termelőként jelenik meg, amennyiben a forgalom általában maga is a termelés rendszerének egyik mozzanata, akkor ez a meghatározás még csak *számunkra* van, még nincs *tételezve* a pénzben. 4. Ezért a pénz mint tőke úgy tételezve is megjelenik, mint önmagához való viszony a forgalom közvetítésével – a *kamat és tőke viszonyában*. De itt még nincs dolgunk ezekkel a meghatározásokkal, hanem egyszerűen úgy kell a pénzt szemügyre vennünk, ahogy harmadik vonatkozásában mint *önálló* került ki a forgalomból, tulajdonképpen a két korábbi meghatározásából.

(„A pénz gyarapítása csak a *számolóeszközök* gyarapítása." *Sismondi* [i. m., II. köt. 278. old.]. Ez csak annyiban helyes, amennyiben a pénz mint puszta csereeszköz van meghatározva. A másik tulajdonságában a *fizetési eszközök* gyarapítása is.)

„A kereskedelem az árnyékot elválasztotta a testtől és meghozta annak lehetőségét, hogy különváltan birtokolják őket." (*Sismondi* [i. m., 300. old.].) A pénz tehát most az önállósult csereérték (ilyenként a pénz mint *csereeszköz* mindig csak eltűnően jelenik meg) a maga általános formájában. Van ugyan egy különös testisége vagy szubsztanciája, arany és ezüst, és éppen ez adja neki önállóságát, mert ami csak valami másban, mint másnak a meghatározása vagy vonatkozása létezik, az nem önálló. Másrészt ebben a testi önállóságban mint arany és ezüst nemcsak az egyik áru csereértékét képviseli a másikkal szemben, hanem a csereértéket valamennyi áruval szemben, és miközben ő maga szubsztanciával bír, egyszersmind a maga különös létezésében mint arany és ezüst a többi áru általános csereértékeként jelenik meg. A pénzt az egyik oldalon úgy birtokolják, mint az áruk csereértékét; a másik oldalon az áruk úgy állnak, mint a csereérték megannyi különös szubsztanciája, úgyhogy a csereérték éppannyira átváltozhatik e szubsztanciák bármelyikévé a csere révén, mint amennyire a meghatározottságuk és különösségük iránt közömbös és felette áll. Ezért az áruk csak véletlen létezések. A pénz a *„précis de toutes les choses"**, amiben ezek különös jellege elmosódik; az általános gazdagság mint rövidre fogott összefoglalás, szemben kiterjedésével és szétforgácsolódásával az áruk világában. Míg a különös áruban a gazdagság úgy jelenik meg, mint az áru egy mozzanata, illetve az áru mint a gazdagság egy különös mozzanata, az aranyban és ezüstben maga az általános gazdagság jelenik meg egy különös anyag-

* [*„minden dolgok foglalata"*[91]]

ban koncentrálva. Minden különös áru, amennyiben csereérték, amennyiben ára van, csak egy meghatározott pénzmennyiséget fejez ki tökéletlen formában, mivel először a forgalomba kell dobni, hogy realizálják, és különössége miatt véletlen marad az, hogy realizálják-e vagy sem. De amennyiben nem mint ár, hanem természeti meghatározottságában van, annyiban csak azáltal mozzanata a gazdagságnak, hogy egy különös szükségletre vonatkozik, amelyet kielégít, és ebben a vonatkozásban 1. csak a használati gazdagságot fejezi ki, 2. csak e gazdagság egy egészen különös oldalát. A pénz ezzel szemben, eltekintve értékes áruként való különös használhatóságától, 1. a realizált ár, 2. kielégít minden szükségletet, amennyiben minden szükséglet objektumára kicserélhető, teljesen közömbösen minden különösség iránt. Az áru ezzel a tulajdonsággal csak a pénz közvetítésével bír. A pénz közvetlenül bír vele valamennyi áruval szemben, ennélfogva a gazdagság egész világával, a gazdagsággal mint olyannal szemben. A pénzben az általános gazdagság nemcsak egy forma, hanem egyszersmind maga a tartalom. A gazdagság fogalma úgyszólván egy különös tárgyban realizálódott, *egyéniesült*. A különös áruban,[92] amennyiben ez az áru ár, a gazdagság csak mint eszmei forma van tételezve, amely még nincs realizálva; amennyiben meghatározott használati értéke van, a gazdagságnak csak egészen elszigetelt oldalát képviseli. A pénzben ezzel szemben az ár realizálva van, és a pénz szubsztanciája maga a gazdagság, mind a különös létezési módjaitól való elvonatkoztatásában, mind a totalitásában. A csereérték képezi a pénz szubsztanciáját, és a csereérték a gazdagság. A pénz ezért másrészt a gazdagság testivé vált formája is mindama különös szubsztanciákkal szemben, amelyekből a gazdagság áll. Ezért ha egyrészt a pénzben, amennyiben magáért-valóan tekintik, a gazdagság formája és tartalma azonos, másrészt valamennyi többi áruval ellentétben a pénz velük szemben a gazdagság általános formáját, ezeknek a különösségeknek a totalitása pedig a szubsztanciáját alkotja. Ha a pénz az első meghatározás szerint maga a gazdagság, a másik szerint az *általános anyagi képviselője annak*. Magában a pénzben ez a totalitás mint az áruk elképzelt foglalata létezik. A gazdagság (csereérték mint totalitás és mint elvonatkoztatás) tehát – valamennyi többi áru kizárásával – ilyenként egyéniesülten, csak aranyban és ezüstben, mint egyes kézzelfogható tárgy létezik. A pénz ezért az isten az áruk között.

Mint egyedülálló kézzelfogható tárgyat ennélfogva a pénzt lehet alkalmilag keresni, találni, ellopni, felfedezni és az általános gazdagságot kézzelfoghatóan az egyes egyén birtokába juttatni. Szolgaalakjából, amelyben mint puszta forgalmi eszköz jelenik meg, a pénz hirtelen az uralkodóvá

és istenné válik az áruk világában. Az áruk mennyei létezését jeleníti meg, míg azok a pénz földi létezését. A természeti gazdagság minden formája, amíg ezt a gazdagságot a csereérték nem helyettesíti, feltételezi az egyén egy lényegi vonatkozását a tárgyra, úgyhogy az egyik oldaláról az egyén maga tárgyiasul a dologban és a dolog birtoklása egyszersmind mint egyéniségének egy meghatározott fejlődése jelenik meg; a juhokban való gazdagság az egyénnek mint pásztornak a fejlődése, a gabonában való gazdagság mint földművelőnek a fejlődése stb. *A pénz viszont, mint az egyéne* az általános gazdagságnak, mint ami maga a forgalomból ered és csak az általánost képviseli, mint *csak társadalmi eredmény*, korántsem feltételez semmi egyéni vonatkozást birtokosához; birtoklása nem a birtokos egyénisége valamely lényegi oldalának fejlődése, hanem éppen az egyéniségnélkülinek a birtoklása, mivel ez a társadalmi [viszony] egyszersmind érzéki, külsőleges tárgyként létezik, amelyet mechanikusan hatalmába keríthet és éppúgy el is veszíthet valaki. Az egyénhez való vonatkozása tehát merőben véletlenszerűként jelenik meg; ugyanakkor ez a vonatkozás egy az egyéniségével semmiképpen nem összefüggő dologhoz neki egyszersmind, e dolog jellege révén, általános uralmat ad a társadalom felett, az élvezetek, munkák stb. egész világa felett. Ez ugyanaz, mint ha pl. egy kő megtalálása megszerezné nekem, egyéniségemtől teljesen függetlenül, valamennyi tudomány birtoklását. A pénz birtoklása teljesen ugyanabba a viszonyba hoz engem a (társadalmi) gazdagsághoz, amelybe a bölcsek köve hozna a tudományokra vonatkozólag.

A pénz ezért nemcsak *egy* tárgya a gazdagodási vágynak, hanem *a* tárgya. Ez a vágy lényegileg *auri sacra fames*. A gazdagodási vágy mint olyan, mint a törekvés egy különös formája – azaz megkülönböztetve a különös gazdagság utáni vágytól, tehát pl. ruhák, fegyverek, ékszerek, nők, bor stb. utáni vágytól – csak akkor lehetséges, amikor már az általános gazdagság, a gazdagság mint olyan, egy különös dologban egyéniesült, azaz amikor már a pénz tételezve van a harmadik meghatározásában. A pénz tehát nemcsak a tárgya, hanem egyszersmind a forrása is a gazdagodási vágynak. Bírvágy pénz nélkül is lehetséges; gazdagodási vágy maga is egy meghatározott társadalmi fejlődés terméke, nem *természeti* ellentétben a *történetivel*. Innen az ókoriak siráma a pénz mint minden rossznak a forrása miatt. Az élvezetvágy a maga általános formájában és a fösvénység a pénzsóvárságnak a két különböző formája. Az elvont élvezetvágy olyan tárgyat feltételez, amely minden élvezet lehetőségét magában foglalná. Az elvont élvezetvágyat valósítja meg a pénz abban a meghatározásban, amelyben a *gazdagság anyagi képviselője*; a fösvénységet, amennyiben a

pénz csupán a gazdagság általános formája az árukkal mint különös szubsztanciáival szemben. Hogy a pénzt mint olyant megtartsa, a fösvény kénytelen a különös szükségletek tárgyaira való minden vonatkozást feláldozni, róluk lemondani azért, hogy a pénzsóvárság szükségletét mint olyant kielégítse. A pénzsóvárság, illetve a gazdagodási vágy szükségszerűen a pusztulása az ókori közösségeknek. Innen az ellentét vele szemben. A pénz maga a *közösség* és nem tűrhet semmiféle más, felette álló közösséget. Ez azonban feltételezi a csereértékek teljes kifejlődését, tehát a társadalom ennek megfelelő szervezetét. Az ókoriaknál a csereérték nem volt a nexus rerum*; csak a kereskedőnépeknél jelenik meg így, amelyek azonban csak közvetítő kereskedelmet űztek és ők maguk nem termeltek. Legalábbis a föníciaiaknál, karthágóiaknál stb. a termelés mellékes volt. Éppúgy az ókori világ térközeiben élhettek, mint a zsidók Lengyelországban vagy a középkorban. Helyesebben maga ez a világ volt az előfeltétele ilyen kereskedőnépeknek. Ezek tönkre is mennek, valahányszor komoly konfliktusba kerülnek ókori közösségekkel. A rómaiaknál, görögöknél stb. a pénz először tisztán első két meghatározásában jelenik meg, mint mérték és mint forgalmi eszköz, egyikben sem nagyon fejletten. De mihelyt vagy kifejlődik kereskedelmük stb., vagy, mint a rómaiaknál, a hódítás tömegestül hoz pénzt nekik – egyszóval gazdasági fejlődésük egy bizonyos fokán a pénz hirtelen szükségszerűen megjelenik a harmadik meghatározásában, és egyre inkább kiképződik ebben, mint közösségük pusztulása. Hogy termelő módon hasson, a pénznek a harmadik meghatározásában, mint láttuk, nemcsak a forgalom előfeltételének, hanem éppannyira eredményének, és mint előfeltételének magának is a forgalom mozzanatának, általa tételezettnek kell lennie. A rómaiaknál pl., akik a pénzt az egész világból összelopták, nem ez volt az eset. Magának a pénznek az egyszerű meghatározásában rejlik az, hogy csak ott létezhetik a termelés fejlett mozzanataként, ahol a *bérmunka* létezik; hogy tehát ott így korántsem bomlasztja fel a társadalmi formát, hanem éppen feltétele fejlődésének és hajtókereke valamennyi – anyagi és szellemi – termelőerő fejlődésének. Egy egyes egyén ma is még juthat pénzhez véletlenül, és ezért birtoklása hathat rá éppoly bomlasztóan, ahogy az ókoriak közösségeire hatott. De ennek az egyénnek a felbomlása a modern társadalomban maga is csak a társadalom termelő részének gazdagodása. Az ókori értelemben vett pénzbirtokost felbomlasztja az ipari folyamat, amelyet ő tudtán és akaratán kívül szolgál. A felbomlás csak a személyét

* [a dolgok kapcsa[93]]

illeti. A pénznek, mint az *általános gazdagság anyagi képviselőjének*, mint az *egyéniesült csereértéknek*, *közvetlenül* az általános munka, valamennyi egyes ember munkája tárgyának, céljának és termékének kell lennie. A munkának közvetlenül kell a csereértéket, azaz pénzt termelnie. Ezért *bérmunkának* kell lennie. A gazdagodási vágy csak ilymódon – az összesek törekvéseként, mivel mindenki pénzt akar termelni – hozza létre az általános gazdagságot. Csak így válhatik az általános gazdagodási vágy az általános, magát mindig újraszülő gazdagság forrásává. Azáltal, hogy a munka bérmunka, hogy célja közvetlenül pénz, van az általános gazdagság a munka céljaként és tárgyaként *tételezve*. (*Ebben a vonatkozásban beszélni kell az ókori hadsereg összetartásáról, amikor az zsoldos lesz.*) A pénz mint cél itt az általános serénység eszközévé válik. Azért termelik az általános gazdagságot, hogy képviselőjét hatalmukba kerítsék. Így megnyitják a gazdagság valóságos forrásait. Azáltal, hogy a munka célja nem egy különös termék, amely különös viszonyban áll az egyén különös szükségleteivel, hanem pénz, a gazdagság a maga általános formájában, először is az egyén serénységének nincs határa; ez a serénység közömbös a maga különössége iránt és minden formát felölt, amely a célt szolgálja; találékony abban, hogy új tárgyakat létrehozzon a társadalmi szükséglet számára stb. Világos tehát, hogy a pénz ott, ahol a bérmunka az alapzata **nem** bomlasztóan, hanem termelően hat; viszont az ókori közösség már magán-valóan ellentmondásban áll a bérmunkával mint általános alapzattal. Általános ipar csak ott lehetséges, ahol minden munka az általános gazdagságot termeli, nem annak egy meghatározott formáját; ahol tehát az egyén bére is pénz. Máskülönben csak a műgond különös formái lehetségesek. A csereérték mint a munka közvetlen terméke: ez a pénz mint a munka közvetlen terméke. A közvetlen munka, amely a csereértéket mint olyant termeli, ennélfogva bérmunka. Ahol a pénz nem maga a közösség, ott fel kell bomlasztania a közösséget. Az ókori ember munkát közvetlenül vásárolhatott, rabszolgát; de a rabszolga a munkájával nem vásárolhatott pénzt. A pénz megsokasodása drágábbá tehette a rabszolgákat, de munkájukat nem tehette termelőbbé. A *négerrabszolgaság* – egy merőben ipari rabszolgaság –, amely a polgári társadalom fejlődésével különben is eltűnik és összeférhetetlen, *feltételezi* a polgári társadalmat, és ha nem léteznének mellette más, bérmunkára épülő szabad államok, hanem el lenne szigetelve, akkor a négerállamokban az összes társadalmi állapotok nyomban a civilizáció előtti formákká változnának át.

A pénzt mint egyéniesült csereértéket és ezzel mint testet öltött gazdagságot keresték az alkímiában; ebben a meghatározásban szerepel a monetár-

rendszerében*. A modern ipari társadalom fejlődésének előkorszakát az általános pénzsóvárság – mind az egyéneké, mind az államoké – nyitja meg. A gazdagság forrásainak valóságos fejlődése mintegy a hátuk mögött megy végbe, eszközként arra, hogy a gazdagság képviselőjét megkaparintsák. Ahol a pénz nem a forgalomból származik, hanem – mint Spanyolországban – testiségesen találják, ott a nemzet elszegényedik, azok a nemzetek viszont, amelyeknek dolgozniok kell, hogy a pénzt a spanyoloktól elszedjék, kifejlesztik a gazdagság forrásait és valóban meggazdagodnak. Az arany megtalálása, felfedezése új világrészeken, országokban azért játszik olyan nagy szerepet a forradalom történetében, mert itt rögtönzötten folyik, melegházilag megy végbe a gyarmatosítás. Az aranyért minden országban folyó hajsza ezen országok felfedezéséhez, új államok alakulásához vezet; mindenekelőtt a forgalomba kerülő és új szükségleteket előidéző, távoli világrészeket a csere és az anyagcsere folyamatába bevonó áruk körének bővüléséhez. Ezért erről az oldalról, a pénz mint a gazdagság általános képviselője, mint egyéniesült csereérték egyben kettős eszköz volt arra, hogy a gazdagságot az egyetemességig bővítsék és a csere dimenzióit az egész földre kiterjesszék; hogy először teremtsék meg az anyag és a tér tekintetében a csereérték valóságos *általánosságát*. De ebben a meghatározásban, amelyben a pénz itt ki van fejtve, benne rejlik az, hogy a természetére vonatkozó illúzió, azaz egyik meghatározásának a maga elvonatkoztatásában való és a benne foglalt ellentmondásoktól eltekintő rögzítése ezt a valóban mágikus jelentőséget adja a pénznek, az egyének háta mögött. A pénz valójában ez által az önmagának ellentmondó és ezért illuzórikus meghatározás által, ez által az elvonatkoztatása által válik egy roppant szerszámmá a társadalmi termelőerők valóságos fejlődésében.**

A polgári társadalom elemi előfeltétele az, hogy a munka közvetlenül a csereértéket termeli, tehát pénzt; és hogy azután éppúgy a pénz közvetlenül a munkát vásárolja meg, a munkást ezért csak annyiban, amennyiben ő maga elidegeníti tevékenységét a cserében. *Bérmunka* egyfelől, *tőke* másfelől tehát csak más formái a kifejlett csereértéknek és a pénznek mint testetöltésének. A pénz ezzel egyszersmind közvetlenül a *reális közösség*, mivelhogy a fennállás általános szubsztanciája mindenkinek a számára és egyszersmind mindenkinek a közösségi terméke. De a pénzben, mint láttuk, a közösség egyszersmind puszta elvonatkoztatás, puszta külsődle-

* [*A kéziratban fölé írva:*] merkantil

** [*A kéziratban itt az oldal tetejére írva:*] (*cserélés, eladás, kereskedelem*) a csere három foka (*Steuart*)

ges, véletlen dolog az egyesnek a számára és egyszersmind pusztán eszköze elszigetelt egyesként való kielégülésének. Az ókori közösség a magáért-való egyén egészen más vonatkozását feltételezi. A pénznek a maga harmadik meghatározásában való fejlődése tehát megtöri az ókori közösséget. Minden termelés az egyén tárgyiasulása. De a pénzben (csereértékben) az egyén tárgyiasulása nem a természeti meghatározottságában való tárgyiasulása, hanem egy társadalmi meghatározásban (viszonyban) tételezettként való tárgyiasulása, amely meghatározás neki egyszersmind külsőleges.

A forgalmi eszköz-formájában *tételezett* pénz *érme*. Érmeként a pénz elvesztette magát a használati értékét; használati értéke egybeesik forgalmi eszközként való meghatározásával. Pl. előbb újra kell olvasztani, hogy pénzként mint olyanként szolgálhasson. Demonetizálni kell. Ezért a pénz az érmében csupán *jel* és közömbös az anyagával szemben. De mint érme elveszti egyetemes jellegét is, nemzeti, helyi jelleget ölt. Szétesik különböző fajta érmékre, aszerint, hogy milyen anyagból áll, aranyból, rézből, ezüstből stb. Politikai címet kap, és úgyszólván különböző nyelven beszél a különböző országokban. Végül egyazon országban különböző elnevezéseket kap stb. Ezért a pénz a harmadik meghatározásában, mint ami *önállóan* kilép a forgalomból és szembelép vele, a maga érmejellegét is tagadja. Megint mint arany és ezüst jelenik meg, akár újraolvasztják, akár csupán a benne levő arany- és ezüstsúlyrész szerint becsülik. Megint elveszti nemzeti jellegét is és a nemzetek közötti csereeszközként, egyetemes csereeszközként szolgál, de már nem *jelként*, hanem egy meghatározott arany- és ezüstmennyiségként. A legfejlettebb nemzetközi csererendszerben ezért az arany és az ezüst megint ugyanabban a formában jelenik meg, amelyben már az eredeti cserekereskedelemben szerepet játszik. Az arany és az ezüst, akárcsak maga a csere, mint már megjegyeztük, eredetileg nem egy társadalmi közösség körén belül jelenik meg, hanem ott, ahol az véget ér, a határán; idegen közösségekkel való érintkezésének kevésszámú pontján. Most az *áruként* mint olyanként tételezve jelenik meg, az egyetemes áruként, amely mindenütt megtartja árujellegét. E formameghatározás szerint egyaránt érvényes mindenütt. Csak így az anyagi képviselője az *általános* gazdagságnak. A merkantilrendszerben az arany és az ezüst ezért a különböző közösségek hatalmának mértékéül számít. „Mihelyt a nemes fémek kereskedelem tárgyaivá, minden dolog egyetemes egyenértékévé válnak, a hatalom mértékévé is válnak nemzetek között. Innen ered a merkantilrendszer." (*Steuart* [i. m., I. köt. 327. old.].) Mármost bármennyire úgy vélik is a modern közgazdászok, hogy túlhaladták a merkantilrendszert, általános

válságok periódusában az arany és az ezüst teljesen ebben a meghatározásban lép fel, 1857-ben éppúgy, mint 1600-ban. Ebben a jellegben az arany és az ezüst fontos szerepet játszik a világpiac megteremtésében. Így az amerikai ezüst forgalma Nyugatról Keletre; a fémkötelék egyfelől Amerika és Európa között, másfelől Ázsiával a modern kor kezdete óta. Az eredeti közösségeknél ez az arannyal és ezüsttel való kereskedelem csak mellékszerepet játszik, a fölöslegre vonatkozik, mint az egész csere. De a fejlett kereskedelemben olyan mozzanatként van tételezve, amely lényegileg összefügg az egész termeléssel stb. A pénz már nem a fölösleg cseréje számára jelenik meg, hanem mint a többlet kiegyenlítése a nemzetközi árucsere összfolyamatában. Most már csak mint *világérme* érme a pénz. Mint ilyen azonban lényegileg közömbös a forgalmi eszközként való formameghatározásával szemben, az anyaga jelent mindent. Mint forma az arany és az ezüst ebben a meghatározásban továbbra is a mindenütt alkalmazható *áru*, az áru mint olyan.

(Ebben az első szakaszban[94], ahol a csereértékeket, a pénzt, az árakat vesszük szemügyre, az áruk mindig úgy jelennek meg, mint amik megvannak. A formameghatározás egyszerű. Tudjuk, hogy az áruk a társadalmi termelés meghatározásait fejezik ki, de ez a termelés maga is előfeltétel. De az áruk *nincsenek tételezve* ebben a meghatározásban. És ilyenképpen az első csere valójában úgy jelenik meg, mint csak a fölösleg cseréje, amely nem ragadja és határozza meg a termelés egészét. Ez olyan összetermelésnek a *meglevő* többlete, amely a csereértékek világán kívül van. Ilymódon még a fejlett társadalomban is ez a felszínen úgy lép elő, mint közvetlenül meglevő áruvilág. De ez az áruvilág önmaga által túlmutat magán, azokra a gazdasági viszonyokra, amelyek *mint termelési viszonyok* vannak tételezve. Ezért a termelés belső tagolódása alkotja a második szakaszt, az államban való összefoglalás a harmadikat, a nemzetközi viszony a negyediket, a világpiac a lezárást, amelyben a termelés mint totalitás van tételezve és éppígy mint mindegyik mozzanata; ebben azonban egyszersmind az összes ellentmondások folyamatba lépnek. A világpiac azután megint éppúgy az előfeltétele és a hordozója az egésznek. A válságok azután általánosan túlmutatnak az előfeltételen és egy új történelmi alak öltése felé hajtanak.)

„A javak mennyisége és a pénz mennyisége ugyanaz maradhat és az árak mindamellett emelkedhetnek vagy eshetnek" (tudniillik pl. a pénztőkések, a földjáradékosok, az állami hivatalnokok stb. nagyobb költekezése következtében. *Malthus*, X, 43.[95]).

A pénz, ahogy láttuk, mint önállóan a forgalomból kilépő és vele szembe-

lépő valami, a tagadása (negatív egysége) forgalmi eszközként és mértékként való meghatározásának.* Már kifejtettük:

Először: A pénz a tagadása a forgalmi eszköznek mint olyannak, az *érmének*. De egyszersmind magában foglalja azt mint meghatározását, negatíve azáltal, hogy állandóan át lehet változtatni érmévé; pozitíve mint *világérmét*; de mint ilyen közömbös a formameghatározás iránt és lényegileg *áru* mint olyan, mindenütt jelenvaló, nem a hely által meghatározott áru. Ez a közömbösség kettősen fejeződik ki: *Egyszer abban*, hogy a pénz most csak mint arany és ezüst pénz, nem mint *jel*, nem az érme formájával. Ezért a *megformálásnak*, amelyet az állam a pénznek az érmében ad, nincs értéke, csak a fémtartalmának. Még a belkereskedelemben is csak időleges, helyi értéke van, „mert nem hasznosabb annak, aki a pénzt birtokolja, mint annak, aki a megvásárlandó árukat birtokolja". [(Storch, i.m., 175. old.)] Minél inkább szabja meg a belkereskedelmet minden oldalról a külkereskedelem, annál inkább eltűnik ennek a *megformálásnak* az értéke is; a magáncserében nem létezik, hanem csak mint adó jelenik meg. *Azután*: Ilyen *általános áruként*, világérmeként nem szükséges az aranynak és az ezüstnek a kiindulópontra való visszatérése, egyáltalában a forgalom mint olyan. *Példa*: Ázsia és Európa. Ezért siránkoznak a monetárrendszer hívei, hogy a pogányoknál a pénz eltűnik, nem áramlik vissza. (Lásd *Misselden*, 1600 körül.[96]) Minél inkább szabja meg és fogja át a külső forgalmat a belső, annál inkább kerül a világérme mint olyan forgalomba (keringésbe). Ez a magasabb fok itt még nem tartozik ránk és még nem foglaltatik abban az egyszerű viszonyban, amelyet itt szemügyre veszünk.

---

* Amennyiben a pénz forgalmi eszköz, „a forgalomban levő mennyiségét sohasem lehet egyénileg alkalmazni; mindig forognia kell". (*Storch* [i.m., II. köt. 113–114. old.].) Az egyén a pénzt csak úgy használhatja, hogy magától elidegeníti, mint *másért-való-létet* tételezi, társadalmi meghatározásában. Ez, mint Storch helyesen megjegyzi, az egyik alapja annak, hogy a pénz anyaga „nem szabad hogy nélkülözhetetlen legyen az ember létezéséhez" [(i.m., 113. old.)], mint pl. bőrök, só stb., amelyek némely népeknél pénzül szolgálnak. Hiszen ennek a forgalomban levő mennyisége a fogyasztás szempontjából elveszett. Ezért pénz gyanánt előnyben vannak először egyáltalában a fémek a többi áruval szemben, másodszor meg a nemes fémek azokkal a fémekkel szemben, amelyek termelési szerszámokként hasznosak. Jellemző a közgazdászokra, hogy Storch ezt így fejezi ki: kell hogy a pénz anyagának „közvetlen értéke legyen, de egy *mesterséges szükségletre* alapozva". [(I.m., 114. old.)] Mesterséges szükségletnek nevezi a közgazdász először is azokat a szükségleteket, amelyek az egyén *társadalmi* létezéséből erednek, másodszor azokat, amelyek nem a természeti tárgyként való csupasz létezéséből folynak. Ez mutatja azt a kétségbeesett belső szegénységet, amely a polgári gazdagságnak és tudományának alapzatát alkotja.

Másodszor: A pénz a tagadása magának mint az áruárak puszta realizálásának, amelynél a különös áru marad mindig a lényeges. Sőt, az önmagában realizált árrá válik és mint ilyen a *gazdagság anyagi képviselőjévé*, valamint a *gazdagság általános formájává* valamennyi áruval szemben, amelyek a gazdagság csupán különös szubsztanciái; de

Harmadszor: A pénz tagadva van abban a meghatározásban is, amelyben csak a csereértékek *mértéke*. Mint a gazdagság általános formája és mint anyagi képviselője a pénz már nem az eszmei mértéke másnak, csereértékeknek. Mert ő maga a csereérték adekvát valósága és a fémlétezésében az. A mértékmeghatározást itt benne magában kell tételezni. A pénz a sajátmaga egysége és értékének mértéke, magának a mértéke mint gazdagságé, mint csereértéké, az a mennyiség, amelyet önmagából képvisel. A száma önmaga egy mennyiségének, amely egységül szolgál. Mértékként közömbös volt a száma; forgalmi eszközként közömbös volt az anyagisága, az egység anyaga; ebben a harmadik meghatározásban levő pénzként lényeges önmagának mint egy meghatározott anyagi mennyiségnek a száma. Ha általános gazdagságként a minősége előfeltételezve van, akkor nincs benne már más különbség, mint a mennyiségi. Többet vagy kevesebbet képvisel az általános gazdagságból, aszerint, hogy annak meghatározott mennyiségeként nagyobb vagy kisebb számban birtokolják. Ha a pénz az általános gazdagság, akkor egyvalaki annál gazdagabb, minél többet birtokol belőle, és az egyetlen fontos folyamat a pénz *felhalmozása*, mind az egyes egyén, mind a nemzetek számára. Meghatározása szerint a pénz itt mint a forgalomból kilépő jelentkezett. Most a pénznek ez a forgalomból való kivonása és *felraktározása* úgy jelenik meg, mint a gazdagodási törekvésnek a lényegi tárgya és mint a gazdagodásnak a lényegi folyamata. Az aranyban és az ezüstben színtiszta formájában birtokolom az általános gazdagságot, és minél többet halmozok fel belőle, annál többet sajátítok el az általános gazdagságból. Ha az arany és az ezüst az általános gazdagságot képviselik, akkor, mint meghatározott mennyiségek, csak a – meghatározatlanságig bővíthető – meghatározott fokban képviselik. Az aranynak és az ezüstnek ez a felhalmozása, amely mint a forgalomból való ismétlődő elvonásuk jelentkezik, egyszersmind az általános gazdagság biztonságba helyezése a forgalommal szemben, amelyben folyton veszendőbe megy egy különös, végül a fogyasztásban eltűnő gazdagságra való cserében.

Valamennyi ókori népnél az arany és az ezüst felhalmozása eredetileg papi és királyi kiváltságként jelenik meg, mivel az áruk istene és királya csak az isteneket és a királyokat illeti meg. Csak ők érdemesek arra, hogy a gazdagságot mint olyant birtokolják. Ez a felhalmozás azután egyrészt csak

arra való, hogy fitogtassák a fölösleget, azaz a gazdagságot mint rendkívüli ünnepnapi dolgot; ajándékul a templomok és isteneik számára; nyilvános műtárgyakul; végül *biztosított* eszközként szolgál rendkívüli szükség esetére, fegyvervásárlásra stb. A felhalmozás később politikává válik az ókoriaknál. Az *államkincstár* mint tartalékalap és a templom az eredeti bankok, amelyekben ezt a szentek szentjét megőrzik. A felhalmozás és felraktározás a modern bankokban [éri el] végső kifejlődését; de itt továbbfejlődött meghatározással. Másrészt a magánosoknál a felraktározás mint a gazdagságnak a külső világ viszontagságai előli biztonságbahelyezése a maga színtiszta formájában, amelyben *el* lehet *ásni*, stb., egyszóval *egészen titkos* viszonyba lép az egyénnel. Ez még nagy történelmi szinten megy végbe Ázsiában. Megismétlődik minden pánikban, háborúban stb. a polgári társadalomban, amely ekkor visszaesik a barbár állapotba. Éppúgy az arany stb. felhalmozása ékszerként és pompaként a félbarbároknál. De az arany igen nagy és egyre növekvő részét luxustárgyként elvonják a forgalomból a legfejlettebb polgári társadalomban [is]. (Lásd Jacob[97] stb.) Az általános gazdagság képviselőjeként éppen a megtartása – az, hogy nem engedik át a forgalomnak és nem fordítják különös szükségletekre – bizonyítéka az egyének gazdagságának, és ugyanabban a mértékben, ahogy a pénz a különböző meghatározásaiban kifejlődik, azaz a gazdagság mint olyan az egyén értékének általános mércéjévé válik, jelentkezik a törekvés, hogy fitogtassák, tehát hogy közszemlére tegyék az aranyat és az ezüstöt mint a gazdagság képviselőit, ahogy von Rothschild úr a maga méltó címereként azt hiszem két 100 000 £-es bankjegyet függesztett ki egyenként bekeretezve. Az arany stb. barbár fitogtatása csak naivabb formája ennek a modern fitogtatásnak, mivel kevésbé az aranyra mint pénzre vonatkoztatva történik. Ott* még az arany egyszerű *csillogása*. Itt** reflektált pointe. A pointe abban van, hogy *nem* használják fel pénznek; itt a forgalommal ellentétes forma a fontos.

Minden más áru felhalmozása kevésbé őseredeti, mint az aranyé és ezüsté; 1. mulandóságuk miatt. A fémek magán-valóan a maradandót képviselik a többi áruval szemben; előszeretettel felhalmozták őket már nagyobb ritkaságuk és azon kivételes jellegük [miatt] is, hogy ők a *par excellence* termelési szerszámok. A nemes fémek meg, minthogy nincsenek kitéve a levegőn való oxidálódásnak stb., kevésbé mulandóak, mint a nem-nemes fémek. A többi áruban éppen formájuk a mulandó; de éppen ez a forma adja nekik a csereértéket, használati értékük viszont e forma megszüntetésében, a fogyasztás-

* [*A kéziratban*:] Itt
** [*A kéziratban*:] Ott

ban áll. A pénznél viszont a szubsztanciája, az anyagisága jelenti magát a formát, amelyben a gazdagságot képviseli. Ha a pénz általános áruként jelenik meg mindenütt, a térmeghatározás szerint, akkor most az időmeghatározás szerint is. Gazdagságként marad meg minden időben. Sajátos tartóssága. A pénz az a kincs, melyet sem a moly, sem a rozsda meg nem emészt.[98] Minden áru csak mulandó pénz; a pénz a nem-mulandó áru. A pénz a mindenütt-jelenvaló áru; az áru csak helyi pénz. De a felhalmozás lényegileg az időben végbemenő folyamat. Ebben a vonatkozásban mondja Petty:

„A kereskedelem nagy és végső hatása nem egyáltalában-való gazdagság, hanem kiváltképpen ezüst, arany és ékszerek fölöslege, melyek nem *mulandóak*, sem nem olyan *változékonyak*, mint más áruk, hanem mindenkor és mindenütt gazdagságot alkotnak. Bor, gabona, szárnyas, hús stb. fölöslege gazdagság, de hic et nunc*... Ezért ilyen áruk előállítása és olyan kereskedelem űzése, amely az országot arannyal és ezüsttel látja el, előnyösebbek bármi másnál." (3. old. [„Political Arithmetic", 178–179. old.])

„Ha a pénzt az adók útján elveszik valakitől, aki azt feleszi és elissza, és olyannak adják, aki földjavításra, halászatra, bányaművelésre, iparokra vagy akár ruházatra fordítja, abból mindig előny származik a közösségre, mert még a ruha sem annyira mulandó, mint az étkezés; ha a pénzt lakberendezésre fordítják, az előny valamivel nagyobb lesz; ha házépítésre, még nagyobb; ha földjavításra, bányaművelésre, halászatra, még nagyobb; de mindennél nagyobb előny, ha abba fektetik, hogy aranyat és ezüstöt hozzanak az országba, mert csakis ezek a dolgok *nem mulandóak*, hanem mindenkor és mindenütt gazdagságnak becsülik azokat." (5. old. [i.m., 195–196. old.])

Így beszél egy XVII. századi író. Látjuk, hogy az arany és az ezüst felhalmozása az igazi ösztönzést azáltal kapta, hogy a gazdagság anyagi képviselőjének és általános formájának fogták fel. A pénzkultusznak megvan a maga aszketizmusa, lemondása, önfeláldozása – a takarékosság és mértékletesség, a világi, enyésző és mulandó élvezeteknek a megvetése, az *örök* kincs hajhászása. Innen ered az angol puritanizmus vagy akár a holland protestantizmus összefüggése a pénzcsinálással. Egy XVII. század eleji író (*Misselden*) egészen naivan így fejezi ki a dolgot:

„A kereskedelem természetes anyaga az áru, a mesterséges a pénz. A pénz, noha a természet és az idő rendjében az áru után következik, mégis, ahogy most használatban van, a fődologgá vált." Az árut és a pénzt az öreg Jákob két fiához hasonlítja; Jákob jobbkezét a fiatalabbra és balját az idősebbre helyezte.[99] (24. old. [„Free Trade", 7. old.]) „Túlontúl nagy fölöslegben

* [itt és most]

fogyasztunk Spanyolország, Franciaország, a Rajna-vidék, a Levante, a Szigetek boraiból; a spanyol mazsola, a levantei aprószőlő, a hainauti és németalföldi gyolcs, az olasz selyemholmi, a nyugat-indiai cukor és dohány, a kelet-indiai fűszerek, mindez nem szükséges számunkra, és mégis *csengő* aranyon vásárolják meg ... Ha kevesebb külföldi és több hazai terméket adnának el, akkor a többlet arany és ezüst formájában, kincsként hozzánk áramlana." (I.h. [i.m., 12–13. old.]) A modern közgazdászok természetesen mulatnak az ilyesmiken a gazdaságtan általános részében. De ha szemügyre vesszük a félénkséget a pénzről különösen szóló tanban és azt a lázas félelmet, amellyel a gyakorlatban az arany és az ezüst be- és kiáramlását a válságok idején figyelik, akkor megmutatkozik, hogy a pénz abban a meghatározásban, amelyben a monetár- és a merkantilrendszer hívei naiv egyoldalúsággal felfogták, még teljességgel jogosult, nemcsak az elképzelésben, hanem reális gazdasági kategóriaként.

Az ellentét, amely a pénz e szupremáciájával szemben a termelés valóságos szükségleteit képviseli, a legcsattanósabb *Boisguillebert-nél.* (Lásd a frappáns helyeket füzetemben.[100])

2. Más áruk felhalmozása, mulandóságuktól eltekintve, kettős vonatkozásban lényegileg meg van különböztetve az arany és az ezüst felhalmozásától, amelyek is azonosak a pénzzel. Először más áruk felhalmozásának nem az a jellege, hogy egyáltalában-való gazdagságot, hanem hogy különös gazdagságot halmoznak fel, és ezért maga is egy különös termelési aktus, amelyben az egyszerű felhalmozással nincs vége a dolognak. Gabona felraktározása külön berendezéseket stb. követel. Juhok felhalmozása nem tesz pásztorrá; rabszolgák vagy föld felhalmozása szükségessé tesz uralmi és szolgasági viszonyokat stb. Mindez tehát az egyszerű felhalmozástól, a gazdagság gyarapításától mint olyantól megkülönböztetett aktusokat és meghatározott viszonyokat követel meg. Másrészt ahhoz, hogy a felhalmozott árut mármost általános gazdagságként realizáljam, a gazdagságot valamennyi különös formájában elsajátítsam, kereskednem kell azzal a különös áruval, amelyet felhalmoztam, gabonakereskedővé, állatkereskedővé stb. kell lennem. Ezalól felment a pénz mint a gazdagság *általános* képviselője.

Az aranynak és az ezüstnek, a pénznek a felhalmozása az első történelmi megjelenése a tőkegyűjtésnek és az első nagy eszköze ennek; de mint ilyen még nem tőkefelhalmozás. Ehhez tételezve kellene hogy legyen a felhalmozottnak a forgalomba való újrabelekerülése is mint a felhalmozás mozzanata és eszköze.

A pénz a maga végső, kiteljesedett meghatározásában mármost minden oldalról úgy jelenik meg, mint ellentmondás, amely feloldja önmagát; saját

feloldása felé hajt. Mint a *gazdagság általános formájával* szembenáll vele a valóságos gazdagságok egész világa. A pénz a tiszta elvonatkoztatása e gazdagságoknak – ezért így rögzítve puszta képzelet. Ahol úgy látszik, hogy a gazdagság egészen anyagi, kézzelfogható formában, mint olyan létezik, ott pusztán a fejemben bír létezésével, merő agyrém. Midasz.[101] Másrészt mint az *általános gazdagság anyagi képviselője* csupán azáltal valósul meg, hogy megint forgalomba dobva eltűnik a gazdagságnak az egyes különös módjaival szemben. A forgalomban megmarad mint forgalmi eszköz; de a felhalmozó egyén szempontjából veszendőbe megy, és ez az eltűnés az egyedül lehetséges mód, hogy mint gazdagságot biztosítsák. A felraktározottnak egyes élvezetekben való feloldódása jelenti a megvalósulását. Mármost megint felraktározhatják más egyesek, de akkor ugyanaz a folyamat újra kezdődik. A felraktározottnak az értem-való-létét csak azáltal tételezhetem valóságosan, hogy mint puszta másokért-való-létet odaadom. Ha meg akarom tartani, akkor suttyomban a valóságos gazdagság puszta kísértetévé párolog el. Továbbá: A pénznek felhalmozása révén való gyarapítása, úgyhogy saját mennyisége a mértéke értékének, megint hamisnak mutatkozik. Ha a többi gazdagság nem halmozódik fel, akkor maga a pénz elveszti értékét abban a mértékben, amelyben felhalmozzák. Ami gyarapodásaként jelenik meg, valójában csökkenése. A pénz önállósága csak látszat; a forgalomtól való függetlensége csak a forgalom tekintetbevételében, tőle való függőségeként áll fenn. Általános árunak adja ki magát, de természeti különössége miatt a pénz megint egy különös áru, melynek értéke egyrészt függ a kereslettől és kínálattól, másrészt sajátos termelési költségeivel együtt változik. És minthogy ő maga aranyban és ezüstben ölt testet, minden valóságos formában egyoldalúvá válik; úgyhogy ha az egyik mint pénz, akkor a másik mint különös áru jelenik meg és vice versa, és így mindegyik mindkét meghatározásban megjelenik. Mint az abszolúte biztos, az én egyéniségemtől teljesen független gazdagság, a pénz egyszersmind a nekem teljesen külsőleges, az abszolúte bizonytalan, amelyet minden véletlen elválaszthat tőlem. Éppúgy a pénz egészen ellentmondó meghatározásai, hogy mérték, forgalmi eszköz és pénz mint olyan. Végül az utóbbi meghatározásban a pénz még azért is ellentmond magának, mert az értéket mint olyant kell képviselnie; valójában azonban csak azonos mennyiségű változékony értéket képvisel. Ezért megszünteti magát mint *kiteljesedett* csereértéket.

Mint puszta mérték, a pénz tagadva van már magában mint forgalmi eszközben; mint forgalmi eszköz és mérték tagadva van magában mint pénzben. Önmaga tagadása az utóbbi meghatározásban tehát egyszersmind tagadása a két előbbiben. Pusztán a *gazdagság általános formájaként* tagadva

a pénznek a valóságos gazdagság különös szubsztanciáiban kell tehát megvalósulnia; de azáltal, hogy így a maga számára valóságosan a gazdagság totalitása *anyagi képviselőjének* bizonyul, egyszersmind fenn kell tartania magát mint az általános formát. Forgalomba kerülésének magának is magánál-maradása egy mozzanatának, magánál-maradásának pedig forgalomba kerülésének kell lennie. Azaz mint realizált csereértéknek egyszersmind úgy kell tételezve lennie, mint folyamatnak, amelyben a csereérték realizálódik. A pénz egyszersmind a tagadása magának mint a gazdagság egy tisztán dologi formájának, az egyénekkel szemben külsőleges és véletlen formájának. Éppen a gazdagság termeléseként kell megjelennie, a gazdagságnak pedig az egyének termelésbeli egymásra vonatkozásának eredményeként. Most tehát a csereérték mint folyamat van meghatározva, már nem mint egyszerű dolog, amelynek számára a forgalom csak külsőleges mozgás, vagy amely mint egyén egy különös anyagban létezik: mint önmagához való viszonyulás a forgalom folyamata révén. Másrészt maga a forgalom már nem pusztán áruk pénzre és pénz árukra való cseréjének egyszerű folyamata, már nem pusztán a közvetítő mozgás ahhoz, hogy a különböző áruk árát realizálják, mint csereértékeket egyenlővé tegyék egymással, amikor is mind a kettő a forgalmon kívül jelenik meg: az előfeltételezett csereérték, az árunak a végső elvonása a fogyasztásba, tehát a csereérték megsemmisítése egyfelől, és a pénz elvonása, szubsztanciájával szembeni önállósulása, ami megint egy másik formája megsemmisítésének. Magának a csereértéknek, s most már nem a csereértéknek általában, hanem a mért csereértéknek kell előfeltételként a forgalom által tételezettnek és általa tételezettként számára előfeltételezettnek megjelennie. A forgalom folyamatának éppúgy a csereértékek termelése folyamataként kell megjelennie. Ez tehát egyrészt a csereérték visszatérése a munkába, másrészt a pénz visszatérése a csereértékbe, amely azonban most elmélyült meghatározásában van tételezve. A forgalomnál a *meghatározott* ár előfeltételezve van, s a forgalom pénzként csak formálisan tételezi az árat. Maga a csereérték *meghatározottsága*, vagyis az árak mértéke most maga is mint a forgalom aktusa kell hogy megjelenjék. Így tételezve a csereérték a *tőke*, és a forgalom egyszersmind mint a termelés aktusa van tételezve.

Pótolni: A forgalomban, ahogy ez mint pénzforgalom jelent meg, mindig előfeltételezve van a csere két pólusának egyidejűsége. De bekövetkezhet időkülönbség a cserélendő áruk létezése között. Lehet, hogy a kölcsönös szolgáltatások természetében rejlik az, hogy a szolgáltatás ma történik, de az ellenszolgáltatás csak egy év múlva történhetik meg stb. „A szerződések többségénél", mondja Senior, „a szerződő felek közül csak az egyik rendel-

kezik a dologgal és kölcsönzi azt; és ahhoz, hogy a csere végbemenjen, nyomban át kell engednie azzal a feltétellel, hogy az egyenértéket csak később kapja meg. Minthogy minden dolog értéke egy meghatározott időközben változik, ezért fizetési eszközül azt a dolgot veszik, amelynek értéke a legkevésbé változik, amely a legtovább őriz meg egy adott átlagos képességet dolgok megvásárlására. Így válik a pénz az érték *kifejezésévé vagy képviselőjévé.*" [(„Principes fondamentaux de l'économie politique", 116–117. old.)] Eszerint a pénz utolsó meghatározása egyáltalán nem függne össze előbbi meghatározásaival*. Ez azonban hamis. Csak amikor a pénz az érték önálló képviselőjeként van tételezve, akkor nem becslik többé a szerződéseket például gabonamennyiségekben vagy teljesítendő szolgáltatásokban. (Az utóbbi pl. a hűbérrendszerben általános.) Senior úrnál reflexió, hogy a pénznek „hosszabb átlagos képessége" van értékének megőrzésére. A tény az, hogy a pénzt mint *általános árut, az általános gazdagság képviselőjét* (mondja Storch[102]), *önállósult csereértéket* veszik a szerződések általános anyagának (*a szerződések általános áruja*, mondja Bailey[103]). A pénznek már nagyon fejlettnek kell lennie az első két meghatározásában ahhoz, hogy a harmadikban általánosan fellépjen ebben a szerepben. Mármost csakugyan megmutatkozik, hogy habár a pénz mennyisége egy és ugyanaz marad, értéke változik: hogy egyáltalában a pénz mint meghatározott mennyiség alá van vetve minden érték változékonyságának. Itt a pénz különös áruként való természete érvényesül általános meghatározásával szemben. [A pénznek] mint mértéknek a változás közömbös, mivel „egy változó közegben éppúgy mindig kifejezhető két különböző vonatkozás e közeghez, mint egy állandóban".[104] Mint forgalmi eszköznek szintén közömbös, mivel mennyisége mint olyan a mérték által tételezve van. De mint *pénznek*, ahogy a szerződésekben megjelenik, a változás lényeges, ahogy egyáltalában ebben a meghatározásban előlépnek ellentmondásai.

Külön szakaszokban pótolni kell:

1. *A pénz mint érme.* Igen sommásan az érmeügyről. 2. Történetileg az arany és az ezüst beszerzési forrásai. Felfedezéseik stb. Termelésük története. 3. A nemes fémek és ezért a pénz értékében jelentkező változások okai; e változás hatásai az iparra és a különböző osztályokra. 4. *Mindenekelőtt*: A forgalom mennyisége az árak emelkedésére és esésére vonatkozólag. (XVI. század. XIX. század.) Emellett azonban azt is látni kell, hogyan érinti a pénzt mint mértéket a növekvő mennyiség stb. 5. A forgalomról:

* [*A kéziratban*:] meghatározásával

sebesség, szükséges mennyiség, a forgalom hatása, többé-kevésbé fejlett stb. 6. A pénz bomlasztó hatása.

(*Ezt pótolni.*) (Ebben a sajátosan gazdasági vizsgálódások.)

(Az arany és az ezüst fajsúlya, az, hogy más fémekkel összehasonlítva nagy súlyt tartalmaz relatíve kis térfogatban, az értékek világában megismétlődik úgy, hogy nagy értéket (munkaidőt) tartalmaz viszonylag kis térfogatban. A benne realizált munkaidő, csereérték az áru fajsúlya. Ez a nemes fémeket különösen alkalmassá teszi a forgalom szolgálatára (mivel jelentős adag értéket zsebben magával vihet az ember) és a felhalmozásra, mivel nagy értéket kis térben lehet biztonságba helyezni és felhalmozni. Amellett az arany [nem] változik át a felhalmozás alatt, mint a vas, az ólom stb. Marad, ami volt.)

„Ha Spanyolország soha nem birtokolta volna Mexikó és Peru bányáit, akkor soha nem lett volna szüksége Lengyelország gabonájára." (*Ravenstone* [„Thoughts on the Funding System", 20. old.].)

„Ezeknek egy a szándékuk; erejöket és hatalmokat is a fenevadnak adják... És hogy senki se vehessen, se el ne adhasson semmit, hanem csak akin a fenevad bélyege van, vagy neve, vagy nevének száma." (*Jelenések* [17, 13.; 13, 17.], *Vulgata.*[105]) „Az áruk viszonos mennyiségei, amelyeket egymásért átengednek, alkotják az áruk árát." (*Storch* [i.m., I. köt. 72. old.].) „Az ár a csereérték foka." (I.h. [73. old.])

Mint láttuk, ha az egyszerű forgalomban mint olyanban (a mozgásában vett csereértékben) az egyének egymásra való akciója tartalmát tekintve csak szükségleteik kölcsönös érdekelt kielégítése, formáját tekintve csere, egyenlőként (egyenértékként) való tételezés, akkor itt a tulajdon is még csak úgy van tételezve, mint a munka termékének elsajátítása a munka által és idegen munka termékének elsajátítása saját munka által, amennyiben a saját munka termékét idegen munka megvásárolja. Az idegen munka feletti tulajdon közvetítve van a saját munkának az egyenértéke által. A tulajdon e formája – ugyanúgy, mint a szabadság és az egyenlőség – tételezve van ebben az egyszerű viszonyban. A csereérték további fejlődése során ez átváltozik majd és végül kitűnik, hogy a saját munka terméke feletti magántulajdon azonos a munka és a tulajdon elválásával; úgyhogy a munka idegen tulajdont fog létrehozni és a tulajdon idegen munkát fog parancsnokolni.

A tőkéről szóló fejezet[106]

„A civilizáció első lépéseitől kezdve az emberek nem azáltal rögzítették munkájuk termékeinek csereértékét, hogy a *cserébe kínált termékekkel* hasonlították össze, hanem azáltal, hogy egy előnyben részesített termékkel hasonlították össze őket." (*Ganilh*, 13, 9. [II. köt. 64–65. old.])

Egyszerű csere. *A cserélők viszonyai.* Egyenlőség-, szabadság- stb.-harmóniák (Bastiat, Proudhon).

A pénznek teljes meghatározottságában pénzként való felfogását az teszi különösen nehézzé – e nehézségek elől a politikai gazdaságtan úgy próbál menekülni, hogy a pénz egyik meghatározása láttán elfelejti a másikat, és amikor az egyiket szembeszegezik vele, a másikra hivatkozik –, hogy itt egy társadalmi viszony, az egyének egy meghatározott vonatkozása egymásra, úgy jelenik meg, mint egy fém, egy kő, mint rajtuk kívüli tisztán testi dolog, amely mint ilyen a természetben készentalálható, és amelyen egyetlen formameghatározás sem különböztethető meg többé természeti létezésétől. Az arany és az ezüst nem magán- és magáért-valóan pénz. A természet éppúgy nem termel pénzt, mint ahogy nem termel váltóárfolyamot vagy bankárokat.[107] Peruban és Mexikóban az arany és az ezüst nem szolgált pénzként, habár díszként előfordult, és habár itt kialakult termelési rendszer volt található. Pénznek lenni nem természeti tulajdonsága az aranynak és az ezüstnek, és ezért a fizikus, a kémikus stb. mint ilyen előtt teljességgel ismeretlen. De a pénz közvetlenül arany és ezüst. Mértékként tekintve a pénz még mint formameghatározás dominál; még inkább érmeként, ahol ez külsőlegesen is megjelenik veretében; de a harmadik meghatározásban, azaz a kiteljesedésében, ahol mértéknek és érmének lenni csupán a pénz funkciójaként jelenik meg, minden formameghatározás eltűnt, illetve közvetlenül egybeesik a pénz fém-létével. Egyáltalán nem jelenik meg rajta, hogy a pénznek lenni meghatározás pusztán a társadalmi folyamat eredménye; ő *maga* pénz. Annál keményebben az, mivel közvetlen használati értéke az élő

egyén számára semmilyen viszonyban nem áll ezzel a szereppel, és egyáltalában benne mint a tiszta csereérték testetöltésében a csereértéktől megkülönböztetett használati érték emléke teljesen kihunyt. Ezért itt egész tisztaságában kidomborodik az alap-ellentmondás, amely a csereértékben, és a társadalom neki megfelelő termelési módjában, benne foglaltatik. Azokat a kísérleteket, amelyek úgy akarják ezt az ellentmondást megszüntetni, hogy elvonják a pénztől a fémformáját és külsőlegesen is úgy tételezik, mint a társadalomtól *tételezettet*, mint egy társadalmi viszony kifejezését, aminek a végső formája a munkapénz-forma lenne, már fentebb* bíráltuk. Most egészen világossá kellett válnia annak, hogy ez kontárkodás, amíg a csereérték bázisát megtartják, és hogy éppenséggel az az illúzió is, amely szerint a fémpénz meghamisítja a cserét, abból ered, hogy egyáltalán nem ismerik a csere természetét. Másrészt szintén világos, hogy amilyen mértékben nő az ellentét az uralkodó termelési viszonyokkal szemben és ezek maguk is erőszakosabban sürgetik az átvedlést, abban a mértékben a polémia a fémpénz vagy egyáltalában a pénz ellen irányul mint a legfrappánsabb, legellentmondásosabb és legkeményebb jelenség ellen, amelyben a rendszer kézzelfoghatóan elénk lép. A pénzzel való mindenféle mesterkedéssel akarják azután megszüntetni az ellentéteket, amelyeknek ez pusztán érzékletes jelensége. Éppúgy világos az is, hogy lehet némely forradalmi műveleteket végezni vele addig, amíg úgy látszik, hogy a pénz elleni támadás minden egyebet a régiben hagy és csak kiigazít. Akkor a zsákot ütik és a szamarat gondolják. Ám amíg a szamár nem érzi a zsákra mért ütéseket, valójában csak a zsákot találják, nem pedig a szamarat. Mihelyt érzi, a szamarat ütik, nem pedig a zsákot. Amíg a műveletek a pénz mint olyan ellen irányulnak, addig ez csak következmények elleni támadás, melyeknek okai fennmaradnak; tehát megzavarása a termelő folyamatnak, amely a szilárd alap, s megvan aztán az ereje is, hogy többé vagy kevésbé erőszakos reagálás révén ezeket mint pusztán átmeneti *zavarokat* tételezze és úr legyen rajtuk.

Másrészt a pénzviszony meghatározásában rejlik, amennyiben ez a viszony eddig a maga tisztaságában – és magasabban fejlett termelési viszonyokra való vonatkozás nélkül – ki van fejtve, hogy az egyszerűen felfogott pénzviszonyokban kihunytan jelennek meg a polgári társadalom összes immanens ellentétei, és e tekintetben megint hozzá menekülnek, a polgári demokrácia még inkább, mint a polgári közgazdászok (ezek aztán legalább annyira következetesek, hogy a csereérték és a csere még egyszerűbb meghatározásához menjenek vissza), a fennálló gazdasági viszonyok apológiája

* [*V. ö. 47–60. old.*]

céljából. Valóban, amennyiben az áru vagy a munka még csak mint csereérték, a vonatkozás pedig, mely által a különböző árukat egymásra vonatkoztatják, mint e csereértékek egymásra való cseréje, egyenlővé tételük van meghatározva, annyiban az egyének, a szubjektumok, akik között ez a folyamat végbemegy, csak egyszerűen mint cserélők vannak meghatározva. Abszolúte semmi különbség nem létezik közöttük, amennyiben a formameghatározás jön tekintetbe, ez pedig a gazdasági meghatározás, az a meghatározás, amelyben az érintkezési viszonyban állnak egymáshoz; társadalmi funkciójuknak, illetve egymáshoz való társadalmi vonatkozásuknak a mutatója. A szubjektumok mindegyike cserélő; azaz mindegyiknek az a társadalmi vonatkozása a másikhoz, ami a másiknak őhozzá. Ezért a csere szubjektumaiként vonatkozásuk az *egyenlőség* vonatkozása. Lehetetlen bármilyen különbséget vagy éppenséggel ellentétet kinyomozni köztük, még különbözőséget sem lehet. Továbbá az áruk, amelyeket cserélnek, mint csereértékek egyenértékek, vagy legalábbis azoknak számítanak (csak szubjektív tévedés történhetik a kölcsönös becslésben, és amennyiben az egyik egyén netán becsapná a másikat, ez *nem a társadalmi funkció természete révén* történnék, *amelyben* szembenállnak *egymással*, mert ez a funkció *ugyanaz*; ebben *egyenlőek*; hanem csak a természetes ravaszság, rábeszélőképesség stb., egyszóval csak az egyik egyénnek a másikkal szembeni merőben egyéni fölénye révén. A különbség természeti lenne, amelynek semmi köze nincs a viszonynak mint olyannak a természetéhez, és amelyet, ahogy a további kifejtésre tekintettel mondhatjuk, a konkurrencia stb. még gyengít is és megfoszt eredeti potenciájától). Ha a viszony tiszta formáját, a gazdasági oldalát vesszük szemügyre – az e formán kívüli tartalom itt tulajdonképpen még egészen kívül esik a gazdaságon, illetve mint a gazdaságitól megkülönböztetett természeti tartalom van tételezve, amelyről azt lehet mondani, hogy még egészen el van választva a gazdasági viszonytól, mert még közvetlenül egybeesik vele –,[108] akkor csak három mozzanat lép előtérbe, amelyek formailag meg vannak különböztetve: A viszony szubjektumai, a *cserélők*; ugyanabban a meghatározásban tételezve; a cseréjük tárgyai, csereértékek, *egyenértékek*, amelyek nemcsak egyenlők, hanem kifejezetten egyenlőknek kell lenniök és mint egyenlők vannak tételezve; végül maga a csere aktusa, a közvetítés, amely a szubjektumokat éppen mint cserélőket, egyenlőket és objektumaikat mint egyenértékeket, egyenlőket tételezi. Az egyenértékek az egyik szubjektum tárgyiasulásai mások számára; azaz ők maguk egyenlő értékűek és a csere aktusában egyenlő érvényűeknek [gleichgeltend] és egyszersmind közömböseknek [gleichgültig] bizonyulnak egymással szemben. A szubjektumok a cserében csak az egyenértékek révén vannak egymás

számára mint egyenlő érvényűek és annak a tárgyiságnak a váltása révén bizonyulnak olyanoknak, amelyben az egyik mások számára van. Minthogy csak így, mint egyenlő érvényűek, mint egyenértékek birtokosai és mint ennek az egyenértékűségnek a cserében való bizonyítói vannak egymás számára, ezért mint egyenlő érvényűek egyszersmind közömbösek egymással szemben, egyéb egyéni különbségükkel mit sem törődnek; minden egyéb egyéni sajátosságukkal szemben közömbösek. Ami mármost a csere aktusán kívüli tartalmat illeti, amely mind tételezése, mind bizonyítása a csereértékeknek, akárcsak a szubjektumoknak mint cserélőknek, ez a tartalom, amely kívül esik a gazdasági formameghatározáson, csak a következő lehet: 1. A természeti különössége az árunak, amelyet kicserélnek. 2. A cserélők különös természeti szükséglete, vagy a kettőt összefoglalva, a cserélendő áruk különböző használati értéke. Ez, a csere tartalma, amely egészen kívül van gazdasági meghatározásán, ilymódon nem hogy nem veszélyezteti az egyének társadalmi egyenlőségét, hanem természeti különbözőségüket társadalmi egyenlőségük alapjává teszi. Ha *A* egyénnek ugyanaz a szükséglete volna, mint *B* egyénnek, és munkáját ugyanabban a tárgyban realizálta volna, mint *B* egyén, akkor nem is volna semmi vonatkozás közöttük, nem volnának különböző egyének a termelésük oldaláról tekintve. Mindkettőnek szükséglete az, hogy lélegezzék; mindkettő számára létezik a levegő mint atmoszféra; ez nem hozza őket társadalmi kontaktusba; mint lélegző egyének csak természeti testekként állnak vonatkozásban egymással, nem személyekként. Szükségletük és termelésük különbözősége ad csak indítékot a cserére és a benne való társadalmi egyenlővételükre; ezért ez a természeti különbözőség az előfeltétele társadalmi egyenlőségüknek a csere aktusában és egyáltalában ennek a vonatkozásnak, amelybe mint termelő egyének lépnek egymással. E természeti különbözőség szerint tekintve *A* egyén mint egy használati érték birtokosa van *B* számára, és *B* mint egy használati érték birtokosa *A* számára. Erről az oldalról a természeti különbözőség megint kölcsönösen az egyenlőség viszonyába helyezi őket. Eszerint azonban nem közömbösek egymással szemben, hanem integrálódnak, szükségük van egymásra, úgyhogy *B* egyén az áruban objektiváltként szükséglet *A* egyén számára és vice versa*; úgyhogy nemcsak egyenlő vonatkozásban, hanem társadalmi vonatkozásban is állnak egymással. Ez még nem minden. Hogy az egyiknek ezt a szükségletét a másiknak a termékével és vice versa ki lehet elégíteni, és hogy az egyik képes a másik szükségletének tárgyát megtermelni és mindegyik úgy áll szemben a másikkal, mint a

* [megfordítva]

másik szükséglete objektumának tulajdonosa, ez azt bizonyítja, hogy mindegyik mint *ember* túlnyúl a saját különös szükségletén stb., és hogy mint emberek viszonyulnak egymáshoz; hogy közösségi nembeli lényegük valamennyiük előtt tudott dolog. Egyébként nem fordul elő, hogy elefántok tigrisek számára vagy állatok más állatok számára termelnek. Például. Egy méhraj alapjában véve csak egy méhet alkot, és valamennyien ugyanazt termelik. Továbbá. Amennyiben mármost az egyéneknek és áruiknak ez a természeti különbözősége (termékek, munka stb. itt még egyáltalán nem különbözőek;[109] hanem csak áruknak vagy, ahogy Bastiat úr Say nyomán akarja, *szolgálatoknak* a formájában léteznek;[110] Bastiat azt képzeli, azzal, hogy a csereérték gazdasági meghatározását annak természeti tartalmára, árura vagy szolgálatra redukálja – tehát képtelen a csereértéknek mint olyannak a gazdasági viszonyát rögzíteni –, nagy haladást tett az angol iskola klasszikus gazdászaival szemben, akik képesek a termelési viszonyokat olyanokként való meghatározottságukban, tiszta formájukban rögzíteni) az indíték ezeknek az egyéneknek az integrálódásához, cserélőkként való társadalmi vonatkozásukhoz, amelyben egyenlőknek *előfeltételeződnek* és *bizonyulnak*, annyiban az egyenlőség meghatározásához még a *szabadságé* járul. Habár *A* egyén szükségletet érez *B* egyén áruja iránt, nem keríti hatalmába erőszakkal, sem vice versa, hanem kölcsönösen elismerik egymást tulajdonosoknak, olyan személyeknek, akiknek akarata áthatja áruikat. Eszerint itt először is bekerül a személy jogi mozzanata és a szabadságé, amennyiben ez benne foglaltatik. Egyik sem keríti hatalmába a másiknak a tulajdonát erőszakkal. Mindegyik önként idegeníti el azt. De ez nem minden: *A* egyén csak annyiban és azért szolgálja *B* egyén szükségletét az *a* áru révén, amennyiben és mert *B* egyén *A* egyén szükségletét szolgálja a *b* áru révén és vice versa. Mindegyik azért szolgál a másiknak, hogy önmagának szolgáljon; mindegyik kölcsönösen mint a maga eszközével szolgálja ki magát a másikkal. Mindkét egyén tudatában megvan most mind a kettő: 1. hogy mindegyik csak annyiban éri el célját, amennyiben a másiknak eszközül szolgál; 2. hogy mindegyik csak mint öncél (magáért-való-lét) lesz eszköz a másik számára (másért-való-lét); 3. hogy a kölcsönösség, amely szerint mindegyik egyszerre eszköz és cél, éspedig csak annyiban éri el célját, amennyiben eszközzé válik, és csak annyiban válik eszközzé, amennyiben magát mint öncélt tételezi, hogy tehát mindegyik magát mint másért-való-létet tételezi, amennyiben ő magáért-való-lét, és a másik magát mint érte-való-létet, amennyiben ő magáért-való-lét – hogy ez a kölcsönösség szükségszerű tény, amelyet a csere természeti feltételeként előfeltételeznek, hogy azonban ez mint olyan a csere mindkét szubjektumának közömbös és csak annyiban

érdeke ez a kölcsönösség, amennyiben kielégíti az ő érdekét mint a másikét kizárót, arra való vonatkozás nélkül. Ez azt jelenti, hogy a közösségi érdeket, amely az összaktus indítékaként jelenik meg, mint tényt mindkét részről elismerik ugyan, de mint ilyen a közösségi érdek nem indíték, hanem úgyszólván csak a háta mögött halad az önmagukba reflektált különérdekeknek, a másik érdekével ellentétben álló egyes érdeknek. Erről az utóbbi oldalról az egyénnek legfeljebb még az a vigasztaló tudata lehet, hogy az ő ellentétes egyes érdekének a kielégítése éppen a megszüntetett ellentétnek, a társadalmi általános érdeknek a megvalósulása. Magánál a csere aktusánál fogva van az egyén, mindegyikük, úgy magába reflektálva, mint ezen aktus kizárólagos és uralkodó (meghatározó) szubjektuma. Ezzel tehát tételezve van az egyén teljes szabadsága: önkéntes tranzakció; egyik részről sincs erőszak; magának eszközként vagy szolgálóként tételezése csupán mint eszköz arra, hogy magát öncélként, uralkodóként és túlnyúlóként tételezze; végül az önző érdek, amely nem valami felette állót valósít meg; a másikról is elismerik és tudják, hogy ugyanúgy a maga önző érdekét valósítja meg, úgyhogy mind a kettő tudja, hogy a közösségi érdek éppen csak az önző érdek cseréjének kétoldalúságában, sokoldalúságában és a különböző oldalakon való önállósulásában van. Az általános érdek éppen az önző érdekek általánossága. Tehát a gazdasági forma, a csere, minden oldal felé a szubjektumok egyenlőségét tételezi, ezzel szemben a tartalom, az anyag – mind az egyéni, mind a tárgyi –, amely a cserére ösztökél, a *szabadságot*. Az egyenlőséget és a szabadságot tehát nemcsak tiszteletben tartják a cserében, amely csereértékeken nyugszik, hanem a csereértékek cseréje a termelő, reális bázisa minden *egyenlőségnek* és *szabadságnak*. Mint tiszta eszmék ezek pusztán eszményített kifejezései a cserének; jogi, politikai, társadalmi vonatkozásokban kifejtve nem egyebek, mint ez a bázis más hatványon. Ez történelmileg is igazolódott. Az egyenlőség és szabadság ebben a kiterjedésben éppen az ellenkezője az antik szabadságnak és egyenlőségnek, amelynek a kifejlett csereérték éppenséggel nem volt az alapzata, hanem éppen annak kifejlődésén ment tönkre. Ez az egyenlőség és szabadság olyan termelési viszonyokat előfeltételez, amelyek az ókorban még nem realizálódtak; a középkorban sem. Közvetlen kényszermunka az alapzata az ókornak; a közösség ezen nyugszik mint létező aljzaton; a munka maga mint kiváltság, mint még elkülönülésében érvényesülő, nem mint általános csereértékeket termelő, az alapzata a középkornak. [Ebben a kiterjedésben] a munka nem kényszermunka; sem nem valami közösre mint magasabbra való tekintettel megy végbe (céhek), mint a második esetben.

Mármost helyes ugyan, hogy a cserélők [vonatkozása] az indítékok, azaz

a természeti – a gazdasági folyamaton kívül eső – indítékok oldaláról szintén bizonyos kényszeren nyugszik; de ez egyfelől maga is csak a másiknak a közömbössége az én szükségletemmel mint olyannal szemben, az én természeti egyéniségemmel szemben, tehát az ő egyenlősége velem és szabadsága, amely azonban éppúgy előfeltétele az enyémnek; másfelől amennyiben engem meghatároznak, kényszerítenek szükségleteim, úgy csak a saját természetem, amely szükségleteknek és törekvéseknek az egésze, tesz erőszakot rajtam, nem idegen valami (vagy az én *érdekem* általános, reflektált formában tételezve). De hiszen éppen ez az oldal is az, amely által én a másikon kényszert alkalmazok, őt a csererendszerbe hajtom.

A római jogban a *servust** ezért helyesen határozzák meg mint olyat, aki nem szerezhet magának csere révén (lásd *Institutiones*[111]). Ezért éppúgy világos, hogy ez a *jog*, jóllehet olyan társadalmi állapotnak felel meg, amelyben a csere semmiképpen sem volt kifejlett, mégis, mivel meghatározott körben kifejlett volt, kifejthette a *jogi személynek, éppen a csere egyénének a meghatározásait*, és ilymódon anticipálnia kellett a jogot (az alapvető meghatározások tekintetében) az ipari társadalom számára, mindenekelőtt azonban a középkorral szemben kellett érvényre juttatni mint a feltörő polgári társadalom jogát. A római jognak maga a fejlődése azonban teljesen egybeesik a római közösség felbomlásával is.

Minthogy a pénz csak a csereérték realizálása, és a csereértékek rendszere csak fejlett pénzrendszerben realizálódott vagy megfordítva, ezért a pénzrendszer valóban csak a szabadság és egyenlőség e rendszerének realizálódása lehet. Mint mérték adja csak a pénz az egyenértéknek a meghatározott kifejezést, teszi csak egyenértékké forma szerint is. A forgalomban előlép ugyan még egy formabeli különbség: a két cserélő a megkülönböztetett meghatározásokban, mint vevő és eladó jelenik meg; a csereérték egyszer mint általános jelenik meg a pénz formájában, aztán mint különös a természetes áruban, amelynek most ára van; de először is ezek a meghatározások váltakoznak; maga a forgalom nem egyenlőtlennététel, hanem csak egyenlővététel, a csak vélt különbség megszüntetése. Az egyenlőtlenség merőben formális csak. Végül magában a pénzben, amely forog, úgyhogy hol az egyik kézben, hol a másikban jelenik meg és közömbös ezzel a megjelenéssel szemben, az egyenlőség immár dologilag tételeződik. Mindenki mint a pénz birtokosa jelenik meg a másikkal szemben, sőt mint pénz, amennyiben a csere folyamatát tekintjük. Ezért a közömbösség és egyenlőérvényűség kifejezetten megvan a dolog formájában. A különös természeti különbözőség,

* [*rabszolgát*]

amely benne rejlett az áruban, kihunyt és a forgalom révén folyton kihuny. Egy munkás, aki 3 sh.-ért árut vásárol, az eladó számára ugyanabban a funkcióban, ugyanabban az egyenlőségben jelenik meg – 3 sh. formájában –, mint a király, aki ezt teszi. Minden különbség kihunyt közöttük. Az eladó qua* olyan csak egy 3 sh. árú áru birtokosaként jelenik meg, úgyhogy ketten tökéletesen egyenlők; csakhogy a 3 sh. egyszer ezüstben, másszor cukorban stb. létezik. A pénz harmadik formájában úgy tűnhetnék, mintha egy különböző meghatározás kerülne be a folyamat szubjektumai közé. De amennyiben a pénz itt mint a szerződések anyaga, általános áruja jelenik meg, éppenséggel kihunyt minden különbség szerződő** és szerződő között. Amennyiben a pénz felhalmozás tárgyává válik, úgy látszik, mintha a szubjektum itt csak pénzt, a gazdagság általános formáját, vonna el a forgalomból, amennyiben nem von el belőle ugyanilyen árú árukat. Ha tehát az egyik egyén felhalmoz, a másik nem, akkor ezt egyik sem a másik rovására teszi. Az egyik a reális gazdagságot élvezi, a másik a gazdagság általános formáját veszi birtokba. Ha az egyik elszegényedik, a másik meggazdagodik, ez az ő szabad akaratuk és semmiképpen sem a gazdasági viszonyból ered, magából a gazdasági vonatkozásból, amelybe helyezték őket egymáshoz. Még az örökség és a hasonló jogi viszonyok, amelyek így keletkező egyenlőtlenségeket megörökítenek, sem csorbítják ezt a természetes szabadságot és egyenlőséget. Ha *A* egyén eredeti viszonya nem áll ellentmondásban ezzel a rendszerrel, akkor ez az ellentmondás bizonyosan nem idézhető elő azáltal, hogy *B* egyén az *A* egyén helyébe lép, megörökíti őt. Ez éppenséggel a társadalmi meghatározásnak a természetes élethatáron túl való érvényrejuttatása: megszilárdítása ennek a meghatározásnak a természet véletlen hatásával szemben, amelynek behatása mint olyan éppenséggel az egyén szabadságának megszüntetése volna. Azonkívül, minthogy az egyén ebben a viszonyban csak a pénz egyéniesülése, ezért mint ilyen éppúgy halhatatlan, mint a pénz, és örökösök általi képviselete éppenséggel ennek a meghatározásnak a keresztülvitele.

Ha ezt a felfogásmódot nem történelmi jelentőségében emelik ki, hanem mint cáfolatot szegezik szembe a fejlettebb gazdasági viszonyokkal, amelyekben az egyének már nem pusztán mint cserélők vagy vevők és eladók lépnek elő, hanem meghatározott viszonyokban egymáshoz, és már nincsenek mind ugyanabban a meghatározottságban tételezve, akkor ez ugyanolyan, mintha azt akarnók állítani, hogy a természeti testek között

* [mint]
** [*A kéziratban*:] szerződések

nem létezik különbség, még kevésbé ellentét és ellentmondás, azért, mert pl. a nehézség meghatározásában felfogva valamennyi nehéz és ennélfogva egyenlő; vagy egyenlő azért, mert valamennyien a tér három dimenzióját foglalják el. Magát a csereértéket itt szintén egyszerű meghatározottságában rögzítik fejlettebb ellentétes formáival szemben. A tudomány menetében tekintve ezek az elvont meghatározások éppen az elsőknek és leggyatrábbaknak jelennek meg; ahogy részben történelmileg is előfordulnak; a fejlettebb mint a későbbi jelenik meg. A meglevő polgári társadalom egészében ez az árakként és forgalmukként stb. való tételezés mint a felszíni folyamat jelenik meg, amely alatt azonban a mélyben egészen más folyamatok mennek végbe, melyekben az egyéneknek ez a látszólagos egyenlősége és szabadsága eltűnik. Egyrészt megfeledkeznek arról, hogy a csereértéknek mint a termelési rendszer egésze objektív alapzatának *előfeltételezése* már eleve magában foglalja az egyén számára azt a kényszert, hogy közvetlen terméke nem számára való termék, hanem csak a társadalmi folyamatban *lesz* ilyen és ezt az általános és mégis külsőleges formát *kell* öltenie; hogy az egyénnek már csak mint csereértéket termelőnek van létezése, tehát már benne foglaltatik természetes létezésének egész tagadása; tehát egészen a társadalom határozza meg az egyént; hogy továbbá ez előfeltételezi a munka megosztását stb., amelyben az egyén már más viszonyok közé van helyezve, mint a pusztán *cserélőkéi* stb. Hogy tehát az előfeltételezés nemcsak hogy semmiképpen sem akár az egyénnek az akaratából, akár a közvetlen természetéből eredő, hanem *történelmi*, és hogy az egyént már a társadalom által *meghatározottnak* tételezi. Másrészt megfeledkeznek arról, hogy a magasabb formák, amelyekben most a csere [tételeződik], vagy a termelési vonatkozások, amelyek a cserében realizálódnak, semmiképpen sem állnak meg ennél az egyszerű meghatározottságnál, amelyben a legfőbb különbség, amelyhez eljut, formai és ezért közömbös. Végül nem látják, hogy már a csereérték és a pénz egyszerű meghatározásában rejtve benne foglaltatik a munkabér és tőke stb. ellentéte. Ez az egész bölcsesség tehát arra lyukad ki, hogy megállnak a legegyszerűbb gazdasági viszonyoknál, amelyek önállóan felfogva merő absztrakciók; amelyeket azonban a valóságban éppen a legmélyebb ellentétek közvetítenek, és amelyek csak egy oldalt ábrázolnak, amelyben ezeknek az ellentéteknek a kifejezése elmosódott.

Másrészt éppúgy megmutatkozik a szocialisták bárgyúsága (nevezetesen a franciáké, akik azt akarják kimutatni, hogy a szocializmus a *polgári* társadalom eszméinek realizálása, amelyeket a francia forradalom mondott ki), akik azt demonstrálják, hogy a csere, a csereérték stb. *eredetileg* (az

időben) vagy *fogalmuk* szerint (adekvát formájukban) mindenki szabadságának és egyenlőségének rendszerét alkotják, de a pénz, a tőke stb. meghamisította őket. Vagy azt is, hogy a történelem eddig még elhibázott kísérleteket tett arra, hogy ezeket az igazságuknak megfelelő módon keresztülvigye, és hogy ők, mint pl. Proudhon, most felfedezték az igazi receptet, melynek e viszonyok valódi történetét kell hamis történetük helyére állítania. Azt kell nekik felelnünk, hogy a csereérték vagy közelebbről a pénzrendszer valójában az egyenlőség és szabadság rendszere, és hogy ami a rendszer közelebbi fejlődésében zavaróan lép fel velük szemben, azok a rendszerben immanens zavarok, az éppen az *egyenlőség és szabadság* megvalósulása, amelyről kiderül, hogy egyenlőtlenség és szabadságnélküliség. Éppoly jámbor, mint ostoba kívánság az, hogy a csereérték ne fejlődjék tőkévé vagy a csereértéket termelő munka ne fejlődjék bérmunkává. Ami ezeket az urakat a polgári apologétáktól megkülönbözteti, az egyfelől az, hogy érzik az ellentmondásokat, amelyeket a rendszer magában foglal; másfelől az az utopizmus, hogy nem értik meg a szükségszerű különbséget a polgári társadalom reális és ideális alakja között és ezért abba a fölösleges vállalkozásba akarnak kezdeni, hogy ismét realizálják magát az eszmei kifejezést, hiszen az valójában csak ennek a realitásnak a képmása. Az az ízetlen bizonygatás mármost, amely ezekkel a szocialistákkal szemben a lezüllött legújabb gazdaságtan részéről történik (klasszikus képviselőjének, ami az ízetlenséget, a dialektika affektálását, a szolid felfuvalkodottságot, a bárgyún önelégült közhelyet és a történelmi folyamatok felfogására való teljes képtelenséget illeti, *Frédéric Bastiat* tekinthető, mert az amerikai *Carey* legalább a meghatározott amerikai viszonyokat juttatja érvényre az európaiakkal szemben), *amely kimutatja*, hogy a gazdasági viszonyok mindenütt *ugyanazokat* az egyszerű meghatározásokat fejezik ki, és ezért mindenütt csereértékek egyszerűen meghatározott cseréjének egyenlőségét és szabadságát mutatja ki, ez a bizonygatás merőben gyermeteg elvonatkoztatásra redukálódik. Például tőke és kamat viszonyát csereértékek cseréjére redukálja. Tehát miután először az empíriából átvették azt, hogy a csereérték nemcsak ebben az egyszerű meghatározottságban, hanem a tőke ettől lényegileg különböző meghatározottságában is létezik, a tőkét megint a csereérték egyszerű fogalmára redukálják, és a kamatot, amely most a tőkének mint olyannak egy meghatározott viszonyát fejezi ki, ugyancsak meghatározottságából kiszakítva, csereértékkel egyenlőnek tételezik, elvonatkoztatnak az egész viszonytól annak sajátos meghatározottságában és visszatérnek az áru árura való cseréjének kifejletlen viszonyához. Amennyiben absztrahálok attól, ami egy konkrétumot az absztraktumától meg-

különböztet, ez természetesen az absztraktum és semmi attól megkülönböztetett. *Eszerint valamennyi gazdasági kategória csupán más és más név mindig ugyanarra a viszonyra, és ez a reális különbségek felfogására való durva képtelenség képviselné azután a tiszta common sense-t* mint olyat. Bastiat úr „gazdasági harmóniái" azután alapjában véve arra lyukadnak ki, hogy egyetlenegy gazdasági viszony létezik, mely különböző neveket ölt, vagy hogy csak névleg áll fenn különbözőség.* A redukálás még azt a legalább formális tudományosságot sem tartja be, hogy mindent egy valóságos gazdasági viszonyra redukáljon, elejtve azt a különbséget, amely a fejlődést teszi, hanem hol ezt, hol azt az oldalt ejti el, hogy hol erről, hol arról az oldalról kihozza az azonosságot. Például a munkabér fizetség olyan szolgálatért, amelyet egy egyén a másiknak tesz. (A gazdasági formát mint olyant, ahogy már fentebb megjegyeztük, itt elejti.) A profit szintén fizetség olyan szolgálatért, amelyet egy egyén a másiknak tesz. Tehát munkabér és profit azonosak, és elsősorban a nyelv eltévelyedése az, hogy az egyik fizetséget munkabérnek, a másikat profitnak nevezik. De itt van most a profit és a kamat. A profitban a szolgálat fizetsége véletleneknek van kitéve; a kamatban rögzítve van. Minthogy tehát a munkabérben relativement parlant** a fizetség rögzítve van***, míg a profitban, ellentétben a munkával, véletleneknek van kitéve°, ezért a kamat és a profit viszonya ugyanaz, mint a munkabér és a profit viszonya, ami, mint láttuk, egyenértékek cseréje egymásra. Az ellenfelek aztán ezt az ízetlenséget (amely azáltal az, hogy azoktól a gazdasági viszonyoktól, amelyekben az ellentét ki van fejezve, visszatér azokhoz, amelyekben még pusztán rejtett és el van tussolva) szaván fogják és kimutatják, hogy pl. a tőkénél és kamatnál nem egyszerű csere történik, mivel a tőkét nem egyenértékkel pótolják, hanem miután a birtokos az egyenértéket kamatok formájában hússzor megette, még mindig megkapja tőke formájában és megint kicserélheti 20 új egyenértékre.[112] Ezért van azután a sivár vita, melyben az egyik azt állítja, hogy a fejlett és a fejletlen csereérték között nincs különbség, a többi pedig azt, hogy sajnos van különbség, de méltányosság szerint nem volna szabad lennie.

* [*józan észt*]
** [viszonylagosan szólva]
*** [*A kéziratban*:] véletleneknek van kitéve
° [*A kéziratban*:] rögzítve van

Tőke. *Értékösszeg.* – Földtulajdon és tőke. – A tőke a forgalomból ered. A csereérték tartalma. – Kereskedelmi tőke, pénztőke és pénzkamat. – A forgalom előfeltételez más folyamatot. Mozgás előfeltételezett végpontok között.

A *pénz mint tőke* olyan meghatározása a pénznek, amely túlmegy pénzként való egyszerű meghatározásán. Magasabb realizálódásnak tekinthető; mint ahogy azt lehet mondani, hogy a majom az emberben fejlődik ki. De azután az alsóbb forma mint a túlnyúló szubjektum a magasabb fölé van helyezve. Mindenesetre a *pénz mint tőke* különbözik a *pénztől mint pénztől.* Az új meghatározást ki kell fejteni. Másrészt a *tőke mint pénz* úgy tűnik, mint a tőke visszatérése egy alsóbb formába. Ez azonban csupán a tőke tételezése egy olyan különösségben, amely mint nem-tőke már előtte létezik és egyike előfeltételeinek. A pénz valamennyi későbbi viszonyban újra előfordul; de akkor már éppenséggel nem mint puszta pénz funkcionál. Ha, mint itt, mindenekelőtt arról van szó, hogy egészen pénzpiacként való totalitásáig kövessük, az egyéb fejlődést előfeltételezzük és alkalmilag be kell számítanunk. Így pl. itt a tőke általános meghatározását, mielőtt továbbmennénk pénzként való különösségéhez.

Ha azt mondom, mint pl. Say,[113] hogy a tőke *értékek összege,* akkor semmi egyebet nem mondok, mint hogy a *tőke = csereérték.* Értékek minden összege egy csereérték, és minden csereérték értékek összege. Egyszerű összeadással nem juthatok el a csereértéktől a tőkéhez. A pénz puszta felhalmozásában, mint láttuk, még nincs tételezve a tőkésítés viszonya.

Az úgynevezett kiskereskedelem, a polgári élet mindennapi érintkezése, ahogy termelők és fogyasztók között közvetlenül végbemegy, a kiskereskedelem, melyben a cél az egyik oldalon áru cseréje pénzre, a másikon pénz cseréje árura, egyéni szükségletek kielégítése végett – ez a mozgás, amely a polgári világ felszínén megy végbe, az egyetlen, amelyben a csereértékek mozgása, forgalmuk tisztán megy végbe. Egy munkás, aki egy cipó kenyeret vásárol, és egy milliomos, aki ezt vásárol, ebben az aktusban csak mint egyszerű vevők jelennek meg, ahogy a szatócs velük szemben csak mint eladó jelenik meg. Minden más meghatározás kihunyt ebben az aktusban. Vásárlásaik *tartalma,* akárcsak *terjedelmük,* teljesen közömbösnek jelenik meg ezzel a formameghatározással szemben.

Ha az elméletben az érték fogalma megelőzi a tőke fogalmát, másrészt azonban tiszta kifejlődéséhez megint a tőkére alapozott termelési módot tételez fel, úgy a gyakorlatban ugyanez történik. A közgazdászok ezért szükségképpen is a tőkét az értékek teremtőjének, forrásának tekintik, ahogy más-

részt a tőke képzéséhez értékeket előfeltételeznek és magát a tőkét csak értékek meghatározott funkcióban levő összegének ábrázolják. Az értéknek a maga tisztaságában és általánosságában való létezése olyan termelési módot előfeltételez, amelyben az egyes termék már nem ilyen egyáltalában a termelő és még kevésbé az egyes munkás számára, a forgalom általi realizálás nélkül pedig semmi. Annak a számára, aki egy rőf karton végtelenül kis részét állítja elő, nem formális meghatározás, hogy ez érték, csereérték. Ha nem csereértéket, pénzt állított elő, akkor egyáltalában semmit nem állított elő. Magának ennek az értékmeghatározásnak tehát előfeltétele a társadalmi termelési mód egy adott történelmi foka és maga is egy ezzel adott, tehát történelmi viszony.

Másrészt az értékmeghatározásnak egyes mozzanatai a társadalom történelmi termelési folyamatának korábbi fokain kifejlődnek és e folyamat eredményeként jelennek meg.

Ezért a polgári társadalom rendszerén belül az értékre közvetlenül a tőke következik. *A történelemben más rendszerek megelőzik*, amelyek a tökéletlenebb értékfejlődés anyagi alapzatát alkotják. Ahogy a csereérték itt csak mellékszerepet játszik a használati érték mellett, nem a tőke, hanem a földtulajdonviszony jelenik meg mint reális bázisa. A modern földtulajdon ellenben a tőke előfeltételezése nélkül egyáltalán nem érthető meg, mert nem létezhetik, és történelmileg valójában úgy jelenik meg, mint a földtulajdon megelőző történelmi alakjának egy a tőke által előidézett, magához adekváttá tételezett formája. Éppen a földtulajdon fejlődésében, amelyben ezért a tőke fokozatos győzelme és kialakulása tanulmányozható, rejlik az, amiért Ricardo, a modern kor közgazdásza nagy történelmi érzékkel szemügyre vette a tőke, bérmunka és földjáradék viszonyait a földtulajdon határain belül, hogy ezeket sajátos formájukban rögzítse. Az ipari tőkésnek a földtulajdonoshoz való viszonya mint a földtulajdonon kívül levő vonatkozás jelenik meg. De a modern bérlőnek a földjáradékoshoz való viszonyaként úgy jelenik meg, mint magának a földtulajdonnak immanens viszonya, a földtulajdon pedig csak a tőkére való vonatkozásában jelenik már meg létezőnek tételezve. A földtulajdon története, mely a feudális landlordnak földjáradékossá, az örökös jószágán félig-meddig adóztatott és gyakran nem-szabad hűbéres bérlőnek modern bérlővé és a földhöz kötött letelepített jobbágynak és robotosnak mezőgazdasági napszámossá való fokozatos átváltozását mutatná ki, valójában a modern tőke kialakulásának története lenne. Magában foglalná a városi tőkéhez, kereskedelemhez stb. való vonatkozást. Itt azonban a létrejött, a saját alapzatán mozgó polgári társadalommal van dolgunk.

A tőke eleinte a forgalomból ered, mégpedig a pénzből mint kiindulópontjából. Láttuk,* hogy a forgalomba bekerülő és egyszersmind abból magába visszatérő pénz az utolsó forma**, amelyben a pénz megszünteti magát. Egyszersmind ez a tőke első fogalma és első megjelenési formája. A pénz tagadta magát mint pusztán a forgalomban felolvadót; de éppúgy tagadta magát mint vele önállóan szembelépőt. Ez a tagadás összefoglalva, pozitív meghatározásaiban, tartalmazza a tőke első elemeit. A pénz az első forma, amelyben a tőke mint olyan megjelenik. *P–Á–Á–P*; hogy a pénzt árura és az árut pénzre cserélik, *az eladásért való vételnek ez a mozgása, amely a kereskedelem formameghatározását alkotja, a tőke mint kereskedelmi tőke*, a gazdasági fejlődés legkorábbi állapotaiban is megtalálható; az első mozgás, amelyben a csereérték mint olyan a tartalmat képezi, nemcsak forma, hanem a saját tartalma. A mozgás végbemehet olyan népeken belül és olyan népek között, amelyek termelése számára a csereérték még semmiképpen sem vált előfeltétellé. A mozgás a közvetlen felhasználásra szánt termelésüknek csak a többletét ragadja meg és csak határukon megy végbe. Ahogy a zsidók a régi lengyel vagy egyáltalában a középkori társadalmon belül, úgy egész kereskedőnépek is, mint az ókorban, majd később a lombardok, elfoglalhatják ezt a helyzetet olyan népek között, melyeknek termelési módja még nem szabta meg a csereértéket mint alapvető előfeltételt. A kereskedelmi tőke pusztán forgótőke, és a forgótőke az első formája a kereskedelmi tőkének; ebben a tőke *még semmiképpen sem vált a termelés alapzatává*. Egy továbbfejlődött forma *a pénztőke és a pénzkamat*, uzsora, melynek önálló fellépése szintén egy korábbi fokhoz tartozik. Végül az *Á–P–P–Á* forma, amelyben a pénz és egyáltalában a forgalom úgy jelenik meg, mint puszta eszköz a *forgó áru* számára, amely a maga részéről megint kilép a forgalomból és közvetlenül kielégíti a szükségletet, ez a forma maga is az előfeltétele a kereskedelmi tőke ezen eredeti megjelenésének. Az előfeltételek úgy jelennek meg, hogy különböző népekre vannak elosztva, vagy hogy a társadalmon belül a kereskedelmi tőkét mint olyant ez a merőben a fogyasztásra irányuló forgalom szabja meg. Másrészt a *forgó áru*, az az áru, amely csak azáltal realizálódik, hogy egy másik áru formáját ölti, amely kilép a forgalomból és közvetlen szükségleteket szolgál, szintén első formája a tőkének, amely lényegében *árutőke*.

Másrészt éppúgy világos, hogy a csereértékek egyszerű mozgása, ahogy az a tiszta forgalomban megvan, sohasem realizálhat tőkét. A pénznek a for-

* [*V. ö. 141–142. old.*]

** [*A kéziratban*:] követelmény

galomból való elvonásához és felhalmozásához vezethet, de mihelyt a pénz megint a forgalomba lép, egy sor cserefolyamatra oldódik fel olyan árukkal, amelyeket elfogyasztanak, ennélfogva veszendőbe megy, mihelyt vásárlóereje kimerült. Éppúgy az az áru, amely a pénz közvetítésével árura cserélődött, kilép a forgalomból, hogy elfogyasszák, megsemmisítsék. Ha azonban a pénzben a forgalommal szemben önállósítják, akkor már csak a gazdagság szubsztancianélküli általános formáját testesíti meg. Minthogy egyenértékeket cserélnek ki egymásra, a gazdagság pénzként rögzített formája eltűnik, mihelyt árura, az áruban meglevő használati érték pedig, mihelyt pénzre kicserélik. A csere egyszerű aktusa révén csak az történhet, hogy mindegyik veszendőbe megy meghatározásában a másikkal szemben, mihelyt realizálódik benne. Egyik sem tarthatja fenn magát meghatározásában azáltal, hogy átmegy a másikba. Ezért a polgári közgazdászok szofisztikájával szemben, akik azzal szépítgetik a tőkét, hogy a tiszta cserére akarják redukálni, megfordítva azt az éppoly szofisztikus, de velük szemben jogos követelést állították fel,[114] hogy a tőkét *valóban* redukálják tiszta cserére, ami által mint hatalom eltűnnék, és akár az áru formájában, akár a pénz formájában megsemmisülne.*

A folyamatnak a két pontról, pénz vagy áru, való megismétlése nincs tételezve magának a cserének a feltételeiben. Az aktus csak addig ismételhető, amíg be nincs végezve, azaz amíg a csereérték összegéig meg nem történt a csere. Nem gyulladhat ki önmagán újra. *A forgalom ezért nem hordozza önmagában az önmegújítás elvét. Az önmegújítás mozzanatai előfeltételezve vannak számára*, nem ő maga tételezi őket. Mindig újra és kívülről árukat kell a forgalomba dobni, ahogy fűtőanyagot dobnak a tűzre. Különben közömbösségben huny ki. A forgalom kihunyna a pénzben mint közömbös eredmény, amely, amennyiben nem állna többé vonatkozásban árukra, árakra, forgalomra, nem lenne többé pénz, nem fejezne ki termelési viszonyt; már csak fém-létezése maradna meg belőle, gazdasági létezése azonban megsemmisülne. A forgalom, amely tehát mint a közvetlenül meglevő jelenik meg a polgári társadalom felszínén, csak annyiban van, amennyiben állandóan közvetítik. Önmagában tekintve a forgalom előfeltételezett végpontok közvetítése. De a forgalom nem tételezi ezeket a végpontokat. Tehát nemcsak mindegyik mozzanatában, hanem mint a közvetítés egészének, mint totális folyamatnak magának is közvetítve kell

* Ahogy a *pénzben* a csereérték, azaz az áruk valamennyi vonatkozása csereértékként, dologként jelenik meg, úgy a *tőkében* a csereértékeket létrehozó tevékenységnek, a *munkának* valamennyi meghatározása jelenik meg így.

lennie. Közvetlen léte ezért merő látszat. *A forgalom egy mögötte végbemenő folyamat jelensége.* Most tagadva van mindegyik mozzanatában – mint áru – mint pénz – és mint a kettő vonatkozása, mint a kettő egyszerű cseréje és forgalma. Ha eredetileg a társadalmi termelés aktusa csereértékek tételezéseként, ez pedig további fejlődésében forgalomként jelent meg – a csereértékek teljesen kifejlett mozgásaként egymással szemben –, most maga a forgalom visszatér a csereértéket tételező vagy termelő tevékenységbe. Úgy tér vissza abba, mint alapjába. Előfeltételei áruk (akár a különös formában, akár a pénz általános formájában), amelyek egy meghatározott munkaidő megvalósulásai és, mint ilyenek, értékek; tehát előfeltételük mind az, hogy a munka árukat termel, mind az, hogy mint csereértékeket termelik őket. Ez a forgalom kiindulópontja, és a saját mozgása által a forgalom visszatér a csereértékeket létrehozó termelésbe mint eredményébe. Tehát megint a kiindulóponthoz, a csereértékeket tételező, létrehozó *termeléshez* érkeztünk, de ezúttal úgy, hogy *ez a forgalmat mint fejlett mozzanatot előfeltételezi* és mint állandó folyamat jelenik meg, amely a forgalmat tételezi és belőle állandóan visszatér magába, hogy újra tételezze a forgalmat. A csereértéket tételező mozgás itt tehát most sokkal bonyolultabb formában jelenik meg, mivel már nemcsak az előfeltételezett csereértékek mozgását, illetve e csereértékeket formálisan mint árakat tételezi, hanem egyszersmind mint előfeltételeket létrehozza, előállítja. Maga a termelés itt többé nem eredményei előtt meglevő, azaz előfeltételezett; hanem úgy jelenik meg, mint ami ezeket az eredményeket egyszersmind maga idézi elő; de többé nem úgy idézi elő őket, mint az első fokon, mint ami pusztán forgalomhoz vezet, hanem egyszersmind mint ami folyamatában feltételezi a forgalmat, a fejlett forgalmat. (A forgalom alapjában véve csak abban a formális folyamatban áll, hogy a csereértéket egyszer az áru meghatározásában, másszor a pénz meghatározásában tételezik.)

Átmenet a forgalomból a tőkés termelésbe. – A tőke tárgyiasult munka stb. – Értékösszeg értékek termelésére.

Ez a mozgás különböző alakokban jelenik meg, mind történelmileg az értéktermelő munkához vezetően, mind másrészt magának a polgári, azaz a csereértéket tételező termelésnek a rendszerén belül. Fél- vagy egészbarbár népeknél először a kereskedést űző népek lépnek közbe, vagy pedig a törzsek, melyeknek termelése természetesen különböző, kontaktusba kerülnek egymással és kicserélik fölöslegüket. Az első eset a klasszikusabb forma.

Maradjunk tehát ennél. A fölösleg kicserélése cserét és csereértéket tételező érintkezés. De pusztán a fölöslegre terjed ki és maga a termelés mellett mellékszerepet játszik. Ha azonban a cserére serkentő kereskedők megjelenése ismétlődik (a lombardok, normannok stb. csaknem valamennyi európai néppel szemben ezt a szerepet játsszák) és folytatólagos kereskedelem fejlődik ki, amelyben a termelő nép még csak úgynevezett *passzív* kereskedelmet űz, mivel a csereértéket tételező tevékenységre az ösztönzés kívülről jön, nem termelésének belső alakjából, akkor a termelés többletének nemcsak véletlenszerűnek, alkalmilag meglevőnek, hanem állandóan ismétlődőnek kell lennie, és ilymódon maga a belföldi termelés a forgalomra, csereértékek tételezésére irányuló tendenciát kap. A hatás eleinte inkább anyagi. A szükségletek köre kibővül; a cél az új szükségletek kielégítése, és ezért a termelés nagyobb szabályossága és gyarapítása. Magának a belföldi termelésnek a szervezetét már módosítja a forgalom és a csereérték; de még nem ragadja meg sem egész felszínén, sem egész mélységében. Ez az, amit a külkereskedelem *civilizáló hatásának* neveznek. Részben ennek a kívülről jövő hatásnak az intenzitásától, részben attól, hogy milyen fokban fejlődtek már ki a belföldi termelés elemei – a munka megosztása stb. –, függ aztán, hogy a csereértéket tételező mozgás mennyire ragadja meg a termelés egészét. Angliában pl. a XVI. században és a XVII. század elején a német-alföldi áruk behozatala lényegileg döntővé tette a gyapjútöbbletet, amelyet Anglia cserébe adhatott. Hogy több gyapjút termeljenek, szántóföldet juhlegelővé változtattak, a kisbérleti rendszert széttörték stb., clearing of estates* ment végbe stb. A mezőgazdaság tehát elvesztette a használati értékért való munka jellegét, többletének kicserélése pedig a mezőgazdasággal szemben, annak belső konstrukcióját tekintve, közömbös jellegét. A mezőgazdaságot magát is bizonyos pontokon tisztán a forgalom határozta meg, csereértéket tételező termeléssé változtatták. Ezzel nemcsak megváltoztatták a termelési módot, hanem felbomlasztottak minden régi népesedési és termelési viszonyt, gazdasági viszonyt, amelyek ennek a termelési módnak feleltek meg. Így a forgalom itt olyan termelést előfeltételezett, amely csak többletként hozott létre csereértékeket; de olyan termelésbe tért vissza, amely már csak a forgalomra való vonatkozással ment végbe, csereértékeket mint kizárólagos tartalmát tételező termelésbe.

Másrészt a modern termelésben, amelyben a csereérték és a fejlett forgalom előfeltételezve vannak, egyfelől az árak határozzák meg a termelést, másfelől a termelés határozza meg az árakat.

* [birtokok megtisztítása[45]]

Amikor azt mondják, hogy a tőke „felhalmozott (realizált) munka (tulajdonképpen *tárgyiasult* munka), amely eszközül szolgál új munkához (termeléshez)",[115] akkor a tőke egyszerű anyagát veszik tekintetbe, figyelmen kívül hagyva a formameghatározást, amely nélkül ez nem tőke. Ez nem jelent semmi egyebet, mint azt, hogy a tőke – termelési szerszám, hiszen a legtágabb értelemben minden tárgyat, még azt is, amelyet merőben a természet nyújt, mint pl. köveket, valamilyen tevékenységgel először el kell sajátítani, mielőtt szerszámul, termelési eszközül szolgálhat. Eszerint tőke a társadalom minden formájában létezett volna, – teljesen történetietlen valami. Eszerint a test minden tagja tőke, mivel mindegyiket tevékenységnek, munkának kell nemcsak fejlesztenie, hanem táplálnia, újratermelnie is ahhoz, hogy mint szerv tevékeny lehessen. A kar, nevezetesen a kéz ilymódon tőke. A tőke csak új név lenne egy dologra, amely oly régi, mint az emberi nem, mivel a munka minden faja, a legfejletlenebb is, a vadászat, a halászat stb., előfeltételezi, hogy megelőző munka termékét felhasználják közvetlen, eleven munka eszközeként. A fenti definícióban foglalt további meghatározás az, hogy teljesen elvonatkoztatnak a termékek materiális anyagától és magát a múltbeli munkát tekintik egyetlen tartalmuknak (anyaguknak); ugyancsak elvonatkoztatnak a meghatározott, különös céltól, amelynek előidézéséhez ez a termék megint eszközül kell hogy szolgáljon, és célként éppenséggel csak egy általában-való termelést tételeznek – mindez csak az elvonatkoztatás művének tűnt, mely valamennyi társadalmi állapotban egyaránt igaz és csupán az elemzést viszi tovább és fogalmazza meg elvontabban (általánosabban), mint ahogy az különben történni szokott. Ha ilymódon elvonatkoztatnak a tőke meghatározott formájától és csak a *tartalmat* hangsúlyozzák, *amelynél fogva a tőke szükséges mozzanata minden munkának, akkor természetesen mit sem könnyebb bebizonyítani, mint hogy a tőke minden emberi termelésnek szükséges feltétele.* Bizonyítani éppen azzal bizonyítanak, hogy elvonatkoztatnak a sajátos meghatározásoktól, amelyek a tőkét az emberi termelés egy különösen fejlett *történelmi* fokának a mozzanatává teszik. A bökkenő az, hogy minden tőke tárgyiasult munka, mely új termelés eszközéül szolgál, viszont nem minden tárgyiasult munka, mely új termelés eszközéül szolgál, tőke. *A tőkét dolognak fogják fel, nem viszonynak.*

Ha másrészt azt mondják, hogy a tőke értékek összege, amelyet értékek termelésére alkalmaznak, akkor ez azt jelenti: a tőke az önmagát újratermelő csereérték. De formálisan az egyszerű forgalomban is újratermeli magát a csereérték. Ebben a magyarázatban megtartották ugyan a formát, amelynél fogva a csereérték a kiindulópont, de a tartalomra való vonatkozást (amely a tőkénél nem *közömbös*, mint az egyszerű csereértéknél) elejtették. Ha azt

mondják, a tőke csereérték, mely profitot termel, vagy melyet legalábbis azzal a szándékkal alkalmaznak, hogy profitot termeljen, akkor a tőkét már előfeltételezték saját magyarázatához, hiszen a profit a tőke meghatározott viszonya önmagához. A tőke nem egyszerű viszony, hanem *folyamat*, amelynek különböző mozzanataiban mindig is tőke. Ezt kell hát kifejteni. A *felhalmozott* munkában is van már valami csalárdul szerzett, mivel a fogalmi meghatározásban csak *tárgyiasult* munkának kellene lennie, amelyben persze meghatározott mennyiségű munka halmozódott fel. A felhalmozott munka azonban már bizonyos mennyiségű olyan tárgyat fog át, amelyekben munka realizálódott.[116]

„Kezdetben mindenki megelégedett, a csere csak azokon a tárgyakon nyugodott, amelyek egy-egy cserélő számára értéktelenek voltak, nem tulajdonítottak neki fontosságot, és mindenki megelégedett azzal, hogy hasznos dolgot kapott cserébe haszontalanért. Amikor azonban a munka megosztása mindenkit kereskedővé, a társadalmat pedig kereskedelmi társasággá tette, senki nem akarta odaadni termékeit, csak egyenértékük ellenében; ahhoz tehát, hogy meghatározzák ezt az egyenértéket, ismerni kellett az *értékét* annak, amit adnak és amit kapnak." (*Ganilh*, 12 b. [„Systèmes", II. köt. 11–12. old.]) Ez másszóval azt jelenti, hogy a csere nem állt meg csereértékek formális tételezésénél, hanem szükségszerűen továbbment odáig, hogy magát a termelést alávetették a csereértéknek.

1. A forgalom és a forgalomból eredő csereérték a tőke előfeltétele

Hogy a tőke fogalmát kifejtsük, nem a munkából, hanem az értékből kell kiindulnunk, mégpedig a forgalom mozgásában már kifejlődött csereértékből. Éppoly lehetetlen közvetlenül a munkáról a tőkére átmenni, mint a különböző emberfajokról közvetlenül a bankárra vagy a természetről a gőzgépre. Láttuk, hogy a pénzben mint olyanban a csereérték már önálló formát kapott a forgalommal szemben, de csak negatív, eltűnő vagy illuzórikus formát, ha rögzítik. Csak a forgalomra való vonatkozásban létezik, és mint lehetőség, hogy bekerüljön abba, de ezt a meghatározást elveszti, mihelyt realizálódik, s ekkor visszaesik a két előző meghatározásba mint a csereértékek mértéke és mint csereeszköz. Mihelyt a pénzt mint olyan csereértéket tételezik, amely nemcsak önállósul a forgalommal szemben, hanem fenntartja benne magát, nem pénz többé – mert ez mint olyan nem jut túl a negatív meghatározáson –, hanem *tőke*. Hogy a pénz az első forma, amelyben a csereérték továbbmegy a tőke meghatározásához, és hogy ezért a tőke

első *megjelenési formáját* összetévesztik magával a tőkével vagy a tőke egyedül adekvát formájának tekintik, történelmi tény, amely így korántsem mond ellent fejtegetésünknek, sőt megerősíti azt. A tőke első meghatározása tehát ez: hogy a forgalomból származó és azt ezért előfeltételező csereérték a forgalomban és a forgalom által fenntartja magát; nem veszíti el magát azáltal, hogy belekerül; a forgalom nem mint eltűnésének mozgása van, hanem éppen mint a tőke csereértékként való valóságos magát-tételezésének mozgása, csereértékként való realizálása. Nem lehet azt mondani, hogy az egyszerű forgalomban a csereérték mint olyan realizálódik. Mindig csak eltűnésének pillanatában realizálódik. Ha az árut a pénz közvetítésével árura cserélik ki, akkor értékmeghatározása eltűnik abban a pillanatban, amelyben realizálódik, és az áru kilép a vonatkozásból, közömbössé válik vele szemben és már csak a szükséglet közvetlen objektuma. Ha pénzt árura cserélnek, akkor még tételezik is a csere formájában mint pusztán formális közvetítésnek az eltűnését, hogy megszerezzék az áru természeti anyagát. Ha árut pénzre cserélnek, akkor a csereérték formája, a csereértékként tételezett csereérték, a pénz, csak addig marad meg, amíg a cserén kívül tartózkodik, elvonja magát tőle, tehát tisztán illuzórikus megvalósulás, tisztán eszmei ebben a formában, amelyben a csereérték önállósága kézzelfoghatóan létezik. Ha végül pénzt pénzre cserélnek – a negyedik forma, amelyben a forgalom elemezhető, de alapjában véve csak a csere formájában kifejezett harmadik forma –, akkor nem is jelenik meg többé formai különbség a megkülönböztetettek között; distinction without a difference*; nemcsak a csereérték tűnik el, hanem eltűnésének formai mozgása is eltűnik. Alapjában véve az egyszerű forgalom e négy formameghatározása kettőre redukálható, amelyek persze magán-valóan egybeesnek; a különbség abban áll, hogy a kettő közül melyiken van a hangsúly; a két mozzanat – pénz és áru – közül melyik a kiindulópont. Tudniillik pénz áru ellenében: azaz az áru csereértéke eltűnik anyagi tartalmával (szubsztanciájával) szemben; vagy áru pénz ellenében, azaz tartalma (szubsztanciája) eltűnik csereérték formájával szemben. Az első esetben a csereérték formája huny ki, a másodikban szubsztanciája; tehát realizálása mindkettőben eltűnő. Csak a *tőkében* van a csereérték mint csereérték tételezve, azáltal, hogy a forgalomban fenntartja magát, azaz sem szubsztancianélkülivé nem válik, hanem mindig más szubsztanciában, ezek totalitásában megvalósítja magát, sem nem veszíti el formameghatározását, hanem a különböző szubsztanciák mindegyikében megtartja azonosságát önmagával. Tehát mindig pénz és mindig áru marad. Minden pillanatban

* [megkülönböztetés különbség nélkül]

mind a kettő a forgalomban egyikből a másikba tűnő mozzanatok közül. De csak azáltal ilyen, hogy maga is cserék folyton megújuló körforgása. Forgalma ebben a vonatkozásban is meg van különböztetve az egyszerű csereértékek mint olyanok forgalmától. Az egyszerű forgalom valójában csak a megfigyelő álláspontjáról forgalom, vagyis *magán-valóan*, nem ilyennek tételezve. Nem ugyanaz a csereérték – éppen mert szubsztanciája egy meghatározott áru –, amely először pénzzé és azután megint áruvá válik; hanem mindig más csereértékek, más áruk jelennek meg a pénzzel szemben. A forgalom, a körforgás csupán az áru és pénz meghatározásának egyszerű ismétlődésében vagy váltakozásában áll, nem abban, hogy a valóságos kiindulópont a visszatérés pontja is. Ezért amennyiben az egyszerű forgalmat mint olyant veszik szemügyre és csak a pénz a megmaradó mozzanat, annyiban ezt puszta *pénzforgalomnak*, puszta *pénzforgásnak* nevezték.

„A tőkeértékek megörökítik magukat." (*Say*, 24*. [„Traité", II. köt. 185. old.]) „A tőke – permanens" (a „magát megsokszorozó" még nem tartozik ide) „érték, amely nem pusztul el többé; ez az érték elszakad az árutól, amely létrehozta; egyenlő maradt egy metafizikai, nem-szubsztanciális minőséggel**, mindig ugyanannak a *cultivateurnek*** " (itt közömbös: mondjuk *birtokosnak*) „a birtokában, akinek a számára különböző formákat viselt." (*Sismondi*, VI. [„Nouveaux principes", I. köt. 89. old.])

Azt a nem-mulandóságot, amelyre a pénz törekedett, amikor negatívan tételezte magát a forgalommal szemben, elvonta magát tőle, a tőke akkor éri el, amikor éppen azzal tartja fenn magát, hogy odaadja magát a forgalomnak. A tőke mint a forgalom által előfeltételezett vagy a forgalmat előfeltételező és magát benne fenntartó csereérték nemcsak hogy minden pillanatban eszmeileg mindegyike az egyszerű forgalomban benne foglalt két mozzanatnak, hanem váltakozva felölti az egyik és a másik formáját, de már nem úgy, hogy csupán átmegy az egyikből a másikba, mint az egyszerű forgalomban, hanem a meghatározások mindegyikében egyszersmind vonatkozás az ellentettre, azaz eszmeileg magában foglalja azt. A tőke váltakozva áruvá és pénzzé válik; de 1. *ő maga e két meghatározás váltakozása*; 2. áruvá válik, de nem ezzé vagy azzá az áruvá, hanem *áruk egy totalitásává*. Nem közömbös a szubsztanciával szemben, de közömbös a meghatározott formával szemben; erről az oldalról mint e szubsztancia állandó átalakulása jelenik meg; amennyiben tehát a tőkét mint a csereérték különös tartalmát tételezik,

* [*A kéziratban*:] *21*

** [*Sismondinál*:] mennyiséggel

*** [*szószerint*: *művelőnek*; *gazdálkodónak*]

ez a különösség maga is különösség egy totalitása; ezért nem a különösséggel mint olyannal szemben közömbös, hanem az egyes vagy elszigetelt különösséggel szemben. Az azonosság, az általánosság formája, amelyet a tőke kap, az, hogy csereérték és mint ilyen pénz. Ezért a tőkét még mint pénzt tételezik, valójában mint áru cserélődik ki pénzre. De pénzként tételezve, azaz a csereérték általánosságának ezen ellentétes formájaként, egyszersmind benne tételezve van, hogy a tőke ne az általánosságot veszítse el, mint az egyszerű forgalomban, hanem annak ellentétes meghatározását, vagy csak eltűnően ölti magára azt, tehát megint az árura cserélődik, de mint olyan áru, amely még különösségében is csereérték általánosságát fejezi ki, ezért állandóan váltogatja meghatározott formáját.

Amikor itt tőkéről beszélünk, ez itt még csak név. Az egyetlen meghatározottság, amelyben a tőkét a közvetlen csereértéktől és a pénztől megkülönböztetve tételezik, *a magát a forgalomban és a forgalom által fenntartó és megörökítő csereérték meghatározottsága.* Eddig csak az egyik oldalt vettük szemügyre, a forgalomban és a forgalom által való önfenntartást. A másik, éppoly fontos oldal az, hogy a csereértéket már nem mint egyszerű csereértéket *előfeltételezik*, ahogy az áru pusztán eszmei meghatározásaként létezik, mielőtt a forgalomba lép, sem mint éppenséggel csak vélt meghatározást, mivel csak a forgalomban válik eltűnően csereértékké; sem mint azt a csereértéket, amely a forgalom egy mozzanataként létezik, mint pénzt; a csereérték itt mint pénz, mint tárgyiasult csereérték létezik, de úgy, hogy az imént leírt vonatkozást tételezik benne. Ami a második meghatározást az elsőtől megkülönbözteti, az az, hogy 1. a tárgyiság formájában létezik; 2. a forgalomból ered, tehát azt előfeltételezi, de egyszersmind magából mint előfeltételből indul ki vele szemben.

Két oldal van, amelyről az egyszerű forgalom eredménye kifejezhető:

Az egyszerűen negatív: A forgalomba dobott áruk elérték céljukat; kicserélték őket egymásra, mindegyik a szükséglet objektumává válik és elfogyasztják. Ezzel tehát a forgalom véget ér. Nem marad más hátra, mint a pénz egyszerű residuumként*. De mint ilyen residuum már nem pénz többé, elveszti formameghatározását. Összeomlik anyagává, amely mint az egész folyamat szervetlen hamuja marad hátra.

A pozitívan negatív: A pénzt nem mint tárgyiasult, magáért-való – nem pusztán a forgalomban eltűnő – csereértéket tagadják, hanem az *ellentétes* önállóságot, a pusztán elvont általánosságot, amelyben megtelepedett, azt tagadják; de

* [maradékként; üledékként]

harmadszor: A csereértéknek mint a forgalom előfeltételének és egyszersmind eredményének, ahogy feltételezik mint a forgalomból kilépettet, éppúgy megint ki kell lépnie abból. Ha ez csak formális módon történik, akkor a csereérték megint egyszerűen pénzzé válnék; ha mint valóságos áru lép ki, mint az egyszerű forgalomban, akkor egyszerűen a szükséglet tárgyává válnék, mint ilyent elfogyasztanák, és szintén elvesztené formameghatározását. Hogy a kilépés valóságos legyen, a csereértéknek ugyancsak a szükséglet tárgyává kell válnia és mint ilyet el kell fogyasztani, de a munkának kell elfogyasztania és ilymódon újra kell termelődnie.

Másképp kifejezve: A csereérték eredetileg tartalma szerint munkának vagy munkaidőnek tárgyiasult mennyisége volt; mint ilyen a forgalmon át haladt tovább objektiválódásában a pénzként, kézzelfogható pénzként való létezéséig. Most megint neki magának kell tételeznie a forgalom kiindulópontját, amely a forgalmon kívül volt, amely előfeltétele volt annak, és amelynek számára maga a forgalom mint egy őt kívülről megragadó és önmagán belül átváltoztató mozgás jelent meg, tudniillik a munkát; de most már nem a munka egyszerű egyenértékeként vagy egyszerű tárgyiasulásaként, hanem a tárgyiasult és önállósult csereértékként, amely csak azért adja oda magát a munkának, válik annak anyagává, hogy önmagát megújítsa és önmagától újra megkezdje a forgalmat. Ezáltal ez többé nem is egyszerű egyenlővétel, azonosságának megőrzése, mint a forgalomban, hanem önmagának *megsokszorosodása*. A csereérték csak azáltal tételezi magát csereértékként, hogy értékesíti magát, tehát értékét gyarapítja. *A pénz* (mint ami a forgalomból magához visszatért) *mint tőke elvesztette merevségét és kézzelfogható dologból folyamattá vált*. Másrészt azonban a munka megváltoztatta viszonyát tárgyiasságához: szintén visszatért magához. A visszatérés azonban az, hogy a csereértékben tárgyiasult munka az eleven munkát újratermelésének eszközeként tételezi, míg eredetileg a csereérték csak mint a munka terméke jelent meg.

2. A forgalomból eredő csereérték előfeltétele a forgalomnak, fenntartja és megsokszorozza magát benne a munka révén

{I. 1. A tőke általános fogalma. 2. A tőke különössége: forgótőke, állótőke. (Tőke mint létfenntartási eszköz, mint nyereség, mint munkaszerszám.) 3. A tőke mint pénz. II. 1. *A tőke mennyisége. Felhalmozás.* 2. *Az önmagán mért tőke. Profit. Kamat. A tőke értéke*: azaz a tőke megkülönböztetve magától mint kamattól és profittól. 3. *A tőkék forgalma.* α) A tőke

cseréje tőkével. A tőke cseréje jövedelemmel. Tőke és *árak*. β) *A tőkék konkurrenciája*. γ) *A tőkék koncentrációja*. III. A tőke mint hitel. IV. A tőke mint részvénytőke. V. *A tőke mint pénzpiac*. VI. A tőke mint a gazdagság forrása. A tőkés. A tőke után majd a földtulajdont kellene tárgyalni. Utána a bérmunkát. Mindhármat előfeltételezve, *az árak mozgása*, mint az immár belső totalitásában meghatározott forgalom. Másrészt a három osztály mint a három alapformájában és a forgalom előfeltételeiben tételezett termelés. Azután az *állam*. (Állam és polgári társadalom. – Az adók, vagyis a nemtermelő osztályok létezése. – Az államadósság. – A népesedés. – Az állam kifelé: Gyarmatok. Külkereskedelem. Váltóárfolyam. Pénz mint nemzetközi érme. – Végül a világpiac. A polgári társadalom túlnyúlása az államon. A válságok. A csereértékre alapozott termelési mód és társadalomforma felbomlása. Az egyéni munka reális tételezése társadalmi munkaként és vice versa.)}

Termék és tőke. Érték és tőke. Proudhon.

(Mi sem tévesebb, mint az a mód, ahogy mind közgazdászok, mind szocialisták tekintik a *társadalmat* a gazdasági feltételekre vonatkozóan. Például Proudhon ezt mondja Bastiat ellen (XVI, 29. [„Gratuité du crédit", 250. old.]): „Tőke és termék között a különbség *a társadalom számára* nem létezik. Ez a különbség teljesen *szubjektíven* az egyének számára van." Tehát éppen a társadalmit nevezi szubjektívnek, és a szubjektív elvonatkoztatást nevezi a társadalomnak. A termék és a tőke közötti különbség éppen az, hogy tőkeként a termék egy történelmi társadalomformához tartozó, meghatározott vonatkozást fejez ki. Az, amit a társadalom álláspontjáról való tekintésnek neveznek, nem egyebet jelent, mint nem észrevenni azokat a *különbségeket*, amelyek éppen a *társadalmi vonatkozást* (a polgári társadalom vonatkozását) fejezik ki. A társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással. Mintha valaki azt akarná mondani: a társadalom álláspontjáról nem léteznek rabszolgák és polgárok: mind a ketten emberek. Éppenséggel a társadalmon kívül azok. Rabszolgának lenni és polgárnak lenni, ezek társadalmi meghatározásai, vonatkozásai *A* és *B* embernek. *A* ember mint olyan nem rabszolga. A társadalomban és a társadalom által az. Amit Proudhon úr itt tőkéről és termékről mond, az nála azt jelenti, hogy a társadalom álláspontjáról nem létezik különbség tőkések és munkások között, holott éppen csak a társadalom álláspontjáról létezik ez a különbség.)

(Proudhon Bastiat elleni vitairatában, a *„Gratuité du crédit"*-ben minden arra lyukad ki, hogy ő a tőke és munka közötti cserét az áruk mint csereértékek egyszerű cseréjére, az egyszerű forgalom mozzanataira akarja redukálni, azaz éppen a sajátos különbségtől vonatkoztat el, amelyen minden megfordul. Ezt mondja: „Minden termék egy adott pillanatban tőkévé válik, mert mindent, amit elfogyasztanak, egy bizonyos pillanatban újratermelő módon fogyasztanak el." [(177. old.)] Ez igen téves, but never mind*. „Mi az, ami által a termék fogalma egyszerre csak átalakul a tőke fogalmává? Ez az *érték eszméje*. Ez azt jelenti, hogy a terméknek, hogy tőkévé váljon, át kellett mennie egy hiteles értékelésen, meg kellett hogy vegyék, illetve el kellett hogy adják, árát meg kellett vitatni és rögzíteni kellett valamiféle törvényes megállapodással. Pl. a mészárszéket elhagyó bőr a mészáros terméke. Ezt a bőrt megvásárolta a tímár? Ezt, illetve értékét nyomban üzemi alapjához csatolja. A tímár munkája révén ez a tőke ismét termékké válik stb." [(178–180. old.)] Minden tőke itt *„megállapított érték [valeur faite]"*. [(183. old.)] A pénz a *„legtökéletesebb érték [valeur la plus parfaite]"* [(249. old.)], a legmagasabb hatványú megállapított érték. Ez tehát azt jelenti: 1. A termék azáltal válik tőkévé, hogy értékké válik. Vagyis a tőke éppenséggel nem egyéb, mint egyszerű érték. Semmi különbség nem létezik köztük. Ezért Proudhon felváltva egyszer árut mond (ennek természeti oldalát mint terméket fejezve ki), másszor értéket, vagy jobbanmondva, mivel a vétel és eladás aktusát feltételezi, árat. 2. Minthogy a pénz az érték kiteljesedett formájaként jelenik meg, ahogy az érték az egyszerű forgalomban van, ezért a pénz is az igazi *megállapított érték*.)

Tőke és munka. Csereérték és használati érték a csereértékért. – Pénz és használati értéke (munka) ebben a viszonyban tőke. Az önmegsokszorozás az érték egyetlen mozgása. – A frázis, hogy egy tőkés sem alkalmazza tőkéjét, ha nem húz belőle nyereséget. – Anyagát tekintve a tőke tárgyiasult munka. Az eleven termelő (azaz értéket fenntartó és gyarapító) munka ellentéte. – Termelő munka és munka mint szolgálattétel. – Termelő és nem-termelő munka. A. Smith stb. – Tolvaj Lauderdale értelmében és termelő munka.

Az átmenet az egyszerű csereértékből és forgalmából a tőkébe kifejezhető így is: A forgalomban a csereérték kettősen jelenik meg: egyszer mint áru, másszor mint pénz. Ha az egyik meghatározásában van a csereérték, akkor

* [de sebaj]

nincs a másikban. Ez érvényes minden különös árura. De a forgalom egésze magán-valóan tekintve abban áll, hogy ugyanaz a csereérték, a csereérték mint szubjektum egyszer mint áru, másszor mint pénz tételezi magát, és éppen az a mozgás a forgalom, hogy magát ebben a kettős meghatározásban tételezi és magát mindegyikükben mint ellenkezőjük, az áruban mint pénz és a pénzben mint áru fenntartja. Ez, ami magán-valóan megvan az egyszerű forgalomban, nincs azonban benne tételezve. Az áru és pénz egységeként tételezett csereérték a *tőke*, és maga ez a tételezés mint a tőke forgalma jelenik meg. (Amely azonban spirális vonal, táguló görbe, nem egyszerű kör.)

Elemezzük mindenekelőtt az egyszerű meghatározásokat, amelyek a tőke és munka viszonyában benne foglaltatnak, hogy ilymódon megtaláljuk mind ezeknek a meghatározásoknak, mind az előbbihez való továbbfejlődéseiknek a belső összefüggését.

Az első előfeltétel az, hogy az egyik oldalon a tőke áll és a másikon a munka, mindkettő mint önálló alak egymással szemben; mindkettő tehát idegen is egymásnak. Az a munka, amely a tőkével szembenáll, *idegen* munka, és az a tőke, amely a munkával szembenáll, *idegen* tőke. Az egymással szembenálló végpontok *sajátosan* különbözőek. Az egyszerű csereérték első tételezésében a munka úgy volt meghatározva, hogy a termék nem volt közvetlen használati érték a munkás számára, nem közvetlen létfenntartási eszköz. Ez volt az általános feltétele egy csereérték és egyáltalában a csere létrehozásának. Máskülönben a munkás csak terméket állított volna elő – közvetlen használati értéket a maga számára –, de nem csereértéket. Ez a csereérték azonban anyagiasult egy termékben, amelynek mint olyannak használati értéke volt mások számára és mint olyan a szükségleteik tárgya volt. Az a használati érték, amelyet a munkás a tőkével szemben felkínálhat, amelyet tehát egyáltalában felkínálhat mások számára, nem anyagiasult egy termékben, egyáltalában nem létezik a munkáson kívül, tehát nem valóságosan létezik, hanem csak potenciálisan, mint az ő képessége. Valósággá csak akkor válik, amikor a tőke ösztökéli, mozgásba hozza, mivel tevékenység tárgy nélkül semmi vagy legfeljebb gondolati tevékenység, amiről itt nincs szó. Mihelyt megkapja a mozgást a tőkétől, a munkás meghatározott, termelő tevékenységeként használati érték ez, maga az ő meghatározott célra irányuló és ezért meghatározott formában nyilvánuló elevensége.

A tőke és munka viszonyában csereérték és használati érték vannak viszonyba helyezve egymással, az egyik oldal (a tőke) mindenekelőtt *csere-*

értékként van tételezve a másik oldallal szemben,* és a másik (a munka) a tőkével szemben használati értékként. Az egyszerű forgalomban felváltva mindegyik áru tekinthető az egyik vagy a másik meghatározásban. Mindkét esetben, ha árunak mint olyannak számít, kilép a forgalomból a szükséglet tárgyaként és egészen kívül esik a gazdasági viszonyon. Amennyiben az árut csereértékként rögzítik – pénz –, ugyanarra a formanélküliségre tör, de a gazdasági vonatkozáson belül esően. Mindenesetre az áruk csak annyiban érdekesek a csereviszonyban (egyszerű forgalom), amennyiben csereértékük van; másrészt csereértékük csak múlékonyan érdekes, mivel az egyoldalúságot – csak a meghatározott egyénre vonatkozó** és ezért *közvetlenül* az ő számára létező használhatóságot, használati értéket – megszünteti, de nem magát ezt a használati értéket; sőt tételezi és közvetíti azt, mint mások

* Nem fogható-e fel az *érték* használati érték és csereérték egységének? Az érték mint olyan magán- és magáért-valóan nem az általános a használati értékkel és csereértékkel mint ennek *különös* formáival szemben? Van ennek jelentősége a gazdaságtanban? A használati értéket előfeltételezik az egyszerű cserében vagy tiszta cserében is. De itt, ahol a csere éppen az áru kölcsönös használata végett történik csupán, a használati érték, azaz az áru tartalma, természeti különössége mint olyan nem áll fenn gazdasági formameghatározásként. Az áru formameghatározása éppenséggel a csereérték. Az e formán kívüli tartalom közömbös; nem a viszonynak mint társadalmi viszonynak a tartalma. De nem fejlődik-e ki ez a tartalom mint olyan a szükségletek és a termelés egy rendszerében? Nem lép-e be a használati érték mint olyan magába a formába, mint magát a gazdasági formát meghatározó, pl. a tőke és munka viszonyában? a munka különböző formáiban – mezőgazdaság, ipar stb. – földjáradék? – az időjárás befolyása a nyers termékek árára? stb. Ha *csak* a csereérték mint olyan játszanék szerepet a gazdaságtanban, hogyan kerülhetnének be később olyan elemek, amelyek merőben a használati értékre vonatkoznak, mint pl. mindjárt a tőkében mint nyersanyag stb. Hogyan csöppen be Ricardónál egyszerre a föld fizikai adottsága?[117] stb. Az *áru* szó (a német *Güter* talán mint denrée megkülönböztetve a marchandise-tól?) magában foglalja a vonatkozást. Az ár pusztán formai meghatározásként jelenik meg benne. Ennek egyáltalán nem mond ellent az, hogy a csereérték a túlnyomó meghatározás. De a használat természetesen nem ér véget azáltal, hogy *csak* a csere határozza meg; habár természetesen ezáltal kapja meg irányát. Mindenesetre ezt az értékre vonatkozó vizsgálatnál pontosan meg kell vizsgálni, és nem lehet, ahogy Ricardo teszi, tisztán elvonatkoztatni tőle, sem, ahogy az ízetlen Say teszi,[118] a „hasznosság" szó puszta előfeltételezésével fontoskodni. Mindenekelőtt az egyes szakaszok kifejtésénél mutatkozik majd meg és kell megmutatkoznia, hogy a használati érték – nemcsak mint előfeltételezett anyag – mennyire marad kívül a gazdaságtanon és formameghatározásain, és mennyire kerül be abba. Proudhon ízetlenségét lásd a „Misère"-ben.[119] Annyi bizonyos: a cserében (a forgalomban) az áruval – használati értékkel – mint árral van dolgunk; hogy az árán kívül áru, a szükséglet tárgya, az magától értetődik. A két meghatározás egyáltalában nem lép viszonyba egymással, kivéve amennyire a különös használati [érték] az áru természeti korlátjaként jelenik meg és ezért a pénzt, azaz a maga csereértékét, egyszersmind magán az árun kívüli létezésként a pénzben tételezi, de csak formailag. A pénz maga áru, egy használati érték a szubsztanciája.

** [*A kéziratban*:] létező

számára való használati értéket stb. De amennyiben a csereértéket mint olyant rögzítik a pénzben, a használati érték már csak mint elvont káosz áll szemben vele; és éppen a szubsztanciájától való elválás által esik egybe magában és ez hajtja el az egyszerű csereérték területéről, amelynek legmagasabb mozgása az egyszerű forgalom, és amelynek legmagasabb kiteljesedése a pénz. Magán a területen belül azonban a különbség valójában csak mint felszínes különbözőség, tisztán formai megkülönböztetés létezik. Maga a pénz a legmagasabb rögzítettségében megint áru és mint ilyen csak azáltal különbözik a többitől, hogy *tökéletesebben* fejezi ki a csereértéket, de éppen ezért mint érme elveszti *csereértékét* mint immanens meghatározást és *puszta* használati értékké válik, habár az áruk ármeghatározására stb. szolgáló használati értékké. A meghatározások még közvetlenül egybeesnek és éppoly közvetlenül szétesnek. Ahol önállóan viszonyulnak egymással szemben, *pozitíve*, mint abban az áruban, amely a fogyasztás tárgyává lesz, ott többé már nem a gazdasági folyamat mozzanata; ahol negatíve, mint a pénzben, ott *hibbantsággá* lesz; a hibbantság persze a gazdaság mozzanataként és a népek gyakorlati életét meghatározóan.

Előzőleg láttuk, nem lehet azt mondani, hogy a csereérték az egyszerű forgalomban realizálódik. Ez azonban azért történik, mert a használati érték nem mint olyan lép szembe vele, nem mint ő maga által használati értékként meghatározott; megfordítva viszont a használati érték mint olyan nem áll viszonyban a csereértékkel, hanem csak azáltal válik meghatározott csereértékké, hogy minden használati érték közös vonását – hogy munkaidő – külső mérceként alkalmazzák rájuk. Egységük még közvetlenül szétesik, különbségük pedig még közvetlenül egybeesik. Mármost tételezve kell lennie annak, hogy a használati érték mint olyan a csereérték által lesz, és hogy a csereérték önmagát a használati érték által közvetíti. A pénzforgalomban csak a csereérték különböző formáival (az áru ára – pénz) vagy csak különböző használati értékekkel ($\acute{A}$–$\acute{A}$) volt dolgunk, melyek számára a pénz, a csereérték, pusztán eltűnő közvetítés. Valóságos viszony csereérték és használati érték között nem következett be. Az áru mint olyan – a különössége – ezért egyszersmind közömbös, csak véletlen és en général* elképzelt tartalom, amely kívül esik a gazdasági formavonatkozáson; illetve a gazdasági formavonatkozás egy csupán felszínes forma, formai meghatározás, amelynek tartományán a valóságos szubsztancia kívül van, és amely ezzel mint olyannal egyáltalán nincs viszonyban; ezért ha ezt a formameghatározást mint olyant rögzíteni akarják a pénzben, akkor suttyomban

* [általában]

átváltozik egy közömbös természeti termékké, egy fémmé, amelyen kihunyt az utolsó vonatkozás is akár az egyénre, akár az egyének érintkezésére. A fém mint olyan természetesen nem fejez ki társadalmi vonatkozásokat; kihunyt benne az érme formája is, társadalmi jelentésének utolsó életjele.

A magával a használati értékkel, amely a viszony oldalaként van tételezve, szembelépő csereérték pénzként lép szembe vele, de a vele így szembelépő pénz már nem ilyenként való meghatározásában, hanem mint *tőke* pénz. A tőkével vagy a tételezett *csereértékkel* szembelépő *használati érték* vagy áru már nem az az áru, amely a pénzzel szemben jelent meg, amelynek formameghatározottsága éppoly közömbös volt, mint tartalma és csak mint egyáltalában valamilyen szubsztancia jelent meg. Először mint a tőke számára való használati érték, azaz tehát mint olyan tárgy, amellyel való cserében a tőke nem veszti el értékmeghatározását, ahogy pl. a pénz elveszti azáltal, hogy egy meghatározott árura cserélik. Az egyetlen hasznosság, amellyel egy tárgy egyáltalában bírhat a tőke számára, csak az lehet, hogy fenntartja, illetve gyarapítja a tőkét. Már láttuk a pénznél, hogy a mint olyan önállósult érték – illetve a gazdagság általános formája – nem képes más mozgásra, mint mennyiségire: magát gyarapítani. Fogalma szerint ez az érték minden használati érték foglalata; de mint mindig csak meghatározott mennyiségű pénz (itt tőke), mennyiségi korlátja ellentmondásban van minőségével. Ezért természetében van, hogy állandóan túlhajt saját korlátján. (Ezért mint élvező gazdagság, pl. a római császárkorban, határtalan tékozlásként jelenik meg, amely az élvezetet is a képzelt határtalanságba próbálja emelni, gyöngysaláta stb. fogyasztásával.) Az érték számára, amely ragaszkodik magához mint értékhez, a gyarapodás már ezért is egybeesik az önfenntartással, és az érték éppen csak azáltal tartja fenn magát, hogy állandóan túlhajt mennyiségi korlátján, amely ellentmond formameghatározásának, belsőleges általánosságának. A gazdagodás így öncél. A tőke célmeghatározó tevékenysége csak a gazdagodás, azaz a nagyobbodás, önmaga gyarapítása lehet. Egy meghatározott pénzösszeg (és a pénz a birtokosa számára mindig csak meghatározott mennyiségben létezik, mindig mint meghatározott pénzösszeg van meg) (ezt már a pénzről szóló fejezetben ki kell fejteni) teljesen elég lehet egy meghatározott fogyasztáshoz, amelyben éppen véget ér pénz lenni. De mint az általános gazdagság képviselője nem lehet elég. Mint mennyiségileg meghatározott összeg, korlátozott összeg, csak korlátozott képviselője is az általános gazdagságnak, illetve egy korlátozott gazdagság képviselője, amely éppen annyira terjed, mint a csereértéke; pontosan ezen mérik. Semmiképpen nincs meg tehát az

a képessége, amellyel általános fogalma szerint bírnia kellene, hogy minden élvezetet, minden árut, az anyagi gazdagságszubsztanciák totalitását megvásárolhatja; nem „précis de toutes les choses"* stb. Gazdagságként rögzítve, mint a gazdagság általános formája, mint érték, amely értéknek számít, a tőke tehát az állandó törekvés, túlmenni a maga mennyiségi korlátján: végnélküli folyamat. Saját elevensége kizárólag ebben áll; csak mint a használati értéktől megkülönböztetett, magáért számító csereérték *tartja fenn* magát, azáltal, hogy *állandóan megsokszorozza* magát. (A közgazdász uraknak átkozottul nehéz lesz az értéknek a tőkében való önfenntartásától elméletileg továbbjutni megsokszorozódásáig; tudniillik ez az alapmeghatározásában van, nem csupán akcidenciaként vagy csupán eredményként. Lásd pl. *Storchot*, hogyan hozza be egy „tulajdonképpen" határozószóval ezt az alapmeghatározást.[120] Persze a közgazdászok igyekeznek ezt lényegesként behozni a tőke viszonyába, de ha ez nem abban a brutális formában történik, hogy a tőkét úgy határozzák meg, hogy az, ami profitot hoz, amikor is maga a tőke gyarapítása már mint különös *gazdasági forma* tételezve van a profitban, akkor ez csak lopva és igen gyengén történik, ahogy később mindannak rövid áttekintésével, amit a közgazdászok a tőke fogalmi meghatározásáról előadtak, meg fogjuk mutatni. A fecsegés, hogy senki nem alkalmazná tőkéjét, ha nem húzna nyereséget belőle,[121] vagy arra a bárgyúságra lyukad ki, hogy a derék tőkések akkor is tőkések maradnának, ha *nem* alkalmaznák tőkéjüket, vagy arra, hogy igen házi sütetű formában azt mondják, hogy a nyereséges alkalmazás a tőke fogalmában rejlik. Well. Akkor éppen ezt kellene kimutatni.) – A pénzt mint pénzösszeget a mennyiségével mérik. Ez a megmértség ellentmond meghatározásának, amelynek a mértéknélkülire kell irányulnia. Mindaz, amit itt a pénzről mondtunk, még inkább érvényes a tőkéről, amelyben a pénz tulajdonképpen először fejlődik ki kiteljesedett meghatározásában. Használati értékként, azaz hasznosként a tőkével mint olyannal szemben csak az őt gyarapító, megsokszorozó és ezért tőkeként fenntartó valami állhat.

Másodszor. A tőke a fogalma szerint pénz, de olyan pénz, amely már nem az arany és az ezüst egyszerű formájában létezik, nem is mint pénz ellentétben a forgalommal, hanem minden szubsztancia formájában – áruk formájában. Ennyiben mint tőke ezért nem áll ellentétben a használati értékkel, hanem a pénzen kívül éppen csak használati értékekben létezik. Maguk ezek a szubsztanciái tehát most mulandóak, amelyeknek nem is

* [„minden dolgok foglalata"[91]]

lenne csereértékük, ha nem lenne használati értékük; amelyek azonban mint használati értékek elvesztik értéküket, a természet egyszerű anyagcseréje révén felbomlanak, ha nem használják őket valóban; és ha valóban használják őket, akkor tűnnek csak el igazán. Erről az oldalról a tőke ellenkezője nem lehet megint egy különös áru, hiszen mint ilyen nem ellentéte a tőkének, mivel a tőke szubsztanciája maga is használati érték; nem ez vagy amaz az áru az, hanem mindegyik áru. Minden áru közös szubsztanciája — azaz szubsztanciája megint nem mint materiális anyaga, tehát fizikai meghatározás, hanem közös szubsztanciája mint *áruké* és ezért *csereértékeké* — az, hogy *tárgyiasult munka.** Az egyetlen különbség a *tárgyiasult* munkától a *nem tárgyiasult*, hanem még tárgyiasuló munka, a *munka* mint szubjektivitás. Vagy a *tárgyiasult*, azaz *térben meglevő munkát* mint *múltbeli munkát* is szembe lehet állítani az *időben meglevővel*. Amennyiben időbeliként, elevenként kell meglennie, annyiban csak mint *eleven szubjektum* lehet meg, akiben képességként, lehetőségként létezik, ennélfogva mint *munkás*. Ezért az egyetlen *használati érték*, amely ellentétet alkothat a tőkével, a *munka* (*mégpedig értékteremtő, azaz termelő munka*. Ez a mellékes megjegyzés előre van bocsátva; először ki kell fejteni; nemsokára. A munkának mint közvetlen szükségletek kielégítésére irányuló puszta szolgáltattételnek semmi köze nincs a tőkéhez, mivel az nem keresi. Ha egy tőkés fát vágat magának, hogy birkahúsát megpirítsa, akkor nemcsak a favágó viszonyul hozzá az egyszerű csere viszonyában, hanem ő is a favágóhoz. A favágó neki adja szolgálatát, egy használati értéket, amely a tőkét nem gyarapítja, hanem amelyben az fogyasztódik, és a tőkés ezért egy másik árut ad neki a pénz formájában. Így áll a dolog minden szolgálattétellel, amelyet munkások közvetlenül cserélnek más személyek pénzére, és amelyet ezek a személyek elfogyasztanak. Ez a jövedelem fogyasztása, ami mint olyan mindig az egyszerű forgalomhoz tartozik, nem a tőke forgalmához. Minthogy az egyik szerződő fél a másikkal nem tőkésként áll szemben, a szolgálattevőnek ez a teljesítménye nem eshetik a termelő munka kategóriájába. A ringyótól a pápáig tömegével akad ilyen népség. De a tisztességes és „dolgozó" lumpenproletariátus is ebbe a kategóriába esik, pl. nagy

* De a használati értékeknek erről a gazdasági (társadalmi) szubsztanciájáról, azaz gazdasági meghatározásukról mint formájuktól megkülönböztetett tartalomról (de ez a forma azért *érték*, mert ennek a *munkának* meghatározott mennyisége) csakis akkor lehet szó, ha ellentétet keresnek hozzá. Ami természeti különbözőségeiket illeti, egyikük sem zárja ki a tőkét, azt, hogy bennük megvesse a lábát, hogy őket saját testévé tegye, amennyiben egyikük sem zárja ki a csereérték és az áru meghatározását.

csapat segítségnyújtó hordár a kikötővárosokban stb. A pénzt képviselő személy a szolgálatot csak használati értéke kedvéért kívánja, amely számára rögtön eltűnik; de a hordár a pénzt kívánja, és minthogy így a pénznyújtó az áruval, ő pedig, az árut nyújtó a pénzzel törődik, csak az egyszerű forgalom két oldalát képviselik egymással szemben; mindig világos, hogy a hordár, mint aki a pénzzel törődik, tehát közvetlenül a gazdagság általános formájával, gazdagodni igyekszik rögtönzött barátja rovására, ami ezt, mint rideg számítót, márcsak azért is mélyen bántja, mert ez a szolgálattétel, amelyre most szüksége van, pusztán általános emberi gyengeségének tulajdonítható, de semmiképpen sem *qua tőkés* kívánja azt. *A. Smithnek lényegében* igaza volt a maga *termelő* és *nem-termelő* munkájával, a polgári gazdaságtan álláspontjáról igaza volt.[122] Amit a többi közgazdász ezellen felhoz, vagy húgyhólyagság (pl. Storch[123], Senior[124] még tetvesebb stb.), tudniillik hogy hiszen minden akció cselekszik valamit, tehát a természeti értelmében és a gazdasági értelmében vett termék összecserélése; ilyeténképpen a gazfickó is termelő munkás, mivel közvetve büntetőjogi könyveket termel (legalábbis ez az okoskodás éppoly helyes, mint amikor egy bírót termelő munkásnak neveznek, amiért a lopás*tól* védelmez[125]). Vagyis a modern közgazdászok olyan tányérnyalóivá váltak a burzsoának, hogy be akarják neki beszélni, termelő munka az, ha valaki a burzsoá fejét tetvezi vagy a farkát dörzsöli, mivel az utóbbi mozgás ennek hájfejét – blockhead – esetleg vidámabbá teszi másnap az iroda számára. Ezért egészen helyes – de egyszersmind jellemző is –, hogy a következetes közgazdászok szerint pl. a luxusboltok munkásai termelő munkások, habár azokat a fickókat, akik ilyen tárgyakat fogyasztanak, kifejezetten mint nem-termelő tékozlókat ostorozzák. A tény az, hogy ezek a munkások valóban termelők, amennyiben növelik munkáltatójuk tőkéjét; nem-termelők munkájuk anyagi eredményét tekintve. Valójában ez a „termelő" munkás éppannyira érdekelve van abban a szarban, amit csinálnia kell, mint maga a tőkés, aki alkalmazza és aki szintén egy cseppet sem törődik a vacakkal. De pontosabban véve azután valóban kiderül, hogy a termelő munkás igazi definíciója ez: Olyan ember, akinek semmivel sincs többre szüksége és nem kíván többet, mint amennyi ahhoz kell, hogy képes legyen tőkésének a lehető legnagyobb hasznot hozni. Mindez badarság. Elkalandozás. De tüzetesebben vissza kell térni a termelőre és nem-termelőre.[126])

A két különböző folyamat a tőke munkával való cseréjében. (Itt az, amit a tőkére kicserélnek, a használati értékével maga is a gazdasági formameghatározottságba tartozik stb.)

A tőkével mint a tételezett csereértékkel szembelépő *használati érték* a *munka*. A tőke csak a *nem-tőkére* cserélődik vagy vonatkozik ebben a meghatározottságban, a tőke tagadására, csakis erre való vonatkozásban tőke; a valóságos nem-tőke a *munka*.

Ha a tőke és a munka közötti cserét szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy ez két nemcsak formailag, hanem minőségileg különböző, sőt ellenkező folyamatra esik szét:

1. A munkás az áruját, a munkát, amelynek használati értéke van, amelynek mint árunak *ára* is van, mint minden más árunak, cseréli ki meghatározott összegű csereértékekre, meghatározott összegű pénzre, amelyet a tőke átenged neki.

2. A tőkés magát a munkát cseréli be, a munkát mint értéket tételező tevékenységet, mint termelő munkát; azaz a termelőerőt cseréli be, amely a tőkét fenntartja és megsokszorozza, és amely ezáltal a tőke termelőerejévé és újratermelő erejévé, magához a tőkéhez tartozó erővé válik.

E két folyamat elválása olyan szembeötlő, hogy időben széteshetnek és semmiképpen sem kell egybeesniök. Az első folyamat befejezett lehet és bizonyos fokig többnyire be is van fejezve, mielőtt a második akár csak elkezdődnék. A második aktus befejezése feltételezi a termék befejezését. A munkabér kifizetése nem várhat erre. Sőt a viszony egyik lényegi meghatározásának fogjuk találni azt, hogy a kifizetés nem vár erre.

Az egyszerű cserénél, forgalomnál nem ez a kettős folyamat megy végbe. Ha *a* árut *b* pénzre cserélik, s ezt ezután a fogyasztásra szánt *c* árura – a csere eredeti objektumára *a* szempontjából –, akkor a *c* áru használata, a fogyasztása, egészen kívül esik a forgalmon; semmi köze a viszony formájához; túl van magán a forgalmon és merőben dologi érdek, amely már csak *A* egyén egy viszonyát fejezi ki, természeti mivoltában, elszigetelt szükségletének egy tárgyához. Hogy mit kezd a *c* áruval, az olyan kérdés, amely kívül van a gazdasági viszonyon. Itt megfordítva a *pénzre becserélt valaminek a használati értéke* jelenik meg *mint különös gazdasági viszony*, és a *pénzre becserélt valaminek a meghatározott felhasználása alkotja mindkét folyamat végső célját. Ez tehát már formailag megkülönbözteti a tőke és munka közötti cserét az egyszerű cserétől – két különböző folyamat.*

Ha továbbá szemügyre vesszük, hogyan különbözik tartalmilag a tőke és munka közötti csere az egyszerű cserétől (forgalomtól), akkor azt látjuk,

hogy ez a különbség nem egy külső vonatkozás vagy összehasonlítás révén derül ki, hanem hogy az utóbbi folyamat totalitásában a második forma maga különbözteti meg magát az elsőtől, hogy ez az összehasonlítás maga benne foglaltatik. A második aktus különbsége az elsőtől – tudniillik a munka elsajátításának különös folyamata a tőke részéről a második aktus – pontosan a tőke és munka közötti csere különbsége attól a cserétől, amelyet a pénz áruk között közvetít. *A tőke és munka közötti cserében az első aktus egy csere, egészen beleesik a szokásos forgalomba; a második a cserétől minőségileg különböző folyamat, és csak téves szóhasználat,* hogy *egyáltalában* valamiféle *cserének* lehet nevezni. Egyenesen szembenáll a cserével; lényegileg más kategória.

Tőke és modern földtulajdon. – Wakefield.

{*Tőke.* I. *Általánosság*: 1. a) A tőke létrejövése a pénzből. b) Tőke és munka (közvetítődve *idegen* munka által). c) A tőke elemei, a munkához való viszonyuk szerint felbontva. (Termék. Nyersanyag. Munkaszerszám.) 2. *A tőke elkülönülése*: a) Forgótőke, állótőke. A tőke forgása. 3. *A tőke egyedisége*: Tőke és profit. Tőke és kamat. A tőke mint *érték*, megkülönböztetve magától mint kamattól és profittól. II. *Különösség*: 1. A tőkék felhalmozása. 2. A tőkék konkurrenciája. 3. A tőkék koncentrációja (a tőke mennyiségi különbsége mint egyszersmind minőségi, mint nagyságának és hatásának *mértéke*). III. *Egyediség*: 1. A tőke mint hitel. 2. A tőke mint részvénytőke. 3. A tőke mint pénzpiac. A pénzpiacon a tőke a maga totalitásában van tételezve; ebben *ármeghatározó, munkaadó, a termelést szabályozó,* egyszóval *termelési forrás*; de a tőke nemcsak mint önmagát termelő (anyagilag az ipar stb. révén árakat szabó, termelőerőket fejlesztő), hanem egyszersmind mint értékek teremtője, egy a tőkétől sajátosan megkülönböztetett értéket vagy gazdagságformát kell hogy tételezzen. Ez a *földjáradék*. Ez a tőke egyetlen értékteremtése mint tőle magától, saját termelésétől megkülönböztetett érték. A tőke mind természete szerint, mind történelmileg a *megteremtője* a modern földtulajdonnak, a földjáradéknak; mint ahogy akciója ezért a földtulajdon régi formájának felbomlasztásaként is jelenik meg. Az új forma a tőkének a régire való akciója révén keletkezik. A tőke ez – az egyik oldalról tekintve – mint a modern mezőgazdaság megteremtője. A modern földtulajdon gazdasági viszonyaiban, amely folyamatként jelenik meg: földjáradék – tőke – bérmunka (a következtetés formáját másképp is fel lehet fogni: mint bérmunka – tőke – földjáradék; de a tőkének mindig a tevékeny középként kell megjelennie), ezért a modern társada-

lom belső konstrukciója vagy a tőke a maga vonatkozásainak totalitásában van tételezve. Felvetődik mármost a kérdés, hogyan adódik az átmenet a földtulajdonból a bérmunkába? (A bérmunkából a tőkébe való átmenet önmagától adódik, mivel a tőke itt a maga aktív alapjába ment vissza.) Történelmileg az átmenet vitathatatlan. Már abban benne van, hogy a földtulajdon a tőke terméke. Ezért mindenütt azt látjuk, hogy ahol a tőkének a földtulajdon régebbi formáira való reakciója folytán a földtulajdon pénzjáradékká változik át (ugyanez más módon megy végbe ott, ahol a modern parasztot teremtik meg) és ezért egyidejűleg a mezőgazdaság, a tőke által űzve, ipari agronómiává változik át, ott a cotterekből, jobbágyokból, robotos parasztokból, örökbérlőkből, házaszsellérekből stb. szükségszerűen napszámosok lesznek, bérmunkások, tehát a *bérmunkát* totalitásában először a tőkének a földtulajdonra való akciója teremti meg, és azután, mihelyt ez egyszer mint forma kimunkálódott, maga a földtulajdonos. Ez maga megtisztítja azután, ahogy Steuart mondja,[127] a földet a felesleges szájaktól, elszakítja a föld gyermekeit a kebeltől, amelyen nevelkedtek, és ilymódon maga változtatja a földmunkát, amely természeténél fogva mint közvetlen létfenntartási forrás jelenik meg, közvetett, tisztára társadalmi vonatkozásoktól függő létfenntartási forrássá. (Először tisztán ki kell munkálódnia a kölcsönös függőségnek, mielőtt valóságos társadalmi közösségiségre lehet gondolni. Valamennyi viszony mint a társadalom által tételezett, nem mint a természet által meghatározott.) Csakis ezáltal válik lehetővé a tudomány alkalmazása és fejlődik ki a teljes termelőerő. Nem lehet tehát kétség afelől, hogy a *bérmunkát*, a *klasszikus* formájában, mint ami a társadalmat egész széltében átjárja és a föld helyett ezt teszi a talajjá, amelyen áll, csak a modern földtulajdon hozza létre, azaz a földtulajdon mint maga a tőke által létrehozott érték. Ezért vezet tehát a földtulajdon vissza a bérmunkához. Az egyik oldalról tekintve ez nem egyéb, mint a bérmunka átvitele a városokból a falura, tehát a társadalom egész felszínére kiterjesztett bérmunka. A régi földtulajdonosnak, ha gazdag, nincs szüksége tőkésre ahhoz, hogy modern földtulajdonossá váljék. Csak arra van szüksége, hogy munkásait bérmunkásokká változtassa, és hogy jövedelem helyett profitért termeljen. Akkor személyében előfeltételezve van a modern bérlő és a modern földtulajdonos. Az azonban, hogy megváltozik a forma, amelyben a földtulajdonos a jövedelmét húzza, vagy a forma, amelyben a munkást fizetik, ez nem formai különbség, hanem magának a *termelési módnak* (a földművelésnek) *totális átalakulását* feltételezi; ezért olyan előfeltételei vannak, amelyek az ipar, a kereskedelem és a tudomány, egyszóval a termelőerők meghatározott fejlődésén nyugszanak. Ahogy egyáltalában a tőkén és a bérmunkán nyugvó

termelés nemcsak formailag különbözik más termelési módoktól, hanem éppúgy előfeltételezi az anyagi termelés totális forradalmát és fejlődését. Bár a tőke kereskedelmi tőkeként teljesen kifejlődhetik (pusztán mennyiségileg nem annyira) a földtulajdon ezen átalakulása nélkül, de az ipari tőke nem. Még a manufaktúra kifejlődése is előfeltételezi a régi gazdasági földtulajdonviszonyok kezdődő felbomlását. Másrészt ebből a pontszerű felbomlásból csak akkor lesz az új forma a maga totalitásában és szélességében, amikor a modern ipar a kialakulás egy magas fokára fejlődött, ez a kialakulás azonban maga is mindig annál gyorsabban halad, minél inkább kifejlődött a modern földművelés, a neki megfelelő tulajdonforma, a neki megfelelő gazdasági viszonyok. Ezért Anglia ebben a vonatkozásban mintaország a többi kontinentális országok számára. Éppúgy: Ha az ipar első formája, a nagy manufaktúra, már előfeltételezi a földtulajdon felbomlását, ennek viszont feltétele a tőkének a városokban végbement alárendeltebb fejlődése, a maga még fejletlen (középkori) formáiban és egyszersmind a más országokban a kereskedelemmel egyidejűleg virágzó manufaktúra hatása révén (így hat Hollandia Angliára a XVI. században és a XVII. század első felében). Magukban ezekben az országokban már végigcsinálták a folyamatot és a földművelést feláldozták az állattenyésztésért, a gabonát pedig elmaradott országokból, mint Lengyelország stb., szerezték be behozatal útján (megint Hollandia). Gondoljuk meg, hogy az új termelőerők és termelési viszonyok nem a *semmiből* fejlődnek ki, nem a levegőből, sem nem az önmagát tételező eszme öléből, hanem a termelés meglevő fejlődésén és hagyományos, tradicionális tulajdonviszonyokon belül és ezekkel ellentétesen. Ha a kiteljesedett polgári rendszerben mindegyik gazdasági viszony előfeltételezi a másikat a polgári-gazdasági formában és ilymódon mindegyik tételezett egyszersmind előfeltétel, úgy minden szerves rendszerrel ez az eset. Magának ennek a szerves rendszernek mint totalitásnak megvannak az előfeltételei, és totalitássá fejlődése éppen abban áll, hogy a társadalom valamennyi elemét alárendeli magának, illetve a neki még hiányzó szerveket létrehozza belőle. Így válik történelmileg totalitássá. Az e totalitássá levés a szerves rendszer folyamatának, fejlődésének egyik mozzanata. – Másrészt, ha egy társadalmon belül a modern termelési viszonyok, azaz a tőke a totalitásáig fejlett, és ez a társadalom most egy új terepet kerít hatalmába, mint pl. a gyarmatokon, akkor ez a társadalom, nevezetesen képviselője, a tőkés, azt látja, hogy a tőkéje nem tőke többé bérmunka nélkül, és hogy ez utóbbinak egyik előfeltétele nemcsak földtulajdon egyáltalában, hanem modern földtulajdon; olyan földtulajdon, amely mint tőkésített járadék drága, és amely mint olyan kizárja, hogy az egyének a földet közvetlenül használják. Innen

ered *Wakefield* gyarmatosítási elmélete,[128] amelyet az angol kormány Ausztráliában a gyakorlatban követ. A földtulajdont itt mesterségesen megdrágítják, hogy a munkásokat bérmunkásokká változtassák, a tőkét mint tőkét működtessék és ilymódon az új gyarmatot *termelővé* tegyék; gazdagságot fejlesszenek ki benne, ahelyett, hogy mint Amerikában, a bérmunkások pillanatnyi szállítására használnák. *Wakefield* elmélete végtelenül fontos a modern földtulajdon helyes felfogásához. – A tőke mint földjáradékot létrehozó tehát visszatér a bérmunkának mint általános teremtő alapjának a termelésébe. A tőke a forgalomból ered és a munkát mint bérmunkát tételezi; így alakul ki, és egészként kifejlődve tételezi a földtulajdont, mind feltételeként, mind ellentéteként. De megmutatkozik, hogy ezzel csak a bérmunkát mint általános előfeltételét hozta létre. Ezt kell tehát most magáértvalóan szemügyre vennünk. Másrészt maga a modern földtulajdon a clearing of estates folyamatában és a mezőgazdasági munkások bérmunkásokká való átváltoztatásában jelenik meg a legerőteljesebben. Így kettős átmenet a bérmunkába. Ez a pozitív oldalról. Negatíve, miután a tőke a földtulajdont tételezte és ezzel elérte kettős célját: 1. ipari földművelés és ezáltal a föld termelőerejének fejlődése; 2. bérmunka, tehát a tőke uralma általános a falun, a tőke magát a földtulajdon létezését pusztán múlékony fejlődésnek tekinti, amely szükséges mint a tőke akciója a régi földtulajdonviszonyokra és *ezek bomlásának terméke*, de amely mint olyan – ha ezt a célt már elérték – puszta korlátozása a profitnak, nem szükségszerűség a termelés számára. A tőke tehát igyekszik a földtulajdont mint magántulajdont felbomlasztani és az államra átruházni. Ez a negatív oldal. Így az egész belső társadalmat tőkésekké és bérmunkásokká átváltoztatni. Ha a tőke ennyire van, a bérmunka is annyira van, hogy egyrészt a földtulajdonost mint fölösleges kinövést, a viszony egyszerűsítésére, az adók enyhítésére stb. igyekszik kiküszöbölni ugyanabban a formában, mint a burzsoá; másrészt hogy a bérmunkától megmeneküljön és önálló – közvetlen használatra – termelővé váljék, a nagy földtulajdon szétzúzását kívánja. A földtulajdont így két oldalról tagadják; a tőke oldaláról való tagadás csak formaváltoztatás, a tőke egyeduralma végett. (Földjáradék mint az általános állami járadék (adó), úgyhogy a polgári társadalom más módon újratermeli a középkori rendszert, de mint annak teljes tagadását.) A bérmunka oldaláról való tagadás csak burkolt tagadása a tőkének, tehát önmagának is. Mint a tőkével szemben önállót kell tehát most a bérmunkát szemügyre venni. Így az átmenet kettős: 1. *pozitív átmenet* a modern földtulajdonból vagy a tőke átmenete a modern földtulajdon révén az általános bérmunkához; 2. *negatív átmenet*: a földtulajdon tagadása a tőke által, azaz tehát az önálló érték

tagadása a tőke által, azaz éppen a tőke tagadása önmaga által. De a tőke tagadása a *bérmunka*. Azután a földtulajdon tagadása és ezáltal a tőke tagadása a bérmunka oldaláról. Azaz a bérmunka, amely magát mint az önállót akarja tételezni.}

{A *piac*, amely a gazdaságtanban kezdetben mint elvont meghatározás jelenik meg, totális alakzatokat ölt. Először a *pénzpiac*. Ez átfogja a váltópiacot, egyáltalában a kölcsönpiacot; tehát pénzkereskedelem, bullion-piac. Mint *pénz-kölcsönpiac* jelenik meg egyrészt a bankoknál, például a leszámítolásnál, amire leszámítolnak: kölcsönpiac, váltóügynökök stb., de azután mint valamennyi *kamatozó papír* piaca is: állampapírok és részvénypiac. Az utóbbiak nagyobb csoportokra különülnek (először maguknak a *pénzintézeteknek a részvényei*; bankrészvények; részvénytársasági bankrészvények; a közlekedési eszközök *részvényei* (*vasúti részvények* a legjelentősebbek; *csatorna*részvények; gőzhajózási részvények, távírórészvények, omnibuszrészvények); *általános ipari vállalatok részvényei* (*bányarészvények* a legfontosabbak). Azután általános elemek szolgáltatásáért (*gáz*részvények, vízvezetékrészvények). Ezrekre menő *különfélék*. Az *áruk tárolására* (dokkrészvények stb.). A végtelenségig menő *különfélék*, mint pl. ipari vagy kereskedelmi társaságok részvényekre alapított vállalkozásai. Végül mint az egésznek a biztosítása mindenféle *biztosítási részvények*). Ahogy mármost a piac nagyjában és egészében hazai piacra és külföldi piacra esik szét, úgy a belső piac maga is szétesik hazai részvények, állampapírok stb. piacára és külföldi állampapírok, külföldi részvények stb. piacára. Tulajdonképpen azonban ez a fejlődés a világpiachoz tartozik, amely nemcsak a belső piac valamennyi rajta kívül létező külföldi piachoz való viszonyában, hanem egyszersmind a belső piaca valamennyi külföldi piacnak mint a hazai piac alkotórészeinek. *A pénzpiac koncentrációja* egy-egy országon belül egy főhelyre, míg az egyéb piacok inkább eloszlanak a munka megosztása szerint; habár ezeknél is nagy a fővárosra való koncentráció, ha ez egyszersmind exportkikötő. – A pénzpiactól megkülönböztetett piacok először is oly különbözők, mint a termékek és termelési ágak, és éppoly különböző piacokat alkotnak. E különböző termékek fő piacai központokban alakulnak ki, amelyek vagy a be-, illetve kivitelre vonatkozóan ilyenek, vagy mert maguk is központjai egy meghatározott termelésnek, vagy a közvetlen szolgáltatóhelyei ilyen központoknak. De a puszta különbözőségtől ezek a piacok még továbbmennek nagy csoportokba való többé vagy kevésbé szerves különülésig, amely csoportok a tőke alapvető elemei szerint szükségszerűen maguk is szétesnek: termékpiacra és nyerstermékpiacra. A termelési szerszám mint olyan nem alkot külön piacot; mint olyan főleg először magukban a nyers-

anyagokban van meg, amelyeket mint termelési eszközöket adnak el, azután pedig különösen a fémekben, minthogy ezek a közvetlen fogyasztás minden gondolatát kizárják, és azután azokban a termékekben, mint szén, olaj, vegyianyagok, amelyek mint a termelés járulékos eszközei eltűnésre vannak rendeltetve. Éppúgy festékek, fa, drogok stb. Eszerint:

I. *Termékek.* 1. *Gabonapiac* a különböző alosztályaival. Pl. magpiac: rizs, szágó, burgonya stb. Ez gazdaságilag igen fontos; egyszerre piac a termelés és a közvetlen fogyasztás számára. 2. *Gyarmatárupiac.* Kávé, tea, kakaó, cukor; fűszerek (bors, dohány, spanyolpaprika, fahéj, kasszia, szegfűszeg, gyömbér, szerecsendióvirág, szerecsendió stb.); 3. *Gyümölcsök.* Mandula, ribizli, füge, szilva, aszaltszilva, mazsola, narancs, citrom stb. *Melasz* (a termelés számára stb.); 4. *Élelmiszerek.* Vaj, sajt, szalonna, sonka, sertészsír, sertéshús, marhahús (füstölt), halak stb. 5. *Italok.* Bor, rum, sör stb. II. *Nyers termékek.* 1. *A mechanikai ipar nyersanyagai.* Len, kender, gyapot, selyem, gyapjú, nyersbőr, bőr, guttapercha stb.; 2. *A vegyipar nyersanyagai.* Hamuzsír, salétrom, terpentin, nátriumnitrát stb. III. *Nyersanyagok, amelyek egyszersmind termelési szerszámok. Fémek* (réz, vas, ón, horgany, ólom, acél stb.), *fa.* Nyersfa. Épületfa. Festékfák. Hajóépítőfa stb. *Járulékos termelési eszközök és nyersanyagok.* Drogok és festékek. (Bíbortetű, indigó stb. Kátrány. Faggyú. Olajok. Szenek stb.) Természetesen minden terméknek a piacra kell kerülnie, de valóban nagy piacokat, a kiskereskedelemtől megkülönböztetve, csak a nagy fogyasztási termékek alkotnak (gazdaságilag fontos csupán a gabonapiac, tea-, cukor-, kávépiac (némileg a borpiac és egyáltalában az italpiac). vagy azok, amelyek az ipar nyersanyagai: gyapjú-, selyem-, fa-, fémpiac stb.) Hogy a piac elvont kategóriájának melyik helyen kell bekerülnie, az majd kiderül.

Csere tőke és munka között. Darabbér. – A munkaképesség értéke. – A bérmunkás részesedése az általános gazdagságban csak mennyiségileg van meghatározva. – A munkás egyenértéke pénz. Tehát mint egyenlő a tőkével szemben. – De cseréjének célja szükségletének kielégítése. A pénz az ő számára csak *forgalmi eszköz.* Takarékoskodás, lemondás mint a munkás gazdagodásának eszköze. – A munkás értéktelensége és elértéktelenedése a tőke feltétele.

A munkásnak a tőkéssel való cseréje egyszerű csere; mindegyik egyenértéket kap; az egyik pénzt, a másik egy árut, amelynek az *ára* pontosan egyenlő az érte fizetett pénzzel; amit a tőkés ebben az egyszerű cserében kap, az egy használati érték: idegen munka feletti rendelkezés. A munkás

oldaláról – és ez az a csere, amelyben ő eladóként jelenik meg – nyilvánvaló, hogy nála, akárcsak bármely más áru, használati érték eladójánál, a viszony formameghatározását nem érinti az, hogy a vevő hogyan használja a neki átengedett árut. Amit a munkás elad, az a rendelkezés munkája felett, amely meghatározott: meghatározott ügyesség stb.

Egészen közömbös, hogy a tőkés mit csinál a munkás munkájával, habár természetesen csak meghatározottsága szerint használhatja fel azt, és maga a rendelkezése csak egy *meghatározott* munkára és egy *időben meghatározott* rendelkezésre vele (ennyi meg ennyi munkaidő) korlátozódik. A darabmunka-fizetési rendszer persze azt a látszatot hozza magával, mintha a munkás egy meghatározott részesedést kapna a termékből. Ez azonban csak egy másik forma az idő mérésére (ahelyett, hogy azt mondanák, 12 órán át dolgozol, azt mondják, ennyit kapsz darabonként; azaz az időt, amelyen át dolgoztál, a termékek számán mérjük); ezzel itt az általános viszony vizsgálatánál egyáltalán semmi dolgunk. Ha a tőkés megelégedett a puszta rendelkezési képességgel, anélkül, hogy a munkást valóban dolgoztatta volna, pl. azért, hogy a munkáját tartaléknak megszerezze stb., vagy hogy konkurrensétől a rendelkezési képességet elvegye (ahogy pl. színigazgatók megvásárolnak énekesnőket egy évadra nem azért, hogy énekeltessék őket, hanem hogy egy konkurrens színházban ne énekeljenek), a csere teljesen végbement. A pénzben a munkás megkapja ugyan a csereértéket, a gazdagság általános formáját egy meghatározott mennyiségben, és az a több vagy kevesebb, amit kap, nagyobb vagy kisebb részesedést szerez neki az általános gazdagságból. Hogy ezt a többet vagy kevesebbet hogyan határozzák meg, hogy hogyan mérik azt a pénzmennyiséget, amelyet a munkás kap, az oly kevéssé tartozik az általános viszonyra, hogy nem lehet belőle mint olyanból kifejteni. Általánosságban tekintve a munkás árujának csereértékét nem határozhatja meg a mód, ahogy árját a vevő *használja*, hanem csak a magában az áruban meglevő tárgyiasult munka-mennyiség; itt tehát az a munkamennyiség, amelybe magának a munkásnak a termelése kerül. Hiszen az a használati érték, amelyet a munkás kínál, csak mint testi valójának képessége, tehetsége létezik; ezen kívül nincs létezése. Az a tárgyiasult munka, amely szükséges ahhoz, hogy egyrészt az általános szubsztanciát, amelyben munkaképessége létezik, tehát őt magát testi valójában fenntartsák, másrészt ezt az általános szubsztanciát a különös képesség kifejlesztéséhez módosítsák, nem egyéb, mint a benne tárgyiasult munka. Általánosságban ez méri azt az értékmennyiséget, azt a pénzösszeget, amelyet a munkás a cserében kap. A további fejlődés, ahogy a munkabért, minden más áruhoz hasonlóan, azzal a munkaidővel mérik, amely a munkásnak mint olyannak a ter-

meléséhez szükséges, még nem tartozik ide. A forgalomban, ha egy árut pénzre cserélek, a pénzért árut vásárolok és szükségletemet kielégítem, az aktus véget ér. Így van ez a munkásnál. De megvan a lehetősége arra, hogy elölről kezdje az aktust, mert eleven valója az a forrás, amelyben a saját használati értéke bizonyos ideig, amíg el nem használódik, mindig újra fellobban és mindig szembenáll a tőkével, hogy újra kezdje ugyanazt a cserét. Mint minden szubjektumként a forgalomban részt vevő egyén, a munkás is használati érték birtokosa; átváltja azt pénzre, a gazdagság általános formájára, de csak azért, hogy ezt megint átváltsa árukra mint közvetlen fogyasztásának tárgyaira, mint szükségletei kielégítésének eszközeire. Mivel használati értékét a gazdagság általános formájára cseréli át, a munkás az általános gazdagság társelvezőjévé válik egyenértékének határáig – ez mennyiségi határ, amely persze minőségibe csap át, mint minden cserénél. De a munkás nincs különös tárgyakhoz, sem a kielégítés valamely különös módjához kötve. A munkás – élvezeteinek köre – minőségileg nincs kizárva, hanem csak mennyiségileg. Ez megkülönbözteti a rabszolgától, a jobbágytól stb. A fogyasztás bizonyára visszahat magára a termelésre; de ez a visszahatás a munkást éppúgy nem érdekli cseréjénél, mint bármely más árueladót; hanem a puszta forgalom álláspontjáról – és még nincs szó más fejlett viszonyról – kívül esik a gazdasági viszonyon. Annyit azonban már most megjegyezhetünk mellékesen, hogy élvezeteik körének a relatív, csak mennyiségi, nem minőségi s csak a mennyiség révén tételezett minőségi korlátozása a munkásoknak fogyasztókként is (a tőke további kifejtésénél egyáltalában közelebbről szemügyre kell venni a fogyasztás és a termelés viszonyát) egészen más fontosságot ad a termelés szereplőiként, mint amilyennel pl. az ókorban vagy a középkorban vagy Ázsiában bírnak és bírtak. De ez, mint mondtuk, még nem tartozik ide. Éppúgy, mivel a munkás az egyenértéket a pénz formájában, az általános gazdagság formájában kapja, ebben a cserében mint egyenlő áll szemben a tőkével, akárcsak minden más cserélő; legalábbis a *látszat* szerint. Ténylegesen ezt az egyenlőséget már az megzavarja, hogy ennél a látszólag egyszerű cserénél előfeltételezve van, hogy munkásként viszonyul a tőkéshez, használati értékként a csereértéktől sajátosan különböző formában, ellentétben az értékként tételezett értékhez; hogy tehát már egy gazdaságilag másképp meghatározott viszonyban áll — kívül annak a cserének a viszonyán, amelyben a használati érték természete, az árunak mint olyannak a különös használati értéke közömbös. Ám ez a látszat létezik mint illúzió az ő részéről és bizonyos fokig a másik részről, s ezért lényegesen módosítja is a munkás viszonyát más társadalmi termelési módok munkásainak viszonyától megkülönböztetve. De ami a

lényeges, a csere célja a munkás számára szükségletének kielégítése. Cseréjének tárgya a szükséglet közvetlen tárgya, nem a csereérték mint olyan. Pénzt kap ugyan, de csak érmemeghatározásában, azaz csak mint önmagát megszüntető és eltüntető közvetítést. Amit a munkás cserél, az ezért nem a csereérték, nem a gazdagság, hanem létfenntartási eszközök, eleven valójának fenntartására, egyáltalában szükségleteinek, fizikai, társadalmi stb. szükségleteinek kielégítésére szolgáló tárgyak. Ez meghatározott egyenérték létfenntartási eszközökben, tárgyiasult munkában, amelyet munkájának termelési költségei mérnek. Amit a munkás átenged, az a rendelkezés ezek felett. Másrészt most igaz, hogy még az egyszerű forgalmon belül is az érme továbbhalad pénzzé, és hogy tehát, amennyiben a munkás a cserében érmét kap, azt átváltoztathatja pénzzé, azáltal, hogy felhalmozza stb., elvonja a forgalomból; rögzíti a gazdagság általános formájaként, ahelyett, hogy mint eltűnő csereeszközt [használná]. Erről az oldalról tehát azt lehetne mondani, hogy a munkásnak a tőkével való cseréjében a munkás objektuma – és ennélfogva a csere terméke is az ő számára – nem a létfenntartási eszköz, hanem a gazdagság, nem egy különös használati érték, hanem a csereérték mint olyan. Eszerint a munkás a csereértéket csak úgy tehetné a saját *termékévé*, ahogy egyáltalában a gazdagság kizárólag *megjelenhet* mint az *egyszerű forgalom terméke*, amelyben egyenértékeket cserélnek; tudniillik azáltal, hogy a szubsztanciális kielégülést feláldozza a gazdagság *formájának*, tehát hogy *lemondással*, takarékoskodással, saját fogyasztásából való lecsípéssel kevesebbet von el a forgalomból, mint amennyit *javakban* ad neki. Ez a gazdagodás egyetlen lehetséges formája, amely maga a fogyasztás által van tételezve. A lemondás megjelenhetne azután abban az aktívabb formában is, amely az egyszerű forgalomban nincs tételezve, hogy a munkás magasabb fokban mond le a pihenésről, egyáltalában a munkás-lététől elválasztott létéről és lehetőleg csak mint munkás van; tehát a csere aktusát gyakrabban újítja meg vagy mennyiségileg megnöveli, tehát *szorgalom* által. Ezért a mai társadalomban is a szorgalomnak és főleg a *takarékoskodásnak*, a *lemondásnak* a követelését nem a tőkésekkel, hanem a munkásokkal szemben állítják fel, és főleg a tőkések. A mostani társadalom azt a paradox követelést állítja fel éppen, hogy az mondjon le, akinél a csere tárgya a létfenntartási eszköz, nem pedig az, akinek számára a gazdagodás. Azt az illúziót, hogy a tőkések ténylegesen „lemondtak"[129] – és ezáltal váltak tőkésekké –, amely követelésnek és elképzelésnek csak abban a hajdankorban volt egyáltalában értelme, amikor a tőke kialakult a feudális stb. viszonyokból, minden beszámítható modern közgazdász feladta. A munkás takarékoskodjék, és nagy hűhót csaptak takarékpénztárakkal stb. (Az utóbbiakat

illetően azonban maguk a közgazdászok is beismerik, hogy tulajdonképpeni céljuk szintén nem a gazdagság, hanem csak a kiadás célszerűbb elosztása, úgyhogy a munkások öregkorukban, vagy ha betegségek, válságok stb. jönnek közbe, ne a szegényházakhoz, az államhoz, a kolduláshoz folyamodjanak (egyszóval magának a munkásosztálynak a terhére legyenek és főleg ne a tőkéseknek, ne az ő zsebükre tengődjenek), tehát takarékoskodjanak a tőkések javára; a munkások termelési költségeit csökkentsék a tőkések számára.) Ámde egyetlen közgazdász sem fogja tagadni, hogy ha a munkások *általánosan*, tehát mint *munkások* (amit az egyes munkás a genusától* megkülönböztetve tesz vagy tehet, éppen csak mint *kivétel*, nem mint *szabály* létezhetik, mert nincs benne magának a viszonynak a meghatározásában), tehát mint *szabályt* teljesítenék ezeket a követeléseket (eltekintve a kártól, amelyet az általános fogyasztásnak okoznának – a kiesés óriási lenne –, tehát a termelésnek is, tehát a cserék számának és tömegének is, amelyeket a tőkével csinálhatnának, tehát önmaguknak mint munkásoknak is), a munkás abszolúte olyan eszközöket alkalmazna, amelyek szükségképpen megszüntetnék saját céljukat és a munkást éppen lefokoznák írré, a bérmunkás olyan szintjére, amelyen szükségleteknek, létfenntartási eszközöknek a legállatiasabb minimuma jelenik meg neki a tőkével való cseréjének egyetlen tárgyaként és céljaként. Ezért azzal, hogy a használati érték helyett a gazdagságot teszi céljává, nemcsak hogy nem jutna semmiféle gazdagsághoz, hanem ráadásul a használati értéket is elvesztené. Mert a szorgalom, a munka maximuma és a fogyasztás minimuma – márpedig ez lemondásának és pénzcsinálásának a maximuma – mint szabály nem vezethetne egyébre, mint hogy a munkás a munka maximumáért a bér minimumát kapná. Erőfeszítésével csak azt érné el, hogy saját munkája termelési költségeinek általános *színvonala* és ezért általános ára csökkenne. Csak kivételként van az, hogy a munkás akaraterővel, fizikai erővel és kitartással, zsugorgatással stb. érmejét pénzzé változtathatja át, kivételként osztálya és létezésének általános feltételei alól. Ha minden munkás vagy a többségük túl szorgalmas (amennyiben a szorgalom a modern iparban egyáltalában a belátásukra van bízva; a legfontosabb és legfejlettebb termelési ágakban nem ez az eset), akkor nem az értékét gyarapítják árujuknak, hanem csak a mennyiségét; tehát a követelményeket, amelyeket vele mint használati értékkel szemben felállítanak. Ha minden munkás takarékoskodik, akkor a bér általános leszállítása megint a helyes szintre állítja majd őket, mert az általános takarékoskodás megmutatta a tőkésnek, hogy bérük általánosan túl magas, hogy

* [nemétől]

többet kapnak árujukért, a munkájukkal való rendelkezhetésért, mint amennyi az egyenértéke; mivel az egyszerű cserének – és ebben a viszonyban állnak vele a munkások – éppen az a lényege, hogy senki nem dob be többet a forgalomba, mint amennyit kivon, de csak azt is vonhatja ki belőle, amit beledobott. Egy egyes munkás csak azért lehet *szorgalmas* a színvonalon felül, jobban, mint amennyire lennie kell, hogy munkásként megéljen, mert egy másik a színvonal alatt áll, lustább; csak azért és akkor takarékoskodhatik, mert és amikor egy másik tékozol. A legtöbb, amire a takarékosságával átlagban viheti, az hogy jobban tudja elviselni az árak kiegyenlítődését – magasakat és alacsonyakat, körforgásukat –; tehát csak célszerűbben osztja el élvezeteit, nem szerez gazdagságot. És ez a tőkések tulajdonképpeni követelése is. A munkások a jó üzletmenet idején takarítsanak meg annyit, hogy a rossz időkben többé-kevésbé megélhessenek, elviseljék a rövid munkaidőt vagy a bérek leszállítását stb. (Akkor a munkás még mélyebbre süllyedne.) Tehát a követelés az, hogy a munkások mindig maradjanak az életélvezet minimumánál és könnyítsék meg a tőkéseknek a válságokat stb. Lehetőleg maguk fizessék meg magukat mint merő munkagépeket és ezek kopását.[130] Eltekintve a merő elállatiasodástól, amibe ez torkollnék – és az ilyen elállatiasodás maga is lehetetlenné teszi, hogy akár csak törekedjenek is a gazdagságra általános formájában, mint pénzre, mint felhalmozott pénzre (és az a rész, amelyet a munkás a magasabb élvezetekben, a szellemiekben is, vesz, a saját érdekeiért való agitáció, újságjáratás, előadáshallgatás, gyermeknevelés, ízlésfejlesztés stb., az egyetlen része a civilizációban, ami elválasztja a rabszolgától, gazdaságilag csak azáltal lehetséges, hogy élvezeteinek körét a jó üzletmenet idején bővíti, tehát azokban az időkben, amikor takarékoskodás bizonyos fokig lehetséges) –, eltekintve ettől, ha a munkás igazán aszketikus módon takarékoskodnék és így prémiumot halmozna fel a lumpenproletariátus, gazemberek stb. számára, akiknek száma a kereslet arányában növekednék, megtakarításai – ha túlmennek a hivatalos takarékpénztárak takarékperselyein, amelyek minimális kamatot fizetnek neki, hogy a tőkések nagy kamatokat húzzanak az ő megtakarításaikból, vagy hogy az állam emésszе fel őket, amivel a munkás csak ellenfeleinek hatalmát és saját függőségét növeli –, megtakarításai csak úgy konzerválhatók és tehetők gyümölcsözőkké, hogy beteszi bankokba stb., úgyhogy azután a válságok idején elveszti betéteit, a virágzás idején viszont minden életélvezetről lemondott, hogy a tőke hatalmát növelje; tehát mindenképpen a tőke *számára*, nem a maga számára takarékoskodott.

Egyébként – amennyiben az egész nem annak a polgári „filantrópiának" képmutató frázisa, amely egyáltalában abban áll, hogy „jámbor óhajokkal"

lakassák jól a munkást – minden tőkés azt kívánja ugyan, hogy az ő munkásai takarékoskodjanak, de csak az *övéi*, mert ezek mint munkások állnak szemben vele; semmiképpen nem a *munkások világának* többi része, mivel ezek mint fogyasztók állnak vele szemben. Ezért minden „jámbor" szólam ellenére minden eszközt felkutat, hogy fogyasztásra sarkallja őket, új vonzerőt adjon áruinak, új szükségleteket tukmáljon rájuk stb. A tőke és a munka viszonyának éppen ez az oldala az, amely lényeges civilizációs mozzanat, és amelyen a tőke történelmi jogosultsága, de jelenlegi hatalma is nyugszik. (Termelésnek és fogyasztásnak ez a viszonya csak „tőke és profit" stb. alatt fejtendő ki) (vagy a „tőkék felhalmozása és konkurrenciája" alatt is.) Ez azonban mind exoterikus elmélkedés, annyiban helyénvaló, amennyiben kimutatja, hogy a képmutató polgár-filantrópia követelései önmagukban oldódnak fel, tehát éppen megerősítik azt, amit cáfolni akarnak, hogy a munkás a tőkével való cseréjében az egyszerű forgalom viszonyában van, tehát nem gazdagságot kap, hanem csak létfenntartási eszközöket, a közvetlen fogyasztásra szolgáló használati értékeket. Hogy a követelés ellentmond magának a viszonynak, az kitűnik az egyszerű reflexióból (arról az újabban olykor önelégülten felvetett követelésről, hogy a munkásoknak adjanak bizonyos részesedést a profitból, a *munkabér* szakaszban kell beszélnünk; kivéve mint *különös prémiumról*, amely csak mint a szabály alóli kivétel érheti el célját és valóban az említésreméltó gyakorlatban arra is korlátozódik, hogy egyes felügyelőket stb. megvásárolnak a munkaadó érdekében osztályuk érdekével *szemben*, vagy tisztviselőkre stb., egyszóval már nem *egyszerű munkásokra*, tehát nem is az általános viszonyra; vagy pedig különös mód, hogy a munkásokat becsapják és *munkabérük egy részét* az üzlet állásától függő profit kétesebb formájában *visszatartsák*),[131] hogy ha a munkás megtakarítása nem a forgalom puszta terméke marad – olyan megtakarított pénz, amelyet csak úgy lehet realizálni, hogy előbb vagy utóbb a gazdagság szubsztanciális tartalmára, élvezetekre váltják át –, a felhalmozott pénznek magának is tőkévé kellene válnia, azaz munkát kellene vásárolnia, a munkához mint használati értékhez kellene viszonyulnia. Megint olyan munkát feltételez tehát, amely nem tőke, és feltételezi, hogy a munka az ellenkezőjévé vált – nem-munkává. Ahhoz, hogy tőkévé váljon, maga a megtakarítás feltételezi a munkát mint nem-tőkét a tőkével szemben; tehát az egyik ponton megszüntetendő ellentét helyreállítását egy másik ponton. Ha tehát magában az eredeti viszonyban a munkás cseréjének tárgya és *terméke* – mint a puszta csere terméke nem lehet más termék – nem használati érték, a létfenntartási eszköz, a közvetlen szükséglet kielégítése, az elvonása a forgalomból az egyenértéknek, amelyet azért vetettek

bele, hogy a fogyasztással megsemmisítsék –, akkor a munka a tőkével nem mint munka, nem mint nem-tőke állna szemben, hanem mint tőke. De tőke sem állhat szemben a tőkével, ha a tőkével nem áll szemben munka, mivel a tőke csak mint nem-munka tőke, ebben az ellentétes vonatkozásban. Tehát maga a tőke fogalma és viszonya semmisülne meg. Bizonyára senki nem tagadja, hogy vannak olyan állapotok, amelyekben maguk-dolgozó tulajdonosok cserélnek egymással. De az ilyen állapotok nem annak a társadalomnak az állapotai, amelyben a tőke mint olyan kifejletten létezik; ezért a tőke fejlődése minden ponton meg is semmisíti őket. Mint tőkét csak úgy tételezheti magát, hogy a munkát, mint nem-tőkét, mint merő használati értéket tételezni. (Mint rabszolgának a munkásnak *csereértéke, értéke* van; mint szabad munkásnak *nincs értéke*, hanem csak a munkája feletti rendelkezésnek, amelyet a vele való csere által eszközölnek, van értéke. Nem a munkás áll szemben mint csereérték a tőkéssel, hanem a tőkés vele. A munkás *értéktelensége* és *elértéktelenedése* a tőke előfeltétele és egyáltalában a *szabad* munka feltétele. Linguet a szabad munkát visszaesésnek tekinti;[132] megfeledkezik arról, hogy vele a munkás formailag mint olyan személy van tételezve, aki munkáján *kívül* magáért-valóan még valami, és aki az életnyilvánulását csak mint saját életének eszközét idegeníti el. Ameddig a munkásnak mint olyannak *csereértéke* van, addig nem létezhetik az *ipari tőke* mint olyan, tehát egyáltalában a fejlett tőke sem. E tőkével szemben a munkának *merő használati értékként* kell állnia, amelyet maga a birtokosa kínál fel áruként a tőke ellenében, annak *csereértéke* [az érme] ellenében, amely a munkás kezében persze csak abban a meghatározásában realizálódik, hogy általános csereeszköz, máskülönben eltűnik.) Well. A munkás tehát csak az egyszerű forgalom, az egyszerű csere viszonyában van és csak *érmét* kap a használati értékéért, létfenntartási eszközt, de közvetve. A közvetítés e formája, mint láttuk.* lényeges és jellemző a viszonyra. Hogy a munkás továbbmehet az érme pénzzé változtatásáig – a takarékoskodásig –, az éppen azt bizonyítja csupán, hogy viszonya az egyszerű forgalom viszonya; megtakaríthat többet vagy kevesebbet, de ezen túl nem jut, a megtakarítottat csak úgy realizálhatja, hogy most élvezeteinek körét pillanatnyilag bővíti. Fontos – és magának a viszonynak a meghatározására hat – az, hogy mivel a pénz a munkás cseréjének terméke, az általános gazdagság mint illúzió előrehajtja őt, iparkodóvá teszi. Ezáltal egyszersmind nemcsak formailag az önkény játéktere lesz a megva[lósítása számára...]**

* [*V. ö. 183–186. old.*]

** [*A kéziratból egy oldal hiányzik.*]

A tőke a munkással szemben csak dologi hatalom. Személyi érték nélkül. – Különbség a szolgálattételtől. – A munkás célja a tőkével való cserében – fogyasztás. Mindig újra kell kezdeni: *a munka mint a munkás tőkéje.* (Munkaképesség mint *tőke*!) – A munkabér nem termelő.

[...] ugyanannak a szubjektumnak folyamatai; így pl.: a szem szubsztanciája a látás tőkéje stb. Az ilyen szépirodalmi frázisok, amelyek valamilyen analógiára mindent mindenhova besorolnak, még szellemeseknek is tűnhetnek, amikor először mondják ki őket, s annál is inkább, minél inkább a legkülönneműbbet azonosítják. Megismételve, s most már önelégülten, tudományos értékű kijelentésekként megismételve, egész egyszerűen bárgyúak. Csak szépirodalmi zöldeket beszélőknek és hetet-havat összefecsegőknek jók, akik minden tudományt bekennek a maguk szirupos szutykával. Hogy a munka a munkás számára, amíg munkaképes, mindig új forrása a cserének – tudniillik nem általában a cserének, hanem a tőkével való cserének –, az benne van magában a fogalmi meghatározásban, hogy a munkás csak a munkaképessége feletti időleges rendelkezést adja el, tehát a cserét mindig újra kezdheti, mihelyt kellő mértékű anyagot vett magához, hogy életnyilvánulását megint újratermelhesse. Ahelyett, hogy ezen csodálkoznának – és a tőke nagy érdeméül számítanák fel a munkásnak, hogy egyáltalában él, tehát meghatározott életfolyamatokat naponta megismételhet, mihelyt kialudta magát és megtöltötte a bendőjét –, a polgári gazdaságtan szépítgető tányérnyalóinak inkább arra kellene figyelmüket irányítaniok, hogy a munkás folyton megismételt munka után mindig *csak* magát az eleven, közvetlen munkáját adhatja cserébe. Maga az ismétlődés valójában csak látszólagos. *Amit a tőke ellenében cserél, az az egész munkaképessége, amelyet mondjuk 20 év alatt költ el.* A tőke ahelyett, hogy egyszerre fizetné ezt meg neki, adagonként fizeti, ahogy a munkás a rendelkezésére bocsátja, mondjuk hetenként. Ez tehát abszolúte semmit sem változtat a dolog természetén és a legkevésbé nem jogosít arra a következtetésre, hogy – mivel a munkásnak 10–12 órát aludnia kell, mielőtt képes megismételni munkáját és a tőkével való cseréjét – a munka a *munkás tőkéje.* Amit eszerint valójában tőkének fognak fel, az munkájának a korlátja, a megszakítása, hogy a munkás nem perpetuum mobile*. A tízórás törvényért stb. folytatott harc[133] bizonyítja, hogy a tőkés mit sem kíván inkább, mint hogy a munkás *lehetőleg megszakítás nélkül pazarolja el életerő-adagjait.* Most a második folyamathoz érkezünk, amely a csere *után* képzi a munka és tőke közötti kapcsolatot.

* [örökmozgó]

Itt még csak azt akarjuk hozzáfűzni, hogy maguk a közgazdászok a fenti tételt úgy fejezik ki, hogy a *munkabér nem termelő*. Termelőnek lenni, az náluk természetesen gazdagságot termelőt jelent. Minthogy mármost a munkabér a munkás és a tőke közötti csere terméke – és az egyetlen termék, amely magában ebben az aktus*ban* tételezve van –, elismerik, hogy a munkás ebben a cserében *semmiféle gazdagságot* nem termel sem a tőkésnek, mert neki pénz fizetése egy használati értékért – és ez a *fizetés* a tőke egyetlen funkciója ebben a viszonyban – gazdagság feladása, nem pedig létrehozása, amiért igyekszik a lehető legkevesebbet fizetni; sem a munkásnak, mert neki csak létfenntartási eszközöket hoz létre, egyéni szükségletek kielégítését, többé vagy kevésbé – *soha nem* a gazdagság általános formáját, soha nem gazdagságot. Nem is teheti ezt, mivel a munkás által eladott árut tartalma semmiképpen sem helyezi fölébe a forgalom általános törvényeinek: hogy az általa a forgalomba dobott érték révén az érme közvetítésével egyenértéket kap egy másik használati értékben, amelyet elfogyaszt. Egy ilyen művelet természetesen soha nem gazdagíthat, hanem végrehajtóját a folyamat végén éppen arra a pontra kell visszavinnie, amelyen az elején volt. Ez, mint láttuk,* nem zárja ki, sőt magába zárja azt, hogy közvetlen kielégüléseinek köre bizonyos mértékig szűkülhet vagy bővülhet. Másrészt, ha a tőkés – aki ebben a cserében még korántsem mint tőkés, hanem csak mint *pénz* van tételezve – ezt az aktust mindig újra megismételné, akkor pénzét a munkás hamarosan felenné és egy sor más élvezetre, nadrágfoltozásra, cipőtisztításra – egyszóval kapott szolgálattételekre – tékozolná. Mindenesetre e művelet ismétlődését pontosan kimérné a tőkés erszényének határa. Ez a művelet nem gazdagítaná a tőkést jobban, mint a becses személyét szolgáló más használati értékekre fordított pénzkiadások, amelyek tudvalevően mind nem bevételt jelentenek neki, hanem költséget.

A tőke és a munka közötti csere az egyszerű forgalomhoz tartozik, nem gazdagítja a munkást. – A munka és a tulajdon elválása előfeltétele ennek a cserének. – A munka az abszolút szegénység mint tárgy, a gazdagság általános lehetősége mint szubjektum. – A különös meghatározottság nélküli munka áll szemben a tőkével.

Különösnek tűnhetik, hogy mivel a munka és a tőke viszonyában, s a kettő közötti cserének ebben az első viszonyában is, a munkás a csereértéket vásárolja meg és a tőkés a használati értéket, azáltal, hogy a munka a

* [*V. ö. 183–186., 188. old.*]

tőkével nem mint *egy* használati érték, hanem mint *a* használati érték egyáltalán áll szemben, a tőkésnek gazdagságot kell kapnia, a munkásnak csak használati értéket, amely a fogyasztásban kihuny. {Amennyire ez a tőkést illeti, csak a második folyamatnál kell kifejteni.} Ez mint olyan dialektika jelenik meg, amely éppen a fordítottjába csap át annak, amit várnánk. Ámde pontosabban szemügyre véve megmutatkozik, hogy a munkás, aki áruját kicseréli, a cserefolyamatban az *Á–P–P–Á* formán megy át. Ha a forgalomban az áruból, a használati értékből mint a csere elvéből indulunk ki, akkor szükségszerűen meginf az áruhoz érkezünk, mivel a pénz csak mint érme jelenik meg és mint csereeszköz csak eltűnő közvetítés; de az árut mint olyant, miután körforgását leírta, a szükséglet közvetlen objektumaként elfogyasztják. Másrészt a tőke *P–Á–Á–P*-t képvisel, az ellenkező mozzanatot.

A *tulajdon elválása a munkától* ennek a tőke és munka közötti cserének a szükségszerű törvényeként jelenik meg. A munka a *nem-tőkének* mint olyannak tételezve: 1. *Nem-tárgyiasult munka, negatíve megfogva* (még maga is tárgyi; a nem-tárgyi maga is objektív formában). Mint ilyen a munka nem-nyersanyag, nem-munkaszerszám, nem-nyerstermék: a minden munkaeszköztől és munkatárgytól, a maga egész objektivitásától elválasztott munka. A reális valóságának e mozzanataitól való *elvonatkoztatásként* létező eleven munka (úgyszintén nem-érték); a munkának ez a teljes lecsupaszodása, minden objektivitástól mentes, tisztán szubjektív létezése. A munka mint az *abszolút szegénység*: a szegénység nem mint hiánya, hanem mint teljes kizárása a tárgyi gazdagságnak. Vagy akár *a* létező *nem-értékként* és ezért tisztán tárgyi használati értékként, közvetítés nélkül létezve, ez a tárgyiság csak a személytől el nem választott: csak annak közvetlen testi valójával egybeeső lehet. Mivel a tárgyiság tisztán közvetlen, éppoly közvetlenül nem-tárgyiság is. Másszóval: nem magának az egyénnek a közvetlen létezésén kívül eső tárgyiság. 2. *Nem-tárgyiasult munka, nem-érték, pozitíve* megfogva, vagyis magát magára vonatkoztató negativitás, [mint ilyen] a munka magának a munkának a nem-*tárgyiasult*, tehát nem-tárgyi, azaz szubjektív létezése. A munka nem mint tárgy, hanem mint tevékenység; nem mint maga is *érték*, hanem mint az érték *eleven forrása*. Az általános gazdagság, szemben a tőkével, amelyben tárgyilag, mint valóság létezik, mint e gazdagság *általános lehetősége*, amely az akcióban ilyennek bizonyul. Tehát semmiképpen nem mond ellent magának, vagy helyesebben az a magának mindenféleképpen ellentmondó tétel, hogy a munka egyrészt az *abszolút szegénység mint tárgy*, másrészt a gazdagság *általános lehetősége* mint szubjektum és mint tevékenység, hogy kölcsönösen megszabják egy-

mást és a munka lényegéből következnek, ahogy a munka mint a tőke ellentéte, ellentétes létezése a tőke által *előfeltételezett* és másrészt a maga részéről előfeltételezi a tőkét.

Az utolsó pont, amelyre még fel kell hívni a figyelmet a munkában, ahogy a tőkével szembenáll, az, hogy *a* mint tőke tételezett pénzzel szembenálló használati értékként a munka nem ez vagy az a munka, hanem *munka egyáltalán*, elvont munka; abszolúte közömbös a maga különös *meghatározottságával* szemben, de minden meghatározottságra képes. A munka mint különös természetesen meg kell hogy feleljen a különös szubsztanciának, amelyben egy meghatározott tőke áll; de mivel a tőke *mint olyan* közömbös a maga szubsztanciájának minden különösségével szemben és éppúgy van ennek totalitásaként, mint valamennyi különösségétől való elvonatkoztatásként – ezért a vele szembenálló munkának szubjektíve megvan ugyanaz a magán-való totalitása és elvonatkoztatása. Pl. a céhes, kézműves munkában, amelyben maga a tőke még korlátolt formájú, még egészen bele van süllyedve meghatározott szubsztanciába, tehát még nem *tőke mint olyan*, a munka is még a különös meghatározottságába belesüllyedtnek jelenik meg: nem abban a totalitásban és elvonatkoztatásban, mint *a* munka, ahogy az a tőkével szembenáll. Azaz a munka minden egyes esetben meghatározott munka ugyan, de a tőke minden *meghatározott* munkával szembeállíthatja magát; valamennyi munka *totalitása* áll szemben vele *δυνάμει**, és véletlen, hogy éppen melyik áll vele szemben. Másrészt maga a munkás abszolúte közömbös munkájának a meghatározottságával szemben; ez mint olyan nem érdekli őt, hanem csak amennyiben egyáltalában *munka* és, mint ilyen, használati érték a tőke számára. Ezért a munkás gazdasági jellegét az alkotja, hogy a munkának mint olyannak – azaz a munkának mint *használati értéknek* a tőke számára – hordozója; ő *munkás* a tőkéssel ellentétben. Nem ez a jellege a kézműveseknek, céhtagoknak stb., akiknek gazdasági jellege éppen munkájuk *meghatározottságában* és az egy *meghatározott mesterhez* való viszonyban van stb. Ezért ez a gazdasági viszony a jelleg, amelyet a tőkés és a munkás mint egy termelési viszony végpontjai hordoznak – annál tisztábban és adekvátabban fejlődik ki, minél inkább elveszti a munka minden művesség-jellegét; különös készsége mindinkább valami elvonttá, közömbössé válik, és a munka egyre inkább *tisztán elvont tevékenységgé*, tisztán mechanikus, ezért közömbös, a különös formájával szemben indifferens tevékenységgé lesz, pusztán *formai* tevékenységgé, vagy ami ugyanaz, pusztán *anyagivá*, egyáltalában-való tevékenységgé, közömbössé a for-

* [lehetőség szerint; potenciálisan]

mával szemben. Itt tehát megint megmutatkozik az, hogy a termelési viszonynak, a kategóriának – itt tőkének és munkának – a különös meghatározottsága csak a *termelés* egy különös *anyagi módjának* kifejlődésével és az ipari *termelőerők* fejlődésének egy különös fokán lesz igazzá. (Ezt a pontot egyáltalában külön ki kell fejteni ennél a viszonynál, később; mivel itt már *tételezve* van magában a viszonyban, míg az elvont meghatározásoknál – csereérték, forgalom, pénz – még inkább a mi szubjektív reflexiónkba tartozik.)

Munkafolyamat a tőkébe felvéve (tőke és tőkés).

2. Most a folyamat második oldalához érkezünk. A tőke vagy tőkés és a *munkás* közötti csere már kész, amennyiben egyáltalában a *csere* folyamatáról van szó. Most továbbmegyünk a tőkének a munkával mint használati értékével való kapcsolatához. A munka nemcsak a tőkével szembenálló *használati érték*, hanem magának a tőkének a *használati értéke*. Az értékeknek mint tárgyiasultaknak a nem-léteként a munka az ő létük mint nem-tárgyiasult értékeké, az ő eszmei létük, az értékek lehetősége, és mint tevékenység az értéktételezés. A tőkével szemben a munka a puszta elvont formája, a puszta lehetősége az értéktételező tevékenységnek, amely csak mint képesség, tehetség létezik a munkás testi valójában. De a tőkével való érintkezés révén valóságos tevékenységbe hozva – magából nem juthat odáig, mivel tárgynélküli – valóságos értéktételező, termelő tevékenységgé lesz. A tőkére vonatkozólag a tevékenység egyáltalában csak önmaga újratermelésében állhat – a fenntartásában és gyarapításában magának mint a *tényleges* és *ténykedő* [*wirklich* und *wirksam*] értéknek, nem a pusztán vélt értéknek, ahogy a pénzben mint olyanban történik. A munkással való csere révén a tőke magát a munkát sajátította el; a munka a tőke egyik mozzanatává vált, amely most megtermékenyítő elevenségként hat annak csak létező és ezért holt tárgyiságára. A tőke pénz (magáért-valóan tételezett csereérték), de már nem olyan pénz, amely egy különös szubsztanciában és ezért a csereértékek többi szubsztanciájából kizárva, mellettük létezik, hanem amely valamennyi szubsztanciában, a tárgyiasult munka mindegyik formájának és létezési módjának csereértékeiben megtartja eszményi meghatározását. Amennyiben a tőke, mint a tárgyiasult munka minden különös formájában létező pénz, most folyamatba lép a nem tárgyiasult, hanem eleven, folyamatként és aktusként létező munkával, annyiban ez mindenekelőtt a szubsztanciának, amelyben a tőke áll, ez a minőségi különbsége a formától, amelyben mármost mint munka *is* áll. Ennek a megkülönböztetésnek és megszün-

tetésének a folyamata az, amelyben a tőke maga is folyamattá lesz. A munka a fermentum, amelyet beledobnak, amely most erjedésbe hozza a tőkét. Egyrészt a tárgyiságot, amelyben a tőke áll, fel kell dolgozni, azaz a munkának el kell fogyasztania, másrészt a munka puszta szubjektivitását mint puszta formát meg kell szüntetni és a munkát a tőke anyagában tárgyiasítani kell. A tőkének tartalma szerinti vonatkozása a munkára, a tárgyiasult munka vonatkozása az eleven munkára – ebben a vonatkozásban, amelyben a tőke a munkával szemben passzívan jelenik meg, a tőke passzív létezése, mint különös szubsztancia, az, ami a munkára vonatkozóan formáló tevékenységként lép fel – egyáltalában csak a munkának a tárgyiságára, az anyagára való vonatkozása lehet (amit már az első fejezetben ki kell fejteni, amelynek meg kell előznie a csereértékről szólót, és a termelést általában kell tárgyalnia), és a munkára mint tevékenységre vonatkozóan az anyagnak, a tárgyiasult munkának csak két vonatkozása van, a *nyersanyagé*, azaz a formanélküli anyagé, a puszta matériáé a munka formatételező, célszerű tevékenysége számára, és a *munkaszerszámé*, a maga is tárgyi eszközé, amely által a szubjektív tevékenység önmaga és a tárgy közé maga is egy tárgyat iktat vezető közegként. A *termékként* való meghatározás, amelyet a közgazdászok itt behoznak, még semmiképpen sem tartozik ide, mint a nyersanyagtól és munkaszerszámtól *megkülönböztetett* meghatározás. Ez *eredményeként*, nem *előfeltételeként* jelenik meg a tőke passzív tartalma és a munka mint tevékenység közötti folyamatnak. *Előfeltételeként* a termék nem a nyersanyagtól és munkaszerszámtól különböző viszonya a tárgynak a munkához, hiszen nyersanyag és munkaszerszám, értékek szubsztanciájaként, már maga is *tárgyiasult munka, termék*. Az érték szubsztanciája egyáltalában nem a különös természeti szubsztancia, hanem a tárgyiasult munka. Ez az *eleven munkára* vonatkozólag maga is megint mint *nyersanyag* és *munkaszerszám* jelenik meg. A termelés puszta aktusát magán-valóan tekintve a munkaszerszám és a nyersanyag megjelenhet úgy, mint amit a természetben készentalálnak, úgyhogy pusztán *el* kell *sajátítani* stb., azaz a munka tárgyává és eszközévé tenni, ami maga nem a munka folyamata. Velük szemben tehát a *termék* mint valami minőségileg más jelenik meg, és nemcsak úgy termék, mint a szerszám révén az anyagon végzett munka eredménye, hanem mint a *munka* első *tárgyiasulása* mellettük. De a tőke alkotórészeként nyersanyag és munkaszerszám már maga is tárgyiasult munka, tehát *termék*. Ez még nem meríti ki a vonatkozást. Hiszen pl. olyan termelésben, amelyben egyáltalán nincsenek csereértékek, tehát nem létezik tőke sem, a munka terméke új munka eszközévé és tárgyává válhat. Például a merőben a használati értékre termelő mezőgazdaságban. A vadász íja, a halász hálója, egyszóval

a legegyszerűbb állapotok is már előfeltételeznek olyan terméket, amely nem számít többé terméknek és *nyersanyaggá* vagy nevezetesen *termelési szerszámmá* válik, mivel ez tulajdonképpen az első sajátos forma, amelyben a termék az újratermelés eszközeként jelenik meg. Ez a vonatkozás tehát semmiképpen nem meríti ki azt a viszonyt, amelyben *nyersanyag* és *munkaszerszám* mint magának a tőkének a mozzanatai lépnek fel. A közgazdászok egyébként még egészen más vonatkozásban is behozzák a *terméket* mint a tőke szubsztanciájának harmadik elemét. Ez a termék, amennyiben az a meghatározása, hogy mind a termelési folyamatból, mind a forgalomból kilépjen és az egyéni fogyasztás közvetlen tárgya legyen, az *ellátási alap* [*approvisionnement*], ahogy Cherbuliez nevezi.[134] Tudniillik azok a termékek, amelyek előfeltételezve vannak ahhoz, hogy a munkás mint munkás éljen és képes legyen élni a termelés alatt, mielőtt új terméket létrehoznának. Hogy a tőkésnek megvan ez a képessége, az tételezve van abban, hogy a tőke mindegyik eleme pénz és mint ilyen magából mint a gazdagság általános formájából átváltoztatható annak anyagává, fogyasztási tárggyá. A közgazdászok *ellátási alapja* ezért csak a munkásokra vonatkozik; azaz a fogyasztási tárgyak, használati érték formájában kifejezett pénz, amelyet a munkások a tőkéstől a kettőjük közti csere aktusában kaptak. De ez az első aktusba tartozik. Amennyiben ez az első kapcsolatban áll a másodikkal, itt még nincs szó erről. Az egyetlen szétválás, amelyet maga a termelési folyamat tételez, az az eredeti szétválás, az, amelyet a tárgyi munka és eleven munka közötti különbség maga tételez, azaz a *nyersanyag* és *munkaszerszám* közötti. Hogy a közgazdászok ezeket a meghatározásokat összekavarják, az egészen rendben van, mivel össze kell kavarniok a munka és a tőke közötti kapcsolat két mozzanatát és nem szabad megtartaniok sajátos különbségüket.

Tehát: A nyersanyagot azáltal fogyasztják el, hogy a munka megváltoztatja, formálja, a munkaszerszámot pedig azáltal fogyasztják el, hogy elhasználják ebben a folyamatban, felhasználják. Másrészt a munkát szintén elfogyasztják, azáltal, hogy alkalmazzák, mozgásba hozzák és ilymódon a munkás egy meghatározott mennyiségű izomerejét stb. ráfordítják, aminél fogva a munkás kimerül. De a munkát nemcsak elfogyasztják, hanem egyszersmind a tevékenység formájából a tárgy, a nyugalom formájában rögzítik, materializálják; a tárgyban való változásként a munka megváltoztatja saját alakját és tevékenységből létté válik. A folyamat vége a *termék*, amelyben a nyersanyag mint a munkával összekapcsolt jelenik meg, és a munkaszerszám a puszta lehetőségből szintén valóságba ültette át magát, azáltal, hogy a munka valóságos vezető közegévé vált, de ezzel, a munkaanyaghoz

való mechanikai vagy kémiai kapcsolata révén magát is felemésztették nyugvó formájában. A folyamat mindhárom mozzanata, az anyag, a szerszám, a munka, egybeesik egy semleges eredménnyé – a *termékké*. A termékben egyszersmind újra vannak termelve a termelési folyamat mozzanatai, amelyeket benne felemésztettek. Ezért az egész folyamat úgy jelenik meg, mint *termelő fogyasztás*, azaz mint olyan fogyasztás, amely nem végződik a *semmiben*, sem pedig a tárgyinak a puszta szubjektiválódásában, hanem amely maga is megint *tárgyként* van tételezve. A fogyasztás nem az anyaginak az egyszerű fogyasztása, hanem magának a fogyasztásnak a fogyasztása; az anyaginak a megszüntetésében ennek a megszüntetésnek a megszüntetése és ezért az anyaginak a *tételezése*. A *formaadó* tevékenység elfogyasztja a tárgyat és elfogyasztja önmagát, de csak azért fogyasztja el a tárgy adott formáját, hogy új tárgyi formában tételezze, és önmagát csak szubjektív formájában mint tevékenységet fogyasztja el. Elfogyasztja a tárgy tárgyiságát – a formával szembeni közömbösséget – és a tevékenység szubjektivitását; formálja a tárgyat, materializálja a tevékenységet. De *termékként* a termelési folyamat eredménye *használati érték*.

Ha most az eddig kapott eredményt szemügyre vesszük, ezt látjuk:

Először: A munka elsajátítása, a tőkébe való bekebelezése által – a pénz, azaz a munkás feletti rendelkezhetés megvásárlásának aktusa itt csak mint eszköz jelenik meg e folyamat előidézésére, nem mint magának a folyamatnak a mozzanata – a tőke erjedésnek indul és folyamattá válik, *termelési folyamattá*, amelyben mint totalitás, mint eleven munka vonatkozik önmagára nemcsak mint tárgyiasult munkára, hanem, mivel tárgyiasult, mint a munka puszta *tárgyára*.

Másodszor: Az egyszerű forgalomban az áru és a pénz szubsztanciája maga is közömbös volt a formameghatározással szemben, azaz amennyiben áru és pénz a forgalom mozzanatai maradtak. Az áru, amennyiben ez a szubsztanciáján múlott, kívül esett a gazdasági viszonyon mint a fogyasztás (a szükséglet) tárgya; a pénz, amennyiben formája önállósult, még a forgalomra vonatkozott, de csak negatíve és csak ez a negatív vonatkozás volt. Magáért-valóan rögzítve szintén holt anyagiságban hunyt ki, véget ért pénz lenni. Áru és pénz mindketten a csereérték kifejezései voltak és csak mint általános és különös csereérték különböztek. Maga ez a különbözőség megint pusztán vélt volt, mivel egyrészt a valóságos forgalomban a két meghatározást felcserélték, másrészt mindegyikük, magáért-valóan szemügyre véve, a pénz maga is különös áru volt, az áru pedig, mint ár, maga is általános pénz. A különbség csupán formai volt. Mindegyiküket csak azért és annyiban tételezték az egyik meghatározásban, amiért és amennyiben nem

a másikban tételezték. Most azonban, a termelési folyamatban, a tőke maga mint forma különbözik magától mint szubsztanciától. A tőke mindkét meghatározás egyszerre és egyszersmind a kettő vonatkozása egymásra. De:

Harmadszor: E vonatkozásként még csak *magán-valóan* jelent meg. Ez még nincs *tételezve*, vagy csupáncsak a két mozzanat egyikének meghatározásában van tételezve, az *anyagi* mozzanatéban, amely önmagában meg van különböztetve mint anyag (nyersanyag és szerszám) és forma (munka), és mint a kettőnek a vonatkozása, mint valóságos folyamat megintcsak anyagi vonatkozás – a két anyagi elem vonatkozása, amelyek a tőke tartalmát alkotják, megkülönböztetve tőkeként való formai vonatkozásától. Ha a tőkét arról az oldalról vesszük szemügyre, amelyen eredetileg a munkától megkülönböztetve megjelenik, akkor a tőke a folyamatban csak passzív létezés, csak tárgyi, amelyben az a formameghatározás, amely szerint tőke – tehát egy magáért-való társadalmi viszony –, teljesen kihunyt. Csak tartalmi oldala szerint – mint tárgyiasult munka egyáltalában – lép a folyamatba; de hogy a tőke tárgyiasult munka, az a munkának – és az ő vonatkozása a tőkére alkotja a folyamatot teljesen közömbös; éppenséggel csak mint tárgy, nem mint *tárgyiasult munka* lép a tőke a folyamatba, kerül feldolgozásra. A gyapot, amely pamutfonallá vagy a pamutfonal, amely szövetté, vagy a szövet, amely a nyomás és festés anyagává lesz, a munka számára csak mint meglevő gyapot, pamutfonal, szövet létezik. Amennyiben maguk is a munka termékei, tárgyiasult munkák, nem lépnek semmiféle folyamatba, hanem csak mint meghatározott természeti tulajdonságokkal bíró anyagi létezések. Hogy *hogyan* tételezték ezeket bennük, az az eleven munka rájuk való vonatkozását nem érinti; számára csak annyiban léteznek, amennyiben az eleven munkától megkülönböztetve, azaz munkaanyagként léteznek. Ez a helyzet, amennyiben a tőkéből annak a munka által előfeltételezett tárgyi formájában indulunk ki. Másrészt amennyiben maga a munka a munkással való csere révén a tőke tárgyi elemeinek egyikévé vált, annyiban különbsége a tőke tárgyi elemeitől maga is csak tárgyi; ezek a nyugalom formájában vannak, amaz a tevékenység formájában. A vonatkozás a tőke egyik elemének a másikra való anyagi vonatkozása, de nem a *tőke saját* vonatkozása mindkettőre. A tőke tehát egyrészt csak mint *passzív tárgy* jelenik meg, amelyben minden formavonatkozás kihunyt; másrészt csak mint egyszerű *termelési folyamat* jelenik meg, amelybe a tőke mint olyan, mint szubsztanciájától különböző, nem kerül bele. Még csak nem is jelenik meg abban a szubsztanciájában sem, amely őt magát megilleti mint tárgyiasult munka, mivel ez a csereérték szubsztanciája, hanem csak e szub-

sztancia természeti létezési formájában, amelyben minden vonatkozás csereértékre, tárgyiasult munkára, magára a munkára mint a tőke használati értékére – és ezért minden vonatkozás magára a tőkére – kihunyt. Erről az oldalról tekintve a tőke folyamata egybeesik az egyszerű termelési folyamattal mint olyannal, amelyben tőkeként való meghatározása ugyanúgy kihunyt a folyamat formájában, ahogy a pénz mint pénz kihunyt az érték formájában. Amennyire a folyamatot eddig szemügyre vettük, a magáértvaló tőke – azaz a tőkés – egyáltalán nem kerül bele. Nem a tőkés az, akit a munka mint nyersanyagot és munkaszerszámot felemészt. Nem a tőkés az sem, aki felemészt, hanem a munka. A tőke termelési folyamata így nem a tőke termelési folyamataként jelenik meg, hanem egyáltalán termelési folyamatként, és a *munkától megkülönböztetve* a tőke csak a *nyersanyag* és *munkaszerszám* anyagi meghatározottságában jelenik meg. Ezt az oldalt – amely nemcsak önkényes elvonatkoztatás, hanem olyan elvonatkoztatás, amely magában a folyamatban megy végbe – rögzítik a közgazdászok, hogy a tőkét minden termelési folyamat szükségszerű elemének ábrázolják. Természetesen csak azáltal teszik ezt, hogy elfelejtenek arra figyelni, hogyan viszonyul e folyamat során mint tőke.

E helyütt kell felhívnunk a figyelmet egy mozzanatra, amely itt először nemcsak a megfigyelés álláspontjáról lép elő, hanem tételezve van magában a gazdasági viszonyban. Az első aktusban, a tőke és munka közötti cserében, a mint olyan, *magáért-valóan*-létező munka szükségszerűen mint *munkás* jelent meg. Éppúgy itt a második folyamatban: a tőke egyáltalában mint magáért-való, mondhatni *önös* érték van tételezve (amire a pénzben csak törekedtek). De a magáért-való tőke a *tőkés*. Szocialisták persze mondanak olyat, hogy tőkére szükségünk van, de a tőkésekre nem.[135] Akkor a tőke merő dologként jelenik meg, nem termelési viszonyként, amely magába reflektálva éppen a tőkés. Különválaszthatom persze a tőkét ettől az egyes tőkéstől, és az átmehet egy másik tőkésre. De ez azáltal, hogy elveszti a tőkét, elveszti azt a tulajdonságát, hogy tőkés. A tőke ezért különválasztható ugyan az egyes tőkéstől, de nem *a* tőkéstől, aki mint olyan *a* munkással áll szemben. Így az egyes munkás is véget érhet a munka magáért-valóléte lenni; pénzt örökölhet, lophat stb. De akkor véget ér *munkás* lenni. Mint munkás ő csak a magáért-való munka. (Ezt később tovább kifejteni.)

Termelési folyamat mint a tőke tartalma. – Termelő és nem-termelő munka (termelő munka az, amely tőkét termel). – A munkás úgy viszonyul munkájához, mint cserevértékhez, a tőkés mint használati értékhez stb. – A munkás úgy idegeníti el a munkát, mint a gazdagság termelőerejét. (A tőke mint ilyent sajátítja el.) – Munka tőkévé változása stb. Sismondi, Cherbuliez, Say, Ricardo, Proudhon stb.

Nem jöhet ki a folyamat végén semmi olyan, ami az elején nem jelent meg a folyamat előfeltételeként és feltételeként. Másrészt azonban mindennek ki is kell jönnie. Ennélfogva ha a termelési folyamat végén, amely a tőke előfeltételezésével kezdődött, a tőke mint formavonatkozás eltűntnek jelenik meg, ez csak azért lehet így, mert nem vették észre a láthatatlan szálakat, amelyeket a tőke a folyamaton végighúz. Vegyük tehát szemügyre ezt az oldalt.

Az első eredmény tehát ez:

α) A munkának a tőkébe való bekebelezése által a tőke termelési folyamattá lesz, de mindenekelőtt *anyagi* termelési folyamattá, egyáltalában-való termelési folyamattá, úgyhogy a tőke termelési folyamata nincs megkülönböztetve az egyáltalában-való anyagi termelési folyamattól. Formameghatározása teljesen kihunyt. Azáltal, hogy tárgyi létének egy részét kicserélte munkára, a tőke tárgyi létezése maga is szétválik magában mint tárgy és munka; a kettő vonatkozása alkotja a termelési folyamatot vagy még pontosabban a *munkafolyamatot*. Ezáltal *az érték előtt, kiindulópontként tételezett munkafolyamat* – amely elvontsága, tiszta anyagisága miatt valamennyi termelési formának egyaránt sajátja – *megint* megjelenik *a tőkén belül*, mint olyan folyamat, amely a tőke anyagán belül megy végbe, annak tartalmát alkotja.

(Hogy a *formameghatározásnak ez a kihunyása* magán a termelési folyamaton belül is csak látszat, az majd megmutatkozik.)

Amennyiben a tőke érték, de mint folyamat mindenekelőtt az egyszerű termelési folyamatnak, a nem valamilyen különös *gazdasági* meghatározottságában tételezett termelési folyamatnak, hanem az egyáltalában-való termelési folyamatnak a formájában jelenik meg, annyiban – aszerint, hogy az egyszerű termelési folyamatnak (amely mint olyan, mint láttuk, semmiképpen nem előfeltételez tőkét, hanem valamennyi termelési módnak sajátja) valamely különös oldalát rögzítik - azt lehet mondani, hogy a tőke termék lesz, vagy hogy munkaszerszám vagy akár a munka nyersanyaga. Ha továbbá az oldalak egyikének fogják fel, amely mint anyag vagy puszta eszköz szembenáll a munkával, akkor joggal mondják, hogy a tőke nem ter-

melő,[136]* mivel akkor éppen csak a munkával szembenálló tárgynak, anyagnak tekintik; pusztán passzívnak. A helyes azonban az, hogy a tőke nem mint az oldalak egyike vagy mint az egyik oldal önmagán-való különbözősége jelenik meg, nem is mint puszta eredmény (termék), hanem mint maga az egyszerű termelési folyamat; hogy ez a folyamat most mint a tőke önmagát mozgató *tartalma* jelenik meg.

*

β) Most vegyük szemügyre a formameghatározás oldalát, ahogy ez a termelési folyamatban fenntartja és módosítja magát.

Mint *használati érték* a munka csak a *tőke számára* van, és magának a tőkének a használati értéke, azaz a közvetítő tevékenység, amely által a tőke *értékesül*. A tőke mint értéket újratermelő és gyarapító: az önálló csereérték (a pénz) mint folyamat, mint az *értékesítés folyamata*. Ezért a munka nem mint használati érték van a munkás számára; ezért az ő szá-

* Hogy mi *termelő munka* és mi *nem*, amely pontról sokat vitáztak ide-oda, amióta *Adam Smith* ezt a megkülönböztetést tette,[137] annak magából a tőke különböző oldalainak szétválasztásából kell adódnia. *Termelő munka* pusztán az, amely *tőkét* termel. Nem őrültség-e, kérdezi pl. (legalábbis így valahogy) Senior úr, hogy a zongorakészítő *termelő munkás*, de a *zongorajátékos* nem, jóllehet a zongorajátékos nélkül a zongora értelmetlenség volna?[138] De pontosan így van. A zongorakészítő újratermel *tőkét*, a zongorajátékos csak jövedelemre cseréli a munkáját. De a zongorajátékos zenét termel és kielégíti zenei érzékünket, némiképp termeli is azt? Csakugyan azt teszi; munkája termel valamit; de azért nem *termelő munka* a *gazdasági* értelemben véve; éppúgy nem-termelő, mint a bolond munkája, aki agyrémeket termel. *A munka csak azáltal termelő, hogy saját ellenkezőjét termeli.* Ezért más kozgazdászok úgy tuntetik fel, hogy az úgynevezett nem-termelő munkás kozvetve termelő. Például a zongorajátékos ösztönzést ad a termelésnek; részben azáltal, hogy egyéniségunket tetterősebbre, életteljesebbre hangolja, vagy abban a közönséges értelemben is, hogy új szükségletet ébreszt, melynek kielégítése végett több szorgalmat fordítanak a kozvetlen anyagi termelésre. Ezzel már elismerik, hogy csak az a munka termelő, amely tőkét termel, hogy tehát az a munka, amely ezt nem teszi, bármily *hasznos* is legyen – éppúgy káros is lehet –, a tőkésítés szempontjából nem-termelő, ennélfogva nem-termelő munka. Más kozgazdászok azt mondják, hogy termelőnek és nem-termelőnek a különbségét nem a termelésre, hanem a fogyasztásra kell vonatkoztatni. Éppen ellenkezőleg. A dohánytermesztő termelő, habár a dohányfogyasztás nem-termelő. A nem-termelő fogyasztásra való termelés éppoly termelő, mint a termelő fogyasztásra való; mindig feltételezve, hogy tőkét termel vagy újratermel. „*Termelő munkás* az, aki *közvetlenül* gyarapítja *munkáltatója gazdagságát*", mondja ezért *Malthus* igen helyesen (X, 40.[139]); legalábbis az egyik oldalról helyesen. A kifejezés túlságosan elvont, mivel ebben a megfogalmazásban éppúgy érvényes a rabszolgára is. A munkáltató gazdagsága, a munkáshoz való viszonyban: magának a gazdagságnak a formája a munkához való viszonyában. a tőke. Termelő munkás az, aki kozvetlenul gyarapítja a tőkét.

mára nem mint a gazdagság *termelőereje* van, mint a gazdagodás eszköze vagy tevékenysége. A munkás a munkát mint használati értéket hozza a tőkével való cserébe; a tőke ilymódon nem mint tőke, hanem mint *pénz* áll szemben vele. A munkásra vonatkozóan csak azáltal tőke mint tőke, hogy elfogyasztja a munkát; ez a fogyasztás egyelőre kívül esik ezen a cserén és független tőle. A munka *használati érték* a tőke számára, *puszta csereérték* a munkás számára; meglevő *csereérték*. Mint ilyent a tőkével való csere aktusában tételezik, pénzért való eladása révén. Valamely dolog használati értéke az eladóját mint olyat nem érinti, hanem csak a vevőjét. A salétromnak az a tulajdonsága, hogy felhasználható lőporhoz, nem határozza meg a salétrom árát, hanem ezt az árat magának a salétromnak a termelési költségei határozzák meg, a benne tárgyiasult munka mennyisége. A forgalomban, amelybe a használati értékek mint árak belekerülnek, értékük nem a forgalomból ered, habár csak benne realizálódik; ez az érték *előfeltétele* a forgalomnak és csak a pénzre cserélés által realizálódik. Ilymódon az a munka, amelyet a munkás mint *használati értéket* elad a tőkének, a munkás számára az *ő csereértéke*, amelyet realizálni akar, de amely már e csere aktusa előtt *meg van határozva*, mint feltétel előfeltétele annak, meg van határozva, mint minden más áru értéke, a kereslet és kínálat által vagy általánosságban, s itt csakis ezzel van dolgunk, a termelési költségek által, a tárgyiasult munka azon mennyisége által, amellyel a munkás munkaképességét megtermelték, és amelyet ezért mint egyenértéket megkap. Ezért a munka csereértéke, melynek realizálása a tőkéssel való csere folyamatában megy végbe, *előfeltételezett*, előre-meghatározott, és csak azt a formai módosulást szenvedi el, amely minden csak eszmeileg tételezett árat ér realizálása révén. Nem a munka használati értéke határozza meg. Maga a munkás számára a munkának csak annyiban van használati értéke, amennyiben *csereérték*, nem amennyiben csereértékeket termel. A tőke számára csak annyiban van csereértéke, amennyiben használati érték. A munka nem maga a munkás számára csereértékétől megkülönböztetett használati érték, hanem csak a tőke számára. A munkás tehát a munkát mint egyszerű, előre-meghatározott, egy múltbeli folyamat által meghatározott csereértéket cseréli ki – magát a munkát mint *tárgyiasult munkát* cseréli; csak amennyire az már egy meghatározott mennyiségű munkát tárgyiasít, tehát egyenértéke már megmért, adott –; a tőke mint eleven munkát, mint a gazdagság általános termelőerejét cseréli be; mint a gazdagságot gyarapító tevékenységet. Világos tehát, hogy a munkás nem *gazdagodhatik* e csere által, azáltal, hogy mint Ézsau egy tál lencséért az elsőszülöttségét, ő a munkaképességért mint meglevő nagyságért odaadja

termelőerejét. Sőt, mint később látni fogjuk, el kell szegényednie azáltal, hogy munkájának teremtőereje a tőke erejeként, *idegen hatalomként* alakul ki vele szemben. A munkás *elidegeníti* a munkát mint a gazdagság termelőerejét; a tőke elsajátítja mint ilyent. Ezért a munkának és a munka terméke tulajdonának, a munkának és a gazdagságnak az elválása magában a cserének ebben az aktusában tételezve van. Ami mint *eredmény* paradoxnak látszik, benne van már magában az előfeltételezésben. A közgazdászok többé vagy kevésbé empirikusan kifejezték ezt. A munkással szemben tehát *idegen hatalommá válik* munkájának termelékenysége, egyáltalában a munkája, amennyiben nem *képesség*, hanem mozgás, *valóságos* munka; megfordítva a tőke *idegen munka elsajátítása* révén értékesíti önmagát. (Legalábbis az értékesítés lehetősége ezáltal tételezve van; mint a munka és tőke közötti csere eredménye. Realizálódni a viszony csak magában a termelési aktusban fog, amelyben a tőke valóban elfogyasztja az idegen munkát.) Ahogy a munkásnak a munkát mint *előfeltételezett* csereértéket pénzbeli egyenértékre cserélik, ezt viszont *árubeli* egyenértékre cserélik, amelyet elfogyasztanak. A cserének ebben a folyamatában a munka nem termelő; csak a tőke számára válik azzá; a forgalomból csak azt vonhatja ki, amit beledobott, egy *előremeghatározott* árumennyiséget, amely éppúgy nem a saját terméke, mint a saját értéke. A munkások, mondja *Sismondi*, munkájukat kicserélik gabonára és elfogyasztják azt, miközben munkájuk „*tőkévé* vált uruk számára". (Sismondi, VI. [„Nouveaux principes", I. köt. 90. old.]) „A munkások munkájukat azzal, hogy cserébe adják, tőkévé *változtatják*." (Uo., VIII. [105. old.]) Azáltal, hogy a munkás eladja munkáját a tőkésnek, csak a *munka árára* kap jogot, nem *e munka termékére*, sem arra az értékre, amelyet *a munka hozzátett a termékhez*. (*Cherbuliez*, XXVIII. [„Richesse ou pauvreté", 55–56. old.]) „*A munka eladása = lemondás a munka összes gyümölcseiről*." (Uo. [64. old.]) Ezért a civilizáció minden haladása, vagy másszóval a *társadalmi termelőerőknek*, ha úgy tetszik, *maga a munka termelőerőinek* minden gyarapodása – amely a tudományból; találmányokból, a munka megosztásából és kombinálásából, tökéletesített közlekedési eszközökből, a világpiac létrehozásából, gépi berendezésből stb. ered – nem a munkást gazdagítja, hanem a *tőkét*; tehát megintcsak a munkán uralkodó hatalmat növeli; csak a tőke termelőerejét gyarapítja. Minthogy a tőke a munkás ellentéte, ezek csak a munka feletti *objektív hatalmat* gyarapítják. A *munka* (mint eleven célszerű tevékenység) *tőkévé változtatása magán-valóan* a tőke és munka közötti csere eredménye, mivel ez a tőkésnek adja a munka terméke feletti tulajdonjogot (és a parancsnoklást a munka felett). *Ezt az átváltoztatást* először magában a *termelési folyamatban tételezik*. A kérdés

tehát, hogy a tőke termelő-e vagy sem, abszurd. Maga a munka *csak* a tőkébe felvéve *termelő* ott, ahol a tőke a termelés alapzata, a tőkés tehát a termelés parancsnoka. A munka termelékenysége éppúgy a tőke termelőerejévé válik, ahogy az áruk általános csereértéke a pénzben rögződik. A munka, ahogy a tőkével ellentétben *magáért-valóan* a munkásban létezik, tehát a munka a maga *közvetlen létezésében*, a tőkétől elválva, *nem termelő*. Mint a munkás tevékenysége nem is lesz soha *termelő*, mivelhogy csak a forgalom egyszerű, csupán formailag változtató folyamatába kerül bele. Ezért azok, akik azt bizonygatják, hogy minden a tőkének tulajdonított termelőerő *áttolás*, a munka *termelőerejének átvivése*, éppen arról feledkeznek meg, hogy maga a tőke lényegileg ez az *áttolás, ez az átvivés*, és hogy a bérmunka mint olyan előfeltételezi a tőkét, tehát a maga oldaláról tekintve is a bérmunka ez az *átlényegülés*; annak szükségszerű folyamata, hogy a saját erőit mint a munkástól *idegeneket* tételezze. Ezért a bérmunkát meghagyni és egyszersmind a tőkét megszüntetni, ez önmagának ellentmondó és önmagát feloldó követelés. Mások, még közgazdászok is, pl. Ricardo, Sismondi stb., azt mondják, hogy *csak a munka* termelő, nem a tőke.[140] De akkor a tőkét nem hagyják sajátos formameghatározottságában, mint magába reflektált *termelési viszonyt*, hanem csak az anyagi szubsztanciájára, nyersanyag stb., gondolnak. Ám nem ezek az anyagi elemek teszik a tőkét tőkévé. Másrészt azután megint eszükbe jut, hogy a tőke az egyik oldalról *érték*, tehát valami *immateriális*, az anyagi fennállásával szemben közömbös. Így *Say*: „*A tőke mindig immateriális lényegű*, mivel nem az anyag teszi a tőkét, hanem az *értéke* ennek az anyagnak, amely értékben nincs semmi testi." (*Say*, 21. [„Traité", II. köt. 429. old.]) Vagy *Sismondi*: „A tőke kereskedelmi *eszme*." (*Sismondi*, LX. [„Etudes", II. köt. 273. old.]) De azután eszükbe jut, hogy a tőke mégis más gazdasági meghatározás, mint az *érték*, mivel különben egyáltalában nem lehetne *értéktől megkülönböztetett* tőkéről beszélni, és ha minden tőke érték, az értékek mint olyanok még nem tőke. Azután megint visszamenekülnek a tőkének a termelési folyamaton belüli anyagi alakjához, pl. amikor Ricardo a tőkét új munka termelésében alkalmazott felhalmozott munkának nyilvánítja, azaz puszta *munkaszerszámnak* vagy *munkaanyagnak*.[141] Ebben az értelemben beszél *Say* éppenséggel a *tőke termelő szolgálatáról*,[142] amelyen szerinte a díjazás alapul, mintha a munkaszerszám mint olyan igényt tartana a munkás hálájára, s nem éppen a munkás tételezné csupán munkaszerszámnak, *termelőnek*. Ilymódon előfeltételezik a munkaszerszám önállóságát, azaz egy *társadalmi* meghatározását, azaz tőkeként való meghatározását, hogy a tőke igényeit levezessék. *Proudhon* e kijelentése: „A tőke ér, a

munka termel",[143] semmi egyebet nem jelent, mint: a tőke érték, és mivel itt semmi többet nem mondanak a tőkéről, mint hogy érték, ezért az érték érték (az ítélet szubjektuma itt csupán más név a prédikátumra), a munka pedig termel, termelő tevékenység, ami azt jelenti, hogy a munka munka, hiszen a munka éppenséggel semmi a „termelni"-n kívül. Szembeötlőnek kell lennie, hogy ezek az azonos ítéletek nem tartalmaznak különös nagy bölcsességet és hogy nevezetesen nem fejezhetnek ki olyan viszonyt, amelyben az érték és a munka viszonyba lépnek, amelyben önmagukat egymásra vonatkoztatják és egymástól megkülönböztetik, nem mint közömbös indifferensek egymás mellett fekszenek. Már annak, hogy *a munka* a tőkével szemben mint szubjektum jelenik meg, azaz a munkás csak a *munka* meghatározásában, és ez nem *ő maga*, ki kellene nyitnia a szemeket. Ebben már, eltekintve a tőkétől, benne van a munkás olyan vonatkozása, olyan viszonya a saját tevékenységéhez, amely semmiképpen nem a *„természetes"*, hanem maga is már egy sajátos *gazdasági* meghatározást tartalmaz.

A tőke, amennyire itt szemügyre vesszük, mint értéktől és pénztől megkülönböztetendő viszony, az *általában-való tőke*, azaz a foglalata azoknak a meghatározásoknak, amelyek az értéket mint tőkét megkülönböztetik magától mint puszta értéktől vagy pénztől. Érték, pénz, forgalom stb., árak stb. előfeltételezve vannak, éppúgy munka stb. De nincs dolgunk még sem a tőke egy *különös* formájával, sem az *egyes tőkével* mint más egyes tőkéktől megkülönböztetettel stb. A keletkezési folyamatának vagyunk tanúi. Ez a dialektikus keletkezési folyamat csak az eszményi kifejezése a valóságos mozgásnak, amelyben a tőke lesz. A későbbi vonatkozások ebből a csírából kiinduló fejlődésnek tekintendők. Szükséges azonban rögzíteni a meghatározott formát, amelyen a tőke egy *bizonyos* ponton tételezve van. Különben zűrzavar keletkezik.

Értékesítési folyamat. - (Termelési költségek.) - (A többletérték nem magyarázható meg cserével. *Ramsay, Ricardo.*) A tőkés nem élhet a *munkabéréből* stb. (A termelés járulékos költségei.) - Az érték puszta önfenntartása, nem-megsokszorozódása ellentmond a tőke lényegének.

A tőkét eddig anyagi oldaláról mint *egyszerű termelési folyamatot* vettük szemügyre. De a formameghatározottság oldaláról ez a folyamat *önértékesítési folyamat.* Az önértékesítés magába zárja mind az előfeltételezett érték fenntartását, mind megsokszorozását.

Az érték mint szubjektum lép fel. A munka célszerű tevékenység és így

az anyagi oldalról előfeltételezve van az, hogy a termelési folyamatban a munkaszerszámot valóban eszközként használták egy célhoz, és hogy a nyersanyag mint termék magasabb használati értékre tett szert, akár kémiai anyagcsere, akár mechanikai változás révén, mint amekkora azelőtt volt neki. Ámde maga ez az oldal, mint ami pusztán a használati értéket érinti, még az egyszerű termelési folyamathoz tartozik. Itt nem arról van szó – ez éppenséggel beleértetődik, előfeltételezve van –, hogy magasabb használati értéket hoztak létre (ez maga igen relatív; ha gabonát pálinkává változtatnak át, akkor magát a magasabb használati értéket már a forgalomra vonatkoztatva tételezik); nem is hoztak létre magasabb használati értéket az egyén, a termelő számára. Ez legalábbis véletlenszerű és a viszonyt mint olyant nem érinti; hanem magasabb használati érték *mások számára*. Amiről szó van, az az, hogy *magasabb csereértéket* állítottak elő. Az egyszerű forgalomnál az egyes áru számára a folyamat azzal végződött, hogy mint használati érték az emberéhez került, hogy elfogyasztották. Ezzel kilépett a forgalomból; elvesztette a csereértékét, egyáltalában a gazdasági formameghatározását. A tőke elfogyasztotta az anyagát a munka révén és a munkát az anyaga révén; elfogyasztotta magát mint használati értéket, de csak mint *önmaga számára való használati értéket*, mint tőkét. Használati értékként való elfogyasztása tehát itt maga is beleesik a forgalomba, vagy jobbanmondva maga tételezi a *forgalom kezdetét*, vagy a végét, ahogy tetszik. A használati érték elfogyasztása itt maga is beleesik a gazdasági folyamatba, mert a használati értéket itt magát is a csereérték határozza meg. A termelési folyamat egyetlen pillanatában sem ér véget a tőke tőke lenni vagy az érték érték lenni, és, mint ilyen, *csereérték* lenni. Mi sem bárgyúbb, mint azt mondani, ahogy Proudhon úr teszi, hogy a csere aktusa által, azaz azáltal, hogy megint az egyszerű forgalomba lép, válik a tőke termékből csereértékké.[144] Ezzel megint vissza lennénk vetve az elejére, egészen a közvetlen cserekereskedelemhez, ahol a csereértéknek a termékből való keletkezését vesszük szemügyre. Hogy a tőke a termelési folyamat befejezése után, magának használati értékként való elfogyasztása után megint mint áru forgalomba lép és léphet, az már abban benne rejlik, hogy mint magát fenntartó csereérték volt előfeltételezve. Amennyiben azonban csak termékként most megint áruvá és mint áru csereértékké válik, árat kap és, mint ilyen, pénzben realizálódik, annyiban a tőke egyszerű áru, egyáltalában-való csereérték, és, mint ilyen, a forgalomban éppúgy ki van téve annak a sorsnak, hogy realizálódik pénzben, mint annak, hogy nem realizálódik abban; azaz, hogy csereértéke pénzzé válik, vagy hogy nem válik. Csereértéke – amely azelőtt eszmeileg tételezve volt – ezért éppen-

séggel problematikussá vált, nemhogy *keletkezett*. Sőt, most az, hogy mint magasabb csereértéket *reálisan* tételezik a forgalomban, nem származhatik magából a forgalomból, amelyben egyszerű meghatározása szerint csak egyenértékeket cserélnek. Ha a tőke mint magasabb csereérték kerül ki a forgalomból, mint olyannak kellett abba belépnie is.

A tőke a forma szerint nem munkatárgyakból és munkából áll, hanem *értékekből* és még meghatározottabban *árakból*. Hogy értékelemeiben különböző szubsztanciák közösek a termelési folyamat alatt, ez nem érinti értékként való meghatározásukat; nem változnak ezáltal. Ha a nyugtalanság – a folyamat – formájából annak végén megint nyugvó, objektív alakba foglalódnak össze a termékben, akkor ez szintén puszta anyagcsere az értéket illetően, amely ezt nem befolyásolja. Persze a szubsztanciákat mint olyanokat szétzúzták, de nem semmivé, hanem egy másképp formált szubsztanciává. Azelőtt mint a termék elementáris, közömbös feltételei jelentek meg. Most ők – termék. A termék értéke tehát csak egyenlő lehet azoknak az értékeknek az összegével, amelyek a folyamat meghatározott anyagi elemeiben materializálva voltak, mint nyersanyag, munkaszerszám (s ehhez tartoznak a pusztán eszközjellegű áruk) és mint maga a munka. A nyersanyag egészen elfogyasztódott, a munka egészen elfogyasztódott, a szerszám csak részben fogyasztódott el, tehát a tőke értékének egy részét továbbra is a folyamat előtt hozzá tartozó meghatározott létezési módjában birtokolja. Ez a rész tehát itt egyáltalán nem jön tekintetbe, mivel nem szenvedett változást. Az értékek különböző létezési módjai merő látszat voltak, maga az érték képezte eltűnésükben a magával egyenlőnek maradó lényeget. A termék értéknek tekintve erről az oldalról nem *termék*, hanem éppenséggel azonos maradt, változatlan érték, amely csak más, de neki szintén közömbös létezési módban van és pénzre kicserélhető. A termék értéke = a nyersanyag értéke + a munkaszerszám megsemmisült, tehát a termékre átment, eredeti formájában megszüntetett részének értéke + a munka értéke. Vagyis a termék értéke egyenlő ezekkel a termelési költségekkel, azaz = a termelési folyamatban elfogyasztott áruk árának összegével. Ez másszóval nem jelent egyebet, mint hogy a termelési folyamat az anyagi oldalát tekintve közömbös volt az érték iránt, hogy az érték ezért azonos maradt magával és csak más anyagi létezési módot öltött, más szubsztanciában és formában materializálódott. (A szubsztancia formája a gazdasági *formát*, az értéket mint olyant nem érinti.) Ha a tőke eredetileg = 100 tallér volt, akkor továbbra is 100 tallérral egyenlő maradt, habár a 100 tallér a termelési folyamatban mint 50 tallér gyapot, 40 tallér munkabér + 10 tallér fonógép létezett; most pedig mint 100 tallér árú pamutfonal

létezik. A 100 tallérnak ez az újratermelése egyszerű önmagával-egyenlőnek-maradás, csak hogy az anyagi termelési folyamat által közvetítve van. Ennek a termelési folyamatnak ezért tovább kell mennie a termékig, mert különben a gyapot elveszti értékét, a munkaszerszámot hiába használták fel, a munkabért hiába fizették. Az érték önmagát-fenntartásának egyetlen feltétele az, hogy a termelési folyamat valóságos totális folyamat, tehát továbbmegy a termékig. A termelési folyamat totalitása, azaz hogy továbbmegy a termékig, itt valóban feltétele az érték magát-fenntartásának, magával-egyenlőnek-maradásának, de ez már benne van az első feltételben, hogy a tőke valóban használati értékké, valóságos termelési folyamattá lesz; ezen a ponton tehát *előfeltételezve* van. Másrészt a termelési folyamat *csak* annyiban termelési folyamat a tőke számára, amennyiben az magát mint értéket fenntartja ebben a folyamatban, tehát a termékben. Az a tétel, hogy a szükséges ár = a termelési költségek árának összegével, ezért tisztán analitikus.[145] Ez az előfeltétele maga a tőke termelésének. Egyszer a tőke mint 100 tallér van tételezve, mint egyszerű érték; azután úgy van tételezve ebben a folyamatban, mint önmaga meghatározott, magától a termelési folyamattól meghatározott értékelemei árának összege. A tőke ára, pénzben kifejezett értéke = termékének árával. Azaz a tőke értéke a termelési folyamat eredményeként ugyanaz, ami előfeltételeként volt. Csakhogy a folyamat alatt nem marad fenn sem abban az egyszerűségében, amellyel az elején, sem abban, amellyel a végén eredményként megint bír, hanem szétbomlik olyan eleinte teljesen közömbös mennyiségi alkotórészekre, mint a munka értéke (munkabér), a munkaszerszám értéke és a nyersanyag értéke. Még nincs tételezve további vonatkozás, mint hogy a termelési folyamatban az egyszerű érték számszerűleg szétválik, mint értékek bizonyos száma, amely a termékben megint a maga egyszerűségévé megy össze, de most mint *összeg* van. Az összeg azonban egyenlő az eredeti egységgel. Itt másképpen, az értéket tekintve, a mennyiségi megoszláson kívül még egyáltalán nem foglaltatik különbség a különböző értékmennyiségek közötti vonatkozásban. 100 tallér volt az eredeti tőke; 100 tallér a termék, de a 100 tallér most mint 50+40+10 tallér összege. A 100 tallért eredetileg is tekinthettem volna 50+40+10 tallér összegének, de éppúgy 60+30+10 tallér stb. összegének is. Hogy most mint meghatározott számú egységek összege jelenik meg, azt az tételezi, hogy a különböző anyagi elemek mindegyike, amelyekre a tőke a termelési folyamatban bomlott, értékének egy-egy részét, de egy meghatározott részt, képviselte.

Később megmutatkozik majd, hogy ezeknek a számoknak, amelyekre az eredeti egység felbomlik, maguknak is meghatározott viszonyai vannak egy-

máshoz, de ezzel itt még nincs dolgunk. Amennyiben egy mozgás a termelési folyamat alatt magában az értékben van tételezve, annyiban tisztán formai mozgás, amely a következő egyszerű aktusból áll: hogy az érték előbb mint egység létezik: egységek meghatározott száma, amelyet magát is egységnek, egy egésznek tekintenek: 100 tallérnyi tőke; másodszor hogy a termelési folyamat alatt ez az egység megoszlik, 50 tallérra, 40 tallérra és 10 tallérra, amely megoszlás lényeges, amennyiben munkaanyagot, szerszámot és munkát meghatározott mennyiségben használnak, de itt, magára a 100 tallérra vonatkozóan csak mint egyazon egység különböző számokra való közömbös szétbontása van; végül hogy a termékben a 100 tallér mint összeg újra megjelenik. Az értékre vonatkozóan az egyetlen folyamat az, hogy egyszer mint egész, egység jelenik meg, azután mint ennek az egységnek meghatározott számra való megoszlása, végül mint összeg. A 100 tallér, amely a végén mint összeg jelenik meg, éppúgy és pontosan ugyanaz az összeg, amely az elején mint egység jelent meg. Az összegnek, az összeadásnak a meghatározása csak a termelési aktusban végbement megoszlás által jött ki; de nem létezik a termékben mint olyanban. Az a tétel tehát, hogy a termék ára = a termelési költségek árával, vagy hogy a tőke értéke = a termék értékével, nem mond semmi többet, mint hogy a tőke értéke a termelési aktusban fenntartotta magát és most mint összeg jelenik meg. A tőkének ezzel a puszta azonosságával, illetve értékének újratermelésével a termelési folyamat során még nem jutottunk volna messzebb, mint amennyire az elején voltunk. Ami az elején mint előfeltétel létezett, most mint eredmény létezik, mégpedig változatlan formában. Hogy a közgazdászok valójában nem erre gondolnak, amikor az árnak a termelési költségek által való meghatározásáról beszélnek, az világos. Különben sohasem lehetne nagyobb értéket létrehozni, mint amekkora eredetileg megvolt; nem lehetne létrehozni nagyobb csereértéket, habár nagyobb használati értéket igen. de itt egyáltalán nem erről van szó. A *tőkének* mint olyannak a *használati* értékéről van szó, nem egy áru használati értékéről.

Ha azt mondják, hogy egy áru termelési költségei vagy a szükséges ára = 110, akkor így számolnak: eredeti tőke = 100 (tehát pl. nyersanyag = 50; munka = 40; szerszám = 10) +5% kamat, +5% profit. Tehát a termelési költségek = 110, nem = 100; a termelési költségek tehát nagyobbak, mint a termelés költségei. Mit sem segít mármost, ha – ahogy némely közgazdász szereti – az áru csereértékétől a használati értékéhez menekülnek. Hogy ez mint használati érték magasabb vagy alacsonyabb, az mint olyan nem határozza meg a csereértéket. Az áruk gyakran a termelési áruk alá esnek, habár kétségtelenül magasabb használati értéket kaptak, mint

amilyennel a termelés *előtti* korszakban bírtak. Éppúgy haszontalan a forgalomhoz menekülni. Én 100-ért termelek, de 110-ért adok el. „Profitra nem csere útján tesznek szert. Ha nem létezett volna már azelőtt, akkor ez után az ügylet után sem létezhetnék." (*Ramsay*, IX, 88. [„Essay on the Distribution of Wealth", 184. old.]) Azaz az egyszerű forgalomból akarják az érték gyarapodását magyarázni, holott az egyszerű forgalom az értéket *kifejezetten* csak mint egyenértéket tételezi. Empirikusan is világos, hogy ha valamennyien 10%-kal drágábban adnak el, ez ugyanaz, mintha valamennyien a termelési költségeken adnának el. Az értéktöbblet[146] ezzel merőben névleges, mesterséges, konvencionális lenne, puszta frázis. És minthogy a pénz maga is áru, termék, ezt is 10%-kal drágábban adnák el, azaz az eladó, aki 110 tallért kapna, valójában csak 100-at kapna. (Utánanézni: *Ricardo* a külkereskedelemről, amelyet egyszerű forgalomnak fog fel és ezért ezt mondja: „A külkereskedelem sohasem növelheti egy ország csereértékeit." (*Ricardo*, 39., 40.[147]) Az okok, amelyeket erre felhoz, abszolúte ugyanazok, mint amelyek azt „bizonyítják", hogy a csere mint olyan, az egyszerű forgalom, tehát egyáltalában a kereskedelem, amennyiben mint ilyent fogják fel, sohasem növelhet *csereértékeket*, sohasem hozhatja létre a *csereértéket*.) Annak a tételnek, hogy az ár = a termelési költségekkel, különben így is kellene hangzania: egy áru ára mindig nagyobb a termelési költségeinél. Az egyszerű számbeli megoszláson és összeadáson kívül a termelési folyamatban még az a formaelem járul az értékhez, hogy elemei most mint *termelési költségek* jelennek meg, azaz hát, hogy magának a termelési folyamatnak az elemeit nem anyagi meghatározottságukban ragadják meg, hanem mint *értékeket*, amelyeket abban a létezési módban, melyben a termelési folyamat *előtt* vannak, felemésztenek.

Másrészt világos, hogy ha a termelési aktus csak újratermelése a tőke értékének, akkor csak anyagi változás ment volna végbe vele, nem gazdasági, és hogy értékének az ilyen egyszerű fenntartása ellentmond a tőke fogalmának. A tőke ugyan nem maradna kívül a forgalmon, mint az önálló pénz, hanem különböző áruk alakját öltené, de semmiért; céltalan folyamat volna, mivel végül csak az azonos pénzösszeget képviselné és csak kockáztatta volna, hogy megkárosulva kerül ki a termelési aktusból – amely járhat balsikerrel, amelyben a pénz feladja maradandó formáját. Well. A termelési folyamat most véget ért. A termék is megint realizálódott pénzben és megint a 100 tallér eredeti formáját öltötte. De a tőkésnek ennie és innia kell; nem élhet meg a pénznek ebből a formacseréjéből. A 100 tallér egy részét tehát nem tőkeként, hanem érmeként kellene kicserélni árukra mint használati értékekre és ebben a formában elfogyasztani. A 100 tallérból 90

lenne, és minthogy a tőkés a tőkét végül mindig a pénz formájában termeli újra, mégpedig ama pénzmennyiség formájában, amellyel a termelést megkezdte, ezért a végén a 100 tallért felenné és a tőke eltűnnék. De a tőkést azért a *munkáért* fizetik meg, hogy 100 tallért mint tőkét a termelési folyamatba dob, ahelyett, hogy felenné. De miből fizetnék meg őt? És munkája nem jelenik-e meg merőben haszontalannak, mivel a tőke magában foglalja a munkabért, tehát a munkások megélhetnének a termelési költségek egyszerű újratermelése révén, amit a tőkés nem tehet? A tőkés tehát a *termelés járulékos költségei* [*faux frais de production*] között jelennék meg. De akármi is a tőkés megszolgált keresménye, — az újratermelés lehetséges lenne nélküle, mivel a munkások a termelési folyamatban csak azt az értéket helyezik el, amelyet kihoznak, tehát nincs szükségük a tőke egész viszonyára ahhoz, hogy a termelési folyamatot mindig újra elkezdjék; másodszor pedig nem léteznék alap, amelyből a tőkés keresményét fizessék, mivel az áru ára = a termelési költségekkel. Ha pedig a tőkés munkáját különös munkának fognák fel a munkásoké mellett és azon kívül, teszem a felügyelet munkájának[148] stb., akkor meghatározott munkabért kapna, mint a munkások, tehát az ő kategóriájukba esnék és semmiképpen nem tőkésként viszonyulna a munkához; nem is gazdagodnék meg soha, hanem csak olyan csereértéket kapna, amelyet a forgalom révén el kellene fogyasztania. A tőkének a munkával szembeni létezése megkívánja, hogy a magáért-való tőke, a tőkés mint *nem-munkás* létezhessék, élhessen. Másrészt éppoly világos, hogy a szokásos gazdasági meghatározásokból következőleg is az a tőke, amely csak az *értékét* tarthatná fenn, *nem* tartaná azt fenn. *A termelés kockázatainak kompenzálódniok kell.* A tőkének fenn kell magát tartania az árak ingadozásai közepette. A tőke elértéktelenedésének, amely a termelőerő fokozódása révén folyton végbemegy, kompenzálódnia kell stb. Ezért a közgazdászok is kereken azt mondják, hogy ha semmi nyereség, semmi profit nem fakadna, akkor mindenki felenné a pénzét ahelyett, hogy a termelésbe dobja, mint tőkét alkalmazza. Egyszóval a tőke értékének ezt a *nem-értékesülését*, azaz nem-megsokszorozódását előfeltételezve azt előfeltételezik, hogy a tőke nem valóságos láncszeme a termelésnek, nem *különös termelési viszony*; olyan állapotot előfeltételeznek, amelyben a termelési költségeknek nincs meg a tőkeformájuk és a tőke nincs a termelés feltételeként tételezve.

Azt egyszerű megérteni, hogyan gyarapíthatja a munka a használati értéket; a nehézség abban van, hogyan hozhat létre az előfeltételezetteknél magasabb csereértékeket.

Tegyük fel, hogy a csereérték, amelyet a tőke a munkásnak fizet, pontos egyenérték azért az értékért, amelyet a munka a termelési folyamatban létre-

hoz. Ebben az esetben a termék csereértékének a gyarapítása lehetetlen volna. Amit a munka mint olyan a nyersanyag és a munkaszerszám előfeltételezett értékén felül a termelési folyamatba belevitt, azt megfizetnék a munkásnak. Magának a terméknek az értéke, amennyiben többlet a nyersanyag és a szerszám értékén felül, a munkásnak jutna osztályrészéül; csak hogy a tőkés ezt az értéket a munkabérben fizetné neki és ő a tőkésnek a termékben adná vissza.

A tőke mint tőke kerül bele a termelési költségekbe.
Kamatozó tőke. Proudhon.

{Hogy a *termelési költségeken* nem a termelésbe bekerülő értékek összegét értik – még azok a közgazdászok sem, akik ezt állítják –, az kézzelfogható a kölcsönzött tőke kamatjánál. Ez az ipari tőkés szempontjából közvetlenül a kiadásaihoz, a *valóságos* termelési költségeihez tartozik. De maga a kamat már feltételezi, hogy a tőke többletértékként kerül ki a termelésből, mivel a kamat maga is csak *egyik formája* ennek a többletértéknek. Minthogy tehát a kamat a kölcsönvevő álláspontjáról már bekerül *közvetlen termelési költségeibe*, megmutatkozik, hogy a tőke mint olyan bekerül a termelési költségekbe, de a tőke mint olyan nem egyszerű összeadása a maga érték-alkotórészeinek. – A kamatban maga a tőke megint az *áru* meghatározásában jelenik meg, de mint egy valamennyi többi árutól *sajátosan* különböző áruéban; *a tőke mint olyan* – nem mint csereértékek puszta összege – lép a forgalomba és lesz *áruvá*. Itt maga az áru jellege mint *gazdasági*, *sajátos* meghatározás van meg, nem közömbösen, ahogy az egyszerű forgalomban, sem közvetlenül a munkára mint ellentétre, mint használati értékére vonatkoztatva, ahogy az ipari tőkében – a tőkében, ahogy ez a legközelebbi, a termelésből és a forgalomból eredő meghatározásaiban van. Ezért az árut mint tőkét vagy a tőkét mint *árut* a forgalomban nem egyenértékre cserélik ki; a tőke *fenntartja magáért-való-létét* azáltal, hogy a forgalomba lép; tehát fenntartja tulajdonosához való eredeti vonatkozását, akkor is, ha idegen birtokos kezébe kerül. A tőkét ezért csak *kölcsönadják*! Használati értéke mint olyan a tulajdonos számára az *értékesítése*, pénz mint pénz, nem mint forgalmi eszköz; *használati értéke mint tőke*. Az a Proudhon úr által felállított követelés,[149] hogy a tőkét ne kölcsönözzék és ne kamatozzon, hanem áruként az egyenértékéért adják el, ahogy minden más árut, ez egyáltalában csak az a követelés, hogy a csereérték soha ne legyen tőkévé, hanem maradjon egyszerű csereérték; hogy *a tőke mint tőke ne létezzék*. Ez

a követelés, azzal a másikkal együtt, hogy a bérmunka maradjon a termelés általános bázisa, a legegyszerűbb közgazdasági fogalmakat illető örvendetes zűrzavart mutat. Ezért játszik Proudhon olyan nyomorúságos szerepet a Bastiat-val folytatott polémiában, amiről később. A méltányossági és jogi megfontolásokról való fecsegés csak arra lyukad ki, hogy az egyszerű cseréjének megfelelő tulajdonviszonyt vagy jogviszonyt akarja mérceként alkalmazni a csereérték egy magasabb fokának tulajdon- és jogviszonyára. Ezért Bastiat, anélkül, hogy tudna róla, megint azokat a mozzanatokat emeli ki az egyszerű forgalomban, amelyek a tőkéhez hajtanak. – Maga a tőke áruként nem egyéb, mint a *pénz tőkeként* vagy a *tőke pénzként.*}

{A harmadik mozzanat, amelyet a tőke fogalmának megformálásában ki kell fejteni, az *eredeti felhalmozás* a munkával szemben, tehát egyben a tárgynélküli munka a felhalmozással szemben. Az *első mozzanat* az értékből indult ki, mint ami a forgalomból ered és előfeltételezi azt. Ez a tőke *egyszerű fogalma* volt; a pénz, ahogy közvetlenül további meghatározást kapott, a tőke meghatározását; a *második mozzanat* a tőkéből indult ki mint a termelés előfeltételéből és eredményéből; a *harmadik mozzanat* a tőkét mint a forgalom és a termelés *meghatározott egységét* tételezi. (Tőkének és munkának, magának a tőkésnek és munkásnak a viszonya mint a termelési folyamat eredménye.)* Különbséget kell tenni a tőkék felhalmozása között; ez előfeltételez tőkéket; a tőke viszonyát mint *létezőt*, tehát feltételezi vonatkozásait is a munkához, árakhoz (állótőke és forgótőke), kamathoz és profithoz. De a tőke a létrejöttéhez előfeltételez bizonyos felhalmozást, amely benne van már a tárgyiasult munkának az elevennel szembeni önálló ellentétében, ennek az ellentétnek az önálló fennállásában. Ezt a felhalmozást, amely a tőke létrejöttéhez szükséges, amely tehát már előfeltételként – egy mozzanatként – fel van véve a tőke fogalmába, lényegileg meg kell különböztetni a tőkeként létrejött tőke felhalmozásától, ahol már meg kell lenniök *tőkéknek.*}

{Eddig már láttuk,** hogy a tőke előfeltételezi: 1. a termelési folyamatot egyáltalában, ahogy az valamennyi társadalmi állapotnak sajátja, tehát történelmi jelleg nélkül, *emberileg*, ha úgy tetszik; 2. a *forgalmat*, amely mindegyik mozzanatában és még inkább a totalitásában maga is meghatározott *történelmi* termék már; 3. a *tőkét* mint a kettő *meghatározott* egységét. Hogy

* [*A zárójeles mondat – elhelyezésére utaló jelzés nélkül – a kéziratoldal aljára van írva.*]
** [*V. ö. 142., 160., 163–168. old.*]

mármost mennyiben módosul történelmileg maga az általános termelési folyamat, mihelyt már csak a tőke elemeként jelenik meg, annak a tőke kifejtésében kell adódnia; ahogy a tőke sajátos különbségeinek egyszerű felfogásából adódnia kell egyáltalában a tőke történelmi előfeltételeinek.}

{Minden egyéb csak összevissza fecsegés. Hogy mely meghatározásokat kell felvenni az első szakaszba – *A termelésről egyáltalában* – és a második szakasz első fejezetébe* – *A csereértékről egyáltalában* –, az csak az egész kifejtés eredményében és eredményeként tűnhet ki. Például láttuk már,** hogy a használati érték és csereérték megkülönböztetése magába a gazdaságtanba tartozik, nem pedig, ahogy Ricardónál történik, hogy a használati érték egyszerű előfeltételként holtan elfekszik.[150] A termelésről szóló fejezet objektíve a termékkel végződik mint eredménnyel; a forgalomról szóló az *áruval* kezdődik, amely maga megint *használati érték* és *csereérték* (tehát mindkettőtől különböző *érték* is), forgalom mint a kettő egysége; – amely azonban csak formai és ezért szétesik*** az árura mint a fogyasztás puszta tárgyára, ez gazdaságonkívüli, és a csereértékre, mint önállósult pénzre.}

Értéktöbblet. Többletmunkaidő. – Bastiat a bérmunkarendszerről. – A munka értéke. Hogyan határozzák meg? – Az önértékesítés a tőke önfenntartása. A tőkésnek nem szabad pusztán a munkájából élnie stb. A tőke önértékesítésének feltételei. Többletmunkaidő stb. – Amennyiben a tőke termelő (mint többletmunka stb. teremtője), ez csak történeti-átmeneti. – A jamaicai szabad niggerek. – Az önállósult gazdagság rabszolgamunkát vagy bérmunkát kíván meg (mindkét esetben kényszermunkát).

Az értéktöbblet, amellyel a tőke a termelési folyamat végén bír – amely értéktöbblet a termék magasabb áraként csak a forgalomban realizálódik, de mint minden ár, azáltal realizálódik benne, hogy már eszmeileg *előfeltétele* a forgalomnak, meg van határozva, mielőtt belekerül –, azt jelenti, a csereérték általános fogalmának megfelelően kifejezve, hogy a termékben tárgyiasult munkaidő – vagy munkamennyiség (nyugvásban kifejezve a munka nagysága mint térmennyiség jelenik meg, de mozgásban kifejezve csak az idővel mérhető) – nagyobb, mint a tőke eredeti alkotórészeiben meglevő,

* [*A kéziratban*:] szakaszába
** [*V. ö. 172. old.*]
*** [*A kéziratban*:] egybeesik

Ez meg csak akkor lehetséges, ha a munkabérben tárgyiasult munka kisebb, mint a vele megvásárolt eleven munka. A tőkében tárgyiasult munkaidő, mint láttuk, három részből álló összegként jelenik meg: a) a nyersanyagban tárgyiasult munkaidő; b) a szerszámban tárgyiasult munkaidő; c) a munka árában tárgyiasult munkaidő. Mármost az a) és b) részek változatlanok maradnak a tőke alkotórészeiként; ha megváltoztatják is a folyamatban alakjukat, anyagi létezési módjukat, mint értékek változatlanok maradnak. Csak c) az, amelyet a tőke egy minőségileg másra cserél; tárgyiasult munka adott mennyiségét eleven munka egy mennyiségére. Amennyiben az eleven munkaidő csak a munka árában tárgyiasult munkaidőt termelné újra, ez is csak formai volna és egyáltalában, ami az értéket érinti, csupán csere történt volna eleven munkára mint ugyanazon érték más létezési módjára, ahogy a munkaanyag és a szerszám értékére vonatkozóan csupán anyagi létezési módjuk megváltozása történt. Ha a tőkés a munkásnak egy munkanappal egyenlő árat fizetett és a munkás munkanapja csak egy munkanapot tesz hozzá a nyersanyaghoz és a szerszámhoz, akkor a tőkés egyszerűen cserélt volna, egyik formában levő csereértéket egy másik formában levő csereértékre. Nem tőkeként hatott volna. Másrészt a munkás nem maradt volna a csere egyszerű folyamatában, valójában munkájának termékét kapta volna fizetségül, csak hogy a tőkés azt a szívességet tette volna neki, hogy a termék árát realizálása előtt kifizeti. A tőkés hitelt nyújtott volna neki, mégpedig gratis, pour le roi de Prusse*. Ez minden. A tőke és munka közötti cserének, melynek eredménye a munka ára, bármennyire is egyszerű csere a munkás részéről, a tőkés részéről nem-cserének kell lennie. A tőkésnek több értéket kell kapnia, mint amennyit adott. A cserének a tőke oldaláról tekintve csak *látszólagosnak* kell lennie, azaz más gazdasági formameghatározáshoz kell tartoznia, mint a cserééhez, vagy a tőke mint tőke és a munka mint vele ellentétben levő munka lehetetlen volna. Csak mint egyenlő csereértékek cserélődnének ki, amelyek különböző létezési módokban léteznek anyagilag. – Ezért a közgazdászok, hogy a tőkét igazolják, apologizálják, ennél az egyszerű folyamatnál keresnek menedéket, a tőkét éppen olyan folyamattal magyarázzák, amely lehetetlenné teszi létezését. Hogy demonstrálják, ezért semmivédemonstrálják. Te megfizeted nekem a munkámat, becseréled a saját termékére és levonod a nyersanyag és az anyag értékét, amelyeket te szolgáltattál nekem. Azaz mi *társak* vagyunk, akik különböző elemeket viszünk be a termelési folyamatba és ezek értéke szerint cserélünk. Tehát a terméket pénzzé változtatjuk és a pénzt úgy osztjuk meg, hogy

* [ingyen, semmiért (*szószerint*: a porosz királyért)]

te, tőkés, a nyersanyagod és szerszámod árát kapod, én, munkás, azt az árat, amelyet a munka tett hozzá ezekhez. A haszon számodra az, hogy a nyersanyagot és szerszámot most elfogyasztható (forgalomképes)* formában birtokolod, számomra pedig, hogy munkám értékesült. Te persze hamarosan abba a helyzetbe kerülnél, hogy a pénz formájában feletted a tőkédet, én mint munkás viszont mindkettőnek birtokába kerülnék. –

Amit a munkás a tőkére kicserél, az maga a munkája (a cserében: a felette való rendelkezhetés); *elidegeníti azt.* Amit mint árat kap, az ennek az elidegenítésnek az *értéke.* Az értéket fiadzó tevékenységet az előre-meghatározott értékre cserélik ki, nem tekintve tevékenységének eredményét.** Hogyan határozzák hát meg a munkás értékét? Az árujában foglalt tárgyiasult munkával. Ez az áru a munkás eleven valójában létezik. Hogy ezt máról holnapra fenntartsa – a munkásosztállyal, tehát kopásának pótlásával, hogy magát osztályként fenntarthassa, itt még nincs dolgunk, mivel a munkás itt *munkásként,* ennélfogva előfeltételezett évelő szubjektumként áll szemben a tőkével, még nem a munkásfajta mulandó egyéneként –, meghatározott tömegű létfenntartási eszközt kell elfogyasztania, a felemésztett vért pótolnia kell stb. Csak egyenértéket kap. Tehát holnap, a véghezvitt csere után – és csak ha a cserét formailag befejezte, hajtja azt végre a termelési folyamatban – a munkaképessége ugyanolyan módon létezik, mint azelőtt: pontos egyenértéket kapott, hiszen az ár, amelyet kapott, ugyanannak a csereértéknek a birtokában hagyja, amely azelőtt volt neki. A tárgyiasult munkának azt a mennyiségét, amely a munkás eleven valójában foglaltatik, a tőke megfizette neki. A munkás ezt elfogyasztotta, és minthogy ez nem mint dolog létezett, hanem mint egy élőben levő képesség, ezért, ami árujának *sajátos* természetét – az életfolyamat sajátos természetét – illeti, újra bele-

* [*A kéziratban az előző szó fölé írva.*]

** Roppant bölcsesség Bastiat úrtól, hogy a *bérmunkarendszer* lényegtelen, pusztán formai forma, a társulás egy formája, amelynek *mint olyannak* semmi köze sincs munka és tőke gazdasági viszonyához. Ha a munkások, mondja, olyan gazdagok lennének, hogy megvárhatnák a termék elkészültét és eladását, akkor a bérmunkarendszer, a bérmunka nem akadályozná meg őket abban, hogy éppoly előnyös szerződést kössenek a tőkéssel, amilyet egyik tőkés köt a másikkal. Tehát a baj nem a bérmunkarendszer formájában van, hanem tőle független feltételekben. Hogy maguk ezek a feltételek a *bérmunkarendszer feltételei,* az természetesen nem jut az eszébe. Ha a munkások egyszermind tőkések volnának, akkor csakugyan nem mint dolgozó munkások, hanem mint dolgozó tőkések – azaz nem bérmunkások formájában – viszonyulnának a nem dolgozó tőkéhez. Ezért Bastiat-nak munkabér és profit is *lényegileg* ugyanaz, mint *profit és kamat.* Ezt nevezi ő a *gazdasági viszonyok harmóniájának,* hogy tudniillik csak *látszólag* léteznek gazdasági viszonyok, valójában, lényegében azonban csak egy viszony létezik – az egyszerű cseréé. A *lényegi* formák ezért magán-valóan mint *tartalomnélküliek* jelennek meg neki, azaz mint nem valóságos formák.

foghat a cserébe. Hogy az ő eleven valójában tárgyiasult munkaidőn kívül – azaz azon a munkaidőn kívül, amely szükséges volt ahhoz, hogy az eleven valójának fenntartásához szükséges termékeket megfizesse – még további munka tárgyiasult a munkás közvetlen létezésében, tudniillik azok az értékek, amelyeket azért fogyasztott el, hogy egy meghatározott *munkaképességet*, egy különös *ügyességet* hozzon létre – és amelyek értéke abban mutatkozik, hogy milyen termelési költségekkel lehet egy hasonló meghatározott munkaügyességet termelni -, azzal még nincs dolgunk itt, ahol nem egy *különösen* kvalifikált munkáról, hanem munkáról egyáltalán, egyszerű munkáról van szó.

Ha egy munkanap volna szükséges ahhoz, hogy egy munkást egy munkanapra életben tartson, akkor a tőke nem léteznék, mert a munkanap a saját termékére cserélődnék, tehát a tőke mint tőke nem értékesíthetné és ezért nem is tarthatná fenn magát. A tőke önfenntartása az önértékesítése. Ha a tőkének, ahhoz, hogy megéljen, dolgoznia is kellene, akkor nem mint tőkét, hanem mint munkát tartaná fenn magát. A nyersanyagok és munkaszerszámok tulajdona csak *névleges* volna; gazdaságilag éppen annyira volnának a munkáséi, mint a tőkéséi, mivel csak annyiban hoznának létre számára *értéket*, amennyiben ő maga munkás volna. Ezért nem mint tőkéhez viszonyulna hozzájuk, hanem mint a munka egyszerű anyagához és eszközeihez, ahogy maga a munkás teszi a termelési folyamatban. Ha ellenben pl. csak fél munkanap szükséges ahhoz, hogy egy munkást egy egész munkanapra életben tartson, akkor a termék értéktöbblete magától adódik, mivel a tőkés az árban csak fél munkanapot fizetett meg és a termékben egy egészet kap tárgyiasulva; tehát a munkanap második feléért *semmit* nem adott cserébe. Nem a csere, hanem csakis egy olyan folyamat, amelyben csere nélkül kap *tárgyiasult munkaidőt*, azaz *értéket*, teheti őt tőkéssé. A fél munkanap a tőkének *semmibe* sem kerül; a tőke tehát olyan értéket kap, amelyért nem adott egyenértéket. És az értékek gyarapodása csak azáltal mehet végbe, hogy az egyenértéken felül kapnak, tehát *hoznak létre* értéket.

Az értéktöbblet egyáltalában érték az egyenértéken felül. Az egyenérték a meghatározása szerint csak az érték magával-való azonossága. Ezért az egyenértékből sohasem sarjadhat az értéktöbblet; tehát nem sarjadhat eredetileg a forgalomból sem; magából a tőke termelési folyamatából kell fakadnia. A dolog kifejezhető így is: Ha a munkásnak csak fél munkanap kell ahhoz, hogy egy egész napon át megéljen, akkor ahhoz, hogy létezését munkásként tengesse, csak fél napot kell dolgoznia. A munkanap második fele kényszermunka; többletmunka. Ami a tőke oldalán mint értéktöbblet jelenik meg, az a munkás oldalán pontosan úgy jelenik meg, mint többlet-

munka a maga munkás-szükségletén felül, tehát az eleven valójának fenntartására irányuló közvetlen szükségletén felül. A tőke nagy történelmi oldala az, hogy *létrehozza* ezt a *többletmunkát*, a puszta használati érték, a puszta létfenntartás álláspontjáról fölösleges munkát, és történelmi rendeltetése beteljesedett, mihelyt egyrészt a szükségletek annyira fejlettek, hogy a szükségesen felüli többletmunka maga is általános szükséglet, magukból az egyéni szükségletekből ered, – másrészt a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek átmentek, az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik; – végül mihelyt a munka termelőerőinek fejlődése folytán, amelyet a tőke a maga korlátlan gazdagodási vágyában és azon feltételek között, amelyek között egyedül realizálhatja őket, állandóan előrehajt, odáig halad a dolog, hogy egyrészt az általános gazdagság birtoklása és fenntartása csak kevesebb munkaidőt követel az egész társadalom számára és a dolgozó társadalom tudományosan viszonyul előrehaladó újratermelésének, egyre nagyobb bőségben való újratermelésének folyamatához; tehát mihelyt véget ért az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit dolgokkal tétethet magáért. Tőke és munka eszerint itt úgy viszonyulnak egymáshoz, mint pénz és áru; az egyik a gazdagság általános formája, a másik pedig csak a szubsztancia, amelynek célja a közvetlen fogyasztás. De mint a gazdagság általános formájára való nyughatatlan törekvés, a tőke túlhajtja a munkát természeti szűkösségének határain és ilymódon létrehozza az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkája ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg, amelyben a természeti szükségszerűség a maga közvetlen formájában eltűnt; mert a természeti szükséglet helyébe egy történelmileg létrehozott szükséglet lépett. Ezért *termelő* a *tőke*; azaz *lényegi viszony a társadalmi termelőerők fejlődése szempontjából*. Csak akkor nem ilyen többé, amikor maguknak ezeknek a termelőerőknek a fejlődése korlátba ütközik magában a tőkében.

A „*Times*"-*ban* 1857 novemberében egy nyugat-indiai ültetvényes igen kedves dühkiáltása található.[151] Nagy erkölcsi felháborodással fejtegeti ez a szószóló – perbeszédként a négerrabszolgaság újrabevezetése mellett –, hogy a *quashee-k* (a jamaicai szabad niggerek) megelégszenek azzal, hogy a saját fogyasztásukra szorosan szükségeset termeljék és e „használati érték" mellett a tulajdonképpeni luxuscikknek magát a lustálkodást (indulgence and idleness*) tekintik; hogy ördögöt törődnek a cukorral és az ültetvények-

* [lazaságot és henyélést]

ben ráfordított állótőkével, sőt ironikus kárörömmel vigyorognak a tönkremenő ültetvényes képébe és még a nekik betanított kereszténységet is csak arra aknázzák ki, hogy megszépítő színt adjanak ennek a kárörvendő hangulatnak és nemtörődömségnek. Nem rabszolgák többé, de nem azért, hogy bérmunkásokká, hanem hogy önfenntartó, a saját szűkös fogyasztásukra dolgozó parasztokká legyenek. A tőke mint tőke velük szemben nem létezik, mert az önállósult gazdagság egyáltalában *csak* vagy *közvetlen* kényszermunka, rabszolgaság által, vagy *közvetett* kényszermunka, *bérmunka* által létezik. A közvetlen kényszermunkával a gazdagság nem mint tőke áll szemben, hanem mint *uralmi viszony*: ezért e kényszermunka bázisán csak az uralmi viszonyt termelik is újra, melynek számára a gazdagságnak magának is csak mint élvezetnek van értéke, nem mint gazdagságnak magának, amely ezért soha nem is hozhatja létre az *általános iparkodást*. (Rabszolgaságnak és bérmunkának erre a viszonyára visszatérünk majd.)

Értéktöbblet. Ricardo. A fiziokraták. A. Smith. Ricardo.

Az érték keletkezésének megértésével kapcsolatos nehézség megmutatkozik 1. a modern angol közgazdászoknál, akik Ricardónak szemére vetik, hogy nem értette meg a többletet, nem értette meg az *értéktöbbletet*[152] (lásd *Malthus*, „*On Value*",[153] aki legalább igyekszik tudományosan eljárni), holott Ricardo az egyetlen valamennyi közgazdász közül, aki megértette, mint ezt bizonyítja polémiája A. Smith ellen, amiért az összecseréli a munkabér által való értékmeghatározást és az áruban tárgyiasult munkaidő által való értékmeghatározást.[154] Az újabbak egyszerűen sekélyes tökfilkók. Persze maga Ricardo is gyakran zűrzavarba kerül, mivel az értéktöbblet keletkezését mint a tőke előfeltételét megérti ugyan, de gyakran megzavarodik atekintetben, hogyan értse meg ezen a bázison az értékek gyarapodását azonkívül, hogy *több tárgyiasult munkaidőt* fektetnek be ugyanabba a termékbe, másszóval hogy a termelés *nehezebbé* válik.[155] Innen ered nála az abszolút ellentét *érték* és *gazdagság* között.[156] Innen ered földjáradékelméletének egyoldalúsága;[157] téves elmélete a nemzetközi kereskedelemről, amely szerinte csak használati értéket (amit ő gazdagságnak nevez), nem pedig csereértéket termel.[158] Az egyetlen kiút az értékek mint olyanok gyarapításához a *termelés növekvő nehézségén* (járadékelmélet) kívül csak a *népesség* növekedése marad (a munkások természetes gyarapodása a tőke növekedése révén), habár ő maga ezt a vonatkozást sehol nem foglalta egyszerűen össze. Az alapvető hiba az, hogy sehol nem vizsgálja meg, honnan

ered hát tulajdonképpen a munkabér általi értékmeghatározás és a tárgyiasult munka általi értékmeghatározás közötti különbség. Ezért a pénz és maga a csere (a forgalom) csak tisztán formai elemként jelenik meg gazdaságtanában, és habár szerinte *csak* a csereértékről van szó a gazdaságtanban, a profit stb. *csak* úgy jelenik meg, mint a termékben való részesedés rátája, amely éppúgy megvan a rabszolgaság bázisán is. A közvetítés formáját sehol nem vizsgálta meg.

2. *A fiziokraták.* Itt annak nehézsége, hogy megértsék a tőkét, a tőke önértékesítését, hinc* az értéktöbbletet, amelyet a tőke a termelési aktusban létrehoz, kézzelfoghatóan kidomborodik, és a modern gazdaságtan atyáinál[159] ki is kellett domborodnia, ahogy végső klasszikus lezárásánál, Ricardóban, az értéktöbblet teremtése domborodik ki, amelyet ő a járadék formájában [fog fel]. Ez alapjában véve a tőke és a bérmunka fogalmának kérdése és ezért az alapvető kérdés, amely a modern társadalom rendszerének küszöbén felvetődik. A monetárrendszer az érték önállóságát csak úgy értette meg, ahogy az érték az egyszerű forgalomból következik – *pénz*; ezért a gazdagságnak ezt az *elvont formáját* kizárólagos objektumává tették a nemzeteknek, amelyek éppen abba az időszakba léptek, amelyben a *gazdagodás mint olyan*, mint magának a társadalomnak a célja jelent meg. Azután jött a *merkantilrendszer*, amely abba a korszakba esik, amikor fellép az ipari tőke és ezért a bérmunka a manufaktúrában, és a nem-ipari gazdagsággal, a feudális földtulajdonnal ellentétben és annak rovására fejlődik. A merkantilisták szeme előtt a pénz már mint tőke lebeg, de tulajdonképpen megintcsak a pénz formájában, a *merkantil* tőke, a *pénzzé változó* tőke forgalmának formájában. Az ipari tőkének azért van számukra értéke, mégpedig a legnagyobb értéke – mint eszköznek, nem mint magának a gazdagságnak a maga termelő folyamatában –, mert ez hozza létre a merkantil tőkét, ez pedig a forgalomban pénzzé válik. A manufaktúra-munka – azaz alapjában véve az ipari munka [teszi ezt], de a mezőgazdasági munka volt és jelent meg nekik az ellentétben mint főként használati értéket termelő munka; a nyersanyag, ha feldolgozzák, értékesebb, mert tiszta formában, úgyszintén a forgalom, a kereskedelem számára alkalmasabb, merkantilabb formában több pénzt hoz létre (emellett a gazdagság történelmi szemlélete a nem földművelő népeknél, mint nevezetesen Hollandiában, ellentétben a földművelő, feudális népekkel; egyáltalában a földművelés nem ipari, hanem feudális formában jelent meg, tehát mint a feudális, nem a polgári gazdagság forrása). A bérmunka egy formáját, az iparit, és a tőke egy formáját, az iparit,

* [ennélfogva]

tehát elismerték a gazdagság forrásának, de csak amennyiben pénzt hoztak létre. Magát a csereértéket ezért még nem a tőke formájában fogták fel. Mármost a *fiziokraták*. Megkülönböztetik a tőkét a pénztől és általános formájában fogják fel mint önállósult csereértéket, amely a termelésben fenntartja magát és általa gyarapodik. Ezért egyben a viszonyt magáért-valóan vizsgálják, ahogy nem maga is mozzanata az egyszerű forgalomnak, hanem éppenséggel előfeltétele annak és magából az egyszerű forgalomból állandóan újra előállítja magát mint annak előfeltételét. Ők tehát a modern gazdaságtan atyái. Azt is megértik, hogy az értéktöbbletnek a bérmunka által való tételezése a tőke önértékesítése, azaz megvalósulása. De hogyan hoz létre a tőke, azaz meglevő értékek, értéktöbbletet a munka közvetítésével? Itt egészen elejtik a formát és csak az egyszerű termelési folyamatot vizsgálják. Ezért csak az a munka lehet termelő, amely olyan területen megy végbe, ahol a munkaszerszám természeti ereje kézzelfoghatóan megengedi a munkásnak, hogy több értéket termeljen, mint amennyit elfogyaszt. Az értéktöbblet ezért nem a munkából mint olyanból ered, hanem a természeti erőből, amelyet a munka felhasznál és irányít – a mezőgazdaságból. Ezért a mezőgazdaság az egyetlen *termelő munka*, mert odáig eljutottak, hogy *csak az értéktöbbletet létrehozó munka termelő* (hogy az értéktöbbletnek anyagi termékben kell kifejeződnie, az még A. Smithnél előforduló, nyers szemlélet.[160] A színészek termelő munkások, nem azért, mert a színjátékot termelik, hanem mert increase their employer's wealth*. De hogy milyenfajta munka történik, tehát hogy a munka milyen formában anyagiasul, az abszolúte közömbös *e viszony* szempontjából. Későbbi nézőpontokból megint nem közömbös); de ez az értéktöbblet suttyomban nagyobb mennyiségű használati értékké változik át, több használati érték kerül ki a termelésből, mint amennyit benne elfogyasztottak. Csak a természetben levő magnak termékéhez való viszonyában jelenik meg kézzelfoghatóan a használati értékeknek ez a megsokszorozódása, a termék többlete azon alkotórészén felül, amelynek új termelésre kell szolgálnia – amelyből tehát egy részt nemtermelő módon lehet elfogyasztani. A termésből csak egy részt kell mint magot közvetlenül visszaadni a földnek; természetileg is készentalálható termékekben, az elemekben, levegőben, vízben, földben, fényben és a trágya alakjában és másként nyújtott szubsztanciákban, azután a magok megint megsokszorozott mennyiségben állítják elő mint gabonát stb. Egyszóval az emberi munkának a kémiai anyagcserét (a mezőgazdaságban) csak irányítania kell, részben mechanikusan is előmozdítania, vagy magát az élet újraterme-

* [növelik alkalmazójuk gazdagságát]

lését (állattenyésztés), hogy a többletet megkapja, azaz ugyanazokat a természeti szubsztanciákat egy a használat szempontjából értéktelen formából értékessé változtassa. Ezért az általános gazdagság igazi alakja a föld termékeinek többlete (gabona, állat, nyersanyag). Gazdaságilag tekintve ezért csak a *járadék* a gazdagság formája. Így történik, hogy a tőke első prófétái csak a nem-tőkést, a *feudális földtulajdonost* fogják fel a *polgári* gazdagság képviselőjének. De a következmény, hogy minden adót a járadékra hárítanak, ez aztán teljesen a polgári tőke előnyére van. Csak azért került sor a feudalizmus polgári felmagasztalására az elvben – ami egynémely feudálist, mint az öreg Mirabeau-t, megtévesztett –, hogy a gyakorlati alkalmazásban tönkretegyék. Minden más érték csak nyersanyagot + munkát képvisel; maga a munka azt a gabonát vagy más mezőgazdasági terméket képviseli, amelyet a munka elfogyaszt; tehát a gyári munkás stb. nem tesz hozzá a nyersanyaghoz többet, mint amennyit nyersanyagokból elfogyaszt. A gyári munkás munkája tehát, éppúgy mint a munkáltatója, semmit sem tesz hozzá a gazdagsághoz – a gazdagság a termelésben elfogyasztott árukon felüli többlet –, hanem csak kellemes és hasznos fogyasztási formákat ad annak. Akkoriban még nem fejlődött ki a természeti erők alkalmazása az iparban, sem a munka megosztása stb., amely magának a munkának a természeti erejét megnöveli. De A. Smith korában ez a helyzet. Nála tehát egyáltalában a munka az értékek, valamint a gazdagság forrása, de értéktöbbletet tulajdonképpen csak annyiban tételez, amennyiben a munka megosztásában a többlet ugyanúgy a társadalom természeti adományaként, természeti erejeként jelenik meg, ahogy a fiziokratáknál a földéként. Ezért helyez A. Smith olyan súlyt a munka megosztására. Másrészt nála a *tőke* – (mert ő a munkát értékalkotónak fogja ugyan fel, de magát a munkát használati értéknek, magáért-való termelékenységnek, *emberi* természeti erőnek egyáltalában (ez különbözteti meg a fiziokratáktól), de nem bérmunkának, nem a *sajátos* formameghatározásában a tőkével ellentétben) – eredetileg nem úgy jelenik meg, mint ami ellentétesen magában foglalja a bérmunka mozzanatát, hanem ahogy a forgalomból ered, mint pénz, és ezért a forgalomból lesz, *megtakarítás* révén. A tőke tehát eredetileg nem maga értékesíti magát – mert éppen az idegen munka elsajátítása nincs felvéve magába a tőke fogalmába. Csak *utólag* jelenik meg, miután már mint *tőkét* előfeltételezték – mauvais cercle* –, mint *idegen munka feletti parancsnoklás*. Ezért A. Smith szerint a munkának tulajdonképpen saját termékét kellene bérül kapnia, a munkabérnek egyenlőnek kellene lennie a termékkel, tehát a munka nem

* [hibás kör]

lenne bérmunka és a tőke nem lenne tőke. Ezért hogy a profitot és a járadékot mint a termelési költségek eredeti elemeit behozza, azaz a tőke termelési folyamatából értéktöbbletet hozhasson ki, szerfelett durva formában előfeltételezi őket. A tőkés nem akarja, hogy tőkéjét ingyen használják; éppúgy a földtulajdonos nem akarja a földet ingyen adni a termelésnek. Valamit kívánnak ezért. Így A. Smith a profitot és a járadékot a tőkés és a földtulajdonos igényeivel mint történelmi tényeket beveszi, nem megmagyarázza. Tulajdonképpen a munkabér a *gazdaságilag egyetlen* jogosult, mert szükséges alkotórésze a termelési költségeknek. A profit és a járadék csupán *levonások* a munkabérből, amelyeket a tőke és a földtulajdon a történelmi folyamatban önkényesen kierőszakolt, és amelyek *törvényileg*, nem pedig gazdaságilag jogosultak. Minthogy azonban A. Smith másrészt a munkával a földtulajdon és a tőke formájában megint szembeállítja a termelési eszközöket és anyagokat mint önálló alakokat, ezért lényegében mint bérmunkát tételezte. Így ellentmondások vannak. Innen ered Smith ingadozása az értékmeghatározásban; profit és földjáradék ugyanazon fokra helyezése; téves nézetei a munkabérnek az árakra való befolyásáról stb. Mármost *Ricardo*. (Lásd 1. [220–221. old.]) Ő azonban a bérmunkát és a tőkét megint mint természetes, nem meghatározottan történelmi társadalmi formát fogja fel a gazdagság mint használati érték létrehozása számára, azaz szerinte e létrehozás formája mint olyan *közömbös*, éppen mert természetes, és nem a gazdagság formájához való *meghatározott* vonatkozásban fogja fel, mint ahogy maga a gazdagság, a maga csereérték-formájában, mint anyagi fennállásának pusztán formai közvetítése jelenik meg nála; ezért a polgári gazdagság meghatározott jellegét nem értette meg – éppen mert az mint az egyáltalában-való gazdagság adekvát formája jelenik meg, és ezért *gazdaságilag* is, jóllehet Ricardo a *csereértékből* indul ki, magának a *cserének a meghatározott gazdasági formái* semmi szerepet nem játszanak gazdaságtanában, hanem mindig csak a munka és a föld általános termékének a három osztály közötti elosztásáról beszél, mintha a *csereértékre* alapozott gazdagságban csak a *használati értékről* lenne szó és a csereérték csak szertartásos forma volna, amely Ricardónál egészen úgy eltűnik, mint a pénz mint forgalmi eszköz a cserében. Ezért hogy a gazdagság igazi törvényeit érvényre juttassa, szereti erre is a pénznek mint pusztán formainak a viszonyát vonatkoztatni. Innen ered gyengesége magában a pénzről szóló tulajdonképpeni tanában is.

Szükség van a tőkefogalom exakt kifejtésére, mivel ez a modern gazdaságtan alapfogalma, mint ahogy maga a tőke, amelynek elvont ellenképe a fogalma, a polgári társadalom alapzata. A viszony alap-előfeltételének éles

felfogásából adódniok kell a polgári termelés összes ellentmondásainak, valamint a határnak, amelynél túlhajt önmagán.

{Fontos megjegyezni, hogy a gazdagság mint olyan, vagyis a polgári gazdagság mindig a legmagasabb hatványon van kifejezve a csereértékben, ahol mint *közvetítő* van tételezve, mint a csereérték és a használati érték végpontjainak közvetítése maga. Ez a közép mindig mint a kiteljesült *gazdasági* viszony jelenik meg, mert összefoglalja az ellentéteket és végül is mindig úgy jelenik meg, mint egy egyoldalúan magasabb hatvány magukkal a végpontokkal szemben; mert a mozgás, illetve a viszony, amely *eredetileg* mint a végpontok közötti közvetítő jelenik meg, dialektikusan szükségszerűen továbbvezet oda, hogy mint önmagával való közvetítés jelenik meg, mint a szubjektum, amelynek a végpontok csak mozzanatai, melyeknek önálló előfeltételét megszünteti, hogy megszüntetésük által magát tételezze az egyedül önállóként. Így a vallási szférában Krisztus, az Isten és az ember közötti közvetítő – puszta forgalmi szerszám a kettő között –, ezek egységévé, istenemberré válik és mint ilyen fontosabbá lesz Istennél; a szentek fontosabbak, mint Krisztus; a papok fontosabbak, mint a szentek. A totális gazdasági kifejezés – amely maga is egyoldalú a végpontokkal szemben – mindig a csereérték, ahol mint közbenső tag van tételezve; pl. a pénz az egyszerű forgalomban; maga a tőke mint közvetítő termelés és forgalom között. Magán a tőkén belül ennek egyik formája megint a használati érték helyzetét foglalja el a másikkal mint csereértékkel szemben. Így pl. az ipari tőke mint termelő jelenik meg a kereskedővel szemben, aki mint forgalom jelenik meg. Így az első az anyagi oldalt testesíti meg, a másik a formai oldalt, tehát a gazdagságot mint gazdagságot. Egyszersmind a merkantil tőke maga is megint közvetítő a termelés (az ipari tőke) és a forgalom (a fogyasztóközönség) között vagy a csereérték és a használati érték között, ahol a két oldal felváltva, a termelés mint pénz, a forgalom mint használati érték (fogyasztóközönség) vagy az első mint használati érték (termék), a második mint csereérték (pénz) van tételezve. Éppígy magán a kereskedelmen belül: a nagykereskedő mint közvetítő a gyáros és a kiskereskedő között, vagy a gyáros és a mezőgazda között, vagy különböző gyárosok között, ugyanez a magasabb közép. Így megint az árualkusz a nagykereskedővel szemben. Azután a bankár az ipari tőkésekkel és a kereskedőkkel szemben; a részvénytársaság az egyszerű termeléssel szemben; a pénztőkés mint közvetítő az állam és a polgári társadalom között a legmagasabb fokon. *A gazdagság mint olyan a* legmegkülönböztetettebb és legszélesebb módon képviseli magát, minél inkább eltávolodik a közvetlen termeléstől és maga is megint közvetít olyan oldalak között, amelyeknek mindegyike magáért-valóan te-

kintve már mint gazdasági formameghatározás* van tételezve. Hogy a pénz eszközből céllá válik, és hogy a közvetítés magasabb formája mindenütt mint tőke az alacsonyabbat megint mint munkát pusztán mint értéktöbblet forrását tételezi. Például a váltóügynök, a bankár stb. a gyárosokkal és a bérlőkkel szemben, akik vele szemben relatíve vannak tételezve a munka (a használati érték) meghatározásában, míg ő velük szemben mint tőke, értéktöbblet teremtése tételezi magát; a legveszettebb formában a pénztőkésben.}

A *tőke* terméknek és pénznek vagy helyesebben termelésnek és forgalomnak *közvetlen egysége*. Így megint maga is *közvetlen valami*, és fejlődése abban áll, hogy mint ez az egység – amely mint meghatározott és ezért egyszerű viszony van tételezve – önmagát tételezze és megszüntesse. Az egység a tőkében mindenekelőtt mint valami *egyszerű* jelenik meg.

{Ricardo gondolatmenete egyszerűen ez: Termékek – tehát tőke tőke ellenében – a bennük foglalt tárgyiasult munka mennyisége szerint cserélődnek ki. Munkanap mindig munkanap ellenében cserélődik. Ez előfeltétel. Magát a cserét tehát teljesen mellőzni lehet. A termék – a tőke termékként tételezve – *magán-valóan* csereérték, amelyhez a csere csak formát tesz hozzá, Ricardónál formai formát. A kérdés mármost csak az, hogy ez a termék milyen *ráták* szerint oszlik el. Hogy ezeket a *rátákat* az előfeltételezett csereértéknek vagy tartalmának, az anyagi gazdagságnak meghatározott hányadaiként tekintik-e, az ugyanaz. Sőt, minthogy a csere mint olyan puszta forgalom – pénz mint forgalom –, jobb egészen elvonatkoztatni tőle és pusztán az anyagi gazdagság hányadait tekinteni, amelyeket a termelési folyamaton belül vagy annak eredményeként a különböző szereplőknek osztanak el. A *csere* formájában minden érték stb. csak *névleges*; a *ráta* formájában reális. Az egész csere, amennyiben nem hoz létre nagyobb *anyagi* változatosságot, *névleges*. Minthogy mindig egész munkanapot cserélnek egész munkanapra, az *értékek* összege ugyanaz marad – a termelőerők növekedése csak a gazdagság tartalmára hat, nem a formájára. Ezért értékek gyarapodása csak a termelés megnövekedett nehézsége révén keletkezhetik – ez pedig csak ott következhet be, ahol a természeti erő egyenlő mennyiségű emberi munkáknak nem egyenlő szolgálatot teljesít többé, tehát ahol a természeti elemek termékenysége csökken – a mezőgazdaságban. A profitok esését ezért a járadék okozza. Először az a téves előfeltevés, hogy a társadalom valamennyi állapotában mindig *egész munkanapot* dolgoznak; stb. stb. (lásd fent [220–221. old.]).}

* [*A kéziratban*:] formavonatkozás

Többletérték és termelőerő. Emelkedésük aránya. - Eredmény. – A munka termelőereje: a tőke termelőereje. – Amilyen arányban a szükséges munka már csökkentve van, annál nehezebbé válik a tőke értékesítése.

Láttuk: A munkásnak pl. csak fél munkanapot kell dolgoznia ahhoz, hogy egy egész napon át megéljen és ezért másnap ugyanezt a folyamatot ismét elkezdhesse. Munkaképességében – amennyiben az benne mint *élőben* létezik, vagyis benne mint *élő* munkaszerszámban – csak egy fél munkanap van tárgyiasulva. A munkás egész élő napja (életnapja) egy félnapi munka nyugvó eredménye, tárgyiasulása. A tőkés, azáltal, hogy a munkásban tárgyiasult munkára – azaz fél napi munkára – való csere révén az egész munkanapot elsajátítja és azután az anyagon, melyből tőkéje áll, végzett termelési folyamatban elfogyasztja, ilymódon létrehozza tőkéjének értéktöbbletét – az előfeltételezett esetben fél napi tárgyiasult munkát. Tegyük fel, hogy a munka termelőerői most megkétszereződnek, azaz ugyanennyi idő alatt ugyanez a munka kétszer annyi *használati értéket* szolgáltat. (A mostani viszonyban használati értékként egyelőre még csak az van meghatározva, amit a munkás azért fogyaszt, hogy magát munkásként életben tartsa; az a létfenntartási eszköz-mennyiség, amelyre, a pénz közvetítésével, kicseréli a maga élő munkaképességében tárgyiasult munkát.) A munkásnak akkor csak $^1/_4$ napot kellene dolgoznia azért, hogy egy egész napon át megéljen; a tőkésnek akkor már csak $^1/_4$ napi tárgyiasult munkát kell adnia cserébe a munkásnak ahhoz, hogy értéktöbbletét a termelési folyamat közvetítésével $^1/_2$-ről $^3/_4$-re gyarapítsa; amennyiben $^1/_2$ napi tárgyiasult munka helyett $^3/_4$ napi tárgyiasult munkát nyerne. A tőke értéke, a termelési folyamatból kikerülve, 1 helyett 3-mal* emelkednék. A tőkésnek tehát már csak $^3/_4$ napot kellene dolgoztatnia ahhoz, hogy ugyanazt az értéktöbbletet – az $^1/_2$ vagy $^2/_4$ napi tárgyiasult munkát – tegye hozzá a tőkéhez. De a tőke, mint ami a gazdagság általános formáját – a pénzt – képviseli, a korlátján való túlmenés korlátlan és mértéktelen törekvése. Minden határ korlát a tőke számára és annak kell lennie. Különben már nem lenne tőke – nem lenne az önmagát termelő pénz. Mihelyt a tőke egy meghatározott határt nem érezne többé korlátnak, hanem jól érezné magát benne mint határon belül, maga a tőke csereértékből használati értékké,

* [*A kéziratban:*] $^2/_4$ helyett $^3/_4$-del (*ezek a számok az állandó tőke semmilyen nagysága mellett sem lehetségesek; 0 állandó tőke mellett ezek a számok adódnak, ha az arányt a termelési folyamat eredményére számítjuk; 0 állandó tőke mellett a kiinduló tőkére számítva a szövegbeli számokat kapjuk*)

a gazdagság általános formájából annak egy meghatározott szubsztanciális fennállásává süllyedne. A tőke mint olyan egy meghatározott értéktöbbletet hoz létre, mivel nem tételezhet egyszerre végtelen értéktöbbletet; ámde a tőke az állandó mozgás arra, hogy többet hozzon létre belőle. Az értéktöbblet mennyiségi határa csak úgy jelenik meg neki, mint természeti korlát, mint szükségszerűség, amelyet állandóan igyekszik leküzdeni, és amelyen állandóan igyekszik túlmenni.* A tőkés tehát (egészen eltekintve a később hozzájövő meghatározásoktól, konkurrenciától, áraktól stb.) a munkást nemcsak $^3/_4$ napot fogja dolgoztatni, amiért a $^3/_4$ nap *ugyanazt az értéktöbbletet* szerzi meg neki, mint azelőtt az egész nap, hanem az egész napon át fogja dolgoztatni; és a termelőerő gyarapodása, amely a munkást képessé teszi arra, hogy $^1/_4$ munkanappal egész napon át megéljen, most egyszerűen abban fejeződik ki, hogy most $^3/_4$ napot kell dolgoznia a tőke számára, azelőtt pedig csak $^2/_4$ napot dolgozott számára. Munkájának megnagyobbodott termelőereje, amennyiben ez a munkásban tárgyiasult munka pótlására (a használati értékre, a létfenntartásra) szolgáló idő megrövidítése, úgy jelenik meg, mint a tőke értékesítésére (a csereértékre) szolgáló munkaidejének meghosszabbítása. A munkás álláspontjáról tekintve most $^3/_4$ napi többletmunkát kell végeznie, hogy egy napon át megéljen, azelőtt pedig csak $^2/_4$ napi többletmunkát kellett végeznie. A termelőerő gyarapodása, megkétszereződése következtében a munkás többletmunkája $^1/_4$ [nappal] gyarapodott. Egy dolgot kell itt megjegyeznünk: A termelőerő megkétszereződött, a munkás többletmunkája nem megkétszereződött, hanem csak $^1/_4$ [nappal] növekedett; éppúgy a tőke többletértéke nem megkétszereződött, hanem szintén csak $^1/_4$ nappal növekedett**. Megmutatkozik tehát, hogy nem ugyanabban a számbeli arányban, amelyben a termelőerő nő, nő a többletmunka (a munkás álláspontjáról), illetve a többletérték (a tőke álláspontjáról). Honnan van ez? A termelőerő megkétszereződése a szükséges munkának (a munkás számára szükségesnek) $^1/_4$ [nappal] való csökkenése, tehát $^1/_4$ [nappal nagyobb] többletértéknek a termelése is, mivel az eredeti arány mint $^1/_2$ volt tételezve. Ha a munkásnak eredetileg $^2/_3$ napot kellett volna dolgoznia, hogy egy napon át megéljen, akkor a többletérték $^1/_3$ lett volna, éppúgy, mint a többletmunka. Tehát a munka termelőerejének megkétsze-

* A korlát úgy jelenik meg, mint véletlen, amelyet le kell küzdeni. Ez még a legfelületesebb szemléletben is kitűnik. Ha a tőke 100-ról 1000-re növekedik, akkor most 1000 a kiindulópont, amelyről a gyarapodásnak végbe kell mennie; az 1000%-os megtízszereződés mit sem számít; a profit és a kamat megint tőkévé válik. *Ami mint értéktöbblet jelent meg, most mint egyszerű előfeltétel stb. jelenik meg*, mint amit felvettek *magába a tőke egyszerű fennállásába.*

** [*A kéziratban*:] csökkent

reződése a munkást képessé tette volna arra, hogy a szükségesért való munkáját $^2/_3$-nak a felére, vagyis $\frac{2}{3\times2}$, $^2/_6$, vagyis $^1/_3$ napra korlátozza, és a tőkés $^1/_3$ [napi] értéket nyert volna. Az összes többletmunka pedig $^2/_3$ [nap] lett volna. A termelőerő megkétszereződése, amelynek eredménye az első példában $^1/_4$ [napi] többletérték és többletmunka volt, most $^1/_3$ [napi] többletértéket vagy többletmunkát eredményezne. A termelőerő szorzója — az a szám, amellyel megszorozzák — tehát nem a többletmunka vagy a többletérték szorzója, hanem ha a munka árában tárgyiasult munka eredeti aránya az 1 munkanapban — amely mindig mint határ jelenik meg* — tárgyiasult munka $^1/_2$-e volt, akkor a megkétszereződés egyenlő $^1/_2$-nek (az eredeti aránynak) 2-vel*** való osztásával, vagyis $^1/_4$-del. Ha az eredeti arány $^2/_3$ volt, akkor a megkétszereződés [után] egyenlő $^2/_3$-nak 2-vel való osztásával, = $^2/_6$, vagyis $^1/_3$. A termelőerő szorzója tehát mindig nem a szorzója, hanem az osztója az eredeti aránynak, nem számlálójának a szorzója, hanem nevezőjéé. Ha az előbbi° lenne, akkor a termelőerő szorzódásának a többletérték szorzódása felelne meg. Ám a többletérték [növekedése] mindig az eredeti aránynak a termelőerő szorzójával való osztásával egyenlő. Ha az eredeti arány $^8/_9$ volt, azaz a munkásnak $^8/_9$ munkanapra van szüksége ahhoz, hogy megéljen, tehát a tőke az eleven munkára való cserében csak $^1/_9$-et nyer, a többletmunka egyenlő $^1/_9$-del, akkor a munkás most $^8/_9$ munkanap felével megélhet, azaz $^8/_{18}$ = $^4/_9$-del (hogy a számlálót osztjuk-e vagy a nevezőt szorozzuk, az ugyanaz), és a tőkésnek, aki most az egész napon át dolgoztat, $^5/_9$°° munkanapnyi egész többletértéke lenne; ebből levonva az $^1/_9$ eredeti többletértéket, marad $^4/_9$°°°. A termelőerő megkétszereződése itt tehát = a többletérték vagy a többletidő $^4/_9$-del+ való megnövekedésével. Ez egyszerűen onnan ered, hogy a többletérték mindig egyenlő az egész munkanapnak a munkanap azon részéhez való arányával, amely a munkás életbentartásához szükséges. Az egység, amely szerint a többletérték számítódik, mindig egy tört, azaz egy napnak az a meghatáro-

---

* A gyáros urak a munkanapot persze az éjszakába is meghosszabbították, *tízórás törvény*. Lásd Leonard Horner jelentését.[161] Magának a munkanapnak nem határa a természetes nap; meg lehet hosszabbítani *mélyen az éjszakába***; ez a *munkabérről* szóló fejezetbe tartozik.

** [*A kéziratban*:] *a munkába*

*** [*A kéziratban*:] 2-vel (az eredeti aránnyal)

° [*A kéziratban*:] utóbbi

°° [*A kéziratban*:] $^4/_9$

°°° [*A kéziratban*:] $^8/_9$, vagyis $^1/_3$

\+ [*A kéziratban*:] $^1/_3$-dal

zott része, amely pontosan a munka árát képviseli. Ha ez = $^1/_2$, akkor a termelőerő megkétszereződése = a szükséges munka $^1/_4$-re való* csökkenésével; ha = $^1/_3$, akkor a szükséges munka $^1/_6$-ra való csökkenésével; tehát az elsőben a teljes többletérték = $^3/_4$; a másodikban = $^5/_6$; a relatív többletérték, azaz az előzőleg meglevőhöz viszonyított [többlete], az első esetben = $^1/_4$, a másodikban = $^1/_6$**. A tőke értéke tehát nem ugyanabban az arányban nő, amelyben a termelőerő gyarapodik, hanem abban az arányban, amelyben a termelőerő gyarapodása, a termelőerő szorzója osztja a munkanapnak azt a törtrészét, amely a munkanapnak a munkáshoz tartozó részét fejezi ki. Hogy tehát a munka termelőereje mennyivel gyarapítja a tőke értékét, az attól az eredeti aránytól függ, amelyben a munkásban tárgyiasult munkarész áll a munkás eleven munkájával. Ez a rész mindig mint az egész munkanap egy törtrésze fejeződik ki, $^1/_3$, $^2/_3$ stb. A termelőerő gyarapodása, azaz bizonyos számmal való szorzása egyenlő e törtrész számlálójának ugyanezen számmal való osztásával vagy nevezőjének ugyanezen számmal való szorzásával. Tehát az, hogy a [többlet]érték gyarapodása milyen nagy vagy kicsi, nemcsak attól a számtól függ, amely a termelőerő megsokszorozódását fejezi ki, hanem éppannyira attól az előre adott aránytól, amelyet a munkanapnak a munka árához tartozó része alkot. Ha ez az arány $^1/_3$, akkor a munkanap termelőerejének megkétszereződése = az arány $^1/_6$-ra csökkenésével; ha $^2/_3$, akkor $^2/_6$-ra csökkenésével. A munka árában foglalt tárgyiasult munka mindig az egész nap egy törtrészével egyenlő; számtanilag kifejezve mindig tört; mindig számarány, sohasem egyszerű szám. Ha a termelőerő megkétszereződik, 2-vel szorzódik, akkor a munkásnak már csak a korábbi idő $^1/_2$-ét kell dolgoznia ahhoz, hogy a munka árát kihozza; de az első adott viszonytól függ, tudniillik attól az időtől, amelyre a termelőerő gyarapodása előtt így szüksége volt, hogy most mennyi munkaidőre van még szüksége ebből a célból. A termelőerőnek a szorzója ennek az eredeti törtrésznek az osztója. Ezért a [többlet]érték, illetve a többletmunka nem ugyanabban a számszerű arányban nő, mint a termelőerő. Ha az eredeti arány $^1/_2$ és a termelőerő megkétszereződik, akkor a *szükséges* (a munkás számára szükséges) munkaidő $^1/_4$-re csökken és a többletérték csak $^1/_4$-del nő. Ha a termelőerő megnégyszereződik, akkor az eredeti arány $^1/_8$-dá lesz és a [többlet]érték $^3/_8$-dal*** nő. A [többlet]érték soha nem lehet egyenlő az egész munkanappal; azaz a munkanap egy meghatározott részét mindig a

* [*A kéziratban*:] $^1/_4$-del egyenlő
** [*A kéziratban*:] $^2/_6$, vagyis $^1/_3$
*** [*A kéziratban*:] csak $^1/_8$-dal

munkásban tárgyiasult munkára kell kicserélni. Az értéktöbblet egyáltalában csak az eleven munka aránya a munkásban tárgyiasulthoz; *az arány egyik tagjának ezért mindig meg kell maradnia.* Már azáltal, hogy az arány mint arány állandó, habár tényezői változnak, adva van egy meghatározott arány a termelőerő gyarapodása és a [többlet]érték gyarapodása között. Ezért egyfelől azt látjuk, hogy a relatív többletérték pontosan egyenlő a relatív többletmunkával; ha a [szükséges] munkanap $^1/_2$ volt és a termelőerő megkétszereződik, akkor a munkáshoz tartozó rész, a *szükséges munka*, $^1/_4$-re csökken és az újonnan hozzájövő [többlet]érték is pontosan $^1/_4$; a teljes [többlet]érték pedig most $^3/_4$. A többletérték $^1/_4$-del emelkedett, tehát 1 : 4 aránnyal, ugyanakkor a teljes többletérték = $^3/_4$ = 3 : 4. Tegyük most fel, hogy $^1/_4$ volt az eredeti *szükséges* munkanap és a termelőerő megkétszereződik, akkor a szükséges munka $^1/_8$-ra csökken és a többletmunka, illetve többletérték [növekedése] pontosan $^1/_8$ = 1 : 8. Ezzel szemben a teljes többletérték = 7 : 8. Az első példában az eredeti teljes többletérték = 1 : 2 ($^1/_2$) volt és most 3 : 4-re emelkedett; a második esetben az eredeti teljes többletérték $^3/_4$ volt és most 7 : 8-ra ($^7/_8$) emelkedett. Az első esetben $^1/_2$-ről, vagyis $^2/_4$-ről $^3/_4$-re növekedett; a másodikban $^3/_4$-ről, vagyis $^6/_8$-ról $^7/_8$-ra; az első esetben $^1/_4$-del, a másodikban $^1/_8$-dal; azaz az első esetben kétszer olyan nagyot emelkedett, mint a másodikban; de az első esetben a teljes többletérték csak $^3/_4$, vagyis $^6/_8$, a másodikban viszont $^7/_8$, tehát $^1/_8$-dal több.

Tegyük fel, hogy a *szükséges munka* $^1/_{16}$, akkor a teljes többletérték = $^{15}/_{16}$; ez az előző arányban $^6/_8$ = $^{12}/_{16}$* volt; tehát az előfeltételezett teljes többletérték $^3/_{16}$-dal** magasabb, mint az előző esetben. Tegyük fel mármost, hogy a termelőerő megkétszereződik, akkor a szükséges munka = $^1/_{32}$; ez azelőtt = $^2/_{32}$ ($^1/_{16}$) volt; tehát a többletidő $^1/_{32}$-del emelkedett, tehát a többletérték is. Ha szemügyre vesszük a teljes többletértéket, amely $^{15}/_{16}$, vagyis $^{30}/_{32}$ volt, ez most $^{31}/_{32}$. A korábbi aránnyal összehasonlítva (ahol a *szükséges* munka $^1/_4$ volt, vagyis $^8/_{32}$), a teljes többletérték most $^{31}/_{32}$, míg korábban csak $^{28}/_{32}$*** volt, tehát $^3/_{32}$-del° nőtt. De relatíve tekintve az első esetben a teljes többletérték a termelés megkétszereződése révén $^1/_8$-dal, vagyis $^4/_{32}$-del gyarapodott, most pedig csak $^1/_{32}$-del gyarapodott, tehát $^3/_{32}$-del kevesebbel.

Ha a *szükséges munka* már $^1/_{1000}$-re lenne csökkentve, akkor a teljes több-

* [*A kéziratban*:] $^5/_8$ = $^{10}/_{16}$
** [*A kéziratban*:] $^5/_{16}$-dal
*** [*A kéziratban*:] $^{20}/_{32}$
° [*A kéziratban*:] $^{11}/_{32}$-del

letérték = $^{999}/_{1000}$ lenne. Ha most a termelőerő megezerszereződnék, akkor a *szükséges munka* $^{1}/_{1\,000\,000}$ munkanapra csökkenne és a teljes többletérték egy munkanap $^{999\,999}/_{1\,000\,000}$-ára rúgna; a termelőerő e gyarapodása előtt pedig csak $^{999}/_{1000}$-re, vagyis $^{999\,000}/_{1\,000\,000}$-ra rúgott; tehát $^{999}/_{1\,000\,000}$ = = $^{1}/_{1001}$-del $\left(\text{még hozzá} = \frac{1}{1001 + {}^{1}/_{999}}\right)$* növekedett, azaz a teljes többlet a termelőerő megezerszereződése által még $^{1}/_{1001}$**-del sem emelkedett, tehát még $^{3}/_{3003}$-dal*** sem, ezzel szemben az előbbi esetben a termelőerő puszta megkétszereződése révén $^{1}/_{32}$-del emelkedett. Ha a szükséges munka $^{1}/_{1000}$-ről $^{1}/_{1\,000\,000}$-ra csökken, akkor pontosan $^{999}/_{1\,000\,000}$-dal (hiszen $^{1}/_{1000}$ = = $^{1000}/_{1\,000\,000}$), azaz a többletértékkel csökken.

Ha ezt összefoglaljuk, a következőket látjuk:

Először: az eleven munka termelőerejének gyarapodása nem azáltal gyarapítja a tőke *értékét* (illetve csökkenti a munkás értékét), hogy az ugyanazzal a munkával létrehozott termékek, illetve használati értékek mennyiségét gyarapítja — a munka termelőereje természeti ereje a munkának —, hanem mert csökkenti a *szükséges* munkát, tehát ugyanabban az arányban, amelyben azt csökkenti, *többletmunkát* vagy, ami ugyanaz, többletértéket hoz létre; mert a tőke értéktöbblete, amelyet a termelési folyamat révén elér, egyáltalában csak a többletmunkának a *szükséges munka* feletti többletében áll. A termelőerő gyarapodása a többletmunkát csak annyiban gyarapíthatja — azaz a tőkében mint termékben tárgyiasult munka többletét a munkanap csereértékében tárgyiasult munka felett —, amennyiben a *szükséges munkának* a *többletmunkához* való aránya csökken, és csak abban az arányban, amelyben ez az arány csökken. A többletérték pontosan egyenlő a többletmunkával; az egyiknek a gyarapodását pontosan méri a *szükséges munka* csökkenése.

Másodszor: A tőke értéktöbblete nem úgy gyarapodik, ahogy a termelőerő szorzója, azaz ahogy az a szám, amelyben a termelőerő (mint egység, mint szorzandó tételezve) gyarapodik, hanem azzal a többlettel, amellyel az eleven munkanapnak eredetileg a szükséges munkát képviselő törtrésze meghaladja ugyanezen törtrésznek a termelőerő szorzójával való osztását. Tehát ha a *szükséges munka* = az eleven munkanap $^{1}/_{4}$-ével és a termelőerő megkétszereződik, akkor a tőke [többlet]értéke nem a kétszeresével nő,

---

* [*A kéziratban*:] $^{1}/_{11}$-del $\left(\text{még hozzá} = \frac{1}{11 + {}^{1}/_{999}}\right)$

** [*A kéziratban*:] $^{1}/_{11}$

*** [*A kéziratban*:] $^{3}/_{33}$-da

hanem $^1/_8$-dal; ami egyenlő $^1/_4$, vagyis $^2/_8$ (a munkanapnak a szükséges munkát képviselő eredeti törtrésze) – $^1/_4$ osztva 2-vel, vagyis $= {}^2/_8 - {}^1/_8 = {}^1/_8$. (Ha a [többlet]érték megkétszereződik, az úgy is kifejezhető, hogy meg-$^4/_2$-szereződik vagy meg-$^{16}/_8$-szorozódik. Tehát ha a fenti példában a termelőerő $^{16}/_8$-dal növekednék, akkor a profit csak $^1/_8$-dal. [Abszolút] növekedése a termelőerő növekedéséhez úgy aránylanék, mint 1 : 16. (Ez az!) Ha a törtrész $^1/_{1000}$ volt és a termelőerő az ezerszeresével nő, akkor a tőke [többlet]értéke nem ezerszeresével nő, hanem még $^1/_{1001}$-del* sem; $^1/_{1000} - {}^1/_{1\,000\,000}$-dal nő, azaz $^{1000}/_{1\,000\,000} - {}^1/_{1\,000\,000} = {}^{999}/_{1\,000\,000}$-dal.)

Tehát az *abszolút összeg*, amelyben a termelőerő egy meghatározott gyarapodása révén a tőke gyarapítja [többlet]értékét, függ a munkanap *adott törtrészétől*, a munkanapnak attól a hányadától, amely a *szükséges* munkát képviseli, és amely tehát a szükséges munkának az eleven munkanaphoz való eredeti arányát fejezi ki. A termelőerőnek egy meghatározott arányban való gyarapodása tehát pl. a *különböző országokban* különbözőképpen gyarapíthatja a tőke [többlet]értékét. A termelőerőnek egyazon arányban való általános gyarapodása a tőke [többlet]értékét a különböző iparágakban különbözőképpen gyarapíthatja, *és ezt is fogja tenni* aszerint, milyen különböző a *szükséges munkának* az eleven munkanaphoz való aránya ezekben az ágakban. Ez az arány a szabad konkurrencia egy rendszerében természetesen az összes üzletágakban ugyanaz lenne, ha a munka mindenütt egyszerű munka lenne, tehát ha a *szükséges munka* ugyanaz. (Ugyanolyan mennyiségű tárgyiasult munkát képviselne.)

Harmadszor: Minél nagyobb a tőke többletértéke *a termelőerő gyarapodása előtt*, minél nagyobb a tőke előfeltételezett többletmunkájának, illetve többletértékének mennyisége, vagy minél kisebb már a munkanapnak az a törtrésze, amely a munkás egyenértékét alkotja, a szükséges munkát fejezi ki, annál csekélyebb a többletérték növekedése, amelyre a tőke a termelőerő gyarapodásából szert tesz. Többletértéke emelkedik, de mind csekélyebb arányban a termelőerő fejlődéséhez. Minél fejlettebb tehát már a tőke, minél több többletmunkát hozott létre, annál rettentőbben kell fejlesztenie a termelőerőt, hogy magát csak kisebb arányban értékesítse, azaz értéktöbbletet tegyen hozzá – mert mindig korlátja marad az arány a napnak a *szükséges munkát* kifejező törtrésze és az egész munkanap között. Csakis e határokon belül mozoghat a tőke. Minél kisebb már a *szükséges* munkára jutó törtrész, minél nagyobb a *többletmunka*, annál kevésbé érintheti érezhetően a termelőerő bármely gyarapodása a szükséges munkát; mivel a nevező rop-

* [*A kéziratban*:] $^1/_{11}$-del

pantul megnövekedett. A tőke önértékesítése nehezebbé válik abban a mértékben, ahogy már értékesítve van. A termelőerők gyarapodása közömbössé válnék a tőke számára; maga az értékesítés is, mert arányai minimálisakká váltak; és nem lenne többé tőke. Ha a szükséges munka $^1/_{1000}$ lenne és a termelőerő megháromszorozódnék, akkor a szükséges munka csak $^1/_{3000}$-re csökkenne, illetve a többletmunka csak $^2/_{3000}$-del növekednék. De ez nem azért történik, mert a munkabér, illetve a munka része a termékben megnövekedett, hanem mert *már* ilyen mélyre esett, a munka termékéhez, illetve az eleven munkanaphoz viszonyítva.*

(Mindezek a tételek csak ebben az elvonatkoztatásban helyesek az arányra a mostani álláspontón. További vonatkozások kerülnek majd be, amelyek jelentősen módosítják őket. Az egész, amennyiben egészen általánosságban tekintjük, *egyáltalában már a profitról szóló tanba tartozik.*)

Egyelőre ennyit általánosságban: A munka termelőerejének fejlődése – először is a többletmunka tételezése – szükségszerű feltétele a [többlet]érték növekedésének vagy a tőke értékesítésének. A gazdagodás végtelen törekvéseként a tőke tehát igyekszik a munka termelőerőinek végtelen gyarapítására és életre hívja azt. De másrészt a munka termelőerejének minden gyarapodása – eltekintve attól, hogy gyarapítja a használati értékeket a tőkés számára – a tőke termelőerejének a gyarapodása és, a mostani álláspontról, csak annyiban a munka termelőereje, amennyiben a tőke termelőereje.

A tőke értékének gyarapodásáról.

Ennyi most már világos, legalábbis előre jelezhető: A termelőerő gyarapodása önmagában nem gyarapítja az árakat. Például a bushel búza. Ha egy fél munkanap egy bushel búzában tárgyiasult, és ez volt a munkás ára, akkor a többletmunka csak 1** bushel búzát termelhet. 2 bushel búza tehát egy munkanap értéke, és ha ez pénzben = 26 sh., akkor = 26 sh. Bushelja = 13 sh. Ha mármost a termelőerő megkétszereződik, akkor a bushel búza már csak = $^1/_4$ munkanap; = $6^1/_2$ sh. Az áru e töredékrészének ára a termelőerő folytán esett. De az összár megmaradt***; de most $^3/_4$ munkanapnyi a többlet. Minden negyed = 1 bushel búza = $6^1/_2$ sh. Tehát az össztermék

* A munkásban tárgyiasult munka itt maga is úgy mutatkozik meg, mint *saját eleven munkanapjának* törtrésze; mert ez ugyanaz a tört, mint amelyben az a tárgyiasult munka, melyet a munkás a tőkétől bérként kap, áll az egész munkanappal.

** [*A kéziratban:*] 2

*** [*A kéziratban:*] emelkedett

= 26 sh. = 4 bushel. Annyi, mint azelőtt. A tőke [többlet] értéke 13 sh.-ről $19^1/_2$-re* gyarapodik. A munka értéke 13-ról $6^1/_2$-re csökkent; az anyagi termelés 2 bushelről 4-re emelkedett. Most [a többletérték] $19^1/_2$. Ha az aranytermelésben is megkétszereződött a termelőerő, úgyhogy ha azelőtt 13 sh. egy fél munkanapnak a terméke és egy fél munkanap a *szükséges munka*, most $^1/_4$ [munkanap], akkor 52 sh.-et termel, azaz 52–13, vagyis 39 sh.-gel** többet. 1 bushel búza most = 13 sh., továbbra is ugyanaz a töredékár; de az össztermék = 52 sh.; korábban csak = 26 sh. Másrészt azonban az 52 sh. most 4 bushelt vásárolna meg, korábban viszont a 26 csak 2 bushelt vásárolt.

Well. Először is világos, ha a tőke a többletmunkát már annyira fokozta, hogy az egész eleven munkanapot elfogyasztják a termelési folyamatban (és itt a munkanapot mint a munkaidőnek azt a természetes mennyiségét feltételezzük, amelyet a munkás rendelkezésre bocsáthat; munkaképességét mindig csak egy *meghatározott időre*, azaz *meghatározott munkaidőre* bocsátja rendelkezésre), akkor a termelőerő gyarapodása nem gyarapíthatja a munkaidőt, tehát a tárgyiasult munkaidőt sem. Egy munkanap tárgyiasult a termékben, akár 6, akár 3 óra, akár $^1/_2$, akár $^1/_4$ munkanap képviseli a *szükséges munkaidőt*. A tőke értéktöbblete nőtt; azaz értéke a munkáshoz viszonyítva, mert ha korábban csak = $^2/_4$, most = $^3/_4$ tárgyiasult munkaidő; de nem azért nőtt az értéke, mert az *abszolút*, hanem mert a *relatív munkamennyiség* nőtt; azaz nem a munka teljes mennyisége nőtt; továbbra is egy napot dolgoznak, tehát nem az idő (munkaidő)*** abszolút növekedése ment végbe, hanem a *szükséges munka mennyisége csökkent* és ezáltal a relatív többletmunka gyarapodott. A munkás valójában azelőtt egész nap dolgozott, de csak $^1/_2$ nap többletidőt; továbbra is egész nap dolgozik, de $^3/_4$ munkanap többletidőt. Ennyiben tehát az ár (előfeltételezve, hogy az arany és az ezüst értéke ugyanaz), illetve a tőke csereértéke nem gyarapodott a termelőerő megkétszereződése által. Ez tehát a *profit rátáját* érinti, nem a termék árát vagy ama tőke értékét, amely a termékben megint áruvá vált. Valójában azonban az abszolút értékek is gyarapodnak ezen a módon, mivel gyarapodik a gazdagságnak az a része, amely mint tőke van tételezve — mint önmagát értékesítő érték. (*A tőkék felhalmozása.*) Vegyük a korábbi példánkat.° Tegyük fel, hogy a *tőke* = 100 tallér, éspedig a termelési folya-

* [*A kéziratban*:] $18^3/_2$-re

** [*A kéziratban*:] 52–12, vagyis 40 sh.-gel

*** [*A kéziratban*:] a többletidő (többletmunkaidő)

° [*V. ö. 208–212. old.*]

matban a következő részekre esik szét: 50 tallér gyapot, 40 tallér munkabér, 10 tallér szerszám. Egyszersmind, a számítás egyszerűsítése végett, tételezzük fel, hogy az egész munkaszerszámot felemésztik egy termelési aktusban (és ez itt még egészen közömbös), tehát értéke egészen megjelenik újra a termék formájában. Ebben az esetben tegyük fel, hogy a munka a 40 tallérra való cserében, amely az eleven munka képességében tárgyiasult munkaidőt, mondjuk 4 órai munkaidőt, fejezi ki, 8 órát adna a tőkének. A szerszámot és a nyersanyagot előfeltételezve, az össztermék 100 tallérra rúgna, ha a munkás csak 4 órát dolgozik, azaz ha a nyersanyag és a szerszám az övé lenne és ő csak 4 órát dolgoznék. A 60 tallért 40-nel gyarapítaná, amelyet elfogyaszthatna, mivel először pótolja a 60 tallért – a termeléshez szükséges nyersanyagot és szerszámot –, és hozzátesz 40 tallér értéktöbbletet mint saját eleven munkaképességének, illetve a benne tárgyiasult időnek az újratermelését. A munkás a munkát mindig újra kezdhetné, mivel a termelési folyamatban mind a nyersanyag, mind a szerszám, mind a munkaképesség értékét újratermelte volna, mégpedig az utóbbiét azáltal, hogy az előbbieknek az értékét állandóan gyarapítja 4 óra tárgyiasult munkával. Most azonban csak akkor kapná már a 40 tallér munkabért, ha 8 órát dolgozik, tehát ha a munkaanyagnak és szerszámnak, amelyek most tőkeként állnak szemben vele, 80 tallér értéktöbbletet adott; a 40 tallér első értéktöbblet viszont, amelyet adott nekik, pontosan csak munkájának értéke. Olyan értéktöbbletet tenne így hozzá, amely pontosan egyenlő a többletmunkával, illetve többletidővel.* A tőke értéke tehát 100 tallérról 140-re gyarapodott volna.**

A tőke mármost egyszerű csereértéknek tekintve abszolúte nagyobb lenne,

---

* Azon a ponton, amelyen most állunk, még egyáltalán nem szükséges feltételeznünk, hogy a többletmunkával, illetve többletidővel együtt az anyagnak és a szerszámnak is gyarapodnia kell. Hogy a puszta többletmunka hogyan gyarapítja a nyersanyagot, lásd *Babbage*,[162] pl. aranyszál-munkák stb.

** Tegyük még fel, hogy a nyersanyag megkétszereződik és a munkaszerszám (a számítás egyszerűsége kedvéért) a felével növekszik. Ilymódon a tőke kiadásai most a következők lennének: 100 tallér gyapot, 20 tallér szerszám, tehát 120 tallér, a munkára pedig továbbra is 40 tallér; összesen 160 tallér. Ha a 4 órai többletmunka 100 tallért 40%-kal gyarapít, akkor 160 tallért 64 tallérral. Tehát az össztermék = 224 tallér. Itt még előfeltételezzük, hogy a profit rátája nem változik a tőke nagyságával, és a munkaanyagot és -szerszámot még nem tekintjük úgy, mint ami maga is többletmunka realizálódása, többletidő tőkésítése; mint láttuk,*** minél nagyobb a már tételezett többletidő, azaz a tőkének mint olyannak a nagysága, annál inkább előfeltételezve van, hogy a *munkaidő abszolút növelése* lehetetlen és a termelőerő növelésével való relatív növelése mértani arányban csökkenő.

*** [*V. ö. 233–234. old.*]

140 tallér 100 helyett; de valójában csak egy új értéket hoztak volna létre, azaz olyan értéket, amely nem pusztán arra szükséges, hogy a 60 tallér előleget a munkaanyagra és a szerszámra és 40 tallért a munkára pótolják, 40 tallérnyi új értéket. 80 tallérral gyarapodtak volna a forgalomban levő értékek, 40 tallérral több lenne a tárgyiasult munkaidő.

Tételezzük most ugyanezt az előfeltevést. 100 tallér tőke; tudniillik 50 gyapotra, 40 tallér munkára, 10 termelési szerszámra; a többletmunkaidő ugyanaz maradna, mint az előző esetben, tudniillik 4 óra, és az összmunkaidő 8 óra. Így a termék minden esetben csak = 8 óra munkaidő = 140 tallér. Tegyük fel mármost, hogy a munka termelőereje megkétszereződik; azaz 2 óra elegendő volna a munkásnak, hogy nyersanyagot és szerszámot annyira értékesítsen, amennyire ez munkaképességének fenntartásához szükséges. Ha 40 tallér az egész 4 órai tárgyiasult munkaidő volna, akkor 20 tallér volna 2 órai tárgyiasult munkaidő. Ez a 20 tallér most ugyanazt a használati értéket fejezi ki, mint korábban a 40 tallér. A munkaképesség csereértéke a felével csökkent, mert az eredeti munkaidő fele ugyanazt a használati értéket hozza létre, a használati érték csereértékét pedig tisztán a benne tárgyiasult munkaidő méri. A tőkés azonban továbbra is 8 órát dolgoztatja a munkást, és terméke tehát továbbra is 8 órai munkaidőt = 80 tallér munkaidőt képvisel, a nyersanyag és a szerszám* értéke pedig ugyanaz maradt, tudniillik 60 tallér; összesen, mint azelőtt, 140 tallér. (Magának a munkásnak ahhoz, hogy megéljen, már csak arra lett volna szüksége, hogy a 60 tallér nyersanyaghoz és szerszámhoz 20 tallér értéket tegyen hozzá, tehát már csak 80 tallér értéket hozott volna létre. Termékének összértéke a termelőerő** megkétszereződése által 100-ról 80-ra csökkent volna, 20 tallérral, azaz 100-nak az $^1/_5$-évei = 20%-kal.) De a tőke többletideje, illetve többletértéke most 6 óra 4 helyett, illetve 60 tallér 40 helyett. Növekménye 2 óra, 20 tallér. A tőke számítása most így alakulna: nyersanyagra 50, munkára 20, szerszámra 10; kiadás = 80 tallér. Nyereség = 60 tallér. A terméket a tőkés továbbra is 140 tallérért adná el, de a korábbi 40 tallér helyett 60 tallér nyereséget húzna. Egyfelől tehát csak ugyanazt a csereértéket dobja a forgalomba, mint azelőtt, 140 tallért. Tőkéjének értéktöbblete azonban 20 tallérral megnövekedett. Eszerint tehát a 140 tallérban való része növekedett csak, profitjának rátája. A munkás valójában 2 órával tovább dolgozott ingyen a tőkés számára, tudniillik 4 óra helyett 6-ot, és ez számára ugyanaz, mintha a korábbi viszony mellett 8 óra helyett 10-et dolgozott volna, *abszolút*

* [*A kéziratban*:] az anyag
** [*A kéziratban*:] termelés

munkaideje megnőtt volna. De valójában egy *új érték* is keletkezett; tudniillik 20 tallérral több van mint *önálló* érték tételezve, mint tárgyiasult munka, amely felszabadult, mentesült attól, hogy csak a korábbi munkaerőért való cserére szolgáljon. Ez kettősen ábrázolódhatik. Vagy a 20 tallérral annyival több munkát hoznak mozgásba, amennyi *tőkévé* válik és megnagyobbodott csereértéket hoz létre: több tárgyiasult munkát tesznek az új termelési folyamat kiindulópontjává; vagy a tőkés a 20 tallért mint pénzt cseréli ki árukra, azokon kívül, amelyekre a termelésében mint ipari tőkének szüksége van; tehát valamennyi áru, kivéve a munkát és a pénzt magát, 20 tallérral többre cserélődik ki, 2 óra tárgyiasult munkaidővel többre. *Csereértékük* tehát éppen ezzel a *felszabadult összeggel* emelkedett. Csakugyan, 140 tallér az 140 tallér, ahogy a fiziokraták igen „éleselméjű" francia kiadója *Boisguillebert-rel* szemben megjegyzi.[163] De téves, hogy ez a 140 tallér csak több használati értéket képvisel; nagyobb részt képvisel *önálló csereértékből, pénzből, latens tőkéből*, tehát *gazdagságként* tételezett gazdagságból. Ezt maguk a közgazdászok is elismerik, amikor később a tőkék felhalmozása nemcsak a használati értékek tömegét halmozza fel szerintük, hanem a *csereértékeket* is; hiszen a tőkék felhalmozásának elemét maga Ricardo szerint[164] a relatív többletmunka éppoly teljesen tételezi – ahogy nem is lehetséges másképpen –, mint az abszolút. Másrészt már az éppen Ricardo által a legjobban kifejtett felállításban[165] benne van az, hogy ez a többlet 20 tallér, amelyet tisztán a termelőerő gyarapításával hoztak létre, megint tőkévé lehet. A 140 tallérból korábban (a tőke fogyasztását egyelőre figyelmen kívül hagyva) csak 40 lehetett új tőkévé, 100 nem lesz tőkévé, hanem tőke marad; most 60 lehet új tőkévé, tehát egy 20 tallérnyi csereértékkel nagyobb tőke van meg. A csereértékek, a *gazdagság mint olyan* tehát gyarapodott, habár a teljes összege közvetlenül *nem* nőtt továbbra sem. Miért gyarapodott? Mert gyarapodott a teljes összegnek az a része, amely nem pusztán forgalmi eszköz, hanem pénz, illetve amely nem pusztán egyenérték, hanem *magáért-való csereérték*. Vagy a 20 felszabadult tallért mint pénzt felhalmoznák, azaz a csereérték általános (elvont) formájában hozzátennék a meglevő csereértékekhez; vagy valamennyi forgalomban van, és akkor a velük vásárolt áruk árai emelkednek; valamennyien több aranyat képviselnek, és minthogy az arany termelési költsége nem esett (sőt emelkedett a termelékenyebbé vált tőkével termelt áruhoz viszonyítva), több tárgyiasult munkát (ez oda vezet, hogy a többlet, amely kezdetben az egyik termelő tőke oldalán jelent meg, most a többinek az oldalán jelenik meg, amelyek a megdrágult árukat termelik); vagy a 20 tallért közvetlenül maga az eredetileg forgalomban levő tőke mint tőkét használja el. Így egy 20

talléros új tőke – önmagát fenntartó és értékesítő gazdagság összege – van tételezve. A tőke emelkedett 20 tallér csereértékkel. (A forgalom tulajdonképpen még nem tartozik ránk, mivel itt egyáltalában-való tőkével van dolgunk, és a forgalom csak a tőke pénzformája és tőkeformája között közvetíthet; az első tőke a pénzt mint olyant realizálhatja, azaz árukra cserélheti, amelyekből többet fogyaszt el, mint korábban fogyasztott; de ezen áruk termelőjének a kezében ez a pénz tőkévé válik. Tőkévé válik tehát közvetlenül az első tőke kezében vagy kerülőúton, egy másik tőke kezében. De a másik tőke mindig újra tőke mint olyan; és itt a *tőkével mint olyannal* van dolgunk, mondjuk az egész társadalom tőkéjével. A tőkék különbözősége stb. még nem tartozik ránk.) Ez a 20 tallér egyáltalában csak kettős formában jelenik meg. Mint pénz, úgyhogy maga a tőke megint a tőkévé még nem vált pénznek – kiindulópontjának – a meghatározásában létezik; a csereérték vagy az általános gazdagság elvont-önálló formájában; vagy pedig megint mint tőke, mint tárgyiasult munka új uralma eleven munka felett* – (Az alkalmazott tőke tömegének minden gyarapodása a *termelőerőt* nemcsak számtani, hanem mértani arányban is gyarapíthatja; viszont a profitot éppen akkor – mint a termelőerő gyarapítója – csak sokkal kisebb arányban gyarapíthatja. A tőke gyarapodásának hatása a termelőerő gyarapodására tehát végtelenül magasabb, mint a termelőerő gyarapodásának hatása a tőke növekedésére.) – mint általános gazdagság, a pénznek (a dolognak, amelyben ez a gazdagság csak elvont) vagy *új* eleven munkának a formájában anyagiasulva. A 140 tallérból a tőkés mondjuk 20-at fogyaszt el önmaga számára való használati értékekként a pénz mint forgalmi eszköz közvetítésével. Ilymódon az első előfeltételezésben csak nagyobb tőkével, 120 talléros nagyobb csereértékkel (100-zal szemben) kezdhetné meg az önértékesítés folyamatát. A termelőerők megkétszereződése után 140 tallérral teheti ezt, anélkül, hogy fogyasztását csökkentené. A csereértékek egy nagyobb része szilárdul meg csereértékként, ahelyett, hogy eltűnnék a használati értékben (akár közvetlenül szilárdul így meg, akár termelés által közvetítve). Nagyobb tőkét létrehozni annyit jelent, mint nagyobb csereértéket létrehozni, ámbár a csereérték a maga *közvetlen* formájában mint egyszerű csereérték nem gyarapodott a termelékenység növekedése által, de gyarapodott a hatványozott formájában mint *tőke*. Ez a 140 talléros nagyobb tőke abszolúte több tárgyiasult munkát képvisel, mint korábban a 100 talléros tőke. Ezért, legalábbis viszonylag, több eleven munkát is hoz mozgásba és ezért végül

* A termelőerő megkétszereződött, 100%-kal emelkedett, a tőke értéke 20%-kal emelkedett a megadott példában.

nagyobb egyszerű csereértéket is termel újra. A 100 talléros tőke 40%-kal egy 40 talléros terméket vagy egyszerű csereértéket termelt 40%-kal; a 160 talléros tőke egy 64 talléros egyszerű csereértéket. Itt akkor a csereértéknek a tőke formájában való gyarapítása még közvetlenül van tételezve mint a csereérték gyarapítása annak egyszerű formájában. Igen fontos ezt lerögzíteni. Nem elég, ahogy Ricardo teszi,[166] azt mondani, hogy a csereérték nem gyarapodik, azaz a gazdagság elvont formája, hanem csak a csereérték mint tőke. Ricardo itt pusztán az eredeti termelési folyamatot tartja szem előtt. De ha a relatív többletmunka gyarapodik – és ezért a tőke abszolúte gyarapodik –, akkor szükségszerűen gyarapodik a forgalmon belül a *relatív, mint csereérték létező csereérték* is, a pénz mint olyan, és ezért, a termelési folyamat közvetítésével, az *abszolút csereérték*. Másszóval a csereérték – vagy pénz – ugyanazon mennyiségéből, és ebben az egyszerű formában jelenik meg az értékesítési folyamat terméke – (csak a tőkéhez való vonatkozásban többletérték a termék, az értékhez, ahogy az a termelési folyamat előtt létezett; önmagáért-valóan, önálló létezésként tekintve pusztán *mennyiségileg meghatározott csereérték*) –, egy rész felszabadult, amely nem mint meglevő csereértékek vagy akár meglevő munkaidő egyenértéke létezik. Ha ez a rész kicserélődik a meglevőkre, akkor nem egyenértéket ad nekik, hanem egyenértéknél többet, tehát az ő oldalukon a csereérték egy részét szabaddá teszi. Nyugvásban ez a felszabadult csereérték, amellyel a társadalom gazdagodott, csak pénz lehet, akkor csak a gazdagság elvont formája gyarapodott; mozgásban: csak új eleven munkában realizálódhatik (akár úgy, hogy korábban szunnyadó munkát mozgásba hoznak, akár úgy, hogy *új munkásokat* hoznak létre (a népesedést meggyorsítják), vagy pedig hogy a csereértékeknek, a forgalomban levő csereértékeknek köre* kibővül, ami a termelés részéről megtörténhetik azáltal, hogy a felszabadult csereérték egy *új termelési ágat* nyit meg, tehát a csere új objektumát, a tárgyiasult munkát egy új használati érték formájában; vagy hogy ugyanezt azálta érik el, hogy tárgyiasult munkát egy új országban, a kereskedelem kibővítésével visznek be a forgalom körébe). Ezt a munkát tehát létre kell hozni.

A forma, amelyben Ricardo a dolgot megvilágítani igyekszik (és ebben a vonatkozásban ő igen homályos), alapjában véve nem is mond semmi egyebet, mint azt, hogy Ricardo mindjárt egy meghatározott arányt visz be, ahelyett, hogy egyszerűen azt mondaná, hogy egyszerű csereértékek ugyanazon összegéből egy kisebb rész az egyszerű csereérték (egyenérték) formájában és egy nagyobb rész a pénz formájában tételeződik (a pénz formájá-

* [*A kéziratban*:] új köre

ban mint abban az eredeti, özönvízelőtti formában, amelyből a tőke mindig újra keletkezik; a pénzében annak pénzként, nem érmeként stb. való meghatározásában); hogy ezért a *mint* magáért-való csereérték, azaz mint *érték* tételezett rész megnagyobbodik, a *gazdagság a maga gazdagságformájában* (ő pedig éppen arra a téves következtetésre jut, hogy csak a *materiális, anyagi* gazdagság formájában mint használati érték nagyobbodik meg). Ezért a *gazdagságnak mint olyannak* a keletkezése, amennyiben ez nem a *járadékból*, azaz Ricardo szerint nem a termelőerő *gyarapodásából*, hanem megfordítva, *annak csökkenéséből* ered, *teljesen megfoghatatlan* neki és a legvadabb ellentmondásokba bonyolódik. Nézzük egyszer a dolgot a ricardoi formában.[167] 1000 tőke mozgásba hozott 50 munkást; vagy 50 eleven munkanapot; a termelőerő megkétszereződése révén 100 munkanapot hozhatna mozgásba. Ezek azonban az előfeltételezésben nem léteznek és önkényesen vannak behozva, mert máskülönben – ha nem kerül be *több valóságos munkanap* – Ricardo nem fogja fel a csereértéknek a megnövekedett termelékenység révén való gyarapodását. Másrészt a *népesség növekedése* mint a *csereértékek megnagyobbodásának egy eleme* sehol nincs *kifejtve* nála; sőt sehol nincs világosan és határozottan kimondva. Az adott előfeltételezés 1000 tőke és 50 munkás. A helyes következtetés, amelyet Ricardo *le is von* (lásd a füzetet[168]): 500 tőke 25 munkással ugyanazt a használati értéket termelheti, mint azelőtt [az egész]; a másik 500 a másik 25 munkással egy új üzletet alapít és szintén 500 csereértéket termel. A profit ugyanaz marad, mivel nem az 500-nak az 500-ra való cseréje révén jön ki, hanem a ráták révén, amelyek szerint profit és munkabér eredetileg osztoznak az 500-on, és a csere éppenséggel egyenértékek cseréje, amely éppúgy nem gyarapíthatja az értéket, mint a *külkereskedelemben*, amelyen Ricardo ezt határozottan kifejti.[169] Mivel az egyenértékek cseréje éppen csak azt jelenti, hogy az az érték, amely *A* kezében létezett a *B*-vel való csere előtt, a kezében létezik a *B*-vel való csere után is. Az összérték vagy gazdagság ugyanaz maradt. De a használati érték, illetve a *gazdagság anyaga* megkétszereződött. Abszolúte semmi ok nincs meg arra, hogy egyáltalában miért nőjön a *gazdagság mint gazdagság*, a *csereérték mint olyan* – amennyiben a *termelőerők gyarapodását* tekintjük. Ha a termelőerők megint mindkét* ágban megkétszereződnek, akkor most megint szétválhatik *a* tőke 250-re $12^1/_2$ munkanappal és 250-re $12^1/_2$ munkanappal, éppúgy *b* tőke is. Most négy tőke létezik, ugyanazzal az 1000 £ csereértékkel, továbbra is együttesen 50 eleven

* [*Az itt kezdődő kéziratoldal tetejére írva*:] (Magáért-való *pénz* nem nevezhető sem használati értéknek, sem csereértéknek, hanem *értéknek*.)

munkanapot fogyasztanak* és négyszeres használati értéket termelnek, a fogyasztás [kétszeres] megkétszereződése előtti értékben. Ricardo klasszikusabb annál, semhogy bárgyúságokat kövessen el, mint kijavítói, akik a termelőerők gyarapodása következtében a nagyobb értéket abból keletkeztetik, hogy a forgalomban az egyik drágábban ad el. Ahelyett, hogy az 500 tőkét, mihelyt áruvá, egyszerű csereértékké lett, 500-ra cserélné, 550-re cseréli (10%-kal), de akkor a másik nyilvánvalóan csak 450-et kap a csereértékben 500 helyett és a teljes összeg továbbra is 1000 marad. Ez elég gyakran megtörténik a kereskedelemben, de csak az egyik tőke profitját magyarázza meg a másik tőke veszteségével, tehát nem *a* tőkének *a* profitját, és e nélkül az előfeltételezés nélkül nem létezik profit sem az egyik, sem a másik oldalon. Ricardo folyamata tehát továbbmehet anélkül, hogy más határ léteznék, mint a *termelőerőnek az a gyarapodása* (és ez megint anyagi, egyelőre kívül fekszik magán a *gazdasági viszonyon*), amely egy 1000-es tőkével és 50 munkással végbemehet. Lásd a következő passzust: „A tőke egy ország gazdagságának az a része, amelyet jövőbeli termelés szándékával alkalmaznak, *és ugyanazon a módon növelhető, mint a gazdagság.*"[170] (Tudniillik *gazdagság* nála a használati értékekben való felesleg, és az egyszerű csere álláspontjáról tekintve ugyanaz a tárgyiasult munka határtalanul sok használati értékben fejeződhetik ki és mindig *ugyanaz a csereérték* marad, amíg ugyanolyan mennyiségű tárgyiasult munka marad, mivel *egyenértékét* nem a használati értékek tömege méri, amelyekben létezik, hanem a saját mennyisége.) „Egy *pótlólagos tőke* egyaránt hatékony lesz jövőbeli gazdagság kialakításában**, akár a jártasság és gépi berendezés tökéletesítéseiből tettek szert rá, akár több jövedelemnek újratermelő módon való használatából; a gazdagság" (használati érték) „ugyanis mindig a termelt áruk *mennyiségétől* függ" (valamelyest a választékától is, úgy látszik), „minden tekintet nélkül a termelésben alkalmazott szerszámok megszerzésének könnyűségére" (azaz a bennük tárgyiasult munkaidőre). „Egy bizonyos mennyiségű ruha és élelmiszer az embereknek ugyanazt a számát fogja eltartani és alkalmazni; de kétszeres lesz az értéke" (*csereértéke*), „ha [100 helyett] 200 embert alkalmaztak a termelésében."[171] Ha a termelőerő gyarapodása révén 100 annyit termel használati értékekben, mint korábban 200, akkor: „ha a 200-ból a felét elbocsátják, a megmaradó 100 annyit termel, mint korábban a 200. A tőke egyik felét tehát ki lehet vonni ebből az üzletágból;

* *Alapjában véve téves azt mondani*, hogy az eleven munka fogyasztja a tőkét; a tőke (a tárgyiasult munka) fogyasztja az eleven munkát a termelési folyamatban.

** [*Ricardónál*:] megtermelésében

ugyanannyi tőke szabadult fel, mint munka. És minthogy a tőke egyik fele teljesen ugyanazt a szolgálatot teszi, mint korábban az egész, most két tőke képződött stb." (V.ö. 39., 40.,[172] *uo.* a nemzet[köz]i kereskedelemről, amire vissza kell térnünk.) Ricardo itt nem a munkanapról beszél; hogy a tőkés, ha korábban egy fél tárgyiasult munkanapot cserélt a munkás egész eleven munkanapjára, tehát alapjában véve csak egy fél eleven munkanapot nyert azáltal, hogy a másik felét a tárgyiság formájában a munkásnak adja és az elevenség formájában megkapja tőle, azaz a munkanap egyik felét megfizeti a munkásnak, hanem egyidejű munkanapok, azaz tehát különböző munkások formájában [beszél a dologról]; ez mit sem változtat a dolgon, hanem csak a kifejezésen. E munkanapok mindegyike annyival több többletidőt szolgáltat. Ha a tőkésnek korábban *a* munkanap volt a határ, most 50 munkanap stb. Mint mondtuk, ebben a formában a tőkéknek a termelékenység általi gyarapodásával nincs tételezve a csereértékek gyarapodása, és ezért Ricardo szerint a népesség, tegyük fel, 10 000 000-ról 10 000-re is süllyedhet anélkül, hogy a csereérték, illetve a használati értékeknek a mennyisége csökkenne (lásd könyvének végét[173]). Hogy a *tőkében* ellentmondások foglaltatnak, azt mi tagadjuk legkevésbé. Sőt az a célunk, hogy teljesen kifejtsük őket. Ricardo azonban *nem kifejti őket,* hanem lerázza azzal, hogy a csereértéket a gazdagság kialakítása szempontjából közömbösnek tekinti. Vagyis azt állítja, hogy olyan társadalomban, amely a csereértéken és ilyen értékből eredő gazdagságon alapul, az ellentmondások, amelyekbe a gazdagságnak ez a formája sodródik a termelőerők fejlődésével stb., nem léteznek, és hogy az érték haladása nem szükséges ilyen társadalomban a gazdagság haladásának biztosításához, következésképpen hogy az érték mint a gazdagság formája egyáltalán nem érinti magát ezt a gazdagságot és fejlődését, azaz ő a csereértéket pusztán *formainak* tekinti. De mégis megint felötlik benne 1. hogy a tőkések az értékkel törődnek, 2. hogy történelmileg a termelőerők haladásával (éppúgy a nemzetközi kereskedelem haladásával *kellett* volna gondolnia) a *gazdagság mint olyan,* azaz az értékösszeg növekedik. Hogyan lehet hát ezt megmagyarázni? A tőkék gyorsabban halmozódnak fel, mint a népesség; ezzel emelkedik a munkabér; ezzel a népesség; ezzel a gabonaárak; ezzel a termelés nehézsége és ezzel a *csereértékek.* Végre kerülőúton ezekhez érkezett tehát. A járadékkal kapcsolatos mozzanatot itt, ahol nem a termelés nagyobb nehézségéről, hanem megfordítva a termelőerők növekedéséről van szó, még egészen elhagyjuk. A tőkék felhalmozásával emelkedik a munkabér, ha a népesség nem növekszik egyidejűleg; a munkás házasodik, ösztökélést kap a termelés, vagy a gyermekei jobban élnek, nem halnak meg idő előtt stb. Egyszóval a népesség nő. De

növekedése konkurrenciát idéz elő a munkások között és ilymódon arra kényszeríti a munkást, hogy munkaképességét megint *értékén* vagy pillanatnyilag még ezen alul is adja el a tőkésnek. Most hát a felhalmozott tőke, amely közben lassabban növekedett, azon többlet felett, amelyet korábban a munkabér formájában, tehát mint érmét kiadott, hogy a munka használati értékét megvásárolja, megint mint pénz felett rendelkezik, hogy mint tőkét az eleven munkában értékesítse, és minthogy most nagyobb mennyiségű munkanap felett is rendelkezik*, *csereértéke* megint nő. (Még ez sincs Ricardónál igazán kifejtve, hanem a járadékelmélettel összevisszaságban; mivel a népesség növekedése azt a többletet, amely korábban a munkabér formájában csúszott ki a tőke kezéből, most a járadék formájában vonja el tőle.) De még a népesség növekedése sem igazán felfogható Ricardo elméletében. Sehol sem fejtette ki, hogy *immanens* arány áll fenn a tőkében tárgyiasult munka egésze és az eleven munkanap között (hogy ezt egy 50×12 órás munkanapnak vagy 50 munkás 12 órás munkájának képzelik-e el, az arány szempontjából ugyanaz), és hogy ez az immanens arány éppen az *eleven munkanap törtrészének*, illetve a tárgyiasult munka egyenértékének, amelylyel a munkást fizetik, és az eleven munkanapnak az *aránya*; ahol az egész az maga a nap, az immanens arány pedig a változó arány (maga a nap állandó nagyság) a *szükséges munkaórák* és a *többletmunkaórák* alkotta *törtrész* között. Éppen mert ezt az arányt nem fejtette ki, nem fejtette ki azt sem (ami eddig még nem tartozott ránk, mivel számunkra a *tőkéről mint olyanról* volt szó és a termelőerők fejlődését mint külső viszonyt vettük be), hogy a termelőerő fejlődése maga is előfeltételezi mind a tőke, mind az egyidejű munkanapok gyarapodását, de a tőke adott korlátján belül, amely tőke egy munkanapot (legyen az akár 50×12 órás, 600 órás) mozgásba hoz, maga is korlát termelőerejének fejlődése szempontjából. A munkabér nemcsak a munkást foglalja magában, hanem újratermelését is; úgyhogy ha a munkásosztály e példánya meghal, egy másik pótolja; ha az 50 munkás halott, 50 új létezik a pótlásukra. Maga az 50 munkás – mint eleven munkaképességek – nemcsak saját termelésének költségeit képviseli, hanem azokat a költségeket is, amelyeket szüleik számára az őket mint egyéneket fenntartó munkabéren felül fizetni kellett, hogy 50 új egyénnel pótolják magukat. Tehát a népesedés a munkabér emelése nélkül is halad. Miért nem halad hát elég gyorsan? És miért kell különös ösztönzést kapnia? Csak azért, mert a tőkének nem segítség az, ha pusztán több „gazdagságot" kap a ri-

* [*A kéziratban*:] becserél

cardoi értelemben, hanem több *érték*, több tárgyiasult munka felett akar parancsnokolni. Efelett azonban Ricardo szerint valójában csak akkor parancsnokolhat, ha a munkabér esik; azaz ha ugyanazon tőke számára több eleven munkanapot cserélnek ki tárgyiasult munkával és ezért nagyobb értéket hoznak létre. Hogy a munkabér essék, ő a népesség gyarapodását előfeltételezi. És hogy a népesség gyarapodását itt bebizonyítsa, előfeltételezi, hogy a munkanapok iránti kereslet növekedik, másszóval, hogy a tőke több *tárgyiasult munkát* (munkaképességben tárgyiasultat) tud vásárolni, tehát hogy *értéke* megnőtt. De eredetileg éppen az ellenkező előfeltételezésből indult ki és csak azért tette a kerülőutat, *mert* ebből indult ki. Ha 1000 £ 500 munkanapot vásárolhatott meg és a termelőerő nő, akkor a tőke vagy tovább alkalmazhatja ugyanabban a munkaágban az 500-at, vagy széthasadhat és az egyik munkaágban 250-et, a másikban 250-et alkalmazhat, úgyhogy a tőke is két 500-as tőkére hasad. De sohasem parancsnokolhat 500-nál több munkanap felett, mivel különben Ricardo szerint nemcsak az általa termelt használati értékeknek kellene megsokszorozódniuk, hanem *csereértékűknek* is, a *tárgyiasult munkaidőnek*, amely felett parancsnokol. Tehát az ő előfeltételezéséből kiindulva nem következhet be nagyobb kereslet munka iránt. Ha pedig bekövetkezik, akkor a tőke *csereértéke* megnőtt. V.ö. *Malthus*, „*On Value*",[174] aki *érzi* az ellentmondásokat, de otrombaságba esik, ahol ő maga akar kifejteni.

A munka nem *újratermeli* az anyag értékét, amelyen, és a szerszámét, amellyel dolgozik. Egyszerűen *fenntartja* ezek értékét azáltal, hogy a munkafolyamatban mint tárgyi feltételeihez viszonyul hozzájuk. Ez a megelevenítő és fenntartó erő a tőkének *semmibe* sem kerül; sőt, mint saját ereje jelenik meg stb.

Mindig csak a tőke két eleméről beszéltünk, az eleven munkanap két részéről, melyek közül az egyik a munkabért, a másik a profitot, az egyik a szükséges munkát, a másik a többletmunkát képviseli. Hol marad akkor a tőke két másik része, amelyek a munkaanyagban és a munkaszerszámban vannak realizálva? Ami az egyszerű termelési folyamatot illeti, a munka feltételezi a létezését szerszámnak, amely megkönnyíti a munkát, és anyagnak, amelyben megtestesül, amelyet formál. Ez a forma adja neki a használati értéket. A cserében ez a használati érték annyiban válik csereértékké, amennyiben tárgyiasult munkát tartalmaz. De mint a tőke alkotórészei a munkaanyag és a szerszám olyan értékek, amelyeket a munkának pótolnia

kell? Tehát a fenti példában* (és ilyen ellenvetéseket tömegével tettek Ricardóval szemben: pusztán a profitot és a bért tekinti a termelési költségek alkotórészeinek, a gépet és az anyagot nem) úgy látszik, hogy ha a tőke 100, amely szétesik 50-re gyapotért, 40-re munkabérért, 10-re szerszámért, és ha a 40 tallér munkabér = 4 óra tárgyiasult munka, s ha a tőke mármost 8 órát dolgoztat, akkor a munkás, akinek 40 tallért kell újratermelnie munkabérre, 40 tallér többletidőt (profitot), 10 tallér szerszámot, 50 tallér gyapotot, = 140 tallér, csak 80 tallért termel újra. Mert 40 tallér egy fél munkanap terméke, 40 a nap másik, többlet-fele. De 60 tallér a tőke** két másik alkotórészének az értéke. Minthogy a munkás valóságos terméke 80 tallér, ezért csak 80-at termelhet újra, nem 140-et. Sőt csökkentette volna a 60-nak az értékét, mivel a 80-ból 40 pótlás a munkabéréért, a többi 40 többletmunka pedig 20-szal kisebb, mint 60. A tőkésnek 40 profit helyett 20 vesztesége lenne tőkéjének eredeti részére, amely szerszámból és anyagból áll. Hogyan hozzon létre a munkás a 80-on kívül még 60 tallér értéket, hiszen munkanapjának egyik fele, ahogy bére mutatja, csak 40 tallért hoz létre szerszámmal és anyaggal, a másik fele csak ugyanannyit; és csak az egyik munkanap felett rendelkezik, nem dolgozhatik egy munkanap alatt kettőt. Tegyük fel, hogy az 50 tallér anyag = x font pamutfonal; a 10 tallér szerszám = szövőszék***. Ami mármost mindenekelőtt a *használati értéket* illeti, világos, hogy ha a pamutnak nem lenne már fonalformája és a fának és a vasnak szövőszékformája, akkor a munkás nem termelhetne *szövetet*, magasabb használati értéket. Neki magának a termelési folyamatban az 50 tallér és a 10 tallér *nem egyéb, mint fonal és szövőszék, nem csereértékek*. Munkája magasabb használati értéket adott ezeknek és 80 tallérnyi tárgyiasult munkamennyiséget tett hozzájuk, tudniillik 40 tallért, amelyben a munkabérét termeli újra, és 40 többletidőt. A használati érték – a szövet – egy munkanappal többet foglal magában, melynek egyik fele azonban csak pótolja a tőkének azt a részét, amelyre a munkaképesség feletti rendelkezést kicserélték. Azt a tárgyiasult munkaidőt, amely a fonalban és a szövőszékben foglaltatik, és amely a termék értékének részét alkotja, a munkás nem létrehozta; számára ezek olyan anyag voltak és maradnak, amelynek más formát adott és új munkát kebelezett bele. Az egyetlen feltétel az, hogy nem pazarolta el őket, és ezt nem tette, amennyiben termékének használati értéke, mégpedig a korábbinál magasabb használati értéke van. Most két

* [*V. ö. 235–237. old.*]

** [*A kéziratban*:] munkabér

*** [*A kéziratban itt és alább*:] orsó

rész tárgyiasult munkát foglal magában – a munkás munkanapját és az anyagában, fonalában és szövőszékében már tőle függetlenül és az ő munkája előtt benne foglaltat. A korábban tárgyiasult munka feltétele volt az *ő* munkájának; ez tette csak a munkáját munkává, nem kerül neki munkába. Feltételezzük, hogy az anyag és a szerszám nincsenek már mint a tőke alkotórészei előfeltételezve, mint *értékek*, és hogy a *munkásnak* semmibe sem kerültek. Ilymódon a termék értéke, ha a munkás egész napot dolgozott, 80, ha felet, 40 tallér lenne. Éppen egyenlő lenne egy tárgyiasult munkanappal. Az anyag és a szerszám valóban semmibe nem kerülnek neki a termelésben, ez azonban nem szünteti meg a bennük tárgyiasult munkaidőt, amely megmarad és csak más formát kap. Ha a munkásnak a szöveten kívül még a fonalat és a szövőszéket is létre kellett volna hoznia ugyanazon munkanap alatt, akkor a folyamat valójában lehetetlen. Tehát éppen az, hogy ezek sem mint eredeti formájukban levő használati értékek, sem mint csereértékek nem követelik meg a munkás munkáját, hanem *megvannak*, teszi azt, hogy egy munkanap hozzátevése a munkás által egy munkanapnál magasabb értékű terméket hoz létre. De a munkás ezt annyiban hozza létre, amennyiben ezt a munkanapon felüli többet nem kell létrehoznia, hanem mint anyagot, mint előfeltételt *készentalálja*. Csak annyiban lehet tehát azt mondani, hogy újratermeli ezeket az értékeket, hogy a munka *nélkül* elrothadnának, haszontalanok lennének; de éppúgy a *munka* is haszontalan lenne *nélkülük*. Amennyiben a munkás ezeket az értékeket újratermeli, ez nem azáltal történik, hogy magasabb csereértéket ad nekik vagy valamilyen folyamatba lép csereértékükkel, hanem hogy egyáltalában aláveti őket a termelés egyszerű folyamatának, egyáltalában *dolgozik*. De ez nem kerül neki több munkaidőbe azon *kívül*, amelyre feldolgozásukhoz és magasabb értékesítésükhöz szüksége van. Feltétel ez, amelynek keretei közé a tőke állította őt, hogy dolgozzék. Csak azáltal termeli újra az anyagot és szerszámot, hogy magasabb értéket ad nekik, és ez a magasabb-érték-adás egyenlő a munkanapjával. Máskülönben úgy hagyja őket, ahogy vannak. Hogy régi értékük fennmarad, az azáltal történik, hogy újat tesznek hozzájuk, nem azáltal, hogy magát a régit *újratermelik*, létrehozzák. Amennyiben az anyag és szerszám korábbi munka terméke, annyiban egy korábbi munka terméke, korábban tárgyiasult munka összege, a munkás *termékének* eleme marad, a termék az új értékén kívül még a régit is tartalmazza. A munkás tehát ebben a termékben valójában csak azt a munkanapot termeli, amelyet hozzátesz, a régi érték fenntartása pedig abszolúte semmibe nem kerül neki azon kívül, amibe az új hozzátevése kerül neki. Számára ez csak anyag és az marad, akárhogy változtatja is a formáját; tehát a munkájától *függetlenül*

meglevő. Hogy ez az anyag – amely megmarad, mivel csak más formát kap – már maga is munkaidőt tartalmaz, az a tőke dolga, nem a munkásé; ugyancsak *független* a munkájától és továbbra is fennáll e munka *után*, ahogy előtte fennállt. Ez az úgynevezett újratermelés nem kerül a munkásnak munkaidőbe, hanem feltétele a munkaidejének, mivel nem egyéb, mint hogy a meglevő anyagot munkájának matériájaként tételezi, mint matériához viszonyul hozzá. Tehát magával a dolgozás *aktusával* pótolja a régi munkaidőt, nem azzal, hogy külön munkaidőt tesz hozzá erre a célra. Egyszerűen azáltal pótolja, hogy *új* munkaidőt tesz hozzá, ami által a régi a termékben fennmarad és egy új termék elemévé válik. A munkás tehát nem pótolja munkanapjával a nyersanyagot és a szerszámot, amennyiben ezek értékek. A *régi értéknek ezt a fenntartását a tőkés tehát éppúgy ingyen kapja, mint a többletmunkát.* De [nem] azért kapja ingyen, mert a munkásnak semmibe nem kerül, hanem mert annak eredménye, hogy az anyag és a munkaszerszám már az *előfeltételezés* szerint a tőkés kezében van, és ezért a munkás nem *dolgozhatik* anélkül, hogy a tárgyi formában már a tőke kezében meglevő munkát munkájának anyagává ne tenné és ezért az ebben az anyagban tárgyiasult munkát is ne konzerválná. A tőkés tehát semmit nem fizet a munkásnak azért, hogy a fonal és a szövőszék – értéküket – a szövetben érték szerint újra megtalálható, tehát fennmaradt. Ez a fenntartás egyszerűen új munka hozzátevésével történik, amely magasabb értéket tesz hozzá. A tőke és munka közötti eredeti viszonyból ered tehát, hogy ugyanaz a szolgálat, amelyet az eleven munka eleven munkaként való vonatkozása révén tesz a tárgyiasult munkának, semmibe nem kerül a tőkének, ahogy a munkásnak sem kerül semmibe, hanem csak azt a vonatkozást fejezi ki, hogy a munka anyaga és szerszáma a munkással szemben tőke, tőle *független* előfeltétel. A régi érték fenntartása nem az új érték hozzátevésétől elválasztott aktus, hanem magától történik; mint annak természetes eredménye jelenik meg. Az pedig, hogy ez a fenntartás a tőkének semmibe nem kerül és a munkásnak sem kerül semmibe, már tételezve van a *tőke és munka* viszonyában, amely magán-valóan már az egyiknek a profitja és a másiknak a munkabére*.

Az egyes tőkés képzelheti azt (számlája szempontjából ez ugyanazt a szolgálatot teszi), ha 100 talléros tőkéje van, 50 tallér pamut, 40 tallér létfenntartási eszköz munka fenntartására, 10 tallér szerszám, és termelési költségeihez 10%-os profitot számít, hogy a munkának pótolnia kell számára 50 tallért pamutra, 40 tallér létfenntartási eszközt, 10 tallér szerszámot és

* [*A kéziratban*:] profitja

10%-ot az 50-re, 40-re és 10-re, úgyhogy elképzelése szerint a munka 55 tallér nyersanyagot, 44 tallér létfenntartási eszközt, 11 tallér szerszámot, összesen = 110-et hoz létre neki. De közgazdászoktól ez furcsa elképzelés, habár nagy pretencióval úgy juttatják érvényre, mint újítást Ricardóval szemben.[175] Ha a munkás munkanapja = 10 óra, és 8 óra alatt tud létrehozni 40 tallért, azaz tudja létrehozni munkabérét, vagy ami ugyanaz, fenntartani és pótolni munkaképességét, akkor $^4/_5$ napra van szüksége ahhoz, hogy a tőkének a munkabért pótolja, és $^1/_5$ többletmunkát, illetve 10 tallért ad neki. A tőke tehát a 40 tallér munkabérért, 8 óra tárgyiasult munkáért cserébe 10 óra eleven munkát kap, és ez a többlet alkotja egész profitját. Az egész tárgyiasult munka, amelyet a munkás tehát létrehozott, 50 tallér, és bármennyi is a szerszám és a nyersanyag költsége, többet nem tehet hozzá, mert napja nem tárgyiasulhat több munkában; hogy mármost azáltal, hogy a 60 tallér nyersanyaghoz és szerszámhoz hozzátette az 50 tallért – 10 óra munkát (amelyből 8 csak a munkabér pótlása) –, egyúttal fenntartotta az anyagot és a szerszámot – ezeket éppen azáltal tartják fenn, hogy megint kontaktusba kerülnek az eleven munkával és mint szerszámot és anyagot használják fel őket –, ez a munkásnak nem kerül munkájába (nem is lenne rá fölös ideje), nem is fizeti meg neki a tőkés. A munkának ez a megelevenítő természeti ereje – hogy azáltal, hogy anyagot és szerszámot felhasznál, fenntartja ezeket, ebben vagy abban a formában, tehát a bennük tárgyiasult munkát, csereértéküket is –, mint a munka minden természeti vagy társadalmi ereje, amely nem korábbi munka terméke vagy nem olyan korábbi munka terméke, amelyet meg kell ismételni (pl. a munkás történelmi fejlődése stb.), a *tőkének*, nem a munkának az *erejévé* válik. Tehát nem is fizeti meg a tőke. Mint ahogy nem fizetik meg a munkásnak azt, hogy gondolkodni tud stb.

Láttuk,* hogy eredetileg a forgalommal *szemben* önállósult *érték* – vagyis az az áru, amely számára a csereérték meghatározása nem pusztán formai, eltűnő meghatározás, hogy más használati értékre kicserélődjék és végül mint a fogyasztás objektuma eltűnjék –, a *pénz mint pénz*, a forgalomtól elvont és vele szemben magát *negatíve* megtartó pénz az előfeltétel, amelyből a *tőke* lesz. Másrészt a tőke termékének, amennyiben nem a saját puszta újratermelése (ez az újratermelés azonban csak formai, minthogy értékeinek három része közül csak egyet fogyasztanak el valóságosan, tehát termelnek újra, a munkabért pótló részt; de a profit nem újratermelése, hanem hozzátevése értéknek, többletértéknek), megint az az érték az eredmé-

* [*V. ö. 156–176. old.*]

nye, amely már nem kerül bele egyenértékként a forgalomba és másfelől még nem hatványozták megint tőkévé, tehát a forgalommal szemben *negatíve* önállósult érték – *pénz* (a harmadik, adekvát formájában*). Ahogy a pénz először mint a tőke előfeltétele, mint oka jelent meg, most mint hatása jelenik meg. Az első mozgásban a pénz az egyszerű forgalomból eredt; a másodikban a tőke termelési folyamatából ered. Az elsőben *átmegy* tőkébe; a másodikban mint a tőkének maga a tőke által tételezett előfeltétele jelenik meg, és ezért már *magán-valóan* mint tőke van tételezve, már benne van az eszmei vonatkozás a tőkére. Már nem egyszerűen átmegy a tőkébe, hanem mint *pénzen* már tételezve van rajta, hogy átváltoztatható tőkévé.

Abszolút többletmunkaidő. Relatív. – Az eleven munkának nem a *mennyisége*, hanem munkaként való *minősége* az, amely egyszersmind fenntartja az anyagban stb. már meglevő munkaidőt. – A forma és anyag változása a közvetlen termelési folyamatban. – Az egyszerű termelési folyamatban benne rejlik az, hogy a termelés korábbi fokát a későbbi fenntartja stb. – A régi használati érték fenntartása az új munka által stb. – Termelési folyamat és értékesítési folyamat. A tárgyiasult munka *mennyiségét* azáltal tartják fenn, hogy az eleven munkával való kontaktus révén fenntartják azt a minőségét, hogy használati érték új munka számára. – A valóságos termelési folyamatban meg van szüntetve a munka elválása tárgyi létezési feltételeitől. De ebben a folyamatban a munka már be van kebelezve a tőkébe stb. Mint a tőke önfenntartó ereje jelenik meg. Az érték megörökítése.

Az értékek gyarapítása tehát a tőke önértékesítésének eredménye; ez az önértékesítés mármost akár abszolút *többletmunkának*, akár *relatívnak* az eredménye, azaz akár az abszolút munkaidő valóságos gyarapodásának, akár a relatív többletmunka gyarapodásának, azaz a munkaidő azon hányadrésze csökkenésének, amely mint szükséges munkaidő a munkaképesség fenntartására van rendeltetve, mint egyáltalában-való *szükséges* munka.

Az eleven munkaidő nem termel újra egyebet, mint a tárgyiasult munkaidőnek (a tőkének) azt a részét, amely mint az eleven munkaképesség feletti rendelkezés egyenértéke jelenik meg, és amelynek ezért, mint egyenértéknek, pótolnia kell az ebben a munkaképességben tárgyiasult munkaidőt, azaz pótolnia kell az eleven munkaképesség termelési költségeit, másszóval életben kell tartania a munkást mint munkást. Ami többet az eleven munkaidő termel, az nem újratermelés, hanem új teremtés, mégpedig új érték-

* [*V. ö. 126–127. old.*]

teremtés, mert új munkaidő tárgyiasulása egy használati értékben. Hogy egyszersmind fenntartják a nyersanyagban és a szerszámban foglalt munkaidőt, az *nem a munka mennyiségének eredménye*, hanem *minőségéé* mint egyáltalában-való munkáé; és általános minőségét, amely nem különös minősítése a munkának – nem sajátosan meghatározott munka –, hanem hogy a *munka mint munka munka*, azt nem fizetik meg külön, mivel a tőke *ezt a minőséget* a munkással való cserében megvásárolta.

De az egyenértéket ezért a minőségért (a munka sajátos használati értékéért) a munkaidőnek egyszerűen az a *mennyisége* méri, amely ezt termelte. A munkás a nyersanyag és a szerszám értékéhez, a szerszám szerszámként való alkalmazásával és a nyersanyag formálásával, mindenekelőtt annyi új munkát* tesz hozzá, amennyi egyenlő a saját munkabérében foglalt munkaidővel; ami többet hozzátesz, az többletmunkaidő, többletérték. De az egyszerű viszony által, hogy a szerszámot mint szerszámot használják és a nyersanyagot mint a munka nyersanyagát tételezik, az egyszerű folyamat által, hogy kontaktusba kerülnek a munkával, hogy mint annak eszköze és tárgya és ilymódon mint az eleven munka tárgyiasulása, magának a munkának a mozzanatai vannak tételezve, ezáltal nem a forma, hanem a szubsztancia szerint fenntartják őket és – gazdaságilag tekintve – tárgyiasult munkaidő a szubsztanciájuk. A tárgyiasult munkaidő többé nem egyoldalú tárgyi formában létezik – és ezért nincs többé mint puszta dolog kitéve annak, hogy a vegyi stb. folyamat felbomlassza – [azáltal], hogy mint az eleven munka anyagi létezési módját – eszközét és tárgyát – tételezik. A pusztán tárgyiasult munkaidőből – melynek dologi létezésében a munka már csak mint eltűnt, mint természeti szubsztanciájának *külsődleges formája* áll fenn, mely magának ennek a szubsztanciának a számára külsődleges (pl. a fának az asztal formája vagy a vasnak a henger formája), mint pusztán az anyaginak a külső formájában létező – kifejlődik az anyag közömbössége a formával szemben; a tárgyiasult munkaidő nem az újratermelés élő, immanens törvénye révén tartja fenn a formát, ahogy pl. a fatörzs a maga fatörzs formáját fenntartja (a fa mint fatörzs meghatározott formában tartja fenn magát, mert ez a forma a fa egyik formája, viszont az asztalforma véletlenszerű a fának, nem az immanens formája a szubsztanciájának), csak mint az anyaginak a számára külső forma létezik, vagyis maga is csak anyagilag létezik. A felbomlás, amelynek ezért ki van téve az anyaga, őt éppúgy felbomlasztja. De az eleven munka feltételeiként tételezve maguk is megint megelevenülnek. A tárgyiasult munka többé nem holtan létezik az anyagon

* [*A kéziratban*:] formát

mint külső, közömbös forma, mivel maga is megint mint az eleven munka mozzanata van tételezve; mint az eleven munka vonatkozása önmagára egy tárgyi matériában, mint eleven munka *tárgyisága* (mint eszköz és objektum) (az eleven munka *tárgyi* feltételei). Azáltal, hogy ilymódon az eleven munka a matériában való megvalósulása által ezt magát is megváltoztatja, amely megváltoztatást a munka célja és célszerű tevékenysége határozza meg – (ez a megváltoztatás nem a formának mint az anyag számára külsődlegesnek a tételezése, fennállásának puszta eltűnő látszata, mint a holt tárgynál) –, ilymódon a matériát meghatározott formában tartják fenn, az anyag formaváltozását alávetik a munka céljának. A munka az eleven, alakító tűz; a dolgok mulandósága, múlékonysága mint az eleven idő által való formálásuk. Az egyszerű termelési folyamatban – eltekintve az értékesítési folyamattól – a dolgok formájának mulandóságát felhasználják arra, hogy használhatóságukat tételezzék. Azáltal, hogy a gyapotból fonal lesz, a fonalból szövet, a szövetből nyomott stb. szövet, vagy festett stb., és ebből mondjuk ruha, 1. a gyapot szubsztanciája mindezekben a formákban fenntartotta magát (a vegyi folyamatban a munka által szabályozott anyagcserében mindenütt egyenértékek (természetiek) cserélődtek stb.); 2. mindezekben az egymásra következő folyamatokban az anyag hasznosabb, mert a fogyasztásra alkalmasabbá tevő formát kapott, amíg végül megkapta azt a formát, amelyben közvetlenül a fogyasztás tárgyává lehet, amelyben tehát az anyag felemésztése és formájának megszüntetése emberi élvezetté válik, amelyben megváltoztatása maga a használata. A gyapot anyaga mindezekben a folyamatokban fenntartja magát; a használati érték egyik formájában elpusztul, hogy *helyet adjon egy magasabb formának, mígnem a tárgy a közvetlen fogyasztás tárgyaként létezik*. De azáltal, hogy a gyapot mint fonal van tételezve, a munka egy további fajtájára való meghatározott vonatkozásban van tételezve. Ha ez a munka nem következnék be, akkor nemcsak a formát tételezték haszontalanul rajta, azaz a korábbi munkát nem igazolja az új, hanem az anyag is odaveszett, mivel a fonalformában csak annyiban van használati értéke, amennyiben megint feldolgozzák: csak arra vonatkozóan használati érték már, hogy a további munka felhasználja; csak annyiban használati érték, amennyiben fonalformáját megszüntetik szövetformává; ezzel szemben a gyapot a maga gyapot-létezésében végtelenül sok hasznosításra alkalmas. Ilymódon a további munka nélkül a gyapot és fonal használati értéke, anyag és forma el lenne puskázva; megsemmisülne ahelyett, hogy termelődnék. A matériát éppúgy, mint a formát, az anyagot, akárcsak a formát, a további munka tartja fenn – mint használati értékeket tartja fenn, mígnem megkapják a használati értéknek

mint olyannak az alakját, melynek használata a fogyasztás. Benne rejlik tehát az egyszerű termelési folyamatban, hogy a termelés korábbi fokát fenntartja a későbbi, és hogy a magasabb használati érték tételezése a régit fenntartja vagy csak annyiban változtatja meg, hogy mint használati érték emelkedik. Az eleven munka az, amely a befejezetlen munkatermék használati értékét fenntartja, azáltal, hogy további munka anyagává teszi. De csak azáltal tartja fenn a munkaterméket, azaz csak azáltal óvja meg a használhatatlanságtól és az elmúlástól, hogy célja szerint megmunkálja, egyáltalában új eleven munka objektumává teszi. A *régi használati értéknek ez a fenntartása* nem olyan folyamat, amely annak gyarapítása vagy bevégzése mellett megy végbe új munka révén, hanem magának a használati érték emelésének ezen új munkája révén történik. Azáltal, hogy a szövés munkája a fonalat szövetté változtatja, tehát a szövésnek (az eleven munka egy különös fajtájának) nyersanyagaként kezeli (és a fonalnak csak azáltal van használati értéke, hogy megszövik), tartja fenn azt a használati értéket, amely a gyapotnak mint olyannak volt, és amelyet sajátosan a fonalban kapott. Azáltal tartja fenn a munka termékét, hogy új munka nyersanyagává teszi; de 1. nem tesz hozzá új munkát és 2. emellett más munkával fenntartja a nyersanyag használati értékét. *Azáltal tartja fenn a gyapot mint fonal használ, hogy a fonalat megszövi.* (Mindez már az 1. fejezetbe tartozik *a termelésről általában.*) *A megszövéssel tartja fenn.* A munkának mint terméknek vagy a munka terméke használati értékének ez a fenntartása adva van az egyszerű termelési folyamatban, azáltal, hogy új munka nyersanyagává válik, hogy megint a célszerű eleven munka anyagi tárgyiságaként tételezik. A használati értékre vonatkozóan a munkának megvan ez a tulajdonsága, hogy azáltal tartja fenn a meglevő használati értéket, hogy emeli azt, és azáltal emeli, hogy egy új, a végcél által meghatározott munka tárgyává teszi, a közömbös fennállás formájából a tárgyi anyagnak, a munka testének formájává teszi. (*Ugyanez érvényes a szerszámról.* Egy orsó csak azáltal tartja fenn magát használati értékként, hogy elhasználják a fonáshoz. Máskülönben a meghatározott forma, amelyet itt a vason és fán tételeznek, mind a munka, amely tételezte, mind az anyag, amelyen tételezte, odaveszne a használat szempontjából. Csak azáltal, hogy az orsót az eleven munka eszközeként, elevenségének tárgyi létezési mozzanataként tételezik, tartják fenn fa és vas használati értékét éppúgy, mint formájukat. Felhasználódni, ez az orsónak a meghatározása mint munkaszerszámé, de a fonási folyamatban felhasználódni. A nagyobb termelékenység, amelyet a munkának kölcsönöz, több használati értéket hoz létre és ilymódon pótolja a szerszám fogyasztásában felemésztett használati értéket. A legvilágosabban ez a me-

zőgazdaságban jelenik meg, mivel [a termék itt] közvetlenül mint létfenntartási eszköz és használati érték a legkönnyebben, mert a legőseredetibben jelenik meg a csereértéktől való különbségében – mint használati érték. Ha a kapa a földművelőnek kétszer annyi gabonát szerez, mint amennyit különben kaphatna, úgy magának a kapának a termelésére kevesebb időt kell fordítania; van elég élelme, hogy új kapát csináljon.) Mármost az értékesítési folyamatban a tőke érték-alkotórészei – melyek közül az egyik az anyag formájában, a másik a szerszám formájában létezik – a munkással, azaz az eleven munkával szemben (mert mint ilyen létezik csak a munkás ebben a folyamatban) nem mint értékek jelennek meg, hanem mint a termelési folyamat egyszerű mozzanatai; mint használati értékek a munka számára, mint hatékonyságának tárgyi feltételei, illetve mint tárgyi mozzanatai. Hogy a munkás fenntartja ezeket azáltal, hogy a szerszámot mint szerszámot használja és a nyersanyagnak a használati érték magasabb formáját adja, az magában a munka természetében rejlik. De a munka így fenntartott használati értékei a tőke alkotórészeiként csereértékek; és mint ilyeneket a bennük foglalt termelési költségek határozzák meg őket, a bennük tárgyiasult munka mennyisége. (A használati érték szempontjából csak a már tárgyiasult munka *minőségéről* van szó.) A *tárgyiasult munka* mennyiségét azáltal tartják fenn, hogy az eleven munkával való kontaktus révén fenntartják azt a *minőségét*, hogy *használati értékek további munka számára.* A gyapot használati értékét, akárcsak fonalként való használati értékét azáltal tartják fenn, hogy mint fonalat megszövik; azáltal, hogy mint a tárgyi mozzanatok egyike (a szövőszék* mellett) létezik a szövésben. *Ezáltal tehát fenntartja magát az a munkaidőmennyiség is, amelyet a gyapot és a gyapotfonal foglalt magában. Ami az egyszerű termelési folyamatban mint a megelőző munka – és ezáltal* egyben az anyag, amelyben tételezve van – *minőségének fenntartása* jelenik meg, az értékesítési folyamatban mint a már tárgyiasult munka mennyiségének fenntartása jelenik meg. *A tőke számára* ez a fenntartás a tárgyiasult munka mennyiségének fenntartása a termelési folyamat *által*; maga az *eleven munka* számára csak a már meglevő, a munka számára meglevő használati érték fenntartása. Az eleven munka *új munkamennyiséget* tesz hozzá, de nem e *mennyiségi hozzátevés* révén tartja fenn a már tárgyiasult munkamennyiséget, hanem azon *minősége* révén, hogy *eleven munka*, vagyis azáltal, hogy mint munka viszonyul azokhoz a használati értékekhez, amelyekben a múltbeli munka létezik. Megfizetni azonban az eleven munkát nem is ezért a minőségért fizetik meg, amellyel mint eleven munka bír –

* [*A kéziratban*:] rokka

egyáltalán nem vásárolnák meg, ha nem volna eleven munka –, hanem a benne magában foglalt munka*mennyiségért*. Csak használati értékének *árát* fizetik meg, mint minden más áruét. A sajátos minőséget, amellyel bír, hogy azáltal, hogy a már tárgyiasult munkamennyiséghez új munkamennyiséget tesz hozzá, egyúttal fenntartja a tárgyiasult munkát abban a minőségében, hogy tárgyiasult munka, ezt nem fizetik meg az eleven munkának, és nem is kerül a munkásnak semmibe, mivel természeti tulajdonsága a munkaképességének. A termelési folyamatban a munka elválása tárgyi létezési mozzanataitól – szerszámtól és anyagtól – *megszűnt. Az elváláson nyugszik a tőke és a bérmunka létezése. Az elválás megszüntetését, amely a termelési folyamatban valóban végbemegy* – hiszen különben egyáltalán nem lehetne dolgozni –, *a tőke nem fizeti meg.* (A megszüntetés nem is a munkással való csere által történik, hanem *maga a munka által a termelési folyamatban.* De mint ilyen *jelenbeli munka* maga is be van már kebelezve a tőkébe, egy mozzanata annak. A munkának ez a fenntartó ereje tehát mint a tőke *önfenntartási ereje* jelenik meg. A munkás csak új munkát tett hozzá; a múltbeli munkának – azáltal, hogy a tőke létezik – örök létezése van értékként, teljesen függetlenül az anyagi létezésétől. Így jelenik meg a dolog a tőkének és a munkásnak.) Ha ezt is meg kellene fizetnie, akkor éppenséggel nem lenne tőke többé. Ez merőben beletartozik abba az anyagi szerepbe, amelyet a munka a termelési folyamatban természete szerint játszik; a munka használati értékébe. De mint használati érték a munka a tőkésé; mint puszta csereérték a munkásé. A munkának magában a termelési folyamatban való eleven minősége, hogy fenntartja a tárgyiasult munkaidőt azáltal, hogy eleven munka tárgyi létezési módjává teszi, nem tartozik a munkásra. *Ez az elsajátítás, mely által magában a termelési folyamatban az eleven munka szerszámot és anyagot* lelkének testévé tesz és ezáltal feltámaszt halottaiból, csakugyan ellentétben áll azzal, hogy a munka tárgy nélkül vagy csak közvetlen elevenségben valóság a munkásban – és munkaanyag és szerszám mint önmagukért-valók léteznek a tőkében. (Erre vissza kell térni.) A tőke értékesítési folyamata azáltal megy végbe az egyszerű termelési folyamat révén és benne, hogy az eleven munkát az anyagi létezési mozzanataira való természetszerű vonatkozásába hozzák. De amennyiben ebbe a vonatkozásba lép, ez a vonatkozás nem maga az eleven munka számára, hanem a tőke számára létezik; maga az eleven munka már a tőke mozzanata.

A tőkés ingyen kapja meg a többletmunkát és az anyag és szerszám értékének fenntartását. A munka azáltal, hogy új értéket tesz hozzá a régihez, egyszersmind fenntartja, megörökíti az utóbbit. – Az értékeknek a termékben való *fenntartása* semmibe sem kerül a tőkének. – Jelenbeli munka elsajátítása révén a tőkésnek már utalványa van jövőbeli munka (és megfelelő) elsajátítására.

Megmutatkozik tehát, hogy a munkással való cserefolyamat közvetítésével a tőkés – azáltal, hogy csakugyan egyenértéket fizet a munkásnak a munkaképességében foglalt termelési költségekért, azaz megadja neki az eszközöket munkaképességének fenntartására, de elsajátítja az eleven munkát – kétfélét kap ingyen, először a többletmunkát, amely tőkéjének értékét gyarapítja, de egyszersmind másodszor az eleven munkának azt a minőségét, amely fenntartja a tőke alkotórészeiben anyagiasult múltbeli munkát és ilymódon fenntartja a tőke előzőleg létező értékét. Ez a fenntartás azonban nem azáltal történik, hogy az eleven munka a *tárgyiasult munka mennyiségét megnöveli*, értéket hoz létre, hanem egyszerűen azáltal, hogy az új munkamennyiség hozzátevésében mint *eleven* munka létezik, a termelési folyamat* által tételezett immanens viszonyban a munka anyagához és szerszámához, tehát azon *minősége* által, hogy eleven munka. De mint ilyen minőség maga is mozzanata az egyszerű termelési folyamatnak, és a tőkésnek éppoly kevésbe kerül, mint ahogy a fonal és a szövőszék nem kerül az árán kívül még valamibe, azért, mert szintén mozzanata a termelési folyamatnak.

Ha pl. az üzleti pangások stb. idején a gyárakat leállítják, akkor valóban megmutatkozik, hogy a gép berozsdásodik és a fonal haszontalan kölönc, azonkívül tönkremegy, mihelyt nincs többé vonatkozása az eleven munkához. Ha a tőkés pusztán azért dolgoztat, hogy értéktöbbletet hozzon létre – még meg nem levő értéket hozzon létre –, akkor megmutatkozik, hogy mihelyt nem dolgoztat többé, már meglevő tőkéje is elértéktelenedik, hogy tehát az eleven munka nemcsak új értéket tesz hozzá, hanem ugyanazzal az aktussal, amellyel új értéket tesz hozzá a régihez, fenntartja, megörökíti azt. (Így világosan megmutatkozik, mennyire bárgyú az a Ricardónak tett szemrehányás, hogy ő *csak* a profitot és a bért fogja fel a termelési költségek szükségszerű alkotórészeinek, a tőkének a nyersanyagban és szerszámban foglalt részét nem. Amennyiben a bennük meglevő értéket csak fenntartják, ez nem okoz új termelési költségeket. Ami pedig magukat ezeket a meglevő értékeket illeti, ezek mind megint tárgyiasult munkára oldódnak

* [*A kéziratban*:] törvény

fel – szükséges munkára és többletmunkára – bérre és profitra. A puszta természeti anyagnak, amennyiben *nem* tárgyiasult benne emberi munka, amennyiben ezért puszta anyag, az emberi munkától függetlenül létezik, annyiban nincs *értéke*, mivel az érték csak tárgyiasult munka; éppúgy nincs értéke, mint egyáltalában az általános elemeknek.) A meglevő tőkének az azt értékesítő munka által való fenntartása ezért a tőkének semmibe nem kerül és ezért nem tartozik a termelési költségekhez, habár a meglevő értékek a termékben fenn vannak tartva, tehát a cserében egyenértékeket kell adni értük. De *ezeknek az értékeknek* a termékben való *fenntartása* a tőkének semmibe nem kerül és ezért nem is sorolhatja a termelési költségei közé. Nem is pótolja ezeket az értékeket a munka, mivel nem fogyasztja el őket, kivéve amennyiben a munkával szemben közömbös, rajta kívül fennálló létezési módjukban fogyasztja el, azaz éppen *mulandóságukat fogyasztja el bennük* (szünteti meg) a munka. Reálisan csak a bért fogyasztják el.

Térjünk vissza még egyszer példánkra.* 100 tallér tőke, tudniillik 50 tallér nyersanyag, 40 tallér munka, 10 tallér termelési szerszám. Tegyük fel, hogy a munkásnak 4 óra kell ahhoz, hogy a 40 tallért, az életéhez szükséges eszközöket, illetve a termelésnek az ő fenntartásához szükséges részét létrehozza; munkanapja 8 óra. A tőkés ezáltal 4 óra többletet ingyen kap; többletértéke egyenlő 4 tárgyiasult órával, 40 tallérral; tehát terméke = 50 + 10 (fenntartott értékek, nem újratermeltek; mint értékek *állandóak* maradtak, *változatlanok* maradtak) + 40 tallér (munkabér, újratermelt, mert a bér formájában elfogyasztott) + 40 tallér értéktöbblet. *Összesen*: 140 tallér. Ebből a 140 tallérból mármost 40 többlet. A tőkésnek a termelés alatt és mielőtt elkezdett termelni, élnie kellett; ez mondjuk 20 tallér. Ezt birtokolnia kell a 100 tallér tőkéjén kívül, tehát egyenértékeinek meg kell lenniök a forgalomban. (Hogy ezek hogyan keletkeztek, az itt nem tartozik ránk.) A tőke a forgalmat mint állandó nagyságot feltételezi. Ezek az egyenértékek megint újra megvannak. A tőkés tehát 20 tallért elfogyaszt a nyereségéből. Ez belekerül az egyszerű forgalomba. A 100 tallér szintén belekerül az egyszerű forgalomba, de azért, hogy megint átváltoztassák új termelés feltételeivé, 50 tallért nyersanyaggá, 40-et létfenntartási eszközzé munkások számára, 10-et szerszámmá. Marad 20 tallér értéktöbblet hozzátéve, mint olyan, újonnan létrehozva. Ez *pénz*, a forgalommal szemben negatíve önálló tételezett érték. Nem kerülhet bele a forgalomba mint puszta egyenérték, hogy a puszta fogyasztás tárgyaivá cseréljék ki, mivel a forgalom állandónak van előfeltételezve. De a pénz önálló, illuzórikus létezése megszűnt;

* [*V. ö. 235–238., 246. old.*]

már csak azért létezik, hogy értékesüljön, azaz tőkévé váljék. De hogy ilyenné váljék, újra ki kellene cserélődnie a termelési folyamat mozzanataira, létfenntartási eszközökre munkások számára, nyersanyagra és szerszámra*; ezek mind tárgyiasult munkára oldódnak fel, csak eleven munka tételezheti őket. Ezért a *pénz*, amennyiben most már *magán-valóan* mint tőke létezik, egyszerűen *utalvány jövőbeli* (új) munkára. Tárgyilag csak mint *pénz* létezik. A többletérték, a *tárgyiasult munka* növekménye, amennyiben magáért-valóan létezik, *pénz*; de a pénz most *magán-valóan* már tőke; mint ilyen, *utalvány új munkára*. Itt a tőke már nemcsak meglevő munkával lép viszonyba, hanem jövőbelivel. Nem is a termelési folyamatbeli egyszerű elemeire feloldódva jelenik meg többé, hanem mint pénz; de többé nem mint olyan pénz, amely pusztán az általános gazdagság elvont formája, hanem amely utalvány az általános gazdagság reális lehetőségére – a munkaképességre, mégpedig a *létrejövő munkaképességre*. Mint ilyen utalvány a pénzként való anyagi létezése közömbös és bármilyen címmel pótolható. Akárcsak az állam hitelezőjének, minden tőkésnek a maga újonnan szerzett értékében utalványa van jövőbeli munkára, és a jelenbeli munka elsajátításával egyúttal már a jövőbelit is elsajátította. (A tőkének ezt az oldalát később kell kifejteni. Már itt megmutatkozik az a tulajdonsága, hogy mint érték fennáll a szubsztanciájától elválasztva. Ebben már le van rakva a hitel bázisa.) Ezért a tőkének a pénz formájában való felhalmozása semmiképpen nem a munka anyagi feltételeinek anyagi felhalmozása. Hanem a munkára való tulajdonjogcímek felhalmozása. Jövőbeli munkának *bérmunkaként*, a tőke használati értékeként való tételezése. Az újonnan létrehozott érték számára nincs meg *egyenérték*; lehetősége csak új munkában van.

Ebben a példában tehát abszolút többletmunkaidővel – azzal, hogy 8 órát dolgoznak 4 helyett – új értéket, 40** tallérnyit, pénzt hoztak létre, mégpedig pénzt már vonatkozással a formájára mint tőkére (már mint a tőke *tételezett lehetősége*, nem ahogy korábban, azáltal válva ilyenné, hogy nem pénz mint olyan többé); a régi értékekhez, a gazdagság meglevő világához, hozzátettek.

Ha mármost a termelőerő megkétszereződik, úgyhogy a munkásnak 4 óra helyett csak 2 óra *szükséges munkát* kell szolgáltatnia, és a tőkés következésképpen továbbra is 8 órát dolgoztatja, akkor a számítás így áll: 50 tallér anyag, 20 munkabér, 10 munkaszerszám, 60 többletérték (6 óra, korábban 4).

* [*A kéziratban még:*] és nyersanyagra
** [*A kéziratban:*] 20

Az abszolút többletérték növekménye: 2 óra, illetve 20 tallér. *Összesen*: 140 tallér (termékben).*

Az összeg 140 tallér továbbra is; de ebből 60 értéktöbblet, amiből 40, mint azelőtt, a többletidő abszolút gyarapodása fejében, 20 a relatív gyarapodása fejében. De továbbra is csak 140 tallér foglaltatik az egyszerű csereértékben. Pusztán a használati értékek gyarapodtak mármost, vagy új értéket hoztak létre? Az imént a tőkének megint 100-zal kellett kezdenie ahhoz, hogy újra 40%-kal gyarapodjék. Mi lesz a 20 értéktöbbletből? Azelőtt a tőke 20-at megevett; maradt neki 20 érték. Most 20-at megeszik; marad neki 40. Másrészt a termelésbe bekerülő tőke az imént 100 maradt; most 80 lett. Amit az egyik oldalon értékben nyertek az egyik meghatározásban, azt a másik oldalon mint értéket a másik meghatározásban elvesztették. Az első tőke megint belekerül a termelési folyamatba; megint 20 (a maga fogyasztását leszámítva) értéktöbbletet termel. E második művelet végén újonnan létrehozott érték van meg, amelynek nincs egyenértéke. 20 tallér az elsővel együtt 40. Vegyük most a második tőkét.

50 anyag, 20 munkabér (=2 óra), 10 munkaszerszám. De a 2 órával 8-nak az értékét termeli, tudniillik 80 tallért (abból 20-at termelési költségek fejében). Marad 60, mivel 20 a munkabért termeli újra (tehát eltűnt mint munkabér). 60+60 = 120. E második művelet végén 20 tallér fogyasztás, marad 40** többletérték; az első művelettel együtt 80***. A harmadik műveletkor az első tőkénél 60, a másodiknál 120°; a negyedik műveletkor az első tőkénél 80, a másodiknál 160°°. Amennyivel az első tőke csereértéke csökkent mint termelő tőke, annyival gyarapodott mint *érték*.°°°

Tegyük fel, hogy mindkét tőke alkalmas arra, hogy mint tőkét többletével együtt felhasználhassák, azaz a többletet illetően új eleven munkára cserélhessék. Ilymódon a következő számítást kapjuk (a fogyasztást figyelmen kívül hagyva): az *első tőke* 40%-ot termel, a második 75^{+}%-ot. 140-nek 40%-a 56, 140-nek (tudniillik 80 tőke, 60 többletérték) 75^{++}%-a 105^{+++}. Az össztermék az első esetben 140+56=196; a másikban 140+105 = 245×.

* [*A bekezdés a kéziratban át van húzva.*]
** [*A kéziratban*:] 20
*** [*A kéziratban*:] 60
° [*A kéziratban*:] 80
°° [*A kéziratban*:] 100
°°° [*A bekezdés a kéziratban át van húzva.*]
\+ [*A kéziratban*:] 60
++ [*A kéziratban*:] 60
+++ [*A kéziratban*:] 84
× [*A kéziratban*:] 140 + 84 = 224

A második esetben az abszolút csereérték tehát 49-cel* magasabb. Az első tőkének 40 tallérja van új munkaidő vásárlására; a munkaóra értékét 10 tallérnak előfeltételeztük; tehát az első tőke 40 tallérral 4 új munkaórát vásárol, amelyek 80-at termelnek neki (ebből 40 a bér pótlása) (tudniillik 8 munkaórát ad).[167] A végén 140+80 volt (tudniillik a 100 tőke újratermelése; 40 értéktöbblet, illetve 140 újratermelése; az első 100 tallér mint 140 termelődik újra; a második 40 (minthogy csak új munka vásárlására adják ki, tehát nem *egyszerűen* pótol értéket – egyébként lehetetlen előfeltételezés –) 80-at termel). 140+80 = 220. A második 140 tőke; a 80 60-at** termel, vagyis a 80 tallér mint 140*** termelődik újra; de a fennmaradó 60 (mivel *tisztán munka* vásárlására adták ki, tehát nem egyszerűen pótol értéket, hanem önmagából újratermeli és a többletet tételezi) mint 240° termelődik újra; tehát 140+240 = 380°°. (160°°° tallérral többet termel, mint az első tőke, 24⁺ óra többletidőt, mivel az első az 8⁺⁺ órai többletidő, még az első tőkében feltételezve.) Tehát nagyobb csereérték az eredmény, mert több munka tárgyiasult; 16⁺⁺⁺ órával több többletmunka.

Itt még egy másik dolgot is meg kell jegyezni: 140 tallér 40%-kal 56-ot hoz; tőke és kamat együtt = 140+56 = 196; de 220-at kapunk; eszerint a 140 kamata nem 56, hanem 80× lenne; ami 57 $^{1}/_{7}$×× % lenne 140-re (140 : 80 = 100 : x; $x = {}^{8000}/_{140} = 57{}^{1}/_{7}$××× %). Éppúgy a második esetben: 140 tallér 75%-kal = 105□; tőke és kamat = 140+105 = 245□□; de 380-at□□□ kapunk; eszerint a 140 kamata nem 105†, hanem 240†† (140+240=380†††);

---

* [*A kéziratban*:] 28-cal
** [*A kéziratban*:] 40-et
*** [*A kéziratban*:] 120
° [*A kéziratban*:] 180
°° [*A kéziratban*:] 120+120 = 240
°°° [*A kéziratban*:] 40
⁺ [*A kéziratban*:] pontosan a 2
⁺⁺ [*A kéziratban*:] 2
⁺⁺⁺ [*A kéziratban*:] 2
× [*A kéziratban*:] 84
×× [*A kéziratban*:] 60
××× [*A kéziratban*:] 140 : 84 – 100 : x; $x = {}^{8000}/_{140} = 60$
□ [*A kéziratban*:] 60%-kal = 84
□□ [*A kéziratban*:] 140+84 = 224
□□□ [*A kéziratban*:] 240-et
† [*A kéziratban*:] 84
†† [*A kéziratban*:] 100
††† [*A kéziratban*:] 140+100 = 240

azaz $^0/_0$ (140 : 240 = 100 : x; $x = \frac{2400}{140}$* [; $x = 171\ ^3/_7]^0/_0$). Honnan ered mármost ez? (Az első esetben 40 helyett $57\ ^1/_7$**$^0/_0$; a másodikban 75***$^0/_0$ helyett $171^3/_7{}^{\circ 0}/_0$. Az első esetben, amelyben 40 helyett $57^1/_7{}^{\circ\circ}$, tehát $17\ ^1/_7{}^{\circ\circ\circ\circ}/_0$-nyi túltöbblet jött ki; a második esetben 75+ helyett $171^3/_7{}^{++}$, tehát $96\ ^3/_7{}^{+++0}/_0$-nyi túltöbblet. Honnan ered tehát először a különbözőség a két esetben és másodszor a különbség mindegyik esetben?

Az első esetben az eredeti tőke 100 = 60 (anyag és munkaszerszám) és 40 munka; $^2/_5$ munka, $^3/_5$ (anyag). Az első $^3/_5$ egyáltalán nem hoz kamatot, az utóbbi $^2/_5$ pedig $100^0/_0$-ot hoz. De az egész tőkére számítva csak $40^0/_0$-kal gyarapodott; 100-nak $^2/_5$-e = 40. De a $100^0/_0$ erre csak $40^0/_0$-ot eredményez az egész 100-ra; azaz az egésznek $^2/_5$-del való gyarapodását. Ha mármost az újonnan hozzájött 40 tőkéből szintén csak $^2/_5$ gyarapodnék $100^0/_0$-kal, akkor ez az egésznek 16-tal való gyarapodását eredményezné. 40+16 = 56. Ez a 140-nel együtt = 196, ami azután valójában $40^0/_0$ a 140-re×, tőkét és kamatokat egybeszámítva. 40 $100^0/_0$-kal gyarapodva, megkétszereződve 80; 40-nek $^2/_5$-e $100^0/_0$-kal gyarapodva 16 [többlet]. A 80-ból 40 a tőkét pótolja. 40 nyereség.

A számítás tehát: 100 C+40 kamat +40 C +40 K = 220; vagyis 140 tőke 80 kamattal; de ha így számítottuk volna:

$$100\,C+40\,K+40\,C+16\,K = 196;$$

vagyis a 140 tőke 56 kamattal.

Túl sok kamat van számítva, 40 tőkére 24; 24 azonban = 40-nek $^3/_5$-e ($3\times 8 = 24$); azaz a tőke mellett csak a tőke $^2/_5$-e növekedett $100^0/_0$-kal; az egész tőke tehát csak $^2/_5$-del, azaz 16 tallérral××. A 24 talléros××× kamatszámítás túl nagy 40-re ($100^0/_0$-kal a tőke $^3/_5$-ére); 24 a 24-re $100^0/_0$ 3×8-ra

---

* [*A kéziratban*:] 140 : 100 = 100 : x; $x = {}^{10\,000}/_{140}$
** [*A kéziratban*:] 60
*** [*A kéziratban*:] 60
° [*A kéziratban*:] $70\ ^1/_7$
°° [*A kéziratban*:] 60
°°° [*A kéziratban*:] 20
\+ [*A kéziratban*:] 60
++ [*A kéziratban*:] $70\ ^1/_7$
+++ [*A kéziratban*:] $10^1/_7$
× [*A kéziratban*:] 156-ra
×× [*A kéziratban*:] $^0/_0$-kal
××× [*A kéziratban*:] $^0/_0$-os

(40-nek $^3/_5$-ére). Az egész 40* összegre azonban 60% jut 40 helyett; azaz 40-re 24 ($^3/_5$) túltöbblet van számítva, 24 a 40-re az 60%. Tehát 40 tőkére 60% túltöbblet van számítva (60 = 100-nak $^3/_5$-e). De 140-re 24 túltöbblet számítva (és ez 220 és 196 különbsége), ez** összesen $17\,^1/_7$*** túltöbblet. Tehát az egészre nem mint a 40 tőkére 60%, hanem csak $17\,^1/_7$° túltöbblet, ami $42\,^6/_7$°° különbözetet okoz, aszerint, hogy 24 túltöbbletet a 140 tőke 40-ére számítják. Éppígy a másik példában.[177]

Az első 80-ban, amely 140-et°°° termel, 50+10-et egyszerűen pótoltak, 20 azonban magának a négyszeresét+ termelte újra, 80-at++ (20 újratermelés, 60+++ többlet).

Ha 20 60-at fiadzik, a háromszoros értékét, akkor 60 180-at fiadzik.

Profit és értéktöbblet összecserélése. Carey téves számítása. – A tőkés, aki a munkásnak *nem fizeti meg* a régi érték *fenntartását*, még jutalmat kíván azért, hogy engedélyt ad neki a régi tőke fenntartására. – Értéktöbblet és profit stb. – A szerszám és a munkabér fogyasztásának különbsége. Az előbbit a termelési folyamatban fogyasztják el, az utóbbit azon kívül. – Az értéktöbblet növekedése és a profitráta csökkenése. (Bastiat.)

Nem kell tovább időznünk ennél a szerfelett unalmas számításnál. A veleje egyszerűen ez: ha, mint első példánkban, $^3/_5$ (100-ból 60) az anyag és szerszám, $^2/_5$ a munkabér (40), és a tőke 40% nyereséget hozott, akkor a végén 140-nel egyenlő (ez a 40% nyereség azzal egyenlő, hogy a tőkés 6 szükséges munkaóra esetén 12 órát dolgoztatott, tehát 100%-ot nyert a szükséges munkaidőn). Ha mármost a nyert 40 tallér megint mint tőke dolgozott ugyanazon előfeltételekkel – és azon a ponton, amelyen állunk, az előfeltételek még nem változtak meg –, akkor a 40 tallérból megint $^3/_5$-öt, azaz 24 tallért kell anyagra és szerszámra fordítani és $^2/_5$-öt munkára;

---

* [*A kéziratban*:] 140

** [*A kéziratban még*:] csak 100-nak $^1/_5$-e és 100-ból $^{11}/_{12}$ túltöbblet számítva; 100-nak $^{11}/_{12}$-e $8\,^4/_{12}$%, vagyis $8\,^1/_3$%; tehát

*** [*A kéziratban*:] $28\,^1/_3$

° [*A kéziratban*:] $28\,^1/_3$

°° [*A kéziratban*:] $32\,^1/_3$

°°° [*A kéziratban*:] 120-at

\+ [*A kéziratban*:] háromszorosát

++ [*A kéziratban*:] 60-at

+++ [*A kéziratban*:] 40

úgyhogy akkor szintén csak a 16 munkabér kétszereződik meg, válik 32-vé, így 16 a munkabér újratermelésére, 16 többletmunka; tehát mindent együttvéve a termelés végén 40+16 = 56, illetve 40% [a nyereség]. A 140 össztőke tehát ugyanazon körülmények között 196-ot termelne. Nem szabad azt feltételezni, ahogy ez a legtöbb gazdaságtanban történik, hogy a 40 tallért tisztán munkabérre fordítják, eleven munka vásárlására, és ezért a termelés végén 80 tallért szolgáltat.

{Ha azt mondják: 100 tőke 10%-ot hoz egy bizonyos korszakban, 5%-ot egy másikban, mi sem tévesebb, mint arra következtetni, ahogy Carey és társai teszik,[178] hogy az első esetben a tőke részesedése a termelésben $^1/_{10}$, tehát a munkáé csak $^9/_{10}$; hogy a második esetben a tőke részesedése csak $^1/_{20}$, tehát a munkáé $^{19}/_{20}$ volt; tehát minthogy a profit rátája esik, a munkáé emelkedik. A 10% profitot 100 tőkére a tőke álláspontjáról, amely semmiképpen nincs tudatában értékesítési folyamata természetének és csak *válságok* idején érdeke, hogy tudatában legyen ennek, természetesen úgy tekintik, hogy tőkéjének érték-alkotórészei – anyag, szerszám, munkabér – indifferensen 10%-kal gyarapodtak, tehát a tőke mint 100 tallér értékű összeg, mint értékek bizonyos egységének ez a mennyisége, 10%-kal gyarapodott. Valójában azonban felmerül a kérdés: 1. hogyan aránylanak a tőke alkotórészei egymáshoz, és 2. mennyi többletmunkát vásárolt meg a tőke a munkabérrel – a munkabérben tárgyiasult munkaórákkal. Ha ismerem a tőke teljes összegét, érték-alkotórészeinek egymáshoz való arányát (gyakorlatilag azt is tudnom kellene, hogy a termelési szerszámnak hányadrésze használódik el a folyamatban, tehát kerül valóban bele), és ismerem a profitot, akkor tudom, hogy mennyi többletmunkát hoztak létre. Ha a tőke $^3/_5$-e állt anyagból (amelyről itt a kényelem kedvéért előfeltételezzük, hogy egészében a termelés anyagává válik, egészében termelő módon elfogyasztják), tehát 60 tallér, és a munkabér 40, a 100 tallér profitja pedig 10, akkor a 40 tallér tárgyiasult munkaidővel megvásárolt munka a termelési folyamatban 50 tallér tárgyiasult munkát hozott létre, tehát olyan többletidőt dolgozott, illetve többletértéket hozott létre, amely a szükséges munkaidő 25%-a = $^1/_4$-e. Ha tehát a munkás 12 órás napot dolgozik, akkor $2^2/_5$* óra többletidőt dolgozott, és szükséges munkaideje ahhoz, hogy egy napon át életben tartsa, $9^3/_5$** munkaóra volt. A termelésben létrehozott új érték csak 10 tallér ugyan, de a valóságos ráta szerint ezt a 10 tallért a 40-re, nem a 100-ra kell számítani. A 60 tallér érték

* [*A kéziratban*:] 3
** [*A kéziratban*:] 9

semmi új értéket nem hozott létre; hanem a munkanap hozta létre. A munkás tehát a munkaképességre cserélt tőkét 25%-kal gyarapította, nem 10%-kal. Az össztőke 10%-os növekményre tett szert. 10 az 25% 40-re; csak 10% 100-ra. A tőke profitrátája tehát semmiképpen sem fejezi ki azt a rátát, amelyben az eleven munka a tárgyiasultat gyarapítja; mivel ez a gyarapodás pusztán = azzal a többlettel, amellyel a munkás újratermeli munkabérét, azaz = azzal az idővel, amellyel többet dolgozik, mint amennyit dolgoznia kellene ahhoz, hogy munkabérét megtermelje. Ha a fenti példában a munkás nem a tőkés munkása lenne, és ha a 100 tallérban foglalt használati értékekhez nem mint tőkéhez viszonyulna, hanem egyszerűen mint munkájának tárgyi feltételeihez, akkor, mielőtt a termelési folyamatot újra kezdi, a birtokában 40 tallér létfenntartási eszköz lenne, amelyet a munkanap alatt elfogyasztana, meg 60 tallér szerszám és anyag. Csak $^4/_5$* napot dolgoznék, $9\,^3/_5$** órát, és terméke a nap végén nem 110 tallér lenne, hanem 100, amelyet megint elcserélne a fenti arányokban, és mindig újra kezdené a folyamatot. De $2\,^2/_5$*** órával kevesebbet is dolgoznék; azaz megtakarítana 25% többletmunkát = 25% többletértéket a cserére, amelyet 40 tallér létfenntartási eszköz és a munkaideje között végezne, és ha egyszer $2\,^2/_5$° órával többet dolgoznék, mert ott feküdnék neki az anyag és éppúgy a szerszám, akkor nem jutna eszébe azt mondani, hogy 10% új nyereséget hozott létre, hanem hogy 25%-ot, mert egy negyeddel többért vásárolhatna létfenntartási eszközt, 40 tallér helyett 50 tallérért, és számára, aki a használati értékkel törődik, csakis a létfenntartási eszközöknek lenne értékük. Azon az illúzión, hogy nem az új nyereséget hozzák létre a 40 tallérban tárgyiasult $9\,^3/_5$°° munkaórának 12 eleven munkaórára való cseréje által, tehát nem 25% többletértéket hoznak létre erre a részre, hanem hogy az össztőke egyenletesen 10 %-kal gyarapodott – 10% 60-ra 6 és 40-re 4 –, nyugszik a hírhedt Dr. Price *kamatos kamatszámítása*[179], amely az égben született Pittet *sinking fundjának*°°° ostobaságára késztette. A többletnyereségnek a többletmunkaidővel – abszolúttal és relatívval – való azonossága minőségi határt szab a tőke felhalmozásának; ez a *munkanap*, az az idő, amely alatt a munkás munkaképessége 24 órán

* [*A kéziratban*:] $^3/_1$
** [*A kéziratban*:] 9
*** [*A kéziratban*:] 3
° [*A kéziratban*:] 3
°° [*A kéziratban*:] 9
°°° [*törlesztési alapjának*[180]]

belül tevékenykedhetik – a termelőerő fejlettségének foka – és a népesség, amely az egyidejű munkanapok számát fejezi ki stb. Ha ellenben a többletnyereséget csak kamatnak fogják fel – azaz olyan aránynak, amelyben a tőke valamilyen imaginárius sleight of hand* közvetítésével gyarapodik –, akkor a határ csak mennyiségi, és akkor abszolúte nem látható be, hogy miért nem csapja a tőke a kamatokat minden másnap reggel megint magához mint tőkéhez, és miért nem hoz így kamatot a kamata után végtelen mértani haladványban. A Price-féle kamatgyarapítás *lehetetlenségét* a közgazdászok a gyakorlatból látták; a benne foglalt szarvashibát soha nem fedezték fel.

A termelés végén kikerülő 110 tallérból 60 tallér (anyag és szerszám), amennyiben ezek értékek, abszolúte változatlan maradt. A munkás semmit nem vett el belőlük és semmit nem tett hozzájuk. Az, hogy a tőkének ingyen, magával azzal a ténnyel, hogy munkája eleven munka, fenntartja a tárgyiasult munkát – a tőkés álláspontjáról persze úgy jelenik meg, hogy a munkásnak még ki kellene fizetnie neki az engedélyt, hogy ő, a tőkés, hagyja őt mint munkát az adekvát kapcsolatba lépni a tárgyiasult mozzanatokkal – tárgyi feltételekkel. Ami mármost a többi 50 tallért illeti, ebből 40 tallér mármost nem puszta fenntartást, hanem *valóságos újratermelést* képvisel, mivel a tőke ezt a bér formájában elidegenítette magától és a munkás elfogyasztotta; 10 tallér az újratermelésen felüli termelést képviseli, tudniillik $^1/_4$ ($2^2/_5$** órai) többletmunkát. A termelési folyamat terméke csak ez az 50 tallér. Ezért, ha a munkás, ahogy tévesen állítják, a terméket úgy osztaná meg a tőkéssel, hogy ő $^9/_{10}$-et kapna, akkor nem 40 tallért kellene kapnia (és előre megkapta, ezért újratermelte; valójában tehát teljesen visszafizette a tőkének és ráadásul ingyen fenntartotta neki a már fennálló értéket), ami csak $^8/_{10}$, hanem 45-öt kellene kapnia, ami a tőkének csak 5-öt hagyna. A tőkésnek tehát a végén csak 65 tallérja lenne a termelési folyamat termékeként, amelyet 100 tallérral kezdett meg. De az újratermelt 40 tallérból a munkás semmit sem kap, éppúgy nem, mint a 10 tallér értéktöbbletből. Ha a 40 újratermelt tallért úgy akarják felfogni, hogy rendeltetése újra bérként, tehát egyben újra a tőkének az eleven munka megvásárlására szolgálni, akkor, ha az arányról van szó, csak azt lehet mondani, hogy a $9^3/_5$*** óra (40 tallér) tárgyiasult munka 12 óra

* [bűvészfogás]
** [*A kéziratban*:] 3
*** [*A kéziratban*:] 9

(50 tallér) eleven munkát vásárol meg és ilymódon 20*%-os értéktöbbletet hoz létre az értékesítési folyamat valóságosan megtermelt (részben munkabéralapként újratermelt, részben értéktöbbletként újonnan termelt) termékére.

Az imént a 100 eredeti tőke ilyen volt:

50 – 10 – 40. Termelt 10 tallér többletnyereséget (25% többletidőt). *Összesen* 110 tallér.

Most tegyük fel, hogy ilyen volt:

60 – 20 – 20. Az eredmény legyen 110 tallér; így a közönséges közgazdász és a még közönségesebb tőkés azt mondja, hogy 10%-ot a tőke valamennyi részéből egyenletesen termeltek. Megint 80 tallérnyi tőkét csak fenntartanának; nem történnék semmi változás az értékével. Csak a 20 tallér cserélődnék ki 30-ra, tehát a többletmunka 50%-kal gyarapodnék, nem 25%-kal, mint azelőtt.

Vegyük a harmadik esetet:

100 : 70 – 20 – 10. Eredmény 110.

Így a nem-változtatott érték 90. Az új termék 20; tehát értéktöbblet, illetve többletidő 100%. Itt három esetünk van, melyekben az egész tőke profitja mindig 10**, de az első esetben a létrehozott új érték 25% az eleven munka megvásárlására kiadott tárgyiasult munkára, a második esetben 50%, a harmadikban 100%.}

Ezeket az átkozott hibás számításokat vigye az ördög. De sebaj. Kezdjük el újra.

Az első esetben volt:

Változatlan érték	Bérmunka	Értéktöbblet	Összeg
60	40	10	110.

Folyvást azt feltételezzük, hogy a munkanap = 12 óra. (Feltehetnők azt is, hogy a munkanap nő, pl. hogy korábban csak x óra volt, most pedig $x+b$ óra, és hogy a termelőerő változatlan; vagy hogy mindkét tényező változik.)

Ha a munkás 12 óra alatt 50 tallért termel,

akkor 1 " " $4\frac{1}{6}$ " "
akkor $9\frac{3}{5}$ " " 40 " " } 12 óra alatt
akkor $2\frac{2}{5}$ " " 10 " " } 50 tallért.

A munkás szükséges munkája tehát $9\frac{3}{5}$ óra (40 tallér); ezért a többletmunka $2\frac{2}{5}$ óra (10 tallér érték). $2\frac{2}{5}$ óra a munkanap ötödrésze. A munkás

* [*A kéziratban*:] 25
** [*A kéziratban*:] 110

többletmunkája $^1/_5$ nap, tehát = 10 tallér értékkel. Ha ezt a $2^2/_5$ órát mármost kamatnak tekintjük, amelyet a tőke a $9^3/_5$ óra tárgyiasult munkaidőre az eleven munkával való cserében nyert, akkor $2^2/_5 : 9^3/_5 = 12/5 : 48/5$, azaz = 12 : 48 = 1 : 4. Tehát a tőke $^1/_4$-e = 25% ugyanerre. Éppígy 10 tallér : 40.tallér = 1 : 4 = 25%. Foglaljuk most össze az egész eredményt:

I. sz.

Eredeti tőke	Nem-változtatott érték	Bér fejében újratermelt érték	A termelés értéktöbblete	Teljes összeg	Többletidő és -érték	% a kicserélt tárgyiasult munkára
100 tallér	60 tallér	40 tallér	10 tallér	110 tallér	$2^2/_5$ óra, illetve 10 tallér ($^1/_5$ munkanap*)	25%

(Lehetne azt mondani, hogy a *munkaszerszámot*, az értékét, újra kell termelni, nemcsak pótolni; mivel valójában elhasználják, a termelésben elfogyasztják. Ezt az *állótőkénél* kell szemügyre venni. Valójában a szerszám értéke áttevődik az anyag értékébe; amennyiben tárgyiasult munka, csak a formát változtatja. Ha a fenti példában az anyag értéke 50 és a munkaszerszámé 10 volt, akkor most, mikor a szerszám 5-tel elhasználódott, az anyag értéke 55 és a szerszámé 5; ha a szerszám teljesen eltűnik, akkor az anyag értéke elérte a 60-at. Ez az egyszerű termelési folyamat eleme. A szerszámot nem a *termelési folyamaton kívül* fogyasztották el, mint a munkabért.)

Térjünk most rá a második előfeltételezésre:

Eredeti tőke	Nem-változtatott érték	Bér fejében újratermelt érték	A termelés értéktöbblete	Teljes összeg
100	80	20	10	110 tallér

Ha a munkás 12 óra alatt 30 tallért termel, akkor 1 óra alatt $2^2/_4$ tallért, akkor 8 óra alatt 20 tallért; akkor 4 óra alatt 10 tallért. 10 tallér 20 tallérra az 50%; ugyanígy 4 óra 8 órára; a többletérték = 4 óra, $^1/_3$ nap, illetve 10 tallér többletérték.

* [*A kéziratban*:] $2^2/_5$ munka

Tehát:

II. sz.

Eredeti tőke	Nem-változtatott érték	Bér fejében újratermelt érték	A termelés értéktöbblete	Teljes összeg	Többletidő és -érték	% a tőkére
100	80	20 8 óra	10	110	4 óra 10 tallér $^1/_3$* munkanap	50%

Az első esetben, akárcsak a másodikban, a profit a 100 össztőkére = 10%, de az első esetben a valóságos értéktöbblet, amelyre a tőke szert tesz a termelési folyamatban, 25, a másodikban 50%.

A II. sz.-beli előfeltételezések magán-valóan éppúgy lehetségesek, mint az I. sz.-beliek. De egymásra vonatkoztatva a II. sz.-ban idétlennek jelennek meg. Az anyag és a szerszám 60 tallérról 80-ra emelkedett, a munka termelékenysége óránként $4^1/_6$ tallérról $2^2/_4$ tallérra esett, és az értéktöbblet 100%-kal gyarapodott. (De ha feltételezzük, hogy a bérért való többletkiadás az első esetben több munkanapot fejez ki, a másodikban kevesebbet, akkor az előfeltételezés helyes.) Hogy a szükséges munkabér, tehát a munka tallérokban kifejezett értéke esett, az magán-valóan közömbös volna. Akár 2, akár 4 tallérban fejezik ki egy munkaóra értékét, 12 munkaóra terméke mind az első esetben, mind a másodikban 12 munkaórára cserélődik ki (a forgalomban), és a többletmunka mindkét esetben mint értéktöbblet jelenik meg. Az előfeltételezés idétlensége abból fakad, hogy 1. a munkaidő maximumát 12 órának tételeztük, tehát nem lehet több vagy kevesebb munkanapot bevinnünk; 2. minél inkább növeljük a tőkét az egyik oldalon, annál inkább nemcsak hogy a *szükséges* munkát csökkentjük, hanem le is kell szállítanunk az *értékét*, holott az érték ugyanaz. A második esetben az árnak éppenséggel emelkednie kellene. Hogy a munkás kevesebb munkával megélhet, azaz ugyanannyi óra alatt többet termel, annak nem a szükséges munkaóráért fizetett tallérok csökkenésében, hanem a szükséges munkaórák számában kellene megmutatkoznia. Ha pl., mint az első példában, $4^1/_6$ tallért kap [szükséges óránként], de ennek az értéknek a használati értéke, amelynek *állandónak* kell lennie, hogy *értéket* fejezzen ki (ne árat), úgy megsokszorozódnék, hogy a munkás eleven munkaképességéhez már

* [*A kéziratban*:] 2

nem $9^3/_5$ óra [szükséges], mint az első esetben, hanem csak 8* óra, akkor ennek ki kellene fejeződnie az érték többletében. De itt, ahogy a feltételeket megszabtuk, a „nem-változtatott érték" változó, nem-változtatott a 10%, amely itt állandó mint az újratermelő munkához való hozzátétel, ámbár ugyanannak különböző százalékos részeit fejezi ki. Az első esetben a nem-változtatott érték kisebb, mint a második esetben, a munka összterméke nagyobb; mert ha 100 egyik alkotórésze kisebb, a másiknak nagyobbnak kell lennie; és mert egyszersmind az abszolút munkaidő rögzítettsége ugyanaz; továbbá mert a munka összterméke kisebbedik, ahogy a „nem-változtatott érték" nagyobbodik, és nagyobbodik, ahogy ez kisebbedik, ilymódon ugyanazért a munkaidőért kevesebb (abszolút) munkaterméket kapunk ugyanabban az arányban, ahogy több tőkét alkalmaznak. Ez hát egészen helyes lenne, mert ha egy adott összegből, mint 100, többet fordítanak „nem-változtatott értékre", akkor kevesebbet lehet munkaidőre fordítani és ezért egyáltalában a ráfordított tőkéhez *viszonyítva* kevesebb új értéket lehet létrehozni; de akkor, hogy a tőkének profitja lehessen, a *munkaidőnek* nem-rögzítettnek kell lennie, nem úgy mint itt, vagy ha rögzített, nem kell a *munkaóra értékének* kisebbnek lennie, nem úgy mint itt, ami lehetetlen, ha a „nem-változtatott érték" nagyobb és az *értéktöbblet nagyobbá* válik; a munkaórák *számának* kellene kisebbé válnia. De ezt előfeltételeztük példánkban. Az első esetben azt feltételezzük, hogy 12 óra munkával 50 tallért termelnek; a másodikban csak 30 tallért. Az első esetben $9^3/_5$ órát dolgoztatjuk a munkást, a másodikban csak 8-at**, habár óránként kevesebbet termelne. Ez képtelenség. De nincs-e mégis valami helyes, másképp felfogva, ezekben a számokban? Nem csökken-e az abszolút új érték, habár a relatív nő, mihelyt a tőke alkotórészeibe a munkához viszonyítva több anyag és szerszám kerül bele? Egy adott tőkéhez viszonyítva kevesebb eleven munkát alkalmaznak; tehát ha ennek az eleven munkának a költségei feletti többlete nagyobb is és ezért a százalékarány éppen a munkabérre vonatkozóan, azaz a százalékarány a valóban elfogyasztott tőkére vonatkozóan megnövekedik, az abszolút új érték nem válik szükségszerűen relatíve kisebbé, mint annál a tőkénél, amely kevesebb munkaanyagot és szerszámot (ez tudniillik a főpont a nem-változtatott, azaz a termelési folyamat által értékként meg nem változtatott érték változásában) és több eleven munkát*** alkalmaz; éppen mert relatíve több eleven munkát alkalmaznak? Akkor a

* [*A kéziratban*:] 4
** [*A kéziratban*:] 6-ot
*** [*A kéziratban*:] több anyagot

munkaszerszám gyarapodásának megfelel a termelőerő növekedése, mivel értéktöbblete, mint a korábbi termelési módban, semmilyen arányban nem áll használati értékével, termelőerejével, és a termelőerő puszta gyarapodása értéktöbbletet hoz létre, habár semmiképpen nem ugyanabban a számarányban. A termelőerő gyarapodása, amelynek a szerszám értékének – a tőke kiadásaiban elfoglalt terének – megnövekedésében kell kifejeződnie, szükségszerűen magával hozza az anyag gyarapodását, mert több anyagot kell megmunkálni, hogy több terméket lehessen termelni. (De a termelőerő gyarapodása a minőségre is vonatkozik; ám csak egy meghatározott minőségű adott termék mennyiségére; egy meghatározott adott mennyiség minőségére; mindkettőre vonatkozhatik.) Ámbár most kevesebb munka (szükséges munka) van meg a többletmunkához, vagy egyáltalában kevesebb eleven munka van meg a tőkéhez viszonyítva, vajon nem növekedhetik-e így az értéktöbblete, habár az egész tőkéhez viszonyítva csökken, tehát az úgynevezett profitráta csökken? Vegyünk például 100 tőkét. Tegyük fel, hogy anyag eredetileg 30. Szerszám 30. (Összesen 60 nem-változtatott érték.) Munkabér 40 (4 munkanap). Profit 10. Itt a profit 25% új érték a munkabérben tárgyiasult munkára és 10% a tőkére vonatkoztatva. Most legyen anyag 40, szerszám 40. A termelékenység kétszereződjék meg, úgyhogy már csak 2 munkanap szükséges = 20. Tegyük fel mármost, hogy az abszolút profit kisebb, mint 10; azaz az össztőkére számított profit. Nem lehet-e a foglalkoztatott munkára számított profit több, mint 25%, azaz a megadott esetben több, mint 20-nak a negyedrésze? Valóban, 20-nak a harmadrésze $6^2/_3$; tehát kevesebb, mint tíz, de mégis $33^1/_3$% az alkalmazott munkára, míg az előző esetben csak 25% volt. Itt a végén csak $106^2/_3$-unk lenne, holott korábban 110-ünk volt, és mégis ugyanazzal az összeggel (100) az alkalmazott munkára vonatkozóan a többletmunka, a többletnyereség nagyobb lenne, mint az első esetben; de minthogy abszolúte kevesebb munkát alkalmaztak 50%-kal, az alkalmazott munkára eső nagyobb profit pedig csak $8^1/_3$-dal több, mint az első esetben, az abszolút eredménynek kisebbnek kell lennie, tehát a teljes tőkére számított profitnak is. Mert $20 \times 33^1/_3$ kisebb, mint 40×25. Ez az egész eset valószínűtlen és nem számíthat általános példának a gazdaságtanban, mert a munkaszerszám gyarapodása, a megmunkált anyag gyarapodása van itt előfeltételezve, habár nemcsak a relatív, hanem az abszolút munkáslétszám is csökkent. (Természetesen ha két tényező = egy harmadikkal, az egyiknek kisebbednie kell azáltal, hogy a másik nagyobbodik.) De a munkaszerszám érték szerinti megnagyobbodása a tőkében, és a munkaanyag érték szerinti megnagyobbodása relatíve csökkent munkával egészében véve előfeltételezi a munka megosztását, tehát a munká-

sok gyarapodását legalábbis abszolúte, ha nem is az alkalmazott tőke nagyságával arányosan. De pl. a litográfiai gépnél, amelyet mindenki maga használhat litográfiák lehúzására, tegyük fel, hogy az éppen feltalált szerszám *értéke* nagyobb volt, mint azé, amelyet korábban 4 munkás alkalmazott, mielőtt ezeket az ügyes dolgokat feltalálták; tegyük fel, már csak 2 munkásra van szüksége (itt, mint sok gépnél, amelyek szerszámszerűek, nincs szó a munka semmi további megosztásáról, sőt eltűnik a minőségi megosztás); a szerszámok eredetileg csak 30 értékűek voltak, de a szükséges munka (azaz a tőkés számára szükséges ahhoz, hogy profitot csináljon) 4 munkanap. (Vannak gépek, pl. légfűtés-csövek, amelyeknél a munka mint olyan egészen eltűnik, kivéve egy ponton; a csövet egy ponton megnyitják; hogy [a hőt] a többire átvigyék, egyáltalán nincs szükség munkásokra. Ez egyáltalában az eset (lásd Babbage[181]) erőátvivőknél, ahol korábban az erőt anyagi formában megannyi munkás, azelőtt fűtő, [vitte át] egyik helyről a másikra – az egyik térségből a másikba vezetés, ami most fizikai folyamattá lett, ennyi meg ennyi munkás munkájaként jelent meg). Ha ezt a litográfiai gépet mint kereseti forrást, mint tőkét alkalmazza, nem mint használati értéket, akkor az anyag szükségszerűen gyarapodik, mert ugyanannyi idő alatt több litográfiát húzhat le, és éppen ebből ered a profitja. Tegyük fel, hogy ez a litográfus alkalmaz ezért 40 szerszámot, 40 anyagot, 2 (20) munkanapot, amelyek neki $33\frac{1}{3}\%$-ot, azaz 20 tárgyiasult munkaidőre $6\frac{2}{3}$-ot [hoznak], akkor tőkéje, ha, mint a másiké, 100-ból áll, csak $6\frac{2}{3}\%$-ot hoz neki, de az alkalmazott munkára $33\frac{1}{3}$-ot nyer; a másik a tőkére 10-et nyer, az alkalmazott munkára csak 25%-ot. Az alkalmazott munkára kapott érték lehet kisebb, de az egész tőke profitja nagyobb, ha a tőke többi alkotórészei viszonylag kisebbek. Mindamellett az üzlet a $6\frac{2}{3}\%$-kal az össztőkére és $33\frac{1}{3}\%$-kal az alkalmazott munkára nyereségesebb lehet, mint az eredetileg a munka 25%-ára és a teljes tőke 10%-ára alapozott. Tételezzük fel pl., hogy a gabona stb. úgy emelkedik, hogy a munkás létfenntartása 25%-kal emelkedik értékben. A 4 munkanap az első litográfusnak most 40 helyett 50-be kerülne. Szerszámai és anyaga ugyanazok maradnának: 60 tallér. Tehát 110 tőkét kellene kiadnia. Profitja 110 tőkével a 4 munkanapért fizetett 50 tallérra $12\frac{1}{2}$* (25%)[182] lenne. Tehát $12\frac{1}{2}$* tallér 110-re (azaz $11\frac{4}{11}$**% a 110 össztőkére). A másik litográfus: gép 40; anyag 40; de a 2 munkanap 20 helyett 25%-kal többe fog neki kerülni, azaz 25-be. 105-öt kellene tehát kiadnia; értéktöbblete a munkára $33\frac{1}{3}\%$, azaz $\frac{1}{3}$, tehát $8\frac{1}{3}$.

* [*A kéziratban:*] 12
** [*A kéziratban:*] $9\frac{1}{6}$

Tehát 105-re $8^1{}_3$-ot nyerne; $7^{59}/_{63}$*%. Tehát tegyünk fel egy 10 éves ciklusban 5 rossz és 5 jó termést a fenti átlagarányokhoz; akkor az első litográfus nyerne a másodikkal szemben az első 5 évben 50 tallér kamatot, a második 5 évben $62^1/_2$-et**, összesen $112^1/_2$*** tallért; átlagkamat a 10 évre $11^1/_4$° tallér. A másik tőkés az első 5 évben $33^1/_3$-ot°° nyert volna, a második 5 évben $41^2/_3$-ot°°°, összesen 75^+ tallért; a tíz év átlaga $7^1/_2$++. Minthogy a II. sz. több anyagot dolgoz fel ugyanazon az áron, ő olcsóbban szolgáltatja. Ezzel szemben azt lehetne mondani, hogy mivel több szerszámot használ el, drágábban szolgáltatja; különösen mivel az arány, amelyben több gépértékre van szüksége, ugyanaz, mint amelyben több anyagot használ el; csakhogy gyakorlatilag téves az, hogy a gépek ugyanabban a mértékben használódnak el inkább, ahogy több anyagot munkálnak meg, azaz hogy arányos+++ időköz alatt kell pótolni őket. De mindez nem tartozik ide. A gép és anyag értéke közti arányt tételezzük fel a két esetben állandónak. –

A példa csak akkor tesz szert fontosságra, ha feltételezünk egy kisebb tőkét, amely több munkát és kevesebb anyagot és gépi berendezést alkalmaz, de az egész tőkére magasabb százalékarányt nyer, és egy nagyobb tőkét, amely több gépi berendezést, több anyagot alkalmaz, viszonylag kevesebb, de abszolúte× ugyanannyi munkanapot, és kisebb százalékarányt nyer az egészre, mert kevesebbet a munkára, amely termelékenyebb, a munka megosztását alkalmazzák stb. Emellett feltételezni kell (amit fent nem feltételeztünk), hogy a gép használati értéke jóval nagyobb, mint az értéke; azaz hogy a termelés szolgálatában való elértéktelenedése nem ugyanabban az arányban történik, mint amelyben gyarapítja a termelést.

Tehát, mint fent, sajtóról van szó (az első ízben nyomósajtóról, de kézisajtóról, a másodikban önműködő nyomósajtóról).

I. tőke, 100, alkalmaz anyagban 30-at, kézisajtóban 30-at, munkában 4 munkanapot = 40 tallért; nyereség 10%, tehát 25% az eleven munkára ($^1/_4$ többletidő).

---

* [*A kéziratban*:] $13^1/_8$
** [*A kéziratban*:] $45^5/_6$-ot
*** [*A kéziratban*:] $95^5/_6$
° [*A kéziratban*:] $9^7/_{12}$
°° [*A kéziratban*:] $31^1/_3$-ot
°°° [*A kéziratban*:] $65^5/_8$-ot
\+ [*A kéziratban*:] $96^{23}/_{24}$
++ [*A kéziratban*:] $9^{84}/_{120}$
+++ [*A kéziratban*:] ugyanazon
× [*A kéziratban*:] relative

II. tőke, 200, alkalmaz anyagban 100-at, *sajtóban* 60-at, 4 munkanapot (40 tallér); nyereség a 4 munkanapra $13\frac{1}{3}$ tallér = 1 munkanap meg $\frac{1}{3}$, az első esetben pedig csak 1 munkanap; teljes összeg $213\frac{1}{3}$*. Azaz $6\frac{2}{3}$**%, az első esetben pedig 10%. Mindamellett ebben a második esetben az értéktöbblet az alkalmazott munkára $13\frac{1}{3}$, az elsőben csak 10; az elsőben 4 nap*** 1 többletnapot hoz létre, a másodikban 4 nap $1\frac{1}{3}$ többletnapot. A profit rátája az összes tőkére azonban harmadrésszel, vagyis $33\frac{1}{3}$%-kal kisebb, mint az elsőben; a nyereség teljes összege $\frac{1}{3}$-dal nagyobb. Tegyük fel mármost, hogy a 30 és a 100 anyag nyomdai ív; a szerszám ugyanannyi idő alatt emésztődik fel, 10 év alatt, illetve $\frac{1}{10}$-nyit egy év alatt. Ennélfogva I. sz.-nak 30-nak $\frac{1}{10}$-ét kell pótolnia szerszámban°, azaz 3-at; II. sz.-nak 60-nak $\frac{1}{10}$-ét, azaz 6-ot, Továbbmenően a két oldalon levő szerszám°° nem kerül bele az évi termelésbe (a 4 munkanap számíthat 3 hónapos napoknak), amelyet fentebb vettünk szemügyre.

I. tőke 30 nyomdai ívet ad el, 30 anyag+3 szerszám+50 (tárgyiasult munkaidő) (termelési idő)°°° = 83.

II. tőke 100 nyomdai ívet ad el, 100 anyag+6 szerszám+$53\frac{1}{3}$ = $159\frac{1}{3}$.

I. tőke 30 nyomdai ívet ad el 83 tallérért; 1 nyomdai ívet $\frac{83}{30}$ tallérért = 2 tallér 23 ezüstgarasért.

II. tőke 100 nyomdai ívet ad el 159 tallér 10 ezüstgarasért; 1 nyomdai ívet $\frac{159 \text{ tallér } 10 \text{ ezüstgaras}}{100}$-ért, azaz 1 tallér 17 ezüstgaras 8 fillérért+.

Világos tehát, hogy I. tőke bajban van, mert végtelenül drágábban ad el. Habár most az első esetben a profit az össztőkére 10% volt, a másodikban pedig csak $6\frac{2}{3}$++%, mégis az első tőke csak 25%-ot szerzett a munkaidőre, a második viszont $33\frac{1}{3}$-ot. Az I. tőkénél a szükséges munka aránya az alkalmazott össztőkéhez nagyobb, és ezért a többletmunka, habár abszolúte kisebb, mint a II. tőkében, úgy jelenik meg, mint a profit nagyobb rátája a kisebb össztőkéhez. 4 munkanap 60-hoz nagyobb, mint 4 munkanap 160-hoz; az elsőben 1 munkanap 15 meglevő tőkére jut, a másodikban 1 munkanap 40-re. De a második tőkében a munka termelékenyebb (ami tételezve

* [*A kéziratban*:] $413\frac{1}{3}$
** [*A kéziratban*:] $3\frac{1}{3}$
*** [*A kéziratban még*:] 4 nap alatt
° [*A kéziratban*:] anyagban
°° [*A kéziratban*:] anyag
°°° [*Az előző zárójeles szók fölé írva.*]
+ [*A kéziratban*:] 1 tallér 9 ezüstgaras 10 fillérért
++ [*A kéziratban*:] $3\frac{1}{3}$

van mind a gépi berendezés *nagyobb* állománya révén, ezért a nagyobb tér révén, amelyet a tőke értékei között elfoglal, mind a nagyobb anyag révén, amelyben a több többletidőt dolgozó, ezért ugyanannyi idő alatt több anyagot elhasználó munkanap kifejeződik). Több többletidőt (relatív, tehát a termelőerő fejlődése által megszabott többletidőt) hoz létre. Az első esetben a többletidő $^1/_4$, a másodikban $^1/_3$. Ezért ugyanannyi idő alatt több használati értéket, valamint nagyobb csereértéket hoz létre; de az utóbbit nem ugyanabban az arányban, mint az előbbit, mivel, mint láttuk, a csereérték nem ugyanabban a számszerű arányban nő, mint a munka termelékenysége. Ezért a töredékár kisebb, mint a termelés teljes ára – azaz a töredékár a termelt töredéktermékek* mennyiségével szorozva nagyobb. Ha mármost a munkanapok teljes összegét, ámbár relatíve kisebbnek, mint az I. sz.-ban, de *abszolúte nagyobbnak* tettük volna fel, akkor a dolog még frappánsabb lenne. Ezért a nagyobb gépi berendezéssel dolgozó nagyobb tőke profitja kisebbnek jelenik meg, mint a relatíve vagy abszolúte több eleven munkával dolgozó kisebb tőkéé, éppen mert az *eleven munkára elért nagyobb profit* olyan össztőkére elosztva, amelyben az alkalmazott eleven munka kisebb arányban áll az össztőkéhez, kisebbnek jelenik meg, mint az *eleven munkára elért kisebb profit*, amely nagyobb arányban áll a kisebb össztőkéhez. De az, hogy az arány a II. sz.-ban olyan, hogy több anyagot lehet feldolgozni és az érték nagyobb része van munkaszerszámban befektetve, az csak a munka termelékenységének kifejezése.

Ez tehát a híres elméssége a szerencsétlen Bastiat-nak,[183] aki szentül elhitette magával – amire Proudhon úr nem tudott neki válaszolni –, hogy mivel a profitráta a nagyobb és termelékenyebb össztőkére kisebbnek jelenik meg, ezért a munkás része nagyobb lett, holott éppen *megfordítva*, a többletmunkája lett nagyobb.

Ricardo, úgy, látszik, szintén nem értette meg a dolgot, mert máskülönben a profit periodikus süllyedését nem pusztán a munkabéreknek a gabonaárak (és ezzel a járadék) emelkedése okozta emelkedéséből magyarázta volna. De alapjában véve az értéktöbbletet – amennyiben alapzata ugyan a profitnak, de meg van különböztetve is a közönségesen így nevezett profittól - soha nem fejtették ki. A szerencsétlen Bastiat a megadott esetben azt mondta volna, hogy mivel az első példában a profit 10% (azaz $^1/_{10}$), a másodikban csak $6^2/_3$%, azaz $^1/_{15}$** (elhagyva a százalékarányt),

* [*A kéziratban*:] töredékárak
** [*A kéziratban*:] $3^1/_2$, azaz $^1/_{33}$

a munkás az első esetben $^{9}/_{10}$-et, a másodikban $^{14}/_{15}$-öt* kap. Sem a két eset bármelyikében nem helyes az arány, sem egymás közötti arányuk. Ami mármost a tőke új értékének további vonatkozását illeti a tőkéhez mint *indifferens összértékhez* (így jelent meg nekünk egyáltalában a tőke, mielőtt továbbmentünk a termelési folyamathoz, és ennek végén megint így kell megjelennie), ezt részben a *profit* rovatban kell kifejteni, ahol az új érték új meghatározást kap, részben a *felhalmozás* rovatban. Itt egyelőre csak az értéktöbblet természetét mint a tőke által a szükséges munkaidőn felül működésbe hozott, abszolút vagy relatív, munkaidő egyenértékét kell kifejtenünk.

Hogy a szerszámban álló érték-alkotórésznek a termelési aktusban való elfogyasztása egyáltalán nem tudja megkülönböztetni a termelési szerszámot az anyagtól — itt, ahol még pusztán az értéktöbblet tételezését, az önértékesítést kell megmagyarázni —, az egyszerűen abból ered, hogy ez a fogyasztás magához az egyszerű termelési folyamathoz tartozik, hogy tehát már ebben - azért, hogy e folyamatnak meglegyen a képessége, hogy magától újra kezdje — az elfogyasztott szerszám értékének (akár magának az *egyszerű használati értéknek*, akár a csereértéknek, ha a termelés már továbbment a munka megosztásáig és legalább a többletet kicserélik) újra meg kell mutatkoznia a termék értékében (csereértékében vagy használati értékében). A szerszám ugyanabban a mértékben veszíti el használati értékét, ahogy segít emelni a nyersanyag csereértékét és a munka eszközeként szolgál. Ezt a pontot tényleg meg kell vizsgálni, mert a megkülönböztetés a nem-változtatott érték mint a tőke megtartott része, a másik, újratermelt része között (*újratermelik* a tőke számára; a munka valóságos termelésének álláspontjáról — *termelik*) és aközött, amelyet újonnan termelnek, lényegileg fontos.

Az egyidejű munkanapok gyarapodása. (*A tőke felhalmozása.*) Gépi berendezés. — A tőke állandó részének növekedése a munkabérre fordított változó részhez viszonyítva = a munka termelékenységének növekedése. — Az arány, amelyben a tőkének meggyarapodott termelékenység esetén gyarapodnia kell, hogy ugyanolyan számú munkást foglalkoztasson.

Most itt az ideje, hogy végezzünk a termelőerők növekedéséből eredő érték kérdésével. Láttuk: *Értéktöbbletet* (nem pusztán nagyobb használati

* [*A kéziratban*:] $^{32}/_{33}$-ot

értéket) hoznak létre, mint a többletmunka abszolút megnövekedésénél. Ha adva van egy meghatározott határ, mondjuk pl., hogy a munkásnak csak egy fél nap kell ahhoz, hogy egy *egész* napra létfenntartási eszközöket termeljen magának – legyen elérve a természeti határ, amelyen belül a munkás egy adott munkamennyiséggel többletmunkát szolgáltat –, akkor az abszolút munkaidő gyarapítása csak azáltal lehetséges, hogy *egyidejűleg* több munkást alkalmaznak, a valóságos munkanap egyidejűleg megsokszorozódik, ahelyett, hogy csak meghosszabbítanák (az egyes munkás az előfeltételezés szerint csak 12 órát dolgozhatik; ha 24 óra többletidejére akarnak szert tenni, akkor 2 munkást kell ráállítani). Ebben az esetben a tőkének, mielőtt bekerül az önértékesítési folyamatba, a munkással való csereaktusban 6 munkaórával többet kell vásárolnia, tehát nagyobb részt kell magából átadnia; másrészt átlagban többet kell ráfordítania megmunkálandó anyagra (eltekintve attól, hogy a többletmunkásnak *meg* kell *lennie*, azaz a dolgozó népességnek meg kellett növekednie). Tehát a további értékesítési folyamat lehetősége itt a tőke előzetes felhalmozásától függ (a tőke anyagi fennállása szerint tekintve). Ha ellenben a termelőerő és ezért a relatív többletidő növekszik, akkor – a mostani állásponton a tőke még mindig úgy tekinthető, mint ami közvetlenül létfenntartási eszközöket, nyersanyagot stb. termel – csekélyebb ráfordítás szükséges munkabérre és az anyagbeli növekedést maga az értékesítési folyamat hozza létre. De ez a kérdés inkább a tőkék *felhalmozására* vonatkozik.

Térjünk most rá arra a pontra, amelynél legutóbb félbeszakítottuk.* A növekvő termelékenység gyarapítja a *többletértéket*, habár a csereértékek abszolút összegét nem gyarapítja. Azért gyarapítja az értékeket, mert egy új *értéket mint értéket*, azaz olyan értéket hoz létre, amelynek nem pusztán mint egyenértéknek kicserélődnie kell, hanem magát tartania is; egyszóval több pénzt. A kérdés ez: Gyarapítja-e végül a csereértékek összegét is? Alapjában véve elismerik ezt, hiszen Ricardo is elismeri, hogy a tőkék felhalmozásával növekednek a megtakarítások, ennélfogva a csereértékek, amelyeket termelnek. A megtakarítások növekedése nem egyebet jelent, mint önálló értékek – pénz – növekedését. De Ricardo demonstrációja ellentmond ennek a saját állításának.

Régi példánk.** 100 tallér tőke, 60 tallér nem változtatott érték, 40 munka-

* [*V. ö. 240–245. old.*]

** [*V. ö. 235–237., 246., 257–262. old.*]

bér, amely termeljen 80-at, tehát termék = 140.* Ez a 40 többletérték legyen abszolút munkaidő.

Tegyük fel mármost, hogy a termelőerő megkétszereződik: a munkás tehát, ha 40 [bér] 4*** szükséges munkaórát szolgáltat, most 2° óra alatt egy egész napi eleven munkát termelhetne. Akkor a többletidő nőne (korábban $^1/_{2}{}^{oo}$ nap kellett ahhoz, hogy egész napot termeljenek, most $^1/_{4}{}^{ooo}$ nap) $^1/_{2}$=del$^+$. A Munkanap termékéből $^3/_{4}{}^{++}$ értéktöbblet lenne, és ha a szükséges munkaóra = 10 tallér $(10 \times 4 = 40)^{+++}$, akkor most már csak $10 \times 2^{\times} = 20$ tallérra lenne szüksége. A tőkének tehát 20 többletnyeresége lenne, tudniillik 40 helyett 60. A végén 140, amiből 60 = az állandó értékkel, 20 = a munkabérrel és 60 = a többletnyereséggel; összesen 140. Most a tőkés 80 tallér tőkével kezdheti újra a termelést:

Tegyük fel, hogy *A* tőkés$^{\times\times}$ a régi termelés ugyanazon fokán alkalmazza 140 tőkéjét új termelésre. Az eredeti arány szerint $^3/_5$ kell neki a tőke nem-változó részéhez, tehát $3 \times {}^{140}/_5 = 3 \times 28 = 84$, marad a szükséges munkáért 56. Azelőtt 40-et fordított munkára, most 56-ot$^{\times\times\times}$, 40-nek a $^2/_5$-ével többet. Tehát a végén tőkéje = 84+56+56 = 196.

---

* Itt megint megmutatkozik, hogy a tőke egészére számított többletérték = az újonnan termelt érték felével, mivel annak egyik fele = a szükséges munkával. Hogy ez a többletérték, amely mindig egyenlő a többletidővel, tehát egyenlő a munkás össztermékével mínusz a bérét alkotó résszel, milyen arányú, az függ 1. a tőke nem-változtatott részének a termelő részhez, 2. a szükséges munkaidőnek a többletidőhöz való arányától. A fenti esetben a többletidő aránya a szükséges időhöz 100%, ami a 100 tőkére 40%-ot tesz; tehát 3. nemcsak a 2-ben megadott aránytól függ, hanem a szükséges munkaidő abszolút nagyságától is. Ha a 100 tőkéből a nem-változtatott rész 80 lenne, akkor a szükséges munkára kicserélt rész = 20 lenne, és ha ez 100% többletidőt hozna létre, akkor a tőke profitja 20% lenne. Ha azonban a tőke = 200 lenne az állandó és a változó rész ugyanazon arányával (tudniillik $^3/_5$ a $^2/_5$-höz), akkor az összeg 280, ami 100-ra 40-et tesz. Ebben az esetben a profit abszolút mennyisége 40-ről 80-ra nőne, de az arány maradna 40%. Ha ellenben a 200-ban az állandó elem, mondjuk, megint 120 lenne a szükséges munka mennyisége 80, de ez csak 10%-kal, tehát 8-cal gyarapodnék, akkor a teljes összeg = 208 lenne, tehát 4%-os profit; ha csak 5-tel**, akkor a teljes összeg 205, tehát $2^1/_2$%.

** [*A kéziratban*:] 5%-kal
*** [*A kéziratban*:] 8
° [*A kéziratban*:] 4
°° [*A kéziratban*:] $^2/_3$
°°° [*A kéziratban*:] $^1/_3$
+ [*A kéziratban*:] $^1/_3$-dal
++ [*A kéziratban*:] $^1/_3$
+++ [*A kéziratban*:] 5 tallér $(5 \times 8 = 40)$
× [*A kéziratban*:] 5×4
×× [*A kéziratban*:] tőke
××× [*A kéziratban*:] 16-ot

B tőkés* a megnövekedett termelés fokán a 140 tallért szintén új termelésre alkalmazná. Ha 80 tőke kell neki, 60 mint nem-változó érték és csak 20 munkára, akkor 60-ból 45 kell neki nem-változó értékre és 15 munkára, tehát az összeg először 60+20+60 = 140** és másodszor 45+15+ +45 = 105***. Tehát összeredménye 245°, míg az első tőkésé = 196. A munka termelékenységének gyarapodása nem jelent egyebet, mint hogy ugyanaz a tőke ugyanazt az értéket kevesebb munkával hozza létre, vagy hogy a csekélyebb munka ugyanazt a terméket nagyobb tőkével hozza létre. Kevesebb szükséges munka több többletmunkát termel. A szükséges munka kisebb a tőkéhez viszonyítva, a tőke értékesítési folyamata szempontjából ez nyilvánvalóan ugyanaz, mint: a tőke viszonylag nagyobb a szükséges munkához képest, amelyet mozgásba hoz; mert ugyanaz a munka több többletmunkát hoz mozgásba, tehát kevesebb szükséges munkát.°°

Ezért a gépi berendezésről is mondják azt, hogy *munkát takarít meg*; de, mint *Lauderdale* helyesen megjegyezte,[184] nem a munka *puszta* megtakarítása a jellemző; mivel a gépi berendezés segítségével az emberi

---

* [*A kéziratban*:] tőke

** [*A kéziratban*:] 60+20+20 = 100

*** [*A kéziratban*:] 45+15+15 = 75

° [*A kéziratban*:] 175

°° Ha előfeltételezzük, mint a mi esetünkben, hogy a tőke ugyanaz marad, azaz hogy mindkettő megint 140 tallérral kezd, akkor a termelékenyebbnél nagyobb résznek kell a tőkére jutnia (tudniillik a nem-változó részére), a kevésbé termelékenynél nagyobb résznek a munkára. A 140 első tőke ezért 56 szükséges munkát hoz mozgásba, és ez a szükséges munka a tőke 84 nem-változó részét feltételezi folyamatához. A második 20+15 = 35 munkát és 60+45 = 105 nem-változó tőkét hoz mozgásba (és a korábban kifejtettekből az is következik, hogy a termelőerő gyarapodása nem ugyanabban a mértékben gyarapítja az értéket, mint ahogy maga a termelőerő gyarapodik). – Az első esetben, mint az előbb már megmutattuk, az abszolút új érték kisebb°°°, mint a másodikban, mert az alkalmazott munka tömege nagyobb a nem-változó részhez viszonyítva; a másodikban viszont ez a tömeg kisebb, éppen ezért, mert a munka termelékenyebb. Csakhogy 1. az a különbség, hogy az új érték az első esetben csak 40 volt, a másodikban 60, kizárja azt, hogy az első ugyanazzal a tőkével kezdhesse újra a termelést, mint a második esetben; mert az új érték egy részének mindkét oldalon egyenértékként be kell kerülnie a forgalomba, hogy a tőkés éljen, mégpedig a tőkéből. Ha mindkét tőkés 20 tallért fogyaszt el, akkor az első 120 tőkével kezdi meg az új munkát, a másik szintén 120-szal stb. Lásd fent.+ Erre az egészre még egyszer vissza kell térni, de a kérdés, hogy a nagyobb termelőerővel létrehozott új érték hogyan aránylik az abszolúte gyarapított munkával létrehozott új értékhez, a *felhalmozásról és a profitról* szóló fejezetekbe tartozik.

°°° [*A kéziratban*:] nagyobb

+ [*V. ö. 259–260. old.*]

munka olyan dolgokat tesz és hoz létre, amelyeket nélküle abszolúte nem hozhatna létre. Az utóbbi a gépi berendezés használati értékére vonatkozik. A szükséges munka *megtakarítása* és a *többletmunka* létrehozása a jellemző. A munka nagyobb termelékenysége abban fejeződik ki, hogy a tőkének kevesebb szükséges munkát kell vásárolnia ahhoz, hogy ugyanakkora értéket és nagyobb mennyiségű használati értékeket hozzon létre, vagy abban, hogy kevesebb szükséges munka ugyanakkora csereértéket hoz létre, több anyagot értékesít és nagyobb tömegű használati értéket. A termelőerő növekedése tehát feltételezi, ha a *tőke összértéke ugyanaz marad*, hogy annak állandó része (az anyagban és gépekben álló) arányosan nő a változóval, azaz a tőkének azzal a részével, amely az eleven munkával cserélődik ki, a munkabér alapját képezi. Ez egyszersmind úgy jelenik meg, hogy csekélyebb mennyiségű munka nagyobb mennyiségű tőkét hoz mozgásba. Ha a termelési folyamatba bekerülő *tőke összértéke nő*, akkor a munkaalapnak (a tőke e változó részének) *relatíve* csökkennie kell azzal az aránnyal összehasonlítva, amikor a munka termelékenysége, tehát a szükséges munkának a többletmunkához való aránya ugyanaz maradt volna. Tegyük fel a fenti esetben, hogy a 100 tőke mezőgazdasági tőke volt. 40 tallér vetőmag, trágya stb., 20 tallér munkaszerszám és 40 tallér bérmunka a termelés régi álláspontján. (Tételezzük fel, hogy ez a 40 tallér = 4 szükséges munkanappal.) Ez a termelés régi álláspontján 140-es összeget hoz létre. Tegyük fel, hogy a termékenység a kétszeresére* nő, akár a szerszám tökéletesítése, akár jobb trágya stb. révén. Ebben az esetben a terméknek 140 tallérral egyenlőnek kell lennie (feltételezzük, hogy a szerszám teljesen felemésztődik). A termékenység megkétszereződik, úgyhogy a szükséges munkanap ára a felével esik, vagy hogy csak 4 fél szükséges munkanap (azaz 2 egész) szükséges ahhoz, hogy 8-at termeljenek, 2 munkanap 8-nak a termeléséhez ugyanaz, mint hogy az egyes munkanapra $^1/_4$ (3 óra) esik a szükséges munkáért. A bérlőnek 40 tallér helyett most már csak 20-at kell munkára adnia. A folyamat végén tehát a tőke alkotórészei megváltoztak; az eredetiekből 40 vetőmagra stb., amelynek most kétszer akkora a használati értéke, 20 munkaszerszám és 20 munka (2 egész munkanap). Korábban a tőke állandó részének aránya a változóhoz = 60 : 40 = 3 : 2, most = 60 : 20, vagyis = 3 : 1**. Ha az egész tőkét tekintjük, a szükséges munka aránya = $^2/_5$, most $^1/_5$. Ha mármost a bérlő a munkát továbbra is a korábbi arányban akarja alkalmazni, akkor mennyivel kellene a tőkéjének

* [*A kéziratban*:] kétszeresével

** [*A kétziraban*:] 80 : 20, vagyis 4 : 1

növekednie? Vagy hogy elkerüljük azt a *rosszindulatú előfeltételezést*, hogy továbbra is 60 állandó tőkével és 40 munkaalappal dolgozott – miután a termelőerő megkétszereződése bekövetkezett, ami által hamis arányok kerültek be;* tudniillik ezzel feltételezik, hogy a megkétszereződött termelőerő ellenére a tőke továbbra is ugyanazokban az alkotórészekben dolgozott, ugyanolyan mennyiségű szükséges munkát alkalmazott, anélkül, hogy többet adna ki nyersanyagra és munkaszerszámra***–; tehát a termelőerő megkétszereződik, úgyhogy ha a tőkésnek korábban 40 tallért kellett munkáért kiadnia, most csak 20 tallérra van szüksége. (Ha feltételeztük, hogy 4 egész munkanapra volt szükség, mindegyik = 10 tallér, hogy 4 egész munkanap többletet hozzanak neki létre, és ezt a többletet úgy szerzik meg neki, hogy a 40 tallér gyapotot fonallá változtatják, akkor most csak 2 egész munkanap kell neki ugyanannak az értéknek – tudniillik 8 munkanapnak – a létrehozásához; a fonal értéke korábban 4 munkanapnyi többletidőt fejezett ki, most 6 munkanapnyit. Vagy a munkások mindegyikének korábban 6 óra szükséges munkaidő kellett 12 óra létrehozásához, *most* 3 kell. A szükséges munkaidő $12 \times 4 = 48$ [óra], vagyis 4 nap volt. E napok mindegyikében a többletidő = $^1/_2$ nap (6 óra). A szükséges munkaidő most már csak $12 \times 2 = 24$ [óra], vagyis 2 nap; [napi] 3 óra. Hogy a többletértéket kihozzák, a 4 munkás mindegyikének 6×2 órát, azaz 1 napot kellett dolgoznia; most már csak 3×2 órát, azaz $^1/_2$ napot kell dolgoznia. Hogy mármost 4-en $^1/_2$ napot dolgoznak, vagy 2-en egy (1 egész) napot, az ugyanaz. A tőkés 2 munkást elbocsáthatna. Sőt, el kellene bocsátania, mert egy meghatározott mennyiségű gyapotból csak egy meghatározott mennyiségű fonalat készíthet, tehát nem dolgoztathat többé 4 egész napot, hanem már csak 4 fél napot. Ha azonban a munkásnak 12 órát kell dolgoznia, hogy 3 órát, azaz *szükséges* bérét megkapja, akkor, ha 6 órát dolgozik, csak $1^1/_2$ óra csereértéket fog kapni. Ha azonban 3 szükséges munkaórával 12 óráig élhet meg, akkor $1^1/_2$-del csak 6 óráig. Tehát a 4 munkás mindegyike, ha mind a 4-et alkalmaznák, csak egy fél napig

---

* Habár ez pl. a bérlőnél teljesen helyes, ha az időjárás a termékenységet megkétszerezi, vagy minden ipari vállalkozóra helyes, ha nem az ő ágában, hanem az általa felhasználtakban kétszereződik meg a termelőerő, tehát pl. a nyersgyapjú 50**%-kal kevesebbe kerülne, továbbá a gabona (tehát a munkabér), végül a szerszám; a vállalkozó akkor továbbra is először 40 tallért fordítana nyersgyapjúra, de kétszer akkora mennyiségre, 20-at gépi berendezésre, 40-et munkára.

** [*A kéziratban*:] 100

*** Tegyük fel, hogy csak a gyapot kétszereződik meg termelőerőben, a gépi berendezés ugyanaz marad, akkor – ezt tovább kell vizsgálni.

élhetne meg, azaz ugyanaz a tőke nem tarthatná életben mind a 4-et mint *munkást*, hanem csak 2-t. A tőkés megfizethetne 4-et a régi alapból 4 fél munkanapért; akkor a kelleténél 2-vel többet fizetne és ajándékot adna a munkásoknak a termelőerőből, mivel csak 4 fél eleven munkanapot alkalmazhat; ilyen „lehetőségek" a gyakorlatban nem fordulnak elő és még kevésbé lehet beszélni róluk itt, ahol a tőkeviszonyról mint olyanról van szó.) A 100 tőkéből 20 tallért most nem közvetlenül a termelésben alkalmaznak. A tőkés továbbra is 40 tallért nyersanyagra, 20-at szerszámra alkalmaz, tehát 60-at, de már csak 20-at alkalmaz munkára (2 munkanap). Az egész 80 tőkéből $^3/_4$-et (60) alkalmaz az állandó részre és csak $^1/_4$-et munkára. Ha tehát a hátralevő 20-at ugyanezen a módon alkalmazza, akkor $^3/_4$-et alkalmaz állandó tőkére, $^1/_4$-et munkára; azaz 15-öt az elsőre, 5-öt a másodikra. Minthogy mármost előfeltételeztük, hogy egy munkanap = 10 tallér, 5 tallér csak = 6 óra = $^1/_2$ munkanap lenne. A tőke a termelékenység által nyert 20 új értékkel csak $^1/_2$ munkanappal többet vásárolhatna, hogy ugyanabban az arányban értékesítse magát. A háromszorosával kellene megnőnie (tudniillik 60-nal) (a 20-szal együtt = 80), hogy a 2 elbocsátott munkást, illetve a korábban alkalmazott 2 munkanapot egészen alkalmazhassa. Az új arány szerint a tőke $^3/_4$ állandó tőkét alkalmaz, hogy $^1/_4$ munkaalapot alkalmazzon.

Ezért 20 egész tőkénél $^3/_4$, azaz 15 állandó tőke és $^1/_4$ (azaz 5) = $^1/_2$ munkanap.

Ezért 4×20 egész tőkénél 4×15 = 60 állandó, ezért 4×5 munkabér = $^4/_2$ munkanap = 2 munkanap.

Ha tehát a munka termelőereje megkétszereződik, úgyhogy 60 tallérnyi nyersgyapjúból és szerszámból álló tőkének már csak 20 tallérnyi munka (2 munkanap) kell az értékesítéséhez, holott korábban 100 [össztőke] kellett, akkor az össztőkének 100-ról 160-ra kellene növekednie, illetve a most számításba kerülő 80 tőkének meg kellene kétszereződnie, hogy az egész üzemen kívül helyezett munkát megtartsa. A termelőerő megkétszereződése által azonban csak 20 tallérnyi új tőke képződik, = a korábban alkalmazott munkaidő $^1/_2$-ével; ez pedig csak arra elég, hogy $^1/_2$ munkanappal többet alkalmazzanak. A tőkének, amely a termelőerő megkétszereződése előtt 100 volt és 4 munkanapot alkalmazott (azzal az előfeltételezéssel, hogy $^2/_5$ = 40 munkaalap volt), most, amikor a munkaalap 100-nak az $^1/_5$-ére esett – *20-ra* = *2* munkanapra (de 80-nak, az újonnan az értékesítési folyamatba lépő tőkének $^1/_4$-ére) –, 160-ra kellene emelkednie, 60%-kal, hogy a régi 4 munkanapot még alkalmazhassa. A termelőerő gyarapodása következtében a munkaalapból elvont 20 tallérral most csak $^1/_2$ munkanapot

alkalmazhat újra, ha az egész régi tőkével tovább akarnak dolgoztatni. Korábban a tőke 100-zal $^{16}/_{4}$ (4 nap) munkanapot alkalmazott; most már csak $^{10}/_{4}$-et* alkalmazhatna. Ha tehát a termelőerő megkétszereződik, akkor a tőkének nem megkétszereződnie kell ahhoz, hogy ugyanazt a szükséges munkát hozza mozgásba, 4 munkanapot, tehát nem 200-ra kell nőnie, hanem csak az egésszel mínusz a munkaalapból elvont résszel kell megnövekednie. $(100-20 = 80)\times 2 = 160$. (Ezzel szemben az első tőkének, a termelőerő gyarapodása előtt, amely 100-zal 60 állandót, 40 munkabért (4 munkanapot) adott ki, ennek ahhoz, hogy 2 nappal többet alkalmazzon, 100-ról csak 150-re kellene növekednie, tudniillik $^{3}/_{5}$ állandó tőke (30) és $^{2}/_{5}$ munkaalap (20). Holott előfeltételeztük, hogy a munkanap[-mennyiség] mindkét esetben 2 nappal megnövekszik**, az első tőke a végén 160 lenne, a második csak 150***.) A munkaalapból a termelőerő növekedése következtében elvont tőkerészből egy részt megint nyersanyaggá és szerszámmá kell változtatni, egy másik részt eleven munkával kell kicserélni; ez csak azokban az arányokban történhetik a különböző részek között, amelyeket az új termelékenység tételez. Nem történhetik többé a régi arányban, mert a munkaalapnak az állandó alaphoz való aránya süllyedt. Ha a 100 tőke $^{2}/_{5}$-öt alkalmazott munkaalapra (40) és a termelőerő megkétszereződése következtében már csak $^{1}/_{5}$-öt alkalmaz (20), akkor a tőke $^{1}/_{5}$-e szabaddá vált (20 tallér); a foglalkoztatott rész, 80, már csak $^{1}/_{4}$-et alkalmaz munkaalapként. Tehát szintúgy a 20 már csak 5 tallért ($^{1}/_{2}$ munkanap). Az egész 100 tőke tehát most $2^{1}/_{2}$ munkanapot alkalmaz; illetve 160-ra kellene növekednie ahhoz, hogy megint 4-et alkalmazzon.

Ha az eredeti tőke 1000 lett volna és ugyanolyan módon oszlott volna meg: $^{3}/_{5}$ állandó tőke, $^{2}/_{5}$ munkaalap, akkor tehát 600+400 (400 legyen egyenlő 40 munkanappal; munkanap = 10 tallér). Ha mármost a munka termelőereje megkétszereződik, tehát ugyanahhoz a termékhez 20 munkanap kívántatik (= 200 tallér), akkor a termelés újrakezdéséhez megkívánt tőke = 800 lenne, tudniillik 600+200; 200 tallér szabaddá válnék. Ha ezt ugyanabban az arányban alkalmazzák, akkor $^{3}/_{4}$ állandó tőke = 150 és $^{1}/_{4}$ munkaalap = 50. Ezért ha az egész 1000 tallért alkalmazzák, akkor most 750 állandó +250 munkaalap = 1000 tallér. De 250 munkaalap 25 munkanappal lenne egyenlő (azaz az új alap csak az új arányban, azaz $^{1}/_{4}$-del alkalmazhatja a munkaidőt; ahhoz, hogy az egész régi munkaidőt alkal-

* [*A kéziratban*:] $^{5}/_{4}$-et

** [*A kéziratban*:] megkétszereződik

*** [*A kéziratban*:] a második tőke a végén 250 lenne, az első csak 160

mazza, meg kellene *kétszereződnie**). A szabaddá vált 200 tőke 50 = 5 munkanap (a szabaddá vált munkaidő $^1/_4$-e) munkaalapot alkalmazna. (A munkaalapnak a tőkétől eloldott része maga is tőkeként alkalmazva már csak $^1/_4$ részben munkaalap; azaz éppen abban az arányban, amelyben az új tőkének az a része, amely munkaalap, áll a tőke teljes összegéhez.) Ahhoz tehát, hogy 20 munkanapot alkalmazzon (4×5 munkanapot), ennek az alapnak 50-ről 4×50 = 200-ra kellene növekednie, tehát a szabaddá vált résznek 200-ról 600-ra kellene gyarapodnia, azaz meg kellene háromszorozódnia; úgyhogy az összes új tőke 800-ra rúgna. Így az össztőke 1600; ebből 1200 állandó rész és 400 munkaalap. Ha tehát az 1000 tőke eredetileg 400 (40 munkanap) munkaalapot tartalmazott és a termelőerő megkétszereződése folytán már csak 200 munkaalapot kell alkalmaznia ahhoz, hogy a *szükséges munkát* megvásárolja, azaz már csak $^1/_2$-ét a korábbi munkának, akkor a tőkének 600-zal kellene megnövekednie ahhoz, hogy a korábbi munka összességét alkalmazza (hogy ugyanarra a többletidőre tegyen szert). Kétszer akkora munkaalapot kellene alkalmazni tudnia, tudniillik 2×200 = 400-at, de mivel a munkaalap aránya az össztőkéhez most = $^1/_4$, ez 4×400 = 1600 össztőkét kívánna meg.**

Vagy ami ugyanaz, ez = *2-szer az új tőke*, amely az új termelőerő következtében a réginek a helyét pótolja a termelésben (800×2) (tehát ha a termelőerő megnégyszereződött, megötszöröződött volna stb., = 4-szer, 5-ször *az új* tőke stb. Ha a termelőerő megkétszereződött, akkor a *szükséges munka* $^1/_2$-re csökkent; éppígy a munkaalap. Ha tehát, mint az 1000 régi

* [*A kéziratban*:] *négyszereződnie*

** A régi munkaidő alkalmazásához szükséges össztőke tehát egyenlő *a régi munkaalap szorozva* annak a törtnek a *fordított értékével****, amely most a munkaalapnak az új össztőkéhez való arányát fejezi ki. Ha a termelőerő megkétszereződése ezt $^1/_4$-re csökkentette, akkor 4-gyel szorozva; ha $^1/_3$-ra, akkor 3-mal szorozva. Ha a termelőerő megkétszereződött, akkor a szükséges munka és vele a munkaalap a korábbi értékének $^1/_2$-ére csökkent; de ez a 800 új össztőkére vonatkoztatva $^1/_4$, illetve az 1000 régi össztőkére vonatkoztatva $^1/_5$. *Vagyis az új össztőke = 2-szer a régi tőke mínusz a munkaalap szabaddá vált része* (1000–200)×2 = 800×2 = = 1600. Az új össztőke az állandó és a változó tőkének éppen azt a teljes összegét fejezi ki, amely szükséges ahhoz, hogy a régi munkaidő felét ($^1/_3$-át, $^1/_4$-ét stb., $^1/_x$-ét, aszerint, hogy a termelőerő 3-szorosra, 4-szeresre, *x*-szeresre gyarapodott) alkalmazzák; tehát 2-szeres tőke kell ahhoz, hogy a régi munkaidőt egészen alkalmazzák (vagy 3-szoros, 4-szeres, *x*-szeres stb., a szerint az arány szerint, amelyben a termelőerő megnövekedett). Itt mindig adva kell lennie (*technológiailag*) az aránynak, amelyben a tőkerészek eredetileg álltak egymással; ettől függ pl. az, hogy milyen törtekben fejeződik ki a termelőerő megsokszorozódása a *szükséges munka* osztásaként.

*** [*A kéziratban*:] a *nevezőjével*

tőke fenti esetében, 400 volt, azaz az össztőke $^2/_5$-e, akkor most $^1/_5$, vagyis 200. Ez az arány, amellyel a szükséges munka csökkent, a munkaalap szabaddá vált része = a régi tőke $^1/_5$-e = 200. A régi $^1/_5$-e = az új $^1/_4$-e. Az új tőke = a régi + annak $^3/_5$-e. Részletesebben ezeket a nyavalygásokat később stb.[185]).

Ugyanazokat az eredeti arányokat előfeltételezve a tőke részei között és a termelőerő ugyanazon gyarapodását, a tőke nagysága vagy kicsinysége teljesen közömbös az általános tételek szempontjából. Egészen más kérdés az, hogy ha a tőke *megnagyobbodik*, az arányok ugyanazok maradnak-e (ez azonban a felhalmozáshoz tartozik). De ezt előfeltételezve, látjuk, hogyan változtatja meg a termelőerő gyarapodása a tőke alkotórészei közötti arányokat. Ahogyan 100-ra, úgy 1000-re nézve is a termelőerő megkétszereződése ugyanolyan módon hat, ha mindkét esetben eredetileg $^3/_5$ volt állandó, $^2/_5$ munkaalap. (A *munkaalap* szót itt csak a kényelem kedvéért használjuk; még nem fejtettük ki a tőkét ebben a *meghatározottságban*. Eddig két rész; az egyiket árukra (anyagra és szerszámra), a másikat a munkaképességre cserélik.) (Az *új tőke* — azaz a régi tőkének az a része, amely az új tőke *funkcióját* ellátja, egyenlő a régivel mínusz a munkaalap szabaddá vált részével; ez a szabaddá vált rész azonban egyenlő azzal a törtrésszel, amely a szükséges munkát fejezte ki (vagy ami ugyanaz, a munkaalapot) osztva a termelőerő szorzójával. Tehát ha a régi tőke 1000, a szükséges munkát, illetve a munkaalapot kifejező törtrész = $^2/_5$, és a termelőerő megkétszereződik, akkor az új tőke, amely a réginek a funkcióját ellátja, = 800, tudniillik a régi tőke $^2/_5$-e = 400, ez osztva 2-vel, a termelőerő szorzójával, = $^2/_{10} = {}^1/_5 = 200$. Tehát az új tőke = 800 és a munkaalap szabaddá vált része = 200.)

Láttuk, hogy ezek között az arányok között egy 100 talléros tőkének 160-ra és egy 1000 tallérosnak 1600-ra kell megnőnie, hogy ugyanannyi munkaidőt (4, illetve 40 munkanapnyit) alkalmazzon stb.; mindkettőnek 60%-kal, azaz önmaga (a régi tőke) $^3/_5$-ével kell nőnie, hogy a szabaddá tett (az első esetben 20 tallér, a másodikban 200 tallér) $^1/_5$-öt — a szabaddá tett munkaalapot — mint olyant megint alkalmazhassa.

Az össztőke százaléka igen különböző arányokat fejezhet ki. — A tőke (akár a tulajdon) a *munka termelékenységén* nyugszik.

{*Notabene*. Az előbb láttuk, hogy az össztőke ugyanazon százaléka igen különböző arányokat fejezhet ki, amelyekben a tőke létrehozza értéktöbbletét, azaz többletmunkát, relatívat vagy abszolútat, tételez. Ha a tőke nem-

változtatott és a változó (munkára kicserélt) értékrésze közötti arány olyan lenne, hogy az utóbbi = az össztőke $^1/_2$-e (tehát 100 tőke = 50 (állandó)+50 (változtatott)), akkor a munkára kicserélt résznek csak 50%-kal kellene gyarapodnia ahhoz, hogy 25%-ot adjon a tőkére; tudniillik 50+50 (+25) = = 125, viszont a fenti példában 75+25 (+25) = 125, tehát az eleven munkára kicserélt rész 100%-kal gyarapodott ahhoz, hogy 25-öt adjon a tőkére. Itt látjuk, hogy ha az arányok ugyanazok maradnak, ugyanaz a százalék marad az össztőkére, akármilyen nagy vagy kicsi az utóbbi; azaz ha a munkaalapnak az össztőkéhez való aránya ugyanaz marad, tehát fent $^1/_4$. Tudniillik: 100 ad 125-öt, 80 ad 100-at, 1000 ad 1250-et, 800 ad 1000-et, 1600 ad 2000-et* stb., mindig = 25%. Ha tőkék, amelyekben különböző arányban állnak az alkotórészek, tehát a termelőerő is, ugyanazokat a százalékokat adják az egész tőkére, akkor a valóságos értéktöbbletnek igen különbözőnek kell lennie a különböző ágakban.}

{Ilymódon helyes a példa, a termelőerő ugyanolyan arányok között összehasonlítva ugyanazzal a tőkével a termelőerő emelkedése *előtt*. Tegyük fel, hogy 100 tőke alkalmaz 50 állandó értéket, 50 = munkaalap. Az alap 50%-kal, azaz $^1/_2$-del gyarapodik; így az össztermék = 125. Az 50 talléros munkaalap 10 munkanapot alkalmaz, napjáért 5 tallért fizet. Minthogy az új érték $^1/_2$, a többletidőnek = $3\,^1/_3$** munkanapnak kell lennie, azaz a munkás, akinek csak $6\,^2/_3$*** munkanapot kellene dolgoznia, hogy 10-en° át megéljen, 10-et°° kénytelen a tőkés számára dolgozni, hogy 10-en°°° át megéljen; és $3\,^1/_3$+ napi többletmunkája alkotja a tőke értéktöbbletét. Órákban kifejezve, ha a munkanap = 12 órával, akkor a többletmunka = napi 4^{++} óra. Ilymódon 10 nap, vagyis 120 óra alatt 40 = $3\,^1/_3{}^{+++}$ nappal többet dolgozik a kelleténél. Most azonban a termelékenység megkétszereződésekor a 100 tallér aránya 75 és 25 lenne, azaz ugyanannak a tőkének már csak 5 munkást kell alkalmaznia, hogy ugyanazt a 125 értéket létrehozza; így tehát az 5 munkanap = 10, megkétszereződik; azaz 5 munkanapot fizetnek meg, 10 termel. A munkásnak csak 5 napot kellene dolgoznia, hogy 10-en át megél-

---

* [*A kéziratban:*] 200-at
** [*A kéziratban:*] 5
*** [*A kéziratban:*] 10
° [*A kéziratban:*] 15-ön
°° [*A kéziratban:*] 15-öt
°°° [*A kéziratban:*] 15-ön
\+ [*A kéziratban:*] 5
++ [*A kéziratban:*] 6
+++ [*A kéziratban:*] 60 = 5

jen (a termelőerő megnövekedése előtt 10-et kellett dolgoznia, hogy 15-ön át megéljen, tehát ha 5-öt dolgozott volna, csak 7 $^1/_2$-en át élhetett volna meg), de 10-et kénytelen a tőkés számára dolgozni, hogy 10-en át megéljen, ez tehát 5 napot profitál, minden napra 1 napot; vagy, a napban kifejezve, korábban $^2/_3$* napot kellett dolgoznia, hogy 1-en át megéljen (azaz 8** órát, hogy 12 órán át megéljen), most csak $^1/_2$-et*** kellene dolgoznia (azaz 6° órát), hogy 1-en át megéljen. Ha egy egész napot dolgoznék, $1^1/_2$-en°° át élhetne meg; ha 12 órát dolgoznék, 18°°° órán át; ha 6-ot dolgoznék, 9+ órán át. Most azonban 12 órát kénytelen dolgozni, hogy 12 órán át megéljen. Csak $^1/_2$-et kellene dolgoznia, hogy 1 napon át megéljen, de kénytelen $2 \times {}^1/_2 = 1$ napot dolgozni, hogy 1-en át megéljen. A termelőerő régi állapotában 10 napot kellett dolgoznia, hogy 15-ön át megéljen; vagy 12 órát, hogy 18-on át megéljen; vagy 1 órát, hogy $1^1/_2$-en át megéljen; vagy 8 órát, hogy 12-n át megéljen; azaz $^2/_3$ napot, hogy $^3/_3$-on át megéljen. De $^3/_3$-ot kénytelen dolgozni, hogy $^2/_3$-on át megéljen, azaz $^1/_3$-dal++ többet a kelleténél. A termelőerő megkétszereződése a többletidő arányát 1 : 2-ről+++ (azaz 50%-ról) 1 : 1-re× (azaz 100%-ra) fokozza. A korábbi munkaidő arányában: 8-at kellett dolgoznia, hogy 12-n át megéljen, azaz az egész munkanap $^2/_3$-a szükséges idő volt; most már csak $^1/_2$, azaz 6 óra kell neki, hogy 12-n át megéljen. Ezért alkalmaz a tőke most 5 munkást 10 helyett. Ha azelőtt a 10 (50-be kerültek) 75-öt termelt, most a 25 [-be kerülő 5] 50-et termel; azaz az elsők csak 50%-ot, a másodikok 100-at×× termelnek. A munkások továbbra is 12 órát dolgoznak, de az első esetben a tőke 10 munkanapot vásárolt, most már csak 5-öt; mivel a termelőerő megkétszereződött, az 5 munkanap 5 többletmunkanapot termel; mivel az első esetben 10 munkanap csak 5 többletmunkanapot adott, most, amikor a termelőerő megkétszereződött, tehát 50%-ról 100%-raemelkedett, 5 ad 5-öt; az első esetben 120 munkaóra (= 10 munkanap) 180-at termel, a másodikban 60 termel 60-at;

---

* [*A kéziratban:*] $^1/_2$
** [*A kéziratban:*] 6
*** [*A kéziratban:*] $^1/_4$-et
° [*A kéziratban:*] 3
°° [*A kéziratban:*] 2-n
°°° [*A kéziratban:*] 24
\+ [*A kéziratban:*] 12
++ [*A kéziratban:*] $^2/_3$-dal
+++ [*A kéziratban:*] 1 : $1^1/_2$-ről
× [*A kéziratban:*] 1 : 2-re
×× [*A kéziratban:*] 50-et

azaz az első esetben a többletidő az egész napra $^1/_3$ (a szükséges munkaidőre $50^0/_0$) (azaz 12 órára 4, a szükséges idő 8); a második esetben a többletidő az egész napra $^1/_2$ (a szükséges munkaidőre $100^0/_0$) (azaz 12 órára 6; a szükséges idő 6); ezért a 10 nap az első esetben 5 nap többletidőt (-munkát) adott és a másodikban az 5 adott 5-öt. A relatív többletidő tehát megkétszereződött; az első arányhoz viszonyítva csak $^1/_2$-del növekedett $^1/_3$-hoz képest; azaz $^1/_6$-dal, azaz $16^4/_6{}^0/_0$-kal.}

állandó	változó		
100	60	+ 40	(eredeti arány)
100	75	+ 25	(+25) = 125 ($25^0/_0$)
160	120	+ 40	(+40) = 200 ($25^0/_0$).

Minthogy többletmunka, illetve többletidő előfeltétele a tőkének, tehát a tőke azon az alap-előfeltételen nyugszik, hogy létezik egy többlet az egyesnek a fenntartásához és szaporodásához szükséges munkaidőn felül, hogy pl. az egyénnek csak 6 órát kell dolgoznia ahhoz, hogy egy napon át megéljen, vagy 1 napot, hogy 2-n át megéljen stb. A termelőerők fejlődésével a szükséges munkaidő csökken és ezáltal a többletidő növekszik. Vagy úgy is, hogy egy egyén kettő stb. helyett dolgozhatik. („*A gazdagság rendelkezésre álló* idő és semmi több." . . . Ha „az ország egyész munkája éppen elegendőt hoz létre az egész népesség fenntartására, nincs *többletmunka*, következésképp semmi nincs, ami tőkeként való felhalmozásra mehet". . . . Igazában akkor gazdag egy nemzet, ha nem létezik *semmi kamat*, vagy ha tizenkét óra helyett hatot dolgoznak. . . . „Bármi *járjon* is a tőkésnek, csak a munkás *többletmunkáját* kaphatja meg; minthogy a munkásnak élnie kell." („The Source and Remedy of the National Difficulties", 27–28. old. [6., 4., 6., 23. old.])

Tulajdon. A munka termelékenységéből ered. Amikor egyvalaki csak egyvalaki részére termelhet, mindenki munkás; „nem lehet tulajdon". „Amikor egy ember munkája fenntarthat ötöt*, négy henyélő ember lesz a termelésben alkalmazott egyre." „A tulajdon a termelési mód tökéletesítéseiből sarjad . . . A tulajdon növekedése, ez a henyélő emberek és nem-termelő iparkodás fenntartására való nagyobb képesség" = tőke . . . „Gépi berendezést ritkán lehet sikeresen egy egyén munkájának megrövidítésére használni; *több időt vesztenének megépítésével, mint amennyit megtakaríthatnak alkalmazásával. Csak akkor hasznos valóban, ha nagy tömegekre hat, ha egyetlen gép ezrek munkáját támogathatja.* Ennek megfelelően a legnépesebb ország-

* [*A kéziratban*:] négyet

gokban van a legnagyobb bőségben, ott, ahol a legtöbb a henyélő ember." „Ami a gépi berendezést működésbe szólítja, az nem az, hogy kevés az ember, hanem hogy mennyire könnyű őket együvé hozni . . . Az angol népesség nem egész $^1/_4$-e gondoskodik mindenről, amit mindnyájan elfogyasztanak." Hódító Vilmos alatt pl. a közvetlenül a termelésben résztvevők száma a henyélő emberekhez képest sokkal nagyobb volt. (Ravenstone, IX, 32. [„Thoughts on the Funding System", 11., 13., 45–46. old.])

Ha egyrészt a tőke hozza létre a többletmunkát, a többletmunka éppúgy előfeltétele a tőke létezésének. Rendelkezésre álló idő létrehozásán nyugszik a gazdagság egész fejlődése. A *szükséges* munkaidőnek a *fölöshöz* (mindenekelőtt ilyen a szükséges munka álláspontjáról) való aránya változik a termelőerők fejlődésének különböző fokain. A csere kezdetlegesebb fokain az emberek csakis *fölös munkaidejüket* cserélik ki; ez a mértéke cseréjüknek, amely ezért csak fölös termékekre terjed is ki. A tőkén nyugvó termelésben a *szükséges* munkaidő létezésének *fölös* munkaidő létrehozása a feltétele. A termelés legalsó fokain először is még kevés emberi szükségletet termelnek, tehát keveset is kell kielégíteni. Ezért a szükséges munkaidő korlátozott, nem mert a munka termelékeny, hanem mert kevés szükséges; és másodszor a termelés valamennyi fokán létezik a munka bizonyos közös volta, *társadalmi* jellege stb. Később kifejlődik a társadalmi termelőerő stb. (Erre vissza kell térni.)

A többletmunkaidő gyarapodása. Egyidejű munkanapok (*népesség*) gyarapodása. (A népesség abban a mértékben gyarapodhatik, ahogy a *szükséges munkaidő* kisebb vagy az eleven munkaképesség termeléséhez megkívánt idő relatíve kevesebb lesz.) – Többlettőke és többletnépesség. – Szabad idő teremtése a társadalom számára.

A többletidő* úgy létezik, mint a munkanap többlete a munkanap azon része felett, amelyet a *szükséges* munkaidőnek nevezünk; másodszor mint az *egyidejű munkanapok*, azaz a *dolgozó népesség* gyarapodása. (Létrehozható – de ez itt csak utalásszerűen említendő, a bérmunkáról szóló fejezetbe tartozik – a munkanapnak természeti határain túl való erőszakos meghosszabbításával is; nőknek és gyermekeknek a dolgozó népességhez való hozzátevésével.) A nap többletidejének a szükséges idejéhez való első arányát a termelőerők fejlődése módosíthatja és módosítja is, úgyhogy a szükséges munkát egyre kisebb hányadrészre korlátozza. Ugyanez érvényes azután

* [*A kéziratban még:*] létezése

relatíve a népességre. Egy dolgozó népességet, mondjuk 6 milliósat, lehet egyetlen 6×12, azaz 72 millió órás munkanapnak tekinteni: úgyhogy itt ugyanazok a törvények alkalmazhatók.

Mint láttuk, törvénye a tőkének, hogy többletmunkát, rendelkezésre álló időt hozzon létre; ezt csak azáltal teheti, hogy *szükséges munkát* hoz mozgásba – azaz cserébe bocsátkozik a munkással. Ezért tendenciája, hogy a lehető legtöbb munkát hozza létre; ahogy ugyanannyira tendenciája, hogy a szükséges munkát minimumra csökkentse. Ezért ugyanannyira tendenciája a tőkének, hogy a dolgozó népességet gyarapítsa, mint az, hogy ennek egy részét állandóan mint többletnépességet tételezze – mint olyan népességet, amely egyelőre haszontalan, amíg a tőke nem tudja értékesíteni. (Innen a többletnépesség és többlettőke elméletének helyessége.) Ugyanannyira tendenciája a tőkének, hogy emberi munkát (relatíve) fölöslegessé tegyen, mint az, hogy emberi munkát a mértéktelenségig hajszoljon. Az érték csak tárgyiasult munka, és a többletérték (a tőke értékesítése) csak a tárgyiasult munka azon része feletti többlet, amely a munkaképesség újratermeléséhez szükséges. De egyáltalában a munka az előfeltétel és az is marad, és a többletmunka csak a szükségeshez való viszonyban létezik, tehát csak amennyiben ez létezik. A tőkének ezért állandóan kell szükséges munkát tételeznie ahhoz, hogy többletmunkát tételezzen; gyarapítania kell azt (tudniillik az *egyidejű* munkanapokat) ahhoz, hogy a többletet gyarapíthassa; de ugyanannyira meg kell szüntetnie mint szükséges munkát ahhoz, hogy mint többletmunkát tételezze. Az egyes munkanapot tekintve a folyamat természetesen egyszerű: 1. a munkanapot a természeti lehetőség határaiig meghosszabbítani; 2. a szükséges részét mindinkább lerövidíteni (tehát a termelőerőket mértéktelenül fokozni). De a munkanap térbelileg tekintve – maga az idő térbelileg tekintve – *sok munkanap egymásmellettisége*. Minél több munkanappal bocsátkozhatik egyszerre a tőke a cserébe, melyben *tárgyiasult munkát* cserél *eleven munkára*, annál nagyobb az értékesítése *egyszerre*. A *természeti* határt, amelyet egy egyén eleven munkanapja képez, *a termelőerők fejlődésének egy adott fokán* (és az sem változtat semmit a dolgon, hogy ez a fok változó) csak úgy ugorhatja át, hogy az egy munkanap *mellé* egyidejűleg egy *másikat* tesz – *több egyidejű munkanap* térbeli hozzátevésével. Pl. *A* többletmunkáját csak 3 órára srófolhatom; de ha *B*, *C*, *D* stb. napjait hozzáteszem, 12 óra lesz. 3 órai többletidő helyett 12 órait hoztam létre. Ezért a tőke ösztökéli a népesség gyarapodását, és ugyanaz a folyamat, amely a szükséges munkát csökkenti, lehetővé teszi új szükséges munka (és ezért többletmunka) működésbe helyezését. (Azaz a *munkások termelése* olcsóbbá válik, több munkást lehet ugyanannyi idő alatt termelni, ugyan-

abban a mértékben, ahogy a *szükséges munkaidő* kisebbé, illetve az *eleven munkaképesség termeléséhez* megkívánt idő relatíve csekélyebbé lesz. Ezek azonos tételek.) (Ez még tekintet nélkül arra, hogy a népesség gyarapodása gyarapítja a munka termelőerejét, mivel a munka nagyobb megosztását és nagyobb kombinációját stb. teszi lehetővé. A népesség gyarapodása a munka olyan *természeti ereje*, amelyet nem fizetnek meg. *Természeti erőnek* nevezzük ezen az álláspontón a *társadalmi erőt*. A *társadalmi munka* valamennyi *természeti ereje* maga is történelmi termék.) Másrészt tendenciája a tőkének – ugyanannyira, mint korábban az egyes munkanapnál – most a sok egyidejű szükséges munkanapra vonatkozóan (amelyeket, amennyiben csak az értéket tekintjük, *egy* munkanapnak lehet tekintenünk), hogy minimumra csökkentse őket, azaz a lehető legtöbbet belőlük mint *nem szükségeset* tételezzen, és – mint azelőtt az egyes munkanapnál a szükséges munkaórákat – most a szükséges munkanapokat csökkentse a tárgyiasult munkaidő teljes összegéhez viszonyítva. (Ha 6 munkaóra szükséges 12 fölös munkaóra termeléséhez, akkor a tőke azon munkálkodik, hogy csak 4 legyen szükséges ehhez. Vagy a 6 munkanapot egy 72 órás munkanapnak lehet tekinteni; ha sikerül a szükséges munkaidőt 24 órával csökkenteni, akkor 2 szükséges munkanap – azaz 2 munkás – elesik.) Másrészt az új többlettőke, amelyet létrehoznak, mint olyan csak úgy értékesíthető, hogy megint kicserélik eleven munkára. Ezért ugyanannyira tendenciája a tőkének, hogy a *munkásnépességet* gyarapítsa, mint az, hogy ennek *szükséges* részét állandóan csökkentse (egy részét megint állandóan mint tartalékot tételezze). És a népesség gyarapodása maga is fő eszköz a csökkentésére. Alapjában véve *ez az egyes munkanaphoz való arány alkalmazása csupán*. Itt tehát már megvannak az összes ellentmondások, amelyeket a modern népesedési elméletben mint olyanokat kimondtak, habár nem értettek meg. A tőke mint a többletmunka tételezése ugyanannyira és ugyanabban a pillanatban a szükséges munka tételezése és nem-tételezése; csak annyiban van, amennyiben a szükséges munka van és egyszersmind nincs.*

---

* Még nem tartozik ide, de itt már megemlíthető, hogy a többletmunka létrehozásának az egyik oldalon megfelel mínusz-munka, relatív henyélés (vagy a legjobb esetben *nem-termelő* munka) létrehozása a másikon. Ez magától értetődik először is a tőkéről; azután pedig azokról az osztályokról is, amelyekkel megosztozik; tehát a többlettermékből élő pauperokról, lakájokról, talpnyalókról stb., egyszóval az egész csatlóshadról; a *szolgáló* osztálynak arról a részéről, amely nem tőkéből, hanem jövedelemből él. Lényeges különbség van e *szolgáló* osztály és a *dolgozó* osztály között. Az egész társadalomra vonatkozóan azután a *rendelkezésre álló idő* létrehozása a tudomány, művészet stb. termelésére való idő létrehozása is. Semmiképpen nem az a társadalom fejlődésmenete, hogy mivel egy egyén kielégítette szükségét, most a fölöslegét

Ha a szükséges munkanapok aránya a tárgyiasult munkanapok teljes összegéhez = 9 : 12 volt (tehát többletmunka = $^1/_4$), akkor a tőke arra törekszik, hogy 6 : 9-re csökkentse (tehát $^2/_3$-ra, tehát többletmunka = $^1/_3$). (Ezt később közelebbről ki kell fejteni; de a fő alapvonásokat itt kell, ahol a tőke általános fogalmáról van szó.)

Átmenet a tőke termelési folyamatából a forgalmi folyamatba. – *Magának a tőkének az elértéktelenedése a termelőerők gyarapodása folytán.* (Konkurrencia.) (A *tőke* mint termelési folyamat és értékesítési folyamat egysége és ellentmondása.) A tőke mint a termelés korlátja. – Túltermelés. (Maguk a munkások támasztotta kereslet.) – A tőkés termelés korlátai.

Láttuk hát, hogy az *értékesítési folyamat* révén a tőke 1. fenntartotta értékét maga a csere (tudniillik az eleven munkával való csere) által; 2. gyarapodott, többletértéket hozott létre. A termelési és értékesítési folyamat ezen egységének eredményeként a folyamat terméke, azaz maga a tőke most úgy jelenik meg, ahogy termékként kikerül abból a folyamatból, amelynek előfeltétele volt – olyan termékként, amely érték, illetve maga az *érték* úgy jelenik meg, mint e folyamat terméke, mégpedig *magasabb érték*, mert több tárgyiasult munkát tartalmaz, mint az, amelyből eredetileg kiindultak. Ez az érték mint olyan – *pénz*. Ám csak *magán-valóan* ez az eset; nem mint ilyen van tételezve; ami mindenekelőtt *tételezve* van, megvan, az egy meghatározott (eszmei) árú áru, azaz amely csak eszmeileg létezik egy meghatározott pénzösszegként, és amelynek csak a cserében kell mint ilyennek *realizálódnia*, tehát először megint be kell kerülnie az egyszerű forgalom folyamatába, hogy mint *pénzt* tételezzék. Ezért most e *folyamat harmadik oldalához* érkezünk, amelyben a tőkét mint olyant tételezik.

3. Pontosan szemügyre véve ugyanis a tőke *értékesítési folyamata* – és a

hozza létre; hanem mivel egy egyén vagy egyén-osztály kénytelen többet dolgozni, mint amennyi szükségének kielégítéséhez szükséges, – mivel az egyik oldalon *többletmunkát* – azért a másikon nem-munkát és többletgazdagságot tételeznek. Valóságosan a gazdagság fejlődése csak ezekben az ellentétekben létezik; potenciálisan éppen a fejlődése a lehetősége ezen ellentétek megszüntetésének. Vagyis mivel egy egyén csak úgy elégítheti ki *saját* szükségét, hogy egyszersmind kielégíti a szükséget és egy ezen felüli többletet egy *másik* egyén számára. A rabszolgaságnál ez brutális. Csak a bérmunka feltételei mellett vezet *iparra, ipari* munkára. – Malthus ezért egészen következetes is, amikor többletmunka és többlettőke mellett többlethenyélőket kíván, akik fogyasztanak anélkül, hogy termelnének, illetve a tékozlás, luxus, adakozás stb. szükségét hangoztatja.[186]

pénz csak az értékesítési folyamat által lesz tőkévé – egyúttal *elértéktelenedési folyamatként*, demonetizálódásaként jelenik meg. Mégpedig kettős oldalról. Először, amennyiben a tőke nem az abszolút munkaidőt gyarapítja, hanem a relatív szükséges munkaidőt csökkenti a termelőerő gyarapítása által, annyiban önmagának a termelési költségeit csökkenti – amennyiben ez mint áruk meghatározott összege volt előfeltételezve, a csereértékét: A fennálló tőke egy része állandóan elértéktelenedik, azoknak a termelési költségeknek a csökkenése folytán, amelyeken *újra* lehet *termelni*; nem annak a munkának a csökkenése folytán, amely benne tárgyiasult, hanem azon eleven munkáé folytán, amely most szükséges ahhoz, hogy ebben a meghatározott termékben tárgyiasuljon. A *fennálló* tőkének ez az állandó elértéktelenedése nem tartozik ide, mivel már készen előfeltételezi a tőkét. Itt csak azért kell megjegyezni, hogy utaljunk arra, hogyan foglaltatik benne már a tőke általános fogalmában a későbbi. A tőkék koncentrációjáról és konkurrenciájáról szóló tanba tartozik. – Az az *elértéktelenedés*, amelyről itt szó van, az, hogy a tőke pénz formájából egy *áru* formájába ment át, egy termékébe, amelynek egy meghatározott ára van, melynek *realizálódnia* kell. Pénzként mint *érték* létezett. Most mint termék *létezik*, és csak eszmeileg mint ár; de nem mint *érték mint olyan*. Hogy magát *értékesítse*, azaz mint értéket fenntartsa és megsokszorozza, először a pénz formájából át kell mennie használati értékek (nyersanyag – szerszám – munkabér) formájába; ezáltal azonban elvesztené azt a *formát*, hogy érték; és most újra a forgalomba kell lépnie, hogy az általános gazdagságnak ezt a formáját újra tételezze. Most már nem egyszerűen mint cserélő lép a tőkés a forgalmi folyamatba, hanem mint *termelő* szemben a többi cserélővel mint *fogyasztóval*. Ezeknek pénzt kell cserébe adniok, hogy árujáért fogyasztásuk számára megkapják, ő pedig termékét adja cserébe, hogy megkapja pénzüket. Feltéve, hogy ez a folyamat meghiúsul – és a puszta elválás által adva van az egyes esetben ennek a meghiúsulásnak a lehetősége –, a tőkés pénze értéktelen termékké változott át és nemcsak hogy új értéket nem nyert, hanem eredeti értékét is elvesztette. De akár ez az eset, akár nem, mindenesetre az elértéktelenedés az értékesítési folyamatnak egy mozzanata, ami már egyszerűen abban benne rejlik, hogy a folyamat terméke a maga közvetlen formájában nem *érték*, hanem előbb újra be kell lépnie a forgalomba, hogy mint ilyen realizálódjék. Ha tehát a tőke a termelési folyamat révén mint érték és új érték újra van termelve, akkor egyszersmind mint nem-érték van tételezve, mint amit csak a *csere révén kell értékesíteni*. A három folyamat, amelynek egységét a tőke képezi, külsőleges, időben és térben egymáson kívül fekvő. Mint ilyen, az átmenet az egyikből a másikba, azaz egységük az egyes tőkésekre vonatko-

zóan tekintve véletlen. A folyamatok *függetlenül* léteznek egymás mellett, *belső egységük* ellenére, és mindegyik a másik előfeltételeként. Nagyjában és egészében ennek be kell válnia, amennyiben a termelés egésze a tőkén nyugszik, tehát az utóbbinak realizálnia kell önalakításának valamennyi szükségszerű elemét és tartalmaznia kell megvalósításuk feltételeit. Azon a ponton, amelyre mostanáig eljutottunk, a tőke még nem úgy jelenik meg, mint amely megszabja magát a forgalmat (a cserét), hanem pusztán mint annak mozzanata, és mint amely éppen véget ér tőke lenni abban a pillanatban, amelyben bekerül a forgalomba. Mint *áru* egyáltalában, a tőke most osztozik az áru sorsában; véletlenné válik, hogy kicserélik-e pénzre vagy sem, hogy *árát* realizálják vagy nem realizálják.

Magában a termelési folyamatban – amelyben a tőkét folyton mint értéket előfeltételezték – a tőke *értékesítése* úgy jelent meg, mint ami teljesen csak magának mint tárgyiasult munkának az eleven munkához való viszonyától függ, azaz a tőkének a bérmunkához való viszonyától. De most mint termék, mint áru úgy jelenik meg, mint ami függ a forgalomtól, amely kívül van ezen a folyamaton. (Valójában, mint láttuk, visszatér ebbe mint alapjába, de éppúgy megint ki is jön ebből.) Mint árunak 1. használati értéknek és mint ilyennek a szükséglet tárgyának, a fogyasztás objektumának kell lennie; 2. egyenértékére – pénzzé – kell átcserélődnie. Csak az eladásban realizálódhatik az új érték.

Ha a tőke korábban 100 tallér árban tartalmazott tárgyiasult munkát, most pedig 110 árban (az ár csak pénzben fejezi ki a tárgyiasult munka mértékét), akkor ennek abban kell kitűnnie, hogy most a termelt áruban levő tárgyiasult munka 110 tallérra cserélődik ki. Először is a termék elértéktelenedett annyiban, amennyiben egyáltalában ki kell cserélni pénzre, hogy megint megkapja értékként való formáját. A termelési folyamaton belül az értékesítés úgy jelent meg, mint ami egészen azonos többletmunka termelésével (többletidő tárgyiasulásával), és ezért nincsenek egyéb *határai*, mint amelyeket e folyamaton belül részben előfeltételeznek, részben tételeznek; amelyeket azonban mindig mint leküzdendő *korlátokat* tételeznek benne. Most olyan korlátai jelennek meg, amelyek *kívüle* vannak. Először is, egészen felszínesen tekintve, az áru csak annyiban csereérték, amennyiben egyszersmind *használati érték*, azaz a fogyasztás objektuma (itt még egészen közömbös, hogy milyen fajta fogyasztás); nem csereérték többé, ha már nem használati érték (mivel még nem megint mint pénz létezik, hanem meghatározott, a természeti minőségével egybeeső létezési módban). Az értékesítés első korlátja tehát maga a *fogyasztás* – az *áru iránt való szükséglet*. (*Nem fizetőképes* szükségletről, azaz olyan szükséglet-

ről áru iránt, amelynek magának nincsen cserébe adható áruja vagy pénze, az eddigi előfeltételezések szerint még semmiképpen nem lehet szó.) Másodszor azonban meg kell lennie valamilyen egyenértékének, és mivel eredetileg a forgalmat szilárd nagyságnak – meghatározott terjedelműnek – előfeltételeztük, másrészt pedig a tőke a termelési folyamatban új értéket hozott létre, úgy látszik, mintha ennek valójában nem lehetne meg egyenértéke. Tehát azáltal, hogy a tőke kilép a termelési folyamatból és megint belép a forgalomba, úgy látszik, hogy a) mint *termelés* korlátba ütközik a *fogyasztás* – illetve a *fogyasztóképesség* – meglevő nagyságában. Meghatározott használati értékként a tőke mennyisége bizonyos pontig közömbös; ámde egy meghatározott fokon – minthogy csak egy meghatározott szükségletet elégít ki – a fogyasztás nem kívánja meg többé. *Meghatározott, egyoldalú, minőségi* használati értékként, pl. gabonaként a mennyisége csak egy bizonyos fokig közömbös; csak egy bizonyos mennyiségben kívánják meg, azaz egy bizonyos *mértékben*. Ez a mérték azonban részint használati értékként való minősége – *sajátos* hasznossága, alkalmazhatósága – révén van adva, részint ama cserélők száma révén, akiknek szükségletük van e meghatározott fogyasztásra. A fogyasztók száma szorozva az e *sajátos* termék iránti szükségletük nagyságával. A használati értéknek magánvalóan nincs az a mértéknélkülisége, mint az értéknek mint olyannak. Csak egy bizonyos fokig fogyaszthatók bizonyos tárgyak és csak e fokig tárgyai a szükségletnek. Például: csak meghatározott mennyiségű gabonát fogyasztanak stb. Ezért mint *használati értéknek* a terméknek önmagában van egy korlátja – éppen az iránta való szükséglet korlátja –, amelyet azonban nem a termelőnek a szükségletével, hanem a cserélők össz-szükségletével mérnek. Ahol egy meghatározott használati érték iránti szükséglet nincs többé, ott az többé már nem használati érték. Mint használati értéket az iránta való szükséglettel mérik. De mihelyt már nem használati érték többé, akkor már nem a forgalom tárgya (amennyiben nem pénz). b) Mint *új értéknek* és egyáltalában *értéknek* azonban úgy látszik, hogy korlátja van a *meglevő egyenértékek* – mindenekelőtt a pénz, nem mint forgalmi eszköz, hanem mint pénz – nagyságában. A többletérték (az eredetié magától értetődően) többletegyenértéket kíván meg. Ez most mint második korlát jelenik meg.

c) Eredetileg úgy látszott, hogy a pénz – azaz a gazdagság mint olyan, azaz az *idegen tárgyiasult munkára* való cserében és e csere által létező gazdagság – önmagába esik össze, amennyiben nem ment tovább *idegen eleven munkára* való cseréhez, azaz a termelési folyamathoz. A forgalom képtelen volt önmagából megújulni. Másrészt most a termelési folyamat

a)-ban rögzítettnek jelenik meg, amennyiben nem képes a forgalmi folyamatba átmenni. A tőke mint a bérmunkán nyugvó termelés előfeltételezi a forgalmat mint az egész mozgás szükségszerű feltételét és mozzanatát. A termelésnek ez a meghatározott formája előfeltételezi ezt a meghatározott formáját a cserének, amely a pénzforgalomban találja meg a kifejezését. Hogy megújuljon, az egész terméket pénzzé kell változtatni, nem mint a termelés korábbi fokain, ahol a csere csak a fölös termelést és a fölös termékeket ragadja meg, de semmiképpen nem a termelést a totalitásában.

Ezek hát az ellentmondások, ahogy az egyszerű objektív, pártatlan felfogásnak maguktól kínálkoznak. Hogy hogyan van az, hogy a tőkén nyugvó termelésben állandóan megszüntetik, de egyben állandóan megint létrehozzák és csak erőszakosan szüntetik meg őket (habár ez a megszüntetés egy bizonyos pontig pusztán mint nyugodt kiegyenlítés jelenik meg), az más kérdés. A fontos mindenekelőtt az, hogy ezeknek az ellentmondásoknak a létezését konstatáljuk. A forgalom valamennyi ellentmondása megint feléled új formájában. A termék mint használati érték ellentmondásban áll magával mint értékkel; azaz amennyiben a termék egy meghatározott minőségben, mint egy sajátos dolog létezik, mint meghatározott természeti tulajdonságokkal bíró termék, mint a szükséglet szubsztanciája ellentmondásban van a maga szubsztanciájával, amellyel mint érték kizárólagosan a *tárgyiasult munkában* bír. Ezúttal azonban ez az ellentmondás már nem csak úgy van tételezve, mint a forgalomban, hogy *pusztán formai különbség*, hanem a használati értékkel való mértség itt úgy van szilárdan meghatározva, mint a cserélők e termék iránti össz-szükségletével – azaz az összfogyasztás mennyiségével – való mértség. Az összfogyasztás jelenik meg itt *mértékként* a termék mint használati érték és ezért egyben mint *csereérték* számára. Az egyszerű forgalomban egyszerű volt áttenni a terméket a különös használati érték formájából a csereérték formájába. Korlátja csak abban jelent meg, hogy az előbbiként *természeti mibenléténél* fogva az értékforma helyett, amelyben minden más árura közvetlenül kicserélhető volt, egy különös formában létezett. Most azonban az van tételezve, hogy magában a *természeti mibenlétében* adva van meglétének a *mértéke*. Hogy az általános formába áttegyék, a használati értéknek csak egy meghatározott mennyiségben szabad meglennie; olyan *mennyiségben*, amelynek mértéke nem a *benne tárgyiasult munkában* van, hanem a *maga használati értékként*, mégpedig *mások számára való használati értékként bírt természetéből* ered. Másrészt a korábbi ellentmondás, hogy a magáért-való pénznek tovább kellett mennie oda, hogy az eleven munkára kicserélődjék, most csak még nagyobbnak jelenik meg azáltal, hogy a többletpénznek – hogy ilyenként

legyen -, illetve a többletértéknek ki kell cserélődnie többletértékre. Tehát mint értéknek ugyanannyira korlátja van az idegen termelésben, ahogy mint használati értéknek az idegen fogyasztásban; itt a sajátos termék iránti szükséglet mennyiségében van a mértéke, ott a *tárgyiasult munkának* azon mennyiségében, amely a forgalomban létezik. Az értéknek mint olyannak a használati értékkel szembeni közömbössége ezzel éppúgy hamis pozícióba van hozva, ahogy másfelől az érték szubsztanciája és mértéke mint tárgyiasult munka egyáltalában.*

A dolog itt – ahol a tőke általános fogalmát vesszük szemügyre – azon fordul meg, hogy *a termelésnek és értékesítésnek ez az egysége* nem *közvetlenül*, hanem csak mint *folyamat* van, amely feltételekhez van kötve, mégpedig, ahogy megjelent, *külsőleges* feltételekhez.**

Abszolút értéktöbblet létrehozásának a tőke által – több tárgyiasult munka az a feltétele, hogy a forgalom köre bővüljön, mégpedig állandóan bővüljön. Az egy ponton létrehozott *értéktöbblet* megkívánja az értéktöbblet létrehozását, egy *másik* ponton, hogy arra kicserélődjék; még ha egyelőre csak több arany és ezüst, több pénz termelését is, úgyhogy – ha az értéktöbblet nem válhatik közvetlenül megint tőkévé – a pénz formájában új tőke lehetőségeként létezik. Ezért a tőkére alapozott termelésnek egy feltétele *a forgalom egyre bővülő körének a termelése*, akár úgy, hogy a kört közvetlenül bővítik, *akár úgy, hogy több pontot hoznak benne létre termelési pontként*. Ha a forgalom először úgy jelent meg, mint adott nagyság, itt mint mozgó és maga a termelés által táguló nagyság jelenik meg. Ennélfogva már maga is a termelés egy mozzanataként jelenik meg. Ezért ahogy a tőkének egyrészt tendenciája egyre több többletmunkát létrehozni, úgy kiegészítő tendenciája több cserepontot létrehozni; azaz itt, az *abszolút* értéktöbblet vagy többletmunka álláspontjáról, több többletmunkát előidézni önmaga kiegészítéseként; alapjában véve továbbterjeszteni a tőkére alapozott termelést, illetve a neki megfelelő termelési módot. A *világpiac*

---

* Még nem lehet áttérni a kereslet, kínálat, árak viszonyára, amelyek tulajdonképpeni fejlődésükben előfeltételezik a tőkét. Amennyiben kereslet és kínálat elvont kategóriák, még nem fejeznek ki meghatározott gazdasági viszonyokat, annyiban talán már az egyszerű forgalomnál vagy termelésnél szemügyre kell venni őket.

** Az előbb a tőke értékesítési folyamatánál láttuk, hogy ez az *egyszerű termelési folyamatot* mint korábban kifejlődöttet feltételezi. Így áll majd a dolog a *kereslettel és kínálattal* annyiban, hogy az egyszerű cserében előfeltételezve van a termék iránti szükséglet. A termelő (a közvetlen termelő) *saját* szükséglete mint más kereslet szükséglete. Magánál ennél a fejlődésnél adódnia kell annak, amit *előfeltételezni* kell hozzá, és ezt azután később mind az első fejezetbe kell rakni.

létrehozásának tendenciája közvetlenül maga a tőke fogalmában adva van. Minden határ leküzdendő korlátként jelenik meg. Mindenekelőtt magának a termelésnek mindegyik elemét alávetni a cserének és a cserébe be nem kerülő, közvetlen használati értékek termelését megszüntetni, azaz éppen a tőkére alapozott termelést állítani korábbi, a tőke álláspontjáról természetadta termelési módok helyére. A *kereskedelem* itt már nem úgy jelenik meg, mint az önálló termelések között fölöslegük kicserélésére végbemenő funkció, hanem mint magának a termelésnek lényegileg mindent átfogó előfeltétele és mozzanata.*

Másrészt *relatív többletérték* termelése, azaz a termelőerők gyarapodására és fejlődésére alapozott többletérték-termelés, új fogyasztásnak a termelését kívánja meg; hogy a fogyasztó kör a forgalmon belül éppúgy bővüljön, mint előtte a termelő kör. Először a fennálló fogyasztás mennyiségi bővülése; másodszor: új szükségletek létrehozása azáltal, hogy a meglevőket nagyobb körben továbbterjesztik; *harmadszor*: *új* szükségletek termelése és új használati értékek felfedezése és megteremtése. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a nyert többletmunka nem marad pusztán mennyiségi többlet, hanem egyszersmind a munka (vele a többletmunka) minőségi különbségeinek köre állandóan gyarapodik, sokrétűbbé válik, jobban differenciálódik önmagában. Például ha a termelőerő megkétszereződése folytán már csak 50 tőkét kell alkalmazni ott, ahol korábban 100-at, úgyhogy 50 tőke és a neki megfelelő szükséges munka szabaddá válik, akkor a szabaddá vált tőke és munka számára egy új, minőségileg különböző termelési ágat kell létrehozni, amely új szükségletet elégít ki és idéz elő. A régi ipar értékét az tartja fenn, hogy alapot hoznak létre egy újnak a számára, amelyben a tőke és a munka viszonya *új* formában tételezi magát. Tehát az egész természet átkutatása, hogy a dolgok új hasznos tulajdonságait fedezzék fel; valamennyi idegen éghajlat és ország termékeinek egyetemes cseréje; a természeti tárgyak új (mesterséges) elkészítései, miáltal új használati értékeket adnak nekik.** A föld átkutatása minden oldalról, hogy felfedezzenek mind új hasznavehető tárgyakat, mind a régi tárgyak új használati tulajdonságait, mind új nyersanyag-tulajdonságaikat stb.; ezért a természettudománynak a legmagasabb pontra való fejlesztése; épp-

* Természetesen minden a közvetlen használati értékre irányuló termelés éppúgy csökkenti a cserélők számát, mint egyáltalában a forgalomba dobott csereértékek összegét és mindenekelőtt a többletértékek termelését. Innen a tőke tendenciája 1. folytonosan bővíteni a forgalom kerületét; 2. minden ponton átalakítani a tőke által folytatott termelésné.

** Arra a szerepre, amelyet a *luxus* az ókoriaknál, az újkoriaktól eltérően, játszik, később kell utalni.

úgy magából a társadalomból eredő új szükségletek felfedezése, megteremtése és kielégítése; a társadalmi ember összes tulajdonságainak kultúrája és ennek az embernek mint a lehető leginkább szükségletekben gazdagnak, mivel tulajdonságokban és vonatkozásokban gazdagnak a termelése – a lehető leginkább totális és egyetemes társadalmi termékként való termelése – (mert ahhoz, hogy sok oldalról élvezzen, élvezőképesnek, tehát magas fokon kulturáltnak kell lennie) – éppúgy feltétele a tőkére alapozott termelésnek. Ez nemcsak a munka megosztása, új termelési ágak, azaz minőségileg új többletidő létrehozása, hanem a meghatározott termelés eltaszítása önmagától új használati értékű munkaként; munkafajták, termelésfajták egyre bővülő és átfogó rendszerének kifejlesztése, melyeknek szükségletek egyre bővebb és gazdagabb rendszere felel meg.

Ahogy tehát a tőkére alapozott termelés egyfelől az egyetemes ipart hozza létre – azaz többletmunkát, értéklétrehozó munkát –, úgy másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét, melynek hordozójaként jelenik meg a tudomány maga is, akárcsak az összes fizikai és szellemi tulajdonságok, ugyanakkor semmi nem jelenik meg mint *magán-valóan magasabb*, önmagáért-valóan jogosult a társadalmi termelés és csere e körén kívül. Ilymódon a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetemes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáló befolyása; az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség *lokális fejlődése* és mint *természetimádás* jelenik meg. A természet először válik tisztán tárggyá az ember számára, tisztán hasznosság dolgává; nem ismerik el többé magáért-való hatalomnak; és önálló törvényeinek elméleti megismerése maga is csak úgy jelenik meg, mint fortély arra, hogy alávessék az emberi szükségleteknek, akár a fogyasztás tárgyaként, akár a termelés eszközeként. A tőke ennél a tendenciájánál fogva éppúgy túlhajt nemzeti korlátokon és előítéleteken, mint a természet istenítésén és meglevő szükségleteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkarózott, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén. Mindezekkel szemben romboló a tőke és állandóan forradalmasító, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét és a természeti és szellemi erők kiaknázását és cseréjét.

Abból azonban, hogy a tőke minden ilyen határt korlátként tételez és ezért *eszmeileg* túlvan rajta, korántsem következik az, hogy *reálisan* leküzdötte, és mivel minden ilyen korlát ellentmond a tőke meghatározásá-

nak, termelése ellentmondásokban mozog, amelyeket állandóan leküzdenek, de éppoly állandóan tételeznek. Mi több. Az egyetemesség, amelyre feltartóztathatatlanul tör, korlátokra lel a tőke saját természetében, amelyek fejlődésének bizonyos fokán magát a tőkét ismertetik fel e tendencia legnagyobb korlátjának és ennélfogva arra törnek, hogy maga szüntesse meg magát.

Ezért azok a közgazdászok, akik, mint Ricardo, a termelést közvetlenül azonosnak fogják fel a tőke önértékesítésével – tehát nem törődve akár a fogyasztás korlátaival, akár magának a forgalomnak a létező korlátaival, amennyiben a termelésnek valamennyi ponton ellenértékeket kell megtestesítenie, csak a termelőerők fejlődését és az ipari népesség növekedését tartják szem előtt – a kínálatot tekintet nélkül a keresletre –, a tőke pozitív lényegét helyesebben és mélyebben ragadták meg, mint azok, akik, mint Sismondi, a fogyasztásnak és az ellenértékek meglevő körének korlátait hangsúlyozzák, ámbár Sismondi mélyebben megértette a tőkére alapozott termelés korlátoltságát, negatív egyoldalúságát. Ricardo inkább a tőke egyetemes tendenciáját értette meg, Sismondi a különös korlátoltságát. Az egész vita, hogy *túltermelés* lehetséges és szükségszerű-e a tőke álláspontjáról, akörül forog, hogy a tőke értékesítési folyamata a termelésben közvetlenül tételezi-e a tőkének a forgalomban való értékesítését, hogy a *termelési folyamatban* tételezett értékesítése a *reális* értékesítése-e. Ricardónak természetesen szintén van olyan gyanúja, hogy a *csereérték* nem érték a a cserén kívül és csak a csere által bizonyul értéknek; de ő a korlátokat, amelyekbe a termelés így ütközik, véletlennek tekinti, olyan korlátoknak, amelyeket leküzdenek. Ő tehát az ilyen korlátok leküzdetését magát is belefoglalja a tőke lényegébe, habár a kifejtésben gyakran abszurddá válik; Sismondi viszont megfordítva nemcsak a korlátba ütközést hangsúlyozza, hanem hogy maga a tőke hozza azt létre, amely így ellentmondásokba kerül, melyekről sejti, hogy a tőke összeomlására kell vezetniök. Ezért kívülről szeretne korlátokat szabni a termelésnek szokás, törvény stb. révén, amelyeket éppen mint csupán külső és mesterséges korlátokat a tőke szükségszerűen halomra dönt. Másrészt Ricardo és egész iskolája soha nem értette meg a valóságos *modern válságokat*, amelyekben a tőkének ez az ellentmondása nagy zivatarokban kisül, amelyek egyre inkább fenyegetik magát a tőkét mint a társadalom és a termelés alapzatát.

A kísérletek, amelyeket ortodox gazdaságtani álláspontról arra tettek, hogy az *általános túltermelést* egy adott pillanatban tagadják, csakugyan gyerekesek. Vagy, lásd pl. MacCullochot,[187] hogy a *tőkére alapozott* termelést megmentsék, eltekintenek valamennyi sajátos tulajdonságától, fogalmi

meghatározásaitól, és e termelést megfordítva mint a *közvetlen használati értékért* való egyszerű termelést fogják fel. A lényegi viszonyoktól egészen elvonatkoztatnak. Valójában, hogy a tőkés termelést megtisztítsák az ellentmondásoktól, éppenséggel elejtik és tagadják. – Vagy, mint pl. *Mill*,[188] élesebb elméjűen (az ízetlen Say utánozza): *Kínálat* és *kereslet* azonosak, ezért meg kell felelniök egymásnak. A kínálat tudniillik kereslet, amelyet saját mennyisége mér. Itt nagy zűrzavar van: 1. a kínálatnak ez az azonossága, hogy kereslet, amelyet saját mennyisége mér, csak annyiban igaz, amennyiben *csereérték* = egy meghatározott mennyiségű tárgyiasult munka. Ennyiben a kínálat a saját keresletének a mértéke – ami az *értéket* illeti. De mint ilyen értéket csak a *pénzre* való csere realizálja és mint pénzzel szembeni csereobjektum függ 2. a *használati értéktől*; mint használati érték pedig az iránta meglevő szükségleteknek, a szükséglésének a tömegétől. De mint használati értéket abszolúte nem a benne tárgyiasult munkaidővel mérik, hanem olyan mércét alkalmaznak rá, amely kívül esik csereértéktermészetén. Vagy, továbbá, azt mondják: A *kínálat maga is kereslet bizonyos értékű* (amely érték a termék kívánt mennyiségében fejeződik ki) *meghatározott termék iránt*. Ha tehát a kínált termék eladhatatlan, ez annak a bizonyítéka, hogy túl sokat termeltek a kínált áruból és túl keveset abból, amelyet a kínáló keres. Tehát nem általánosan van túltermelés, hanem túltermelés van egy vagy néhány cikkben, de alultermelés másokban. Ennek során megint megfeledkeznek arról, hogy az, amit a termelő tőke kíván, nem egy meghatározott használati érték, hanem magáért-való *érték*, tehát pénz – pénz nem a forgalmi eszköz meghatározásában, hanem mint a gazdagság általános formája, illetve a tőke realizálásának formája az egyik oldalról, eredeti szunnyadó állapotába való visszatérés a másikról. De az az állítás, hogy túl *kevés pénzt* termelnek, valójában nem egyebet jelent, mint hogy azt állítják, hogy a termelés nem esik egybe az értékesítéssel, tehát *túltermelés* van, vagy ami ugyanaz, pénzzé nem változtatható, *értékké* nem változtatható termelés; a forgalomban nem igazolódó termelés. Innen ered a pénzbűvészek illúziója (Proudhoné stb. is), hogy *forgalmi eszközök* hiánya van meg – a pénz drágasága miatt – és mesterségesen több pénzt kell létrehozni. (Lásd a birminghamieket is, pl. a *Geminit*.[189]) Vagy azt mondják, hogy a *társadalmi álláspontról tekintve termelés és fogyasztás* ugyanaz, tehát sohasem jöhet létre többlet vagy aránytalanság a kettő között. Társadalmi álláspontonazt az elvonatkoztatást értik, amely éppen a meghatározott társadalmi tagozódástól és viszonyoktól *eltekint* és ezért a belőlük eredő ellentmondásoktól is. Igen helyesen jegyezte meg pl. már *Storch* Sayvel szemben,[17] hogy a fogyasztás nagy része nem a közvetlen használatra

irányuló fogyasztás, hanem a termelési folyamatban való fogyasztás, pl. gépek, szén, olaj, szükséges épületek stb. fogyasztása. Ez a fogyasztás semmiképpen nem azonos azzal a fogyasztással, melyről itt szó van. Éppúgy *Malthus* és *Sismondi* helyesen megjegyezték,[190] hogy pl. a munkások fogyasztása semmiképpen nem magán-valóan *kielégítő* fogyasztás a tőkés számára. Az értékesítés mozzanatát itt teljesen kidobják és termelést és fogyasztást egyszerűen szembeállítják egymással, azaz közvetlenül a *használati értékre*, tehát nem a tőkére alapozott termelést előfeltételeznek. Vagy *szocialista* módra kifejezve:[191] munka és a munka cseréje, azaz ennek termelése és cseréje (forgalom) az egész folyamat; hogyan keletkezhetnék itt aránytalanság másképp, mint tévedésből, hibás számításból? A munkát itt nem tekintik bérmunkának, sem a tőkét tőkének. Egyrészt a tőkére alapozott termelés eredményeit beleveszik, másrészt ezeknek az eredményeknek az előfeltételét – hogy a szükséges munka a többletmunka által és érte tételezett munka – tagadják. Vagy – pl. *Ricardo*[192] – azt mondják, hogy mivel magát a termelést a termelési költségek szabályozzák, a termelés önmagát szabályozza, és ha egy termelési ág nem értékesül, a tőke bizonyos fokig elvonja magát tőle és más pontra veti magát, ahol szükség van rá. De eltekintve attól, hogy a kiegyenlítődésnek ez a szükségessége maga *előfeltételezi* az egyenlőtlenséget, a diszharmóniát és ezért az ellentmondást – általános túltermelési válságban az ellentmondás nem a termelő tőke különböző fajtái között van, hanem az ipari és a kölcsöntőke között – a tőke között, ahogy a termelési folyamatba közvetlenül belefoglalva és ahogy mint pénz önállóan (relatíve) e folyamaton kívül megjelenik. Végül: *arányos termelés* (ez már benne van Ricardóban stb. is); csakhogy ha a tőkének tendenciája helyes arányokban eloszlani, akkor ugyanannyira szükségszerű tendenciája – mivel mértéktelenül törekszik többletmunkára, többlettermelékenységre, többletfogyasztásra stb. –, hogy az arányon túlhajtson. (A *konkurrenciában* a tőkének ez a belső tendenciája úgy jelenik meg, mint kényszer, amelyet *idegen* tőke gyakorol rá, és amely állandó *marche, marche*!-sal* előrehajtja, túl a helyes arányon. A szabad konkurrenciát, ahogy *Wakefield*** úr a Smith-kommentárjában helyesen megszimatolja,[193] *még sohasem* fejtették ki a közgazdászok, bármennyit fecsegnek róla és bármennyire alapzata a tőkén nyugvó egész polgári termelésnek. Csak negatíve értették: azaz mint monopóliumok, céh, törvényi szabályozások stb. tagadását. Mint a feudális termelés tagadását. De a szabad konkurrenciának valaminek *magáért-valóan*

* [*indulj, indulj*!-jal; *mars, mars*!-sal]
** [*A kéziratban*:] *Wakley*

is kell lennie, hiszen a puszta 0 üres tagadás, elvonatkoztatás egy korláttól, amely pl. monopólium, természetes monopóliumok stb. formájában nyomban megint feltámad. Fogalmilag a *konkurrencia* nem egyéb, mint a *tőke belső természete*, lényegi meghatározása, amely úgy jelenik meg és realizálódik, mint a sok tőke egymásra való kölcsönhatása, a belső tendencia mint külsőleges szükségszerűség.) (A tőke mint sok tőke létezik és létezhetik csak, és ezért önmeghatározása mint egymásra való kölcsönhatásuk jelenik meg.) A tőke éppúgy állandó tételezése, mint megszüntetése az *arányos termelésnek*. A létező arányt mindig meg kell szüntetnie a többletértékek létrehozásának és a termelőerők gyarapodásának. Ez a követelés pedig, hogy a termelés *egyidejűleg* és *egyszerre* bővüljön *ugyanabban az arányban*, külsőleges követeléseket támaszt a tőkével szemben, amelyek semmiképpen nem belőle magából erednek; egyszersmind az adott arányon való túlmenés egy termelési ágban* valamennyit kiűzi ebből az arányból, mégpedig nemegyenlő arányokban. Eddig (mert még nem érkeztünk el a tőke *forgótőkeként* való meghatározásához és az egyik oldalon még a forgalom áll előttünk, a másikon a tőke, illetve a termelés mint a forgalom előfeltétele vagy az alap, amelyből ered) a forgalomnak a termelés álláspontjáról már van viszonya a fogyasztáshoz és a termeléshez – tömegével többletmunka mint ellenérték, és a munkának mind gazdagabb formában való sajátosodása.

A tőke egyszerű fogalmában *magán-valóan* benne kell foglaltatniok civilizáló stb. tendenciáinak; nem pusztán külsőleges következményekként kell megjelenniök, mint az eddigi gazdaságtanokban. Éppígy az ellentmondásokat, amelyek később szabaddá válnak, latensen már ki kell mutatni benne.

Eddig az értékesítési folyamatnál pusztán az egyes mozzanatok egymással szembeni közömbössége áll előttünk; hogy belsőleg megszabják és külsőleg keresik egymást; de találkozhatnak vagy nem, fedhetik egymást vagy nem, megfelelhetnek egymásnak vagy nem. Az összetartozónak a belső szükségszerűsége; és egymással szemben közömbös önálló létezése már ellentmondások alapzata.

De még semmiképpen nem vagyunk készen. A termelés és értékesítés közötti ellentmondást – melyek egysége a tőke a fogalma szerint – még immanensebben kell felfogni, mint pusztán a folyamat egyes mozzanatainak közömbös, látszólag független megjelenését, vagy jobbanmondva folyamatok totalitását egymással szemben.

* [*A kéziratban*:] módban

Hogy közelebb kerüljünk a dologhoz: Először is *van egy határ, amely nem velejárója általában a termelésnek, csak a tőkére alapozott termelésnek.* Ez a határ kettős, vagy jobbanmondva ugyanaz, két irányból tekintve. Elég itt kimutatnunk, hogy a tőke a termelés egy *különös* korlátozását tartalmazza – amely ellentmond általános tendenciájának, hogy a termelés minden korlátján túl továbbhajtson –, hogy felfedezzük a *túltermelés* alapzatát, a fejlett tőke alapvető ellentmondását; hogy egyáltalában felfedezzük, hogy a tőke, a közgazdászok vélekedésével ellentétben, nem az *abszolút* forma a termelőerők fejlődése számára – abszolút forma mint a gazdagság olyan formája, amely abszolúte egybeesnék a termelőerők fejlődésével. A termelésnek azok a fokai, amelyek a tőkét megelőzik, ennek az álláspontjáról tekintve a termelőerők megannyi béklyójaként jelennek meg. Maga a tőke azonban, helyesen értve, a termelőerők fejlődésének feltételeként jelenik meg, amíg külső ösztökélésre van szükségük, amely egyszersmind mint zablájuk jelenik meg. Fegyelmük, amely fejlődésük bizonyos fokán fölöslegessé és terhessé válik; akárcsak a céhek stb. Ezeknek az immanens határoknak egybe kell esniök magával a tőke természetével, lényegi fogalmi meghatározásaival. Ezek a szükségszerű határok a következők:

1. a *szükséges munka* mint az eleven munkaképesség csereértékének, illetve az ipari népesség munkabérének határa;

2. a *többletérték* mint a többletmunkaidő határa és, a relatív többletmunkaidőre vonatkozóan, mint a termelőerők fejlődésének korlátja;

3. ami ugyanaz, a *pénzzé változtatás*, a csereérték egyáltalában mint a termelés határa; vagy az értékre alapozott csere, illetve a cserére alapozott érték mint a termelés határa. Ez a következő:

4. megint ugyanaz mint a *használati értékek termelésének korlátozása* a csereérték által; vagy hogy a reális gazdagságnak egy *meghatározott*, tőle magától különböző formát, tehát nem abszolúte vele azonos formát kell öltenie, hogy egyáltalában a termelés objektumává váljék.

Másrészt a *tőke általános tendenciájából* ered (ugyanaz, ami az egyszerű forgalomban úgy jelent meg, hogy a pénz mint forgalmi eszköz pusztán letűnőként, önálló szükségszerűség nélküliként és ezért nem határként és korlátként jelent meg), hogy megfeledkezik és elvonatkoztat:

1. a szükséges munkától mint az eleven munkaképesség csereértékének határától; 2. a többletértéktől mint a többletmunkának és a termelőerők fejlődésének határától; 3. a pénztől mint a termelés határától; 4. a használati értékek termelésének a csereérték által való korlátozásától.

Innen a túltermelés: azaz a hirtelen *emlékeztetés* a tőkére alapozott termelés mindezen szükségszerű mozzanataira; ezért általános elértéktelenedés

a róluk való megfeledkezés következtében. Ezzel egyszersmind azt a feladatot állítják a tőke elé, hogy a termelőerők fejlődésének egy magasabb fokáról stb. újra kezdje kísérletét egyre nagyobb összeomlással *mint tőke*. Világos ezért, hogy minél magasabb a fejlődése, annál inkább jelenik meg a tőke a termelés — és ezért egyben a fogyasztás — korlátjaként, eltekintve a többi ellentmondásoktól, amelyek a termelés és az érintkezés terhes korlátjának tüntetik fel.

{Az egész *hitelügy* és a vele összefüggő túlüzletelés, túlspekuláció stb. azon a szükségszerűségen nyugszik, hogy a forgalom és a csereszféra korlátját bővítsék és átugorják. Ez kolosszálisabban, klasszikusabban jelenik meg a népek viszonyában, mint az egyének viszonyában. Így pl. az angolok kénytelenek idegen nemzeteknek *kölcsönözni*, hogy megszerezzék őket vevőiknek. Alapjában véve az angol tőkés kétszeresen cserél a *termelő* angol tőkével, 1. mint ő maga, 2. mint jenki stb. vagy amilyen más formában elhelyezte a pénzét.}

{A tőkére mint a *termelés korlátjára* utalás található: pl. *Hodgskin*: „A társadalom jelen állapotában a tőke minden felhalmozása hozzátesz a munkásoktól követelt profit összegéhez és elfojtja mindazt a munkát, amely egyedül biztosítaná a munkásnak kényelmes létfenntartását . . ." A *profit* a termelés korlátozása. (H[odgskin,] 46. old. [„Popular Political Economy", 245–246. old.]) A külkereskedelem bővítette a csereszféra korlátját és lehetővé tette a tőkéseknek, hogy több többletmunkát fogyasszanak: „Évek során át az egész világ nem vehet át tőlünk többet, mint amennyit mi vehetünk át a világtól. Még a profitot is, amelyet kereskedőink a külkereskedelmünkben csináltak, a viszonzásul kapott javak itteni fogyasztója fizeti meg. A külkereskedelem merő csere és, mint ilyen, a tőkés kényelmét és élvezetét szolgáló kereskedés." De a tőkés csak bizonyos fokig tud elfogyasztani árukat. Kicseréli a pamutcikkeket stb. idegen országok boraiért és selymeiért. „De ezek *csupán saját népességünk többletmunkáját képviselik*, éppannyira, mint a posztó- és a pamutcikkek, és ezen a módon a *tőkés romboló ereje minden határon túl megnő*. Így *kifogtak* a természeten." („*Source and Remedy etc.*", 27–28. old. [17–18. old.]) Hogy a *túltelítettség* mennyiben függ össze a szükséges munka *korlátjával*: „A munkások által támasztott megnövekedett [munka-]kereslet tulajdonképpeni jelentése az, hogy hajlandóak kevesebbet elvenni maguknak és nagyobb részesedést hagyni alkalmazóiknak; és ha azt mondják, hogy ez, *a fogyasztást csökkentve, növeli a túltelítettséget*, akkor csak azt mondhatom, hogy a *túltelítettség akkor egyjelentésű a magas profittal*." („*Inquiry* [into those Principles respecting the Nature of Demand etc.]", London 1821, 12. old. [59. old.]) Ebben az ellentmondás

egyik oldala teljesen ki van fejezve. „Az a gyakorlat, hogy a munkát abbahagyják azon a ponton, amelyen ez a munkás létfenntartásán felül profitot termelhet a tőkésnek, ellenkezik a termelést szabályozó természeti törvényekkel." (H[odgskin,] IX, 45*. [238. old.]) „Abban az arányban, ahogy a tőke felhalmozódik, növekszik a *megkívánt profit teljes összege*, és így *mesterséges gátja* támad a termelésnek és népesedésnek." (H[odgskin,] 46. [246. old.]) A tőke mint egyáltalában-való termelési szerszám és mint érték termelési szerszáma közötti ellentmondásokat *Malthus* így fejti ki: (X, 40. sk. [„Principles", 266., 301–302., 315., 361., 311., 361., 405., 414. old.]): „A profitot mindig *értékkel* mérik és sohasem *mennyiséggel*... Egy ország *gazdagsága* részben a munkája által elért *termékmennyiségtől* függ, és részben e *mennyiségnek a létező népesség szükségleteihez és erőihez való olyan hozzáidomulásától*, amely számítás szerint értéket ad neki. Mi sem lehet bizonyosabb, mint hogy egyik sem határozza meg egyedül. De amiben gazdagság és érték talán a legközelebbi kapcsolatban van egymással, az az, hogy *az utóbbi szükséges ahhoz, hogy az előbbit megtermeljék*. Az árukra fordított érték, vagyis az a munkaáldozat, amelyre emberek hajlandóak avégett, hogy megszerezzék őket, a dolgok tényleges állapotában a gazdagság létezése *csaknem egyetlen okának* mondható... A csupán a termelő munkában alkalmazott munkások előidézte fogyasztás és kereslet *egymagában* soha nem adhat indítékot a tőke felhalmozására és alkalmazására... *a termelés erői egymagukban nem biztosítják a gazdagság arányos fokának létrehozását*, éppoly kevéssé, mint a *népesség növekedése*." Ami ehhez kell, az „*a termék olyan elosztása* és e terméknek a leendő fogyasztók szükségleteihez való olyan hozzáidomítása, hogy állandóan növeljék *az egész tömeg csereértékét*, azaz csakis a gátolatlan kereslet minden iránt, amit megtermeltek, hívja teljesen működésbe a termelés erőit"... Ezt ugyan egyrészt állandóan új iparágakkal (és a régiek *kölcsönös* bővítésével) idézik elő, miáltal a régiek új *piacokat* kapnak stb. A termelés valójában maga hoz létre keresletet azáltal, hogy több munkást alkalmaz ugyanabban az üzletágban, és új üzletágakat hoz létre, amelyekben új tőkések megint új munkásokat alkalmaznak és egyszersmind kölcsönösen piaccá válnak a régiek számára; de „maga a termelő munkás létrehozta kereslet soha nem lehet *adekvát* kereslet, mert nem éri el a teljes terjedelmét annak, amit megtermel. Ha elérné, akkor nem volna profit, következőleg nem volna indíték a munkás alkalmazására. Maga az, hogy létezik profit valamely árun, előfeltételez az *ezt megtermelő*

* [*A kéziratban:*] 41

munkán kívül álló keresletet."[194] „Mind a munkások, mind a tőke lehetnek fölösek hasznothajtó alkalmaztatásuk eszközeivel összehasonlítva."}

{3.-hoz*, amelyhez hamarosan továbbmegyünk, megjegyzendő, hogy az előzetes felhalmozás, amelyként a tőke a munkával szemben megjelenik, és amely által a tőke parancsnoklás a munka felett, mindenekelőtt nem egyéb, mint *többletmunka*, maga is *többlettermék* formájában, másrészt *utalvány együtt-létező idegen munkára.*[195]}

Itt természetesen még nem arról van szó, hogy a túltermelést a maga meghatározottságában kifejtsük, hanem csak a hajlamot rá, ahogy az kezdetlegesen maga a tőke viszonyában tételezve van. Ezért még itt el is kell hagynunk a többi birtokló és fogyasztó stb. osztály figyelembevételét, amelyek nem termelnek, hanem a jövedelmükből élnek, tehát a tőkével cserélnek, csereközpontokat alkotnak számára. Csak annyiban vehetjük őket részben figyelembe (de inkább a *felhalmozásnál*), hogy a tőke történelmi képződése szempontjából igen fontosak.

A rabszolgaságra alapozott termelésnél, akárcsak a patriarchális falusiiparinál, ahol a népesség legnagyobb része a munkájával közvetlenül kielégíti szükségletének legnagyobb részét, a forgalom és a csere köre nagyon le van szűkítve és nevezetesen az elsőnél a rabszolga mint *cserélő* nem is jön tekintetbe. De a tőkére alapozott termelésnél a fogyasztást valamennyi ponton a csere közvetíti és a munkának soha nincs *közvetlen* használati értéke a dolgozó számára. E termelés egész bázisa a munka mint csereérték és csereértéket létrehozó.

Nos. Mindenekelőtt

a bérmunkás a rabszolgától eltérően maga is a forgalomnak önálló központja, cserélő, csereértéket tételező és a-csere-által-fenntartó. *Először*: a tőkének munkabérként meghatározott része és az eleven munkaképesség közötti csere révén a tőke e részének *csereértéke* közvetlenül tételezve van, mielőtt a tőke a termelési folyamatból kilépve megint belép a forgalomba, vagyis ez maga is a forgalom aktusaként fogható még fel. *Másodszor*: mindegyik tőkéssel szemben a saját munkásait kivéve valamennyi többi munkás össztömege nem munkásként, hanem fogyasztóként jelenik meg, csereértékek (munkabér), pénz birtokosaként, amelyet az ő árujára cserélnek. Ezek a munkások a forgalom megannyi központjai, amelyektől a csere aktusa kiindul és a tőke csereértéke fenntartódik. Aránylag igen nagy részét alkotják a fogyasztóknak – bár nem egészen olyan nagyot, mint

* [*V. ö. 214. old.*]

általában képzelik, amikor a tulajdonképpeni ipari munkásokat tartják szem előtt. Minél nagyobb a számuk – az ipari népesség száma – és a pénz tömege, amely felett rendelkezhetnek, annál nagyobb a csere szférája a tőke számára. Láttuk, hogy a tőkének tendenciája, hogy az ipari népesség tömegét a lehető legjobban növelje.

Tulajdonképpen itt az egyik tőkésnek a *többi* tőkés munkáihoz való viszonya még egyáltalán nem tartozik ránk. Ez csak mutatja mindegyik tőkés illúzióját, de mit sem változtat egyáltalában a tőkének a munkához való viszonyán. Mindegyik tőkés tudja a maga munkásáról, hogy vele szemben nem úgy áll, mint termelő a fogyasztóval szemben, és a munkás fogyasztását, azaz csereképességét, munkabérét a lehető legjobban korlátozni óhajtja. Természetesen óhajtja magának a *többi* tőkés munkásait mint a *maga* árujának lehető legnagyobb fogyasztóit. De *mindegyik* tőkésnek a *maga* munkásaihoz való viszonya a *tőke és munka egyáltalában-való viszonya*, a lényegi viszony. Ám éppen ezáltal keletkezik az illúzió – amely az egyes tőkés számára, valamennyi többitől eltérően, igaz –, hogy a *maga* munkásain *kívül* az egész hátralevő munkásosztály mint *fogyasztó* és *cserélő* áll vele szemben, nem mint munkás, hanem mint pénzt költő. Megfeledkeznek arról, hogy, mint *Malthus* mondja, „maga az, hogy létezik profit valamely árun, előfeltételez az *ezt megtermelő munkán kívül álló keresletet*",[194] és ezért *magának a munkásnak a kereslete soha nem lehet adekvát kereslet.* Minthogy az egyik termelés mozgásba hozza a másikat és ennélfogva fogyasztókat teremt magának az *idegen* tőke munkásaiban, ezért mindegyik egyes tőke számára a munkásosztály kereslete, amelyet maga a termelés tételez, úgy *jelenik meg*, mint „adekvát kereslet". Ez a maga a termelés által tételezett kereslet egyrészt előrehajtja a termelést túl azon az *arányon*, amelyben a munkásokra vonatkozóan termelnie kellene; kell hogy túlhajtson azon; másrészt ha eltűnik vagy összezsugorodik a *magának a munkásnak a keresletén kívül álló* kereslet, akkor bekövetkezik az összeomlás. Maga a tőke akkor a *munkás támasztotta keresletet* – azaz a munkabér fizetését, amelyen ez a kereslet nyugszik – nem nyereségnek, hanem veszteségnek tekinti. Azaz a *tőke és munka közötti immanens viszony* érvényt szerez magának. *Itt megint a tőkék konkurrenciája*, egymással szembeni közömbösségük és egymástól való önállóságuk vezet oda, hogy az egyes tőke a teljes hátralevő tőke munkásaihoz *nem mint munkásokhoz* viszonyul: innen ered, hogy túlhajtanak a helyes arányon. Éppen az különbözteti meg a tőkét az uralmi viszonytól, hogy a *munkás* mint fogyasztó és csereértéket tételező lép vele szembe, a *pénzbirtokosnak*, a pénznek a formájában, a

forgalom egyszerű központjává – végtelenül sok központjának egyikévé válik, melyben munkásként való meghatározottsága kihunyt.*

Mindenekelőtt: A tőke a munkásokat a szükséges munkán túl többletmunkára kényszeríti. Csak így értékesíti magát és hoz létre többletértéket. De másrészt csak annyiban és annyira tételezi a szükséges munkát, *amennyiben* és *amennyire* a munka többletmunka, ez pedig *realizálható* mint *többletérték*. A tőke tehát úgy tételezi a többletmunkát, mint a szükséges munka feltételét, és úgy a többletértéket, mint a tárgyiasult munka, az egyáltalábanvaló érték határát. Mihelyt a többletmunkát** nem tételezheti, nem tételezi a szükséges munkát***, és a tőke alapzatán csak a tőke tételezheti őket. A tőke tehát – ahogy az angolok kifejezik magukat, mesterséges gáttal – korlátozza a munkát és az értékteremtést, mégpedig ugyanabból az okból, amiért és amennyiben többletmunkát és többletértéket tételez. Tehát természeténél fogva *korlátot* szab a munkának és az értékteremtésnek, amely korlát ellentmondásban áll azzal a tendenciájával, hogy a mértéktelenségig bővítse ezeket. És azáltal, hogy egyrészt *sajátos* korlátot szab, másrészt *minden* korláton túlhajt, a tőke az eleven ellentmondás.°

A tőke ilymódon egyrészt a többletmunkát és annak *többletmunkára* való cseréjét a szükséges munkának és ennélfogva a *munkaképesség* csereközpontként való tételezésének a feltételévé teszi – erről az oldalról tehát már szűkíti és megszabja a csere szféráját –, másrészt viszont éppoly lényeges számára, hogy a munkás fogyasztását a munkaképességének újratermeléséhez szükségesre korlátozza°°: a *szükséges munkát* kifejező *értéket*

* Ugyanez a helyzet azzal a kereslettel, amelyet maga a termelés támaszt nyersanyag, félgyártmány, gépi berendezés, közlekedési eszközök és a termelésben elhasznált segédanyagok – festékek, szén, faggyú, szappan stb. – iránt. Ez a kereslet mint fizető, csereértéket tételező kereslet adekvát és elegendő, ameddig a termelők maguk között cserélnek. Inadekvát volta megmutatkozik, mihelyt a végső termék a közvetlen és végső fogyasztásban határára lel. Ez a *látszat* is, amely túlhajt a helyes arányon, a tőke lényegében van megalapozva, amely, ahogy a konkurrenciánál közelebbről ki kell fejtenünk, magát magától eltaszító valami, sok egymással szemben teljesen közömbös tőke. Amennyiben az egyik tőkés másoktól *vásárol*, árut vásárol vagy elad, annyiban egyszerű csereviszonyban állnak; nem tőkeként viszonyulnak egymáshoz. A *helyes* (képzelt) arány, amelyben egymással cserélniök kell, hogy végül tőkeként értékesülhessenek, *kívül* van egymásra való vonatkozásukon.

** [*A kéziratban*:] az utóbbit

*** [*A kéziratban*:] az előbbit

° Minthogy az érték a tőke alapzatát képezi, a tőke tehát szükségszerűen csak *ellenértékre* való csere által létezik, szükségszerűen eltaszítja magát önmagától. Ezért egy *egyetemes tőke*, vele szembenálló idegen tőkék nélkül, amelyekkel cserél – és a mostani álláspontról nem áll vele szemben egyéb, mint bérmunka vagy önmaga –, képtelenség. A tőkék egymástól való taszítása már mint realizált csereértékben benne rejlik a tőkében.

°° [*A kéziratban*:] cserélje

a munkaképesség értékesítésének és ennélfogva a munkás *csereképességének* korlátjává tegye és ennek a szükséges munkának a többletmunkához való arányát minimumra igyekezzék csökkenteni. A csereszféra új korlátja ez, mely azonban, éppen úgy, mint az első, azonos a tőkének azzal a tendenciájával, hogy önértékesítésének minden határához mint korláthoz viszonyuljon. A tőke értékének mértéktelen megnövelése – a mértéktelen értéktételezés – itt tehát abszolúte azonos azzal, hogy korlátot szab a csereszférának, azaz az értékesítés lehetőségének – a termelési folyamatban tételezett érték realizálásának.

A *termelőerővel* éppígy áll a dolog. Egyrészt a tőke tendenciája szükségszerűen az, hogy a termelőerőt a végsőkig fokozza azért, hogy ezzel a relatív *többletidőt* gyarapítsa. Másrészt ezzel a *szükséges munkaidőt*, tehát a munkások csereképességét csökkenti. Továbbá, mint láttuk,* a relatív *többletérték* sokkal csekélyebb arányban nő, mint a termelőerő, mégpedig ez az arány mindig annál inkább csökken, minél magasabbra fokozódott már a termelőerő. *De hasonló arányban nő a termékek tömege* – ha nem, akkor új tőkét tennének szabaddá – éppúgy mint munkát –, amelyek nem kerülnének be a forgalomba. Ugyanabban a mértékben azonban, ahogy a termékek tömege nő, nő a bennük foglalt munkaidő értékesítésének a nehézsége – mert fokozódik a fogyasztással szemben támasztott követelmény. (Itt még csak azzal van dolgunk, hogyan van az, hogy a tőke *értékesítési folyamata* egyszersmind *elértéktelenítési folyamata*. Hogy miközben az a tendenciája, hogy a *termelőerőket a mértéktelenségig fokozza, éppúgy* mennyire egyoldalúvá is teszi, korlátozza stb. a *fő termelőerőt*, magát *az embert*, az nem erre a helyre tartozik; egyáltalában az a tendenciája, hogy korlátozza a termelőerőket.)

A tőke tehát a *szükséges munkaidőt* mint az eleven munkaképesség csereértékének korlátját tételezi; a *többletmunkaidőt* mint a szükséges munkaidő korlátját és a *többletértéket* mint a többletmunkaidő korlátját; miközben egyszersmind túlhajt mindezeken a korlátokon, amennyiben a *munkaképességet* mint egyszerűen cserélőt helyezi szembe magával, mint pénzt, a többletmunkaidőt pedig mint a többletérték egyetlen korlátját, mert megteremtőjét. (Vagy, az első oldalról, a többletértékek cseréjét mint a szükséges munkaidő cseréjének korlátját tételezi.)

A tőke ugyanabban a pillanatban tételez a forgalomban *meglevő értékeket* – vagy ami ugyanaz, az általa tételezett értéknek a benne magában és a forgalomban *előfeltételezett* értékhez való arányát – értékteremtésének korlátjaként, szükségszerű korlátjaként; másrészt tételezi termelékenységét az

* [*V. ö. 227 234. old.*]

értékek egyetlen korlátjaként és megteremtőjeként. Egyrészt tehát a saját elértéktelenítésére hajt folyton, másrészt a termelőerőknek és az értékekben tárgyiasuló munkának a gátlására.

Túltermelés. – Proudhon. (Hogyan lehetséges, hogy a munkás az áru árában, amelyet megvásárol, megfizeti a profitot stb., és mégis megkapja a szükséges munkabérét.) – Az áru ára és a munkaidő. Többlet stb. (*Ár* és érték stb.) – A tőkés nem *túl drágán* ad el; de felül azon, amibe a dolog neki kerül. – Ár (töredékár). Bastiat. A töredékár süllyedése. – Az ár az érték alá eshetik a tőke károsodása nélkül. A szám és az egység (mérték) fontos az árak szorzásánál.

{Azt a butaságot, hogy a túltermelés lehetetlen (másszóval azt az állítást, hogy a tőke termelési folyamata és értékesítési folyamata közvetlenül azonosak), James Mill, mint fentebb említettük,* legalább szofisztikusan, azaz szellemesen úgy fejezte ki, hogy a kínálat egyenlő a saját keresletével, tehát kereslet és kínálat fedik egymást, ami másszóval csak ugyanazt jelenti, mint hogy az értéket a munkaidő határozza meg, tehát a *csere semmit nem tesz hozzá*, amikor is csak arról feledkeznek meg, hogy a cserének végbe kell mennie, ez pedig a *használati értéktől* függ (végső soron). Tehát ahogy Mill mondja, ha kereslet és kínálat nem fedik egymást, ez onnan ered, hogy egy meghatározott termékből (a kínáltból) túl sokat, és a másikból (a keresettből) túl keveset termeltek. Ez a túl sok és túl kevés nem a cseréértéket, hanem a használati értéket érinti. Több van a kínált termékből, mint amennyit „használhatnak" belőle; erre lyukad ki az elmésség. Tehát hogy a túltermelés a használati értékből és ezért magából a cseréből ered. Saynél ez az ostobaságig van fokozva, termékek csak termékekre cserélődnek át; tehát legfeljebb némelyekből túl sokat, másokból túl keveset termeltek.[196] Itt megfeledkeznek arról, 1. hogy értékek értékekre cserélődnek és egy termék csak annyiban cserélődik ki a másikra, amennyiben érték, azaz amennyiben pénz vagy azzá lesz; 2. munkára cserélődik ki. A derék férfiú az *egyszerű csere* álláspontjára helyezkedik, amelyen valóban nem lehetséges túltermelés, mert valóban nem a cseréértékről, hanem a használati értékről van szó. A túltermelés az értékesítésre vonatkozóan következik be, különben nem.}

Proudhon, aki persze hall valamit harangozni, de soha nem tudja, honnan a harang, a túltermelést abból vezeti le, „hogy a munkásnak nincs módja visszavásárolni termékét".[197] Ezen azt érti, hogy kamat és profit terheli,

* [*V. ö. 300. old.*]

illetve hogy a termék ára a valóságos értékén felül túl van terhelve. Ez mindenekelőtt bizonyítja, hogy mit sem ért az értékmeghatározásból, amely, általánosságban szólva, egyáltalában nem foglalhat magában semmiféle túlterhelést. A gyakorlati kereskedelemben *A* tőkés rászedheti *B* tőkést. Amennyivel az egyik túl sokat, annyival a másik túl keveset vág zsebre. Ha a kettőt összeadjuk, cseréjük összege egyenlő a benne tárgyiasult munkaidő összegével, amelyből *A* tőkés csupán többet vág zsebre, mint amennyi *B*-hez viszonyítva megillette. Az összes profitokból, amelyeket a tőke, azaz a tőkések össztömege csinál, lejön 1. a tőke állandó része; 2. a munkabér, vagyis az a tárgyiasult munkaidő, amelyre az eleven munkaképesség újratermeléséhez szükség van. Nem oszthatnak meg egymás között egyebet, mint a többletértéket. Az arányok – igazságosak vagy igazságtalanok –, amelyekben ezek elosztják egymás között ezt a többletértéket, abszolúte semmit nem változtatnak a tőke és munka közötti cserén és a csere arányán.

Azt lehetne mondani, hogy a *szükséges munkaidőt* (azaz a munkabért), amely tehát nem foglal magában profitot, hanem abból éppen levonandó, magát is megint a termékek *ára* határozza meg, amely már magában foglalja a profitot. Honnan eredhetne máskülönben az a profit, amelyet a nem közvetlenül ezt a munkást alkalmazó tőkés a vele való cserében csinál? Például: A fonógyáros munkása a munkabérét kicseréli ennyi meg ennyi bushel gabonára. De mindegyik bushel árában már benne foglaltatik a bérlőnek, azaz a tőkének a profitja. Úgyhogy a létfenntartási eszközök *ára*, amelyeket maga a szükséges munkaidő vásárol, már magában foglal többletmunkaidőt. Először is világos, hogy annak a munkabérnek, amelyet a fonógyáros fizet munkásainak, elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy a szükséges bushel gabonát megvásárolja, a bérlőnek akármennyi profitja kerül is bele a bushel búza *árába*, de hogy éppúgy másrészt annak a munkabérnek, amelyet a bérlő fizet a maga munkásainak, elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy megszerezze nekik a szükséges mennyiségű ruhadarabokat, a fonógyárosnak és a szövőgyárosnak akármennyi profitja kerül is bele ezeknek a ruhadaraboknak az *árába*.

A vicc egyszerűen onnan ered, 1. hogy *árat* és *értéket* összecserélnek; 2. hogy olyan viszonyok jönnek közbe, amelyeknek nincs közük az értékmeghatározáshoz mint olyanhoz. Tegyük fel először – ami a fogalmi viszony –, hogy *A* tőkés maga termeli meg mindazokat a létfenntartási eszközöket, amelyekre a munkásnak szüksége van, vagy amelyek azoknak a használati értékeknek az összegét képviselik, melyekben a munkás szükséges munkája tárgyiasul. A munkásnak tehát azzal a pénzzel, amelyet a tőkés-

től kap – a pénz itt ebben az ügyletben csak forgalmi eszközként jelenik meg –, a termék egy arányos – a munkás szükséges munkáját képviselő – hányadát* kellene visszavásárolnia a tőkéstől. *A* tőkés terméke arányos hányadának *ára* a munkás számára természetesen ugyanaz, mint minden más cserélő számára. Attól a pillanattól kezdve, hogy a tőkéstől vásárol, kihunyt az a sajátos minősége, hogy munkás; pénzében eltűnt minden nyoma a viszonynak és a műveletnek, amely által kapta; a munkás a forgalomban egyszerűen mint *P* áll szemben a vele *A*-ként szembenálló tőkéssel; mint realizálója *A árának*, amely az ő számára ezért éppúgy előfeltételezve van, mint *P* minden más képviselője, azaz vásárló számára. Well. De az áru általa megvásárolt hányadainak árában benne foglaltatik a profit, amelyben a tőkének jutó többletérték megjelenik. Ezért ha a munkás szükséges munkaideje 20 tallért képvisel, amely egyenlő a termék egy meghatározott hányadával, akkor a tőkés, ha a profit 10%, az árut 22 tallérért adja el neki.[198]

Így véli Proudhon, és ebből azt következteti, hogy a munkásnak nincs módja visszavásárolni termékét, azaz az össztermléknek az ő *szükséges munkáját* tárgyiasító hányadát. (A másik következtetésére, hogy *ezért* nem cserélhet a tőke adekvát módon, és *ezért* van túltermelés, mindjárt visszatérünk.) Hogy a dolgot kézzelfoghatóvá tegyük, mondjuk, hogy a munkás 20 tallérja egyenlő 4 véka gabonával. A munkás eszerint – ha 20 tallér a 4 vékának a pénzben kifejezett értéke és a tőkés 22-ért adja el – nem vásárolhatná vissza a 4 vékát, illetve csak $3^7/_{11}$ vékát vásárolhatna. Másszóval Proudhon azt képzeli, hogy a pénzügylet meghamisítja a viszonyt. 20 tallér a szükséges munka ára = 4 véka; és ezt a tőkés odaadja a munkásnak; de mihelyt a munkás most a 20 tallérjáért a 4 vékát akarja, csak $3^7/_{11}$-et kap. Minthogy ezzel nem kapná meg a *szükséges* bért, egyáltalában nem tudna megélni, így hát Proudhon úr túl sokat bizonyít.** De az előfeltételezés engedelemmel szólva hamis. Ha 5 tallér egy véka *értékét* fejezi ki, azaz a benne tárgyiasult munkaidőt, és 4 véka a szükséges munkabért, akkor *A* tőkés ezt a 4 vékát nem 22 tallérért adja el, ahogy Proudhon véli,

---

* [*A kéziratban még*:] a tőle kapott pénzzel

** Hogy a gyakorlatban mind általános tendenciaként, mind közvetlenül az *áron* felül, mint pl. a truck-rendszerben[199], a tőke igyekszik becsapni a *szükséges* munkát és leszállítani azt mind természeti, mind az egy meghatározott társadalmi állapotban adott mércéje alá, az nem tartozik ide. Itt mindenütt azt kell feltételeznünk, hogy a *gazdaságilag* igazságos, azaz a gazdaság általános törvényei által meghatározott munkabért fizetik. Az ellentmondásoknak itt magukból az általános viszonyokból kell következniök; nem az egyes tőkések csalásaiból. Hogy ez a realitásban hogyan alakul tovább, az a munkabérről szóló tanba tartozik.

hanem 20 tallérért. De a dolog így áll: Tegyük fel, hogy az össztermék (szükséges és többletmunkaidőt beleértve) 110 tallér = 22 véka; ebből 16 véka = 80 tallér a vetőmagra, gépi berendezésre stb. fordított tőkét képviseli, 4 véka = 20 tallér a szükséges munkaidőt, 2 véka = 10 tallér a többletmunkaidőt. A tőkés minden vékát 5 tallérért, a véka szükséges értékén ad el és mégis minden vékán nyer 10%-ot, vagyis $^5/_{10}$ tallért, $^1/_2$ tallért = 15 ezüstgarast. Honnan van ez? Mert 22×5-öt ad el 20×5 helyett. Itt nullával egyenlőnek vehetjük azt a tőkét, amennyivel többet kell ráfordítania, hogy 2 vékával többet termeljen, mivel ez feloldódhatik tiszta többletmunkára, alaposabb szántásra, gyomirtásra, neki talán semmibe sem kerülő állati trágya odahordatására stb. A 2 többletvékában foglalt érték *neki semmibe* sem került, ezért többlet a ráfordításai felett. Hogy a 22 vékából 20-at annyiért ad el, amennyibe került neki, 100 tallérért, 2-t pedig, amely semmibe sem került neki – amelynek értéke azonban egyenlő a benne foglalt munkával –, 10 tallérért, ez számára ugyanaz, mint ha valamennyit, mint ha az összes vékát 15 ezüstgarassal többért adja el, mint amennyibe neki került. ($^1/_2$ tallérral, vagyis 5 tallér 10%-ával = $^5/_{10}$-del.) Habár tehát a tőkés a munkásnak eladott 4 vékán 2 tallért keres, a munkás a vékát a szükséges értékén kapja meg. A tőkés csak 2 tallért keres rajtuk, mert e 4 véka mellett még 18-at ugyanazon az áron ad el. Ha csak 16-ot adna el, akkor semmit sem keresne, mert akkor egészben véve 5×20-at adna el, ami = 100-zal, ráfordított tőkéjével.

Az iparban csakugyan lehetséges is, hogy a tőke ráfordításai nem nőnek azzal, hogy többletértéket ad el; azaz nem szükséges, hogy a nyersanyagra és gépi berendezésre való ráfordítás nőjön. Tegyük fel, hogy ugyanaz a termék puszta kézi munka révén – a szükséges nyersanyag és szerszám tömegét állandónak tételezve – magasabb kivitelezést kap, magasabb használati értéket, tehát a termék használati értéke nő, azáltal, hogy nem a mennyisége, hanem a minősége gyarapodik több reá fordított kézi munka révén. Csereértéke – a benne tárgyiasult munka – egyszerűen e munka arányában nő. Ha azután a tőkés 10%-kal drágábban adja el, akkor a terméknek a szükséges munkát képviselő hányadát, pénzben kifejezve, megfizetik a munkásnak, és ha a termék osztható, a munkás megvásárolhatná ezt a hányadot. A tőkés profitja nem abból eredne, hogy ezt a hányadot túlterhelte a munkásnak, hanem hogy ez egészben elad egy olyan hányadot, amelyet nem fizetett meg, és amely éppen *többletmunkaidőt* képvisel. A termék értékként mindig osztható; természeti formájában nem kell annak lennie. A profit itt mindig abból ered, hogy az egész érték tartalmaz egy olyan hányadot, amely nincs megfizetve, és ezért az egésznek minden

hányadában fizetnek egy hányad többletmunkát. Így a fenti példában. Amikor a tőkés 22 vékát ad el, azaz 2 olyat, amely többletmunkát képvisel, ez ugyanaz, mint ha [az általa megfizetett 20 véka eladásakor] minden vékára $^1/_{10}$ vékával többet adna el, azaz $^1/_{10}$ többletértéket. Ha pl. csak 1 órát termeltek, ahol a munka, tőke és többletérték aránya ugyanaz, akkor az óra minőségét $^1/_{10}$ munkaidő $^1/_{10}$ értékkel emelte, ami a tőkésnek semmibe sem kerül.

Harmadik eset az, hogy a tőkésnek, ahogy az iparban (de nem a kitermelő iparban) többnyire előfordul, több nyersanyag kell (a szerszám maradjon állandó, ám az sem változtat semmit, ha változónak tételezzük), amiben a többletmunkaidő tárgyiasul. (Ez tulajdonképpen még nem tartozik ide, mivel itt éppúgy lehet vagy kell feltételezni, hogy a tőke szintúgy termeli a nyersanyagot, pl. a gyapotot, és hogy a többtermelésnek valamely ponton *puszta* többletmunkára kell feloldódnia, vagy, és inkább ez a *valóságos*, a forgalom valamennyi pontján előfeltételezi az *egyidejű* többletmunkát.) A tőkés megfon 25 font gyapotot – amely neki 50 tallérba kerül, és amelyhez kell neki 30 tallér gépi berendezés (amelyről feltesszük, hogy egészen elfogyasztják a termelési folyamatban) és 20 tallér munkabér – 25 font fonallá, amelyet 110-ért ad el. A fonal fontját akkor $4^2/_5$ tallérért, vagyis 4 tallér 12 ezüstgarasért adja el. A munkás tehát $4^6/_{11}$ font fonalat kap, ha megint vásárolni akar. Ha a munkás a maga számára dolgoznék, fontját ugyancsak 4 tallér 12 ezüstgarasért adná el és nem csinálna semmi profitot – előfeltételezve, hogy pusztán a szükséges munkát végezné el; de kevesebb gyapotot fog megfonni.

Mint tudjuk, egy font fonal értéke kizárólag a benne tárgyiasult munkaidő mennyiségében áll. Tételezzük fel mármost, hogy a font fonal értéke = 5 tallér. Feltéve, hogy $^4/_5$ rész, azaz 4 tallér, gyapotot, szerszámot stb. képvisel, 1 tallér a szerszám közvetítésével a fonalban* realizált munkát képviseli. Ha a munkásnak ahhoz, hogy a fonásból megéljen, mondjuk havi 20 tallérra van szüksége, akkor – mivel egy font fonal megfonásával 1 tallért keres, de 20-at kell keresnie – 20 font fonalat kell megfonnia. Ha ő maga birtokolna gyapotot, szerszámot** stb. és önmaga számára dolgoznék, tehát a saját gazdája lenne, 20 font fonalat kellene eladnia; mivel minden fontból csak $^1/_5$-öt keresne, egy tallért, és $1 \times 20 = 20$. Ha a tőkés dolgoztatja, akkor az a munka, amely 20 font gyapotot fon meg, csak a szükséges munkát képviseli, mivelhogy az előfeltételezés szerint a 20 font

* [*A kéziratban*:] gyapotban

** [*A kéziratban*:] anyagot

fonalból, illetve 20×5 = 100 tallérból 80 tallér csak a bevásárolt gyapotot és szerszámot képviseli, és az újonnan újratermelt érték nem egyéb, mint a *szükséges munka*. A 20 font fonalból 4 font = 20 tallér a szükséges munkát képviselné, 16 pedig semmi egyebet, mint a tőke állandó részét. 16×5 = 80 tallér. Minden további fontban, amelyet a tőkés a 20-on felül dolgoztat, $^1/_5$ többletmunka, a tőkés számára többletérték. (Tárgyiasult munka, amelyet elad, anélkül, hogy fizetett volna érte.) Ha 1 fonttal többet fonat, akkor 1 tallért nyer, ha 10 fonttal többet, akkor 10-et. 10 fontra vagy 50 tallérra lenne a tőkésnek ráfordításai pótlásául 40 tallérja és 10 tallérnyi többletmunkája; vagyis 8 font fonala, hogy az anyagot 10 számára megvásárolja (gépi berendezést és gyapotot), és 2 font fonala vagy az értéke, amely semmibe sem került neki. Ha mármost összefoglaljuk a tőkés számítását, azt látjuk, hogy ráfordított

Tallér		Tallér			Tallér
		Munkabér	Értéktöbblet		
80 + 40 = 120	(nyersanyag, szerszám stb.)	20	10		
120		20	10	=	150.

Egészben véve termelt 30 font fonalat (30×5 = 150); fontját 5 tallérjával, a font pontos *értékén*, azaz tisztán a benne tárgyiasult munka által meghatározva és csak ebből levezetve az értéket. Ebből a 30 fontból 24 állandó tőkét képvisel, 4 font munkabérre megy és 2 *az értéktöbblet*. Ez az értéktöbblet – ha, ahogy a tőkésnél történik, összráfordítására számítják, amely 140 tallérra (vagy 28 fontra) rúg – $^1/_{14} = 7\,^1/_7\,\%$ (habár az adott példában a munkára vonatkoztatva 50% az értéktöbblet).

Tegyük fel, hogy a munka termelékenysége úgy nő, hogy a tőkés ugyanazzal a munkaráfordítással 40 fontot képes megfonni. Előfeltételezésünk szerint ezt a 40 fontot a valóságos értékén adná el, tudniillik fontját 5 tallérért, amiből 4 tallér gyapotban stb. tárgyiasult munkát, 1 tallér újonnan hozzátett munkát képvisel. A tőkés tehát eladna:

Tallér	Tallér	
40 font – fontját 5-ért = 40×5 =	200;	ebből a 40 fontból lemegy
20 font szükséges munkára stb. =	100	
	100.	Az első 20 fonton 1 farthingot sem keresne; a megmaradó 100-ból lemegy $^4/_5 = 4\times20 = 80$.
	80	anyagra stb. Marad:
	20	tallér.

180* talléros ráfordítással a tőkés 20-at keresne, vagyis $11\,^1/_9$** %-ot. $11\,^1/_9$*** % az összráfordításra; valójában azonban 20 a második 100 tallérra, illetve második 20 fontra, amelyben a tárgyiasult munkát nem fizette meg. Tegyük fel mármost, hogy a tőkés képes a dupláját csinálni, mondjuk

Font	Tallér	
80	400.	Ebből 20 font lemegy
20 szükséges munkára stb. =	100.	Marad
	300.	Ebből lemegy anyagra stb. $^4/_5$
	240.	Marad
	60;	60 profit
	340-re = $17\,^{11}/_{17}$%°.	

Valójában a fenti példában a tőkés ráfordítása csak 180, ezen nyer 20-at, vagyis $11\,^1/_9$%-ot.

Minél kisebb lesz a ráfordításnak az a része, amely a szükséges munkát képviseli, annál nagyobb a nyereség, habár nem áll szembeötlő arányban a valóságos értéktöbblettel, azaz többletmunkával. Például. Hogy a tőkés $11\,^1/_9$°°%-ot nyerjen, 40 font fonalat kell fonnia; a munkásnak csak 20-at kell fonnia = szükséges munkával. A többletmunka = a szükséges munkával, 100% értéktöbblet. Ez a régi törvényünk. De nem ez a dolog, amiről itt szó van.

A fenti 40 fontos példában a font *valóságos értéke* 5 tallér, és a munkás, akárcsak a tőkés, ha a saját üzletét vezetné *mint munkás*, aki önmagának előlegezhetne, hogy a nyersanyagot stb. annyira értékesíthesse, hogy munkásként megélhessen, fontját 5 tallérért adná el. De ő csak 20 fontot termelne és ennek eladásából $^4/_5$-öt új nyersanyag megszerzésére használna fel, $^1/_5$-öt pedig megélhetésre. A 100 tallérból csak a munkabérét sajtolná ki. A tőkés nyeresége nem abból ered, hogy fontját túl drágán adja el – a *pontos értékén* adja el –, hanem abból, hogy azokon a *termelési költségeken* felül adja el, amelyekbe *neki* kerül (nem amelyekbe kerül, mert az $^1/_5$ a munkásnak a többletmunkába kerül). Ha 5 talléron alul adna el, értéken *alul* adna el és

* [*A kéziratban*:] 200
** [*A kéziratban*:] 10
*** [*A kéziratban*:] 10
° [*A kéziratban*:] 400-ra 6 a 40-re . 16% $\frac{x}{x}$
°° [*A kéziratban*:] 10

a vevő azt az $^1/_5$ munkát, amely minden font fonalban a ráfordításokon stb. felül rejlik, ingyen kapná meg. A tőkés azonban így számol:

1 font értéke	=	5	tallér
40 fonté	=	200	tallér; ebből lemennek költségek:
		180	
		20.	Marad 20.

Nem úgy számol, hogy a második 100 tallérra 20-at nyer, hanem hogy az egész 180 ráfordítására 20-at nyer. Ez $11^1/_9{}^0/_0$ profitot ad neki 20 helyett. Továbbá úgy számol, hogy ennek a profitnak az eléréséhez 40 fontot kell eladnia. 40 font 5 tallérjával nem $^1/_5$-öt, vagyis $20^0/_0$-ot ad neki, hanem 20 tallért 40 fontra elosztva, vagyis fontonként $^1/_2$ tallért. Azon az áron, amelyen fontját eladja, 5 tallérnál $^1/_2$ tallért nyer; vagyis 10 tallérnál 1-et; $10^0/_0$-ot az eladási árra. Az árat meghatározza a hányad-egység (1 font) ára szorozva a számmal, amelyben eladják; itt 1 font 5 tallérjával $\times 40$. Amennyire helyes ez az ármeghatározás a tőkés erszénye szempontjából, annyira alkalmas arra, hogy elméletileg félrevezessen, mivel most úgy fest, mintha minden egyes fontban túlterhelés történnék a *valóságos* értéken felül, és az egyes font értéktöbbletének keletkezése láthatatlanná vált. Ez az *ármeghatározás, hogy a használati érték egységének (mértékének) (fontnak, rőfnek, mázsának stb.) értékét megszorozzák azzal a számmal, amennyit ebből az egységből termeltek*, később fontos az árakról szóló elméletben. Többek között az következik belőle, hogy az egység árának süllyedése és számának növekedése – ami a termelőerők növekedésével bekövetkezik – azt mutatja, hogy a profit a munkához képest emelkedik, illetve a szükséges munka aránya a többletmunkához viszonyítva süllyed – nem a fordítottját, ahogy Bastiat úr stb. véli.[183] Ha pl. a munka termelékenysége úgy megnövekednék, hogy a munkás ugyanannyi idő alatt kétszer annyi fontot termelne, mint azelőtt – amikor is előfeltételezzük, hogy pl. 1 font fonal pontosan ugyanazt a szolgálatot teszi neki, bármibe is kerül, és hogy pusztán fonalra, ruházatra volt szüksége a megélhetéshez –, akkor 20 font fonalban a munka által hozzátett érték többé nem $^1/_5$, hanem már csak $^1/_{10}$* lenne, mert a 20 font gyapotot fele annyi idő alatt változtatná át fonallá. A 80 tallérhoz tehát, amibe a nyersanyag kerül, nem 20 tallér jönne hozzá többé, hanem már csak 10. A 20 font 90 tallérba kerülne, fontja pedig $^{90}/_{20}$, vagyis $4^1/_2$** tallérba.

* [*Valójában* $^1/_9$ (*az össztermék egyidejű értékcsökkenése miatt*)]

** [*A kéziratban*:] $4\,^9/_{20}$

Ha azonban a teljes munkaidő ugyanaz maradna, akkor a munka most 40 font gyapot helyett 80-at változtatna fonallá. 80 font fonal, fontja $4^1/_2$* tallérral, = 360** tallérral. A számítás a tőkés számára ez lenne –

Összbevétel 360***tallér; lemegy munkára stb.
90

270°. Ebből lemegy ráfordításokra stb.
240°°

30°°°. A tőkés nyeresége tehát 20 helyett 30. Összráfordítása 330; ez $9^1/_{11}$ %,+ ámbár az egyes fonton kevesebb lenne a nyeresége.

A tőkés nyeresége a használati érték mértékének (egységének) – fontnak, rőfnek, quarternak stb. – értékén abban az arányban csökken, ahogy csökken az eleven munkának – az újonnan hozzájövő munkának – a nyersanyaghoz stb. való aránya; azaz minél kevesebb munkaidő szükséges ahhoz, hogy a nyersanyagnak azt a formát adják, amelyet az egység kifejez. Rőf posztó stb. De másrészt – minthogy ez azonos a munka nagyobb termelékenységével, illetve a többletmunkaidő növekedésével – növekszik ezeknek az egységeknek a száma, amelyekben többletmunkaidő foglaltatik, azaz olyan munkaidő, amelyért a tőkés nem fizet.

Továbbá következik a fentiekből, hogy lehet, hogy az ár az érték *alá* esik és a tőkének még mindig van nyeresége; csak olyan számot kell eladnia, amely az egységgel szorozva többletet képez azon szám felett, amely az egységgel szorozva a munka szükséges árát képezi. Ha a munkának a nyersanyaghoz stb. való aránya $^1/_5$, akkor megteheti a tőkés, hogy pl. csupán $^1/_{10}$-del az állandó értéken felül ad el, mivel a többletmunka neki *semmibe nem kerül*. Akkor a fogyasztónak ajándékozza a többletmunka $^1/_{10}$-ét és csak $^1/_{10}$-et értékesít a maga számára. Ez igen fontos a konkurrenciánál; neveze-

* [*A kéziratban*:] $4^9/_{20}$
** [*A kéziratban*:] 356
*** [*A kéziratban*:] 356
° [*A kéziratban*:] 266
°° [*A kéziratban*:] $239^{17}/_{89}$
°°° [*A kéziratban*:] $26^{72}/_{89}$
\+ [*A kéziratban*:] A tőkés nyeresége tehát 20 helyett $26^{72}/_{89}$. Mondjuk 27 (ami valamivel több ($^{17}/_{89}$-del több)). Összráfordítása 330; több, mint 12 %,

tesen Ricardo nem vette észre. Az ármeghatározásnak az értékmeghatározás az alapja; de új elemek járulnak hozzá. Az ár, amely eredetileg csak mint a pénzben kifejezett érték jelenik meg, további meghatározást kap, mint ami maga is sajátos nagyság. Ha 5 tallér egy font fonalnak az *értéke*, azaz ugyanannyi munkaidő, amennyit 5 tallér tartalmaz, foglaltatik egy font fonalban, akkor ezen az értékmeghatározáson mit sem változtat, hogy 4-szer vagy 4 milliószor becsülnek-e fel font fonalakat. Az *ármeghatározásnál* döntően fontossá válik a *fontok számának* mozzanata, mert ez más formában a többletmunkának a szükséges munkához való arányát fejezi ki. A *tízórás törvény*[133] stb. kérdésében ez a dolog népszerű szemléltetést kapott.

A tőke *sajátos felhalmozása.* (Többletmunka (jövedelem) tőkévé változtatása.) – Proudhon. Érték- és ármeghatározás. Az ókoriaknál (rabszolgáknál) nem túltermelés, hanem túlfogyasztás.

A fentiekből adódik továbbá:

A munkás csak 20 font fonalat fonna, csak 80 tallér értékű nyersanyagot, gépi berendezést stb. értékesítene havonként – mint olyan, aki a *szükséges* munkára korlátozódik. A tőkésnek a munkás *újratermeléséhez*, önfenntartásához szükséges nyersanyagon, gépi berendezésen stb. kívül *szükségszerűen* tőkét kell ráfordítania nyersanyagra (és gépi berendezésre, ha nem is ugyanabban az arányban) a többletmunka tárgyiasítása végett. (A földművelésben, halászatban, egyszóval a kitermelő iparokban ez nem abszolúte szükséges; de mindig szükséges, mihelyt nagyban, tehát *ipari* módon űzik őket; akkor nem mint magának a nyersanyagnak a többletráfordítása jelenik meg, hanem mint a kitermeléséhez való szerszámé.) Ezek a többletráfordítások – azaz anyagnak, megvalósítása tárgyi elemeinek nyújtása a többletmunka számára – képezik tulajdonképpen a tőke sajátos úgynevezett *előzetes felhalmozását*; azt a felhalmozását a készletnek (mondjuk még egyelőre), amely a tőkére nézve *sajátos*. Mert idétlen dolog, mint közelebbről még látni fogjuk, azt tekinteni a tőkére nézve sajátosnak, hogy egyáltalában az eleven munka tárgyi feltételeinek meg kell lenniök – akár a természet szolgáltatja őket, akár történelmileg jöttek létre. Ezek a *sajátos előlegek*, amelyeket a tőke csinál, semmi egyebet nem jelentenek, mint azt, hogy a tárgyiasult többletmunkát – többletterméket – új eleven többletmunkában *értékesíti*, ahelyett, hogy – mint teszem egyiptomi királyok vagy etruszk teokraták – piramisokra stb. fordítaná (adná ki).

Az *ármeghatározásnál* (mint ezt a profitra vonatkozóan is látni fogjuk)

hozzájárul azután még – a *csalás*, a *kölcsönös becsapás*. Az egyik a cserében megnyerheti, amit a másik veszít; csak a többletértéket oszthatják el egymás között – a tőke mint osztály. Az arányok azonban teret nyitnak az egyéni rászedésnek stb. (kereslettől és kínálattól eltekintve), amelynek az értékmeghatározáshoz mint olyanhoz semmi köze nincs.

Tehát semmi köze Proudhon úr felfedezéséhez, hogy a munkásnak nincs módja visszavásárolni termékét. Ez a felfedezés azon nyugszik, hogy ő (Proudhon) semmit sem ért sem az érték-, sem az ármeghatározásból. De ettől megint eltekintve, az a következtetése, hogy *ezért* van túltermelés, ebben az elvonatkoztatásban hamis. A rabszolgaviszonyban nem támad zavar az urak számára abból, hogy a munkások mint fogyasztók nem konkurrálnak velük. (A *luxustermelés* azonban, ahogy az ókoriaknál fellép, szükségszerű eredménye a rabszolgaviszonynak. Nem túltermelés, hanem *túlfogyasztás* és *tébolyult fogyasztás*, amely az iszonyatosba és bizarrba csapva az ókori államiság hanyatlását jelzi.)

A tőkét, miután a termelési folyamatból kilép mint *termék*, megint pénzzé kell változtatni. A pénz, amely azelőtt csak mint realizált áru stb. jelent meg, most mint *realizált tőke*, vagy a realizált tőke mint *pénz* jelenik meg. Ez új meghatározása a *pénznek* (akárcsak a tőkének). Hogy a pénz mint forgalmi eszköz tömegének semmi köze nincs ahhoz, hogy nehéz-e tőkét realizálni, azaz *értékesíteni*, az már az előző fejtegetésből kitűnik.

A profit általános rátája. – Ha a tőkés csak a *maga* termelési költségein ad el, *átvitel* más tőkésekre. A munkás szinte semmit nem nyer ezzel.

A fenti példában, ahol a tőkés, ha a fonal fontját 5 tallérért adja el – tudniillik 40 fontot 5 tallérjával –, tehát a fonal fontját *valóságos értékén* adja el és ezáltal $^1/_2$ tallért nyer 5-re (az eladási árra), 10%-ot az eladási árra, vagyis $^1/_2$-et $4^1/_2$-re, azaz $11\,^1/_9\%$-ot a ráfordítására, tegyük fel, hogy csak 10%-kal ad el – $4^1/_2$ tallérra csak $^9/_{20}$ tallér profitot szed (ez $^1/_{20}$ különbség a $4^1/_2$ tallérra szerzett $^1/_2$-től; éppen $1\,^1/_9\%$ különbség). Fontját tehát $4^1/_2+^9/_{20}$ tallérért adja el, azaz $4^{19}/_{20}$ tallérért, vagyis a 40 fontot 198 tallérér.t Mármost különböző esetek lehetségesek. A tőkés, akivel cserél – akinek a maga 40 fontját eladja; tegyük fel, hogy ez ezüstbányabirtokos, tehát ezüsttermelő –, csak 198 tallért fizet neki, tehát 2 tallérral kevesebb tárgyiasult

munkát ad neki ezüstben a 40 font fonalban* tárgyiasult munkáért. Tegyük fel, hogy ennél a *B* tőkésnél a ráfordítások arányai egészen ugyanazok stb. Ha *B* tőkés is csak 10 profitot szed $11\frac{1}{9}$** helyett, akkor 200 tallérért nem kívánhat 40 font fonalat, hanem csak $39\frac{3}{5}$-öt. Lehetetlen tehát, hogy mindkét tőkés ugyanabban az időben $1\frac{1}{9}\%$-kal kevesebbért ad el, vagy hogy az egyik 40 fontot nyújt 198 tallérért és a másik 200 tallért nyújt $39\frac{3}{5}$ fontért; olyan eset ez, amely nem fordulhat elő. *B* tőkés az előfeltételezett esetben 40 font fonal bevásárlásánál $1\frac{1}{9}\%$-kal kevesebbet fizetne; azaz a profiton kívül, amelyet nem a cserében kap, hanem amelyet a cserében csak megerősítenek, $11\frac{1}{9}\%$-os profiton kívül még a másik tőkés vesztesége révén $1\frac{1}{9}\%$-kal többet nyerne, vagyis $12\frac{2}{9}\%$-ot. A saját munkása in – a saját tőkéjével mozgásba hozott munkán – $11\frac{1}{9}\%$-ot nyerne; az $1\frac{1}{9}\%$-kal több az *A* tőkés munkásainak a többletmunkája, amelyet ő elsajátít. A *profit rátája*** tehát az egyik vagy a másik üzletágban eshetik azáltal, hogy a konkurrencia stb. a tőkést arra kényszeríti, hogy *értéken* alul adjon el, azaz a többletmunka egy részét ne a maga, hanem vevői számára értékesítse. De az általános ráta nem eshetik így; csak azáltal eshetik, hogy a többletmunkának a szükséges munkához való aránya *relatíve* esik, s ez, mint korábban láttuk, bekövetkezik, ha az arány már igen nagy, vagy másképp kifejezve, a tőke által mozgásba hozott eleven munka aránya igen kicsi – a tőkének az a része, amely eleven munkára cserélődik, igen kicsi ahhoz képest, amely gépi berendezésre és nyersanyagra cserélődik. A profit általános rátája ekkor eshetik, ámbár az abszolút többletmunka emelkedik.

Ezzel egyben egy másik pontra jutunk. A *profit általános rátája* egyáltalában csak azáltal lehetséges, hogy a profit rátája az egyik üzletágban túl nagy és a másikban túl kicsi; azaz hogy a többletértéknek – amely a többletmunkának felel meg – egy részét átviszik az egyik tőkésről a másikra. Ha például 5 üzletágban a profit rátája rendre $\overset{a}{15}\%$, $\overset{b}{12}\%$, $\overset{c}{10}\%$, $\overset{d}{8}\%$, $\overset{e}{5}\%$, akkor az átlagráta [egyenlő tőketömegek esetén] 10%; de ahhoz, hogy ez a realitásban létezzék, *A* és *B* tőkésnek 7%-ot át kell adnia *D*-nek és *E*-nek, tudniillik 2-t *D*-nek és 5-öt *E*-nek, míg *C*-nél a dolog marad a régiben. Lehetetlen, hogy a profit rátája egyenlő legyen ugyanakkora 100 tőkére, mivel a többletmunka arányai teljesen különbözőek, aszerint, hogy milyen a munka termelékenysége és az arány a nyersanyag, gépi berendezés és munkabér, valamint azon terjedelem között, amelyben egyáltalában ter-

* [*A kéziratban*:] gyapotban

** [*A kéziratban*:] $11\frac{1}{2}$

*** [*A kéziratban*:] *általános rátája*

melni kell. De feltéve, hogy az *e* üzletág szükséges, pl. a pékeké, meg kell neki fizetni az átlagos 10%-ot. Ez azonban csak azáltal történhetik, hogy *a* és *b* többletmunkájuk egy részét *e* javára átengedik. A tőkésosztály ilymódon bizonyos fokig elosztja az össztöbbletértéket, úgyhogy, bizonyos fokig, egyenletesen [osztozik benne] tőkéje *nagyságának* aránya szerint, nem pedig a tőkék által az egyes üzletágakban valóban létrehozott többletértékek szerint. A nagyobb profitot – amely egy termelési ágon belül a valóságos többletmunkából, a valóban létrehozott többletértékből ered – leszorítja a szintre a konkurrencia, a többletérték mínuszát pedig a másik termelési ágban felemeli a szintre tőkék elvonása ebből az ágból, tehát kereslet és kínálat kedvezően alakuló viszonya. A konkurrencia magát ezt a szintet nem szállíthatja lejjebb, hanem csak megvan az a tendenciája, hogy ilyen szintet létrehozzon. A továbbiak a konkurrenciáról szóló szakaszba tartoznak. Ez a különböző üzletágakbeli árak viszonya révén realizálódik, amelyek némely ágakban *értékük alá* esnek, másokban fölé *emelkednek*. Ezáltal keletkezik az a látszat, mintha egyenlő tőkeösszeg nem-egyenlő üzletágakban *egyenlő többletmunkát, illetve többletértéket* hozna létre. –

Feltéve a fenti példában, hogy *A* tőkés, mondjuk a konkurrenciától kényszerítve, 10% profittal ad el, $11\frac{1}{9}$ helyett, és ezért a fonal fontját $\frac{1}{20}$ tallérral olcsóbban adja el, akkor az előfeltételezés mellett a munkás továbbra is 20 tallért kapna, pénzben, a szükséges munkabérét; fonalban azonban 4 font helyett $4\frac{4}{99}$ fontot kapna. A fonallal összehasonlítva, a szükséges munkabérén túl kapna $\frac{4}{20}$ tallért = $\frac{1}{5}$ tallért, vagyis 6 ezüstgarast, azaz 1%-ot a munkabérére. Ha a munkás olyan üzletágban dolgozik, amelynek terméke egészen kívül fekszik fogyasztásának szféráján, akkor egyetlen farthingot sem nyer ezzel a művelettel, hanem a dolog az ő számára úgy áll, hogy többletmunkájának egy részét, ahelyett hogy *A* tőkés számára végezné közvetlenül, *B* tőkés számára végzi közvetve, azaz *A* tőkés közvetítésével. Ő abból, hogy *A* tőkés a termékében tárgyiasult munka egy részét ingyen átengedi, csak azáltal nyerhet, hogy maga is fogyasztója ennek a terméknek, és csak abban a fokban, amelyben ilyen fogyasztó. Tehát ha fonalfogyasztása kiadásának $\frac{1}{10}$-ére rúg, akkor ezzel a művelettel pontosan $\frac{1}{50}$ tallért nyer ($\frac{2}{100}$ tallér 2 tallérra, $\frac{1}{100}$ 1-re, pontosan 1% a 2 tallérra), azaz a 20 tallér összmunkabérének $\frac{1}{10}$%-át, vagyis $7\frac{1}{5}$ pfenniget. Ez lenne az az arány – $7\frac{1}{5}$ pfennig –, amelyben 20 talléros saját többletmunkájában részesedne. És ilyen arányokra redukálódik az a többletbér, amelyre a munkás a legjobb esetben szert tesz azáltal, hogy az *ár* a szükséges érték alá süllyed abban az üzletágban, amelyben őt magát foglalkoztatják. A *legjobb* esetben – s ez lehetetlen – a határ (az adott példában) 6 ezüstgaras, vagyis 1%; azaz akkor,

ha kizárólag fonalon megélhetne; azaz a legjobb esetben többletbérét meghatározza a szükséges munkaidőnek az össztermékhez* való aránya. Tulajdonképpeni luxusiparokban, melyeknek fogyasztásából maga a munkás ki van zárva, a többletbér mindig = 0.

Tegyük fel mármost, hogy *A*, *B*, *C* tőkések egymás között cserélnek; mindnyájuknál az össztermék = 200 tallér. *A* fonalat termel, *B* gabonát és *C* ezüstöt; a többletmunka és szükséges munka, a ráfordítások és profit arányai teljesen ugyanazok. *A* 40 font fonalat 200 tallér helyett 198-ért ad el és veszít $1\,^1/_9\,^0/_0$ nyereséget; úgyszintén *B* a maga mondjuk 40 bushel** gabonáját 198-ért adja el 200 helyett; *C* azonban egészen kicseréli a maga 200 tallérban tárgyiasult munkáját. *A* és *B* között az arány olyan, hogy ha mindegyik egészen cserélne a másikkal, egyik sem veszít. *A* 40 bushel** gabonát kapna, *B* 40 font fonalat; de mindegyik csak 198 árú terméket***. *C* 198 tallérért 40 font fonalat vagy 40 bushel gabonát kap és mindkét esetben 2 tallérral kevesebbet fizet, illetve $^2/_5$ font fonallal vagy $^2/_5$ bushel gabonával többet kap. De tegyük fel, hogy az arány úgy alakul, hogy *A* a maga 40 fontját 200 tallérért adja el az ezüsttermelő *C*-nek, ez azonban 202-t kénytelen fizetni a gabonatermelő *B*-nek, vagyis *B* 2 tallért kap a gabona értékén felül. *A* fonal és *C* ezüst között minden all right; a kettő kicseréli az értéket egymásra; de azáltal, hogy *B*-nél az ár az értéke fölé emelkedett a 40 font fonal és a 200 tallér ezüst gabonában kifejezve $1\,^1/_9\,^0/_0$-kal esett, vagyis mind a kettő a 200 tallérral valójában nem 40 bushel° gabonát vásárolhat többé, hanem már csak $39\,^{61}/_{101}$-et°°. $39\,^{61}/_{101}$°°° bushel búza kerülne 200 tallérba, vagyis 1 bushel búza 5 tallér helyett $5\,^1/_{20}$ tallérba, 5 tallér $1\,^1/_2$+ ezüstgarasba. Tegyük fel mármost az utóbbi aránynál, hogy a munkás fogyasztása $^1/_2$ részt búzából áll; fonalfogyasztása az $^1/_{10}$-e volt jövedelmének, búzafogyasztása $^5/_{10}$. Az $^1/_{10}$-en összmunkabérének $^1/_{10}\,^0/_0$-át nyerte; a búzán $^5/_{10}$-et veszít; tehát egészben véve $^4/_{10}\,^0/_0$-ot veszít, ahelyett hogy nyerne. Habár a tőkés megfizetné neki a szükséges munkáját, a munkás bére a gabonatermelő *B* részéről történő túlterhelés következtében a szükséges munkabér alá esnék. Ha ez tartós lenne, akkor szükséges *munkabérének*

* [*A kéziratban*:] a többletmunkaidőhöz
** [*A kéziratban*:] véka
*** [*A kéziratban*:] 198 értéket
° [*A kéziratban*:] font
°° [*A kéziratban*:] $39\,^2/_5$-öt
°°° [*A kéziratban*:] $39\,^2/_5$
\+ [*A kéziratban*:] $1\,^1/_4$

emelkednie kellene. Ha tehát a fonalnak *A* tőkés által való [olcsóbb] eladása onnan ered, hogy a *gabonának* vagy más olyan használati értékeknek az ára, amelyek a munkás fogyasztásának leglényegesebb részét alkotják, értékük fölé emelkedik, akkor *A* tőkés munkása ugyanabban az arányban veszít, amelyben fogyasztása a megdrágult termékből nagyobb, mint az ő maga termelte olcsóbból. Ha azonban *A* fonalat $1\,^1/_9\,\%$-kal értékén felül adná el, *B* gabonát pedig $1\,^1/_9\,\%$-kal értékén alul, akkor a legjobb esetben a munkás, ha csak gabonát fogyasztana, nem nyerhetne többet 6 ezüstgarasnál, illetve, mivel előfeltételeztük, hogy a felét fogyasztja gabonában, csak 3 ezüstgarast, vagyis $^1/_2\,\%$-ot a 20 talléros munkabérére. Bekövetkezhet tehát mindhárom eset a munkásra nézve: nyeresége vagy vesztesége a műveletnél = 0; [a profitok kiegyenlítődési folyamata] leértékelheti a szükséges munkabérét, úgyhogy nem elegendő többé, tehát a szükséges minimum alá süllyeszthető azt; harmadszor olyan többletmunkabért szerezhet neki, amely a saját többletmunkájában való szerfelett kis részesedésre oldódik fel.

Fentebb láttuk, hogy ha a szükséges munkának a többi termelési feltételekhez való aránya = $^1/_4$* (20 a 100 összráfordításból), vagyis = az összérték 20**$\,\%$-a (20 font fonalban = 4 font fonal) (vagy 100 tallérból 80 nyersanyag és szerszám, 20 munka), és a többletmunkának a szükséges munkához való aránya $100\,\%$ (tudniillik ugyanaz a mennyiség), akkor a tőkés a ráfordításra $11\,^1/_9\,\%$-ot szerez.

Ha csak $10\,\%$-ra tenne szert és az $1\,^1/_9$-et, vagyis 2 tallért a fogyasztóknak ajándékozná (többletértéket átadna), akkor a munkás, amennyiben fogyasztó, szintén nyerne, és abban a legjobb (lehetetlen) esetben, ha csak gazdája termékein élne, akkor, mint láttuk:

	$1\,^1/_9\,\%$ (= 2 tallér) veszteség a tőkés oldalán	$1\,\%$ = 6 ezüstgaras 20 tallérra (= $^1/_5$ tallér 20-ra) nyereség a munkabérre a munkás számára
Tegyük fel, hogy a tőkés a fonal fontját 5 tallér helyett $4\,^{15}/_{20}$-ért ($4\,^3/_4$-ért) adná el, akkor a munkás 1 fonton $^5/_{20}$-ot, a 4 fonton $^{20}/_{20}$ = 1-et [és a $4\,^4/_{19}$ fonton $^{20}/_{19} = 1\,^1/_{19}$-et] nyerne; 1 a 20-ra azonban = $^1/_{20} = 5\,\%$; (1 tallér		= 1 tallér

* [*A kéziratban*:] $^2/_5$

** [*A kéziratban*:] 40

20-ra); a tőkés a 40 fontot $4^{15}/_{20}$ tallérjával, = $^{95}/_{20}$ tallér × 40 = 190 tallérért adná el; kiadásai 180, nyeresége = 10 = = $5^{5}/_{9}$* [%], mínusz-nyeresége = $5^{5}/_{9}$*; ha ő, a tőkés, $4^{12}/_{20}$-ért adna el, akkor a munkás $^{8}/_{20}$ tallért nyerne 1 fonton, $^{32}/_{20}$-at a 4 fonton, [$^{40}/_{23}$-ot a $4^{8}/_{23}$ fonton,] $1^{17}/_{23}$ tallért*** az összbérén, azaz $8^{16}/_{23}$°% -ot; a tőkés pedig veszítene 16 tallért a többletnyereségen, vagyis egészében már csak 184 tallért kapna, vagyis 4 tallér nyereséget 180-ra = 180-nak az $^{1}/_{45}$-e = $2^{2}/_{9}$% ; vesztene $8^{8}/_{9}$ %-ot; végül tegyük fel, hogy a tőkés a fonal fontját $4^{1}/_{2}$ tallérával adná el; a 40 fontot 180-ért; profitja = 0; ajándékba adja a fogyasztónak a munkás többletértékét vagy -munkaidejét; akkor a munkás nyeresége = $^{1}/_{2}$ tallér fontonként, = [4 fontra] $^{4}/_{2}$ tallér = 2 tallér, vagyis 2 tallér 20-ra = 10% [és $4^{4}/_{9}$ fontra = $^{20}/_{9}$ tallér = $2^{2}/_{9}$ tallér, vagyis $2^{2}/_{9}$ tallér 20-ra = $11^{1}/_{9}$%].

$5^{5}/_{9}$** (= =10 tallér) = 5% (1 tallér 20-ra).

= $8^{8}/_{9}$% (=16) = $8^{16}/_{23}$% (1 tallér $20^{20}/_{23}$ ezüstgaras)°°

Nyereség = 0 (Veszteség = $=11^{1}/_{9}$%)

= $11^{1}/_{9}$% (2 tallér $6^{2}/_{3}$ ezüstgaras)°°° (*nem egészen* $^{1}/_{2}$ *font*)

Ha ellenben a tőkés a munkabért 10%-kal emelné, 20-ról 22 tallérra, teszem, mert üzletágában a munka iránti kereslet a kínálat fölé emelkedett – miközben a fonal fontját továbbra is értékén, azaz 5 tallérért adná el, akkor profitja csak 2 tallérral esnék, 20-ról 18-ra+; azaz $1^{181}/_{819}$++% -kal és még mindig $9^{81}/_{91}$+++% maradna.

Ebből következik, hogy ha a tőkés, netán tekintettel Proudhon úrra, áruit azon a termelési költségükön adná el, amelyet *neki* okoztak, és össz-

---

* [*A kéziratban*:] $5^{6}/_{9}$

** [*A kéziratban*:] $5^{6}/_{9}$

*** [*A kéziratban*:] 1 tallér $^{12}/_{20}$-ot, vagyis $1^{3}/_{5}$ tallért

° [*A kéziratban*:] $8^{48}/_{119}$

°° [*A kéziratban*:] $8^{48}/_{119}$% (1 tallér 18 ezüstgaras)

°°° [*A kéziratban*:] 10% (2 tallér)

\+ [*A kéziratban*:] 200-ról 198-ra

++ [*A kéziratban*:] $1^{1}/_{9}$

+++ [*A kéziratban*:] 10

profitja = 0, ez csak *átvitele* lenne a többletértéknek vagy többletmunkaidőnek *A* tőkésről *B*, *C*, *D* stb. tőkésre, és munkására vonatkozóan a nyereség – azaz a saját többletmunkájában való részesedése – a legjobb esetben a munkabérnek arra a részére korlátozódnék, amelyet ő a leértékelődött áruból fogyaszt; és ha egész munkabérét erre költené, a nyereség csak abban az arányban lehetne nagyobb, amelyben a szükséges munka az össztermékkel áll (a fenti példában 20 : 200 = $^1/_{10}$, $^1/_{10}$ a 20-ra = 2 tallér). Az idegen munkásokra vonatkozóan az eset teljesen ugyanaz; a leértékelődött árun csak abban az arányban nyernek, 1. amelyben ezt fogyasztják; 2. munkabérük nagysága arányában, s azt a szükséges munka határozza meg. Ha a leértékelődött áru pl. gabona – az életszükségletek egyike – lenne, akkor először ennek termelője, a bérlő, s azután valamennyi többi tőkés felfedezné, hogy a munkás szükséges bére nem a szükséges bér többé, hanem annak szintje felett áll, tehát leszállítják, tehát végül csak az *a*, *b*, *c* stb. tőkék többletértéke és a bennük foglalkoztatottak többletmunkája gyarapodik.

Tegyünk fel 5* tőkést, *A*, *B*, *C*, *D* és *E*. *E* olyan árut termel, amelyet csak munkások fogyasztanak. Akkor *E* a profitját tisztán árujának munkabérrel való cseréje révén realizálná; ez a profit azonban, akárcsak máskülönben, nem árujának a munkások pénzére való cseréjéből eredne, hanem tőkéjének eleven munkával való cseréjéből. Tegyük fel, hogy a szükséges munka mind az 5 üzletágban úgy viszonylik, mint $^1/_5$; valamennyiben $^1/_5$ a többletmunka; az állandó tőke valamennyiben = $^3/_5$. *E* tőkés a maga termékét kicseréli *a* tőke termékének $^1/_5$-ére, *b* tőkéének $^1/_5$-ére, *c* tőkéének $^1/_5$-ére, *d* tőkéének $^1/_5$-ére, és $^1/_5$ alkotja a saját tőkéjéből a munkabért. Ezen az utóbbi $^1/_5$-ön, mint láttuk, semmit nem profitálna, jobbanmondva profitja nem abból eredne, hogy tőkéjének $^1/_5$-ét pénzben adja a munkásoknak és ezek ugyanezt az $^1/_5$-öt mint terméket visszavásárolják tőle – nem a velük mint *fogyasztókkal*, vagyis a forgalom központjaival való cseréből eredne. A munkásokkal mint terméke fogyasztóival való egész ügylete azon nyugszik, hogy termékét a pénz formájában adja nekik, és ők visszaadják neki ugyanazt a pénzt a termék pontosan ugyanazon hányadáért. *A*, *B*, *C*, *D* munkásaival *E* nem tőkés–munkás viszonyban áll, hanem *Á – P* viszonyban, eladó–vevő viszonyban. Az előfeltételezés szerint *A*, *B*, *C*, *D* munkásai semmit sem fogyasztanak azok saját termékeiből; *E* persze becseréli *A*, *B*, *C* és *D*** termékének $^1/_5$-ét, tehát terméke*** $^4/_5$-ét; de ez a csere

* [*A kéziratban*:] 4
** [*A kéziratban*:] *E*
*** [*A kéziratban*:] termékük

csupán az a munkabér kerülőúton, amelyet *A*, *B*, *C* és *D* a saját munkásaiknak fizetnek. Mindegyik pénzt ad a munkásoknak terméke $^1/_5$-e értékében, illetve terméke $^1/_5$-ét a szükséges munka fizetségeként, és a munkások ezzel megvásárolják *E* áruját, e tőkés terméke*, illetve tőkéje** értékének $^4/_5$-ével. Ez az *E*-vel való csere tehát csak közvetett forma, amelyben *A*, *B*, *C* és *D* előlegezik a tőkének azt a részét, amely szükséges munkát képvisel – tehát *levonás* a tőkéjükből. Ezáltal tehát nem nyerhetnek. A nyereség az *a*, *b*, *c*, *d* tőke többi $^4/_5$-ének az értékesítéséből ered, és ez az értékesítés éppen abban áll, hogy mindegyik a termékében tárgyiasult munkát más formában visszakapja a csere által. $^3/_5$ pótolja mindegyiknek, minthogy a munka megosztása létezik közöttük, a maga állandó tőkéjét, nyersanyagát és munkaszerszámát***. Az utolsó $^1/_5$ kölcsönös értékesítésében áll a nyereségük – a többletmunkaidő értékesítése; többletértékként való tételezése. Nem szükséges, hogy *a*, *b*, *c*, *d* tőke a $^4/_5$-öt teljesen kicserélje egymásra. Minthogy mint tőkések egyszersmind erős fogyasztók és semmiképpen sem élhetnek a levegőből, minthogy azonban ugyancsak mint tőkések nem a munkájukból élnek, nem cserélhetnek vagy fogyaszthatnak egyebet, mint idegenek termékét. Ez azt jelenti, hogy fogyasztásuk számára éppen azt az $^1/_5$-öt cserélik, amely a többletmunkaidőt – a tőke révén létrehozott munkát – képviseli. Tegyük fel, hogy mindegyik ennek az $^1/_5$-nek $^1/_5$-ét, azaz $^1/_{25}$-öt fogyaszt el saját termékének formájában. Akkor marad még $^4/_{25}$; akár azért, hogy a csere által értékesítse, akár azért, hogy saját fogyasztás számára használati értékké változtassa. Tegyük fel, hogy *A* $^2/_{25}$-öt cserél *B*, $^1/_{25}$-öt *C*, $^1/_{25}$-öt *D*° ellenében és hasonlóképpen történik *B*, *C*, *D*, *E*°° részéről.

Az eset, ahogyan tételeztük, amikor is *E* tőke az egész profitját munkabérre való cserében realizálja, a legkedvezőbb – vagy jobbanmondva azt az egyetlen helyes viszonyt fejezi ki, amelyben lehetséges, hogy a tőke a *termelésben* létrehozott értéktöbbletét a *cserében* realizálja a munkások fogyasztása révén. De ebben az esetben *a*, *b*, *c*, *d* tőkék értéküket csak egymás közötti csere révén realizálhatják, tehát a tőkések önmaguk közötti cseréje révén. *E* tőkés nem fogyaszt a saját árujából, mivel abból $^1/_5$-öt saját munkásainak fizetett, $^1/_5$-öt *a* tőke termékének $^1/_5$-ére cserélt, $^1/_5$-öt *b* tőkéének

* [*A kéziratban*:] termékük
** [*A kéziratban*:] tőkéjük
*** [*A kéziratban*:] munkaanyagát
° [*A kéziratban*:] *E*
°° [*A kéziratban*:] *B*, *C*, *E*

$^1/_5$-ére, $^1/_5$-öt *c* tőkéének $^1/_5$-ére, $^1/_5$-öt *d* tőkéének $^1/_5$-ére. Ebből a cseréből *A*, *B*, *C*, *D* nem tesz szert profitra, mivel ez az az $^1/_5$, amellyel mindegyik a saját munkásait fizette.

Az arány szerint, amelyet úgy tüntettünk fel, hogy $^2/_5$ nyersanyag, $^1/_5$ gépi berendezés, $^1/_5$ a munkások létfenntartási eszközei, $^1/_5$ többlettermék, amelyből a tőkés urak élnek és egyszersmind többletértéküket realizálják, kell nekünk – ha mindegyikük, *A*, *B*, *C*, *D*, *E* összterméke = 100-zal – 1 termelő, *E*, aki létfenntartási eszközöket termel a munkásoknak; 2 tőkés, *A* és *B*, akik nyersanyagokat termelnek valamennyi többi számára; 1 *C*, aki a gépi berendezést termeli; 1 *D*, aki a többlettermeket készíti. A számítás így alakulna (a gépgyárosnak stb. – mindegyiknek – áruja egy részét magának kell termelnie a maga számára):

	Munkára	Nyersanyag	Gépi berendezés	Többlettermék	
A) *Nyersanyaggyárosok*	20	40	20	20	= 100
B) *Ugyanaz*	20	40	20	20	= 100
C) *Gépgyáros*	20	40	20	20	= 100
E) *Munkások létfenntartási eszközei*	20	40	20	20	= 100
D) *Többlettermelő*	20	40	20	20	= 100
	10	20	10	10	= 50

E tehát a maga egész 100 termékét a munkabérre cseréli ki, 20-at a saját munkásai számára, 20-at az *A* nyersanyag munkásai, 20-at a *B* nyersanyag munkásai, 20-at a *C* gépgyáros munkásai, 20-at a *D* többlettermelőnek a munkásai számára; ezért becserél 40-et nyersanyagért, 20-at gépi berendezésért, 20-at visszakap a munkások létfenntartási eszközeiért és 20 marad neki többlettermék vásárlására, amelyen ő maga él. Éppígy a többiek ebben a viszonyban. Értéktöbbletüket az az $^1/_5$, vagyis 20 alkotja, amelyet mindnyájan többlettermékre cserélhetnek. Ha az egész többletet elfogyasztanák*, a végén ugyanott lennének, mint az elején, és tőkéjük értéktöbblete nem növekednék. Tegyük fel, hogy csak 10-et fogyasztanak el; vagyis $^1/_{10}$-et, a többletérték felét; akkor *D*, a többlettermelő maga is 10-zel kevesebbet fogyasztana és a többiek mindegyike 10-zel kevesebbet: egészében véve tehát *D* csak fele áruját = 50-et adna el és nem kezdhetné elölről üzletét.

* [*A kéziratban*:] megtermelnék

Tegyük fel tehát, hogy fogyasztási cikkekben csak 50-et termel. A 400 tallérra tehát, amely nyersanyagokban, gépekben, munkások létfenntartási eszközeiben létezik, csak 50 jut a tőkések fogyasztási cikkei fejében. De most mindegyik tőkésnek van többlete, ebből 5* nyersanyagban, $2^1/_2$** gépekben, $2^1/_2$*** munkások létfenntartási eszközeiben, amin nyernie kell $2^1/_2$-et° (ahogy azelőtt 80-nal 100-at); *D* a maga 40-én 10-et nyert, tehát ugyanebben az arányban gyarapíthatja termelését, tudniillik 5-tel. A következő évben $6^1/_4$-del°° többet termel = $56^1/_4$-et°°°.

Ezt a példát később lehet vagy nem lehet kifejteni. Tulajdonképpen nem ide tartozik. Annyi világos, hogy az értékesítés itt a tőkések egymás közötti cseréjében megy végbe, mert bár *E* csak a munkások fogyasztása számára termel, a munkabér formájában becserél $^1/_5$-öt *A*-tól, $^1/_5$-öt *B*-től, $^1/_5$-öt *C*-től, $^1/_5$-öt *D*-től stb. Éppúgy cserél *A*, *B*, *C*, *D* *E*-vel; nem közvetlenül, hanem közvetve, azáltal, hogy mindegyiküknek kell tőle $^1/_5$ létfenntartási eszközül munkásaik számára. Az értékesítés abban áll, hogy mindegyikük a saját termékét kicseréli a többi négy termékeinek megfelelő hányadaira, mégpedig úgy, hogy a többlettermékből egy rész a tőkés fogyasztására van szánva, egy rész átváltozik többlettőkévé, amivel új munkát kell mozgásba hozni. Az értékesítés nagyobb értékesítésnek – új és nagyobb értékek termelésének – *reális lehetőségében* áll. Itt világos, hogy ha *D* és *E*, amiből *E* valamennyi a munkás által elfogyasztott árut és *D* valamennyi a tőkés által elfogyasztott árut képviseli, túl sokat termelnének – tudniillik túl sokat a tőke munkásoknak szánt részének arányához viszonyítva, vagy túl sokat a tőke tőkések által elfogyasztható részéhez viszonyítva (túl sokat ahhoz viszonyítva, ahogy a tőkét gyarapítaniok kell; és ez a viszony később minimális határt kap a kamatban) –, akkor *általános túltermelés* következnék be, nem azért, mert relatíve *túl keveset* [fogyasztanának] a munkások által fogyasztandó, vagy túl keveset a tőkések által fogyasztandó árukból, hanem mert *mindkettőből* túl sokat termelnének – túl sokat *nem a fogyasztás szempontjából*, hanem *a fogyasztás és értékesítés közötti helyes arány* megtartása szempontjából; *túl sokat az értékesítés szempontjából*.

* [*A kéziratban*:] 4
** [*A kéziratban*:] 2
*** [*A kéziratban*:] 2
° [*A kéziratban*:] 2-t
°° [*A kéziratban*:] $7^1/_2$-del
°°° [*A kéziratban*:] $57^1/_2$-et

A tőkés termelés korlátja – a többletmunkának a szükséges munkához való aránya. A tőke által elfogyasztott többlet aránya a tőkévé átváltoztatott többlethez. – Elértéktelenedés válságokban.

Másszóval: A termelőerők fejlődésének egy adott álláspontján – (mert ez a fejlődés fogja meghatározni a szükséges munkának a többletmunkához való arányát) – rögzített arány áll fenn, amelyben a termék megoszlik egy-egy – nyersanyagnak, gépi berendezésnek, szükséges munkának, többletmunkának megfelelő – részre és végül a többletmunka maga is egy részre, amely a fogyasztásnak jut, és egy másikra, amely megint tőkévé válik. A tőkének ez a belső fogalmi megoszlása a cserénél úgy jelenik meg, hogy meghatározott és korlátozott – bár a termelés folyamán állandóan változó – arányok állnak fenn a tőkék egymás közötti cseréje tekintetében. Hogy pl. az arányok $^2/_5$ nyersanyag, $^1/_5$ gépi berendezés, $^1/_5$ munkabér, $^1/_5$ többlettermék, amelyből megint $^1/_{10}$ fogyasztásra, $^1/_{10}$ új termelésre van szánva, – ez a tőkén belüli megosztás – a cserében mint mondjuk 5 tőke közötti elosztás jelenik meg. Mindenesetre ezzel adva van mind a csere összege, amely végbemehet, mind az arányok, amelyekben e tőkék mindegyikének cserélnie, valamint termelnie kell. Ha pl. a szükséges munkának a tőke állandó részéhez való aránya, mint a fenti példában, $= {}^1/_5 : {}^3/_5$, akkor azt láttuk, hogy annak a tőkének, amely együttesen a tőkések és munkások fogyasztása számára dolgozik, nem szabad nagyobbnak lennie az 5 tőke $^1/_5 + {}^1/_{10}$-énél, amelyekből mindegyik 1-et képvisel, $= 1\,{}^1/_2$ tőkénél. Éppígy adva van az az arány, amelyben mindegyik tőkének cserélnie kell a másikkal, amely önmagának egy meghatározott mozzanatát testesíti meg. Végül az az arány, amelyben mindegyiknek egyáltalában cserélnie kell. Ha pl. a nyersanyag aránya $^2/_5$, akkor a nyersanyagot termelő tőkék valamely végső ponton mindig csak $^3/_5$-öt cserélhetnek ki, $^2/_5$ pedig rögzítettnek tekintendő. (Pl. mint vetőmag stb. a mezőgazdaságban.) A *csere* magán- és magáért-valóan ezeknek az egymással szemben fogalmilag meghatározott mozzanatoknak egy közömbös létezést ad; egymástól függetlenül léteznek; belső szükségszerűségük *megjelenik* a válságban, amely erőszakosan véget vet egymással szembeni közömbösségük látszatának.

Továbbá a termelőerőkben végbemenő forradalom változtat ezeken az arányokon, *megváltoztatja* magukat ezeket az arányokat, melyeknek alapzata – a tőkének és ezért egyben a csere által való értékesítésnek az álláspontján – mindig a *szükséges munkának a többletmunkához*, vagy ha úgy tetszik, a tárgyiasult munka különböző mozzanatainak az eleven munkához való *aránya marad*. Lehetséges, mint erre már korábban utaltunk, hogy

mind a termelőerők gyarapodása révén szabaddá vált tőkének, mind a szabaddá vált eleven munkaképességnek parlagon kell maradnia, mert nem azokban az arányokban vannak meg, amelyekben a termelésnek az újonnan kifejlődött termelőerők alapzatán végbe kell mennie. Ha a termelés ezzel szemben közömbösen halad, akkor végül is a cserénél kell mutatkoznia az egyik vagy a másik oldalon mínusznak, negatív nagyságnak.

A korlát mindig az marad, hogy a csere úgy megy végbe – tehát a termelés is –, hogy a többletmunkának a szükséges munkához való aránya ugyanaz marad – mivel ez = a tőke értékesítésének változatlanságával. A második arányt – a többlettermeknek a tőke által elfogyasztott része és az újra tőkévé változtatott része közötti arányt – meghatározza az első arány. Először *az e két részre megosztandó összeg nagysága ettől az eredeti aránytól függ*; másodszor, ha a tőke értéktöbbletének megteremtése többletmunka megteremtésén nyugszik, akkor a tőkének mint tőkének a gyarapodása (a felhalmozás, s enélkül a tőke nem lehet a termelés alapzata, mivel stagnáló maradna és nem eleme a haladásnak, amely már a népesség puszta növekedése stb. folytán is szükséges) függ e többlettermék egy részének új tőkévé változtatásától. Ha az értéktöbbletet egyszerűen elfogyasztanák, akkor a tőke *nem* értékesült és nem termelt volna mint *tőke*, azaz mint olyan érték, amely értéket termel.

Láttuk, hogy ha 40 font fonalat, amelynek értéke 200 tallér – mert 200 tallérban tárgyiasult munkaidőt tartalmaz –, 198-ért cserélnének ki, akkor nemcsak hogy a fonalgyáros $1\,^1/_9$* % nyereséget veszít, hanem terméke elértéktelenedik, reális értéken *alul* adják el, bár olyan *áron* adják el, amely még mindig hagy neki 10% profitot. Másfelől az ezüsttermelő nyert 2 tallért. Megtart 2 tallért mint szabaddá vált tőkét. Mindamellett elértéktelenedés ment végbe, ha a teljes összeget tekintjük. Mert az összeg 398 tallér 400 helyett. Mert az ezüsttermelő kezében a 200 tallérnyi fonal most csak 198-at ér is; az ő szempontjából ez ugyanaz, mintha munkájának termelőereje úgy meggyarapodott volna, hogy 200 tallérban továbbra is ugyanannyi tárgyiasult munka foglaltatik, de ebből 2 tallér a szükséges ráfordítások számlájáról a többletérték számlájára került át, mintha ő 2 tallérral kevesebbet fizetett volna szükséges munkáért. A megfordítottja csak akkor lehetne a helyzet, ha az ezüsttermelő a 40 font fonalat, amelyet 198 tallérért vásárolt, képes volna megint eladni 200 tallérért. Akkor 202 tallérja lenne, és mondjuk, hogy egy selyemgyárosnak adta el, aki neki selyemben 200 tallér értéket adott a 40 font fonalért. A 40 font fonalat akkor igazi értékén adnák

* [*A kéziratban*:] $1\,^1/_2$

el, ha nem első kézből a termelője, akkor második kézből a vevője, és az össz-számítás így alakulna: Kicseréltek 3 terméket, mindegyik 200 értékű tárgyiasult munkát tartalmaz, tehát a tőkék értékeinek *összege*: 600. *A* a fonalgyáros, *B* az ezüstgyáros, *C* a selyemgyáros: *A* 198, *B* 202 (tudniillik 2 többlet az első cseréből és 200 selyemben), *C* 200. *Összesen* 600. Ebben az esetben a tőkék összértéke ugyanaz maradt, és csak áthelyeződés ment végbe, azáltal, hogy *B* az érték egy részével többet bevételezett volna, amennyivel *A*-ra kevesebb jutott.

Ha *A*, a fonalgyáros, csak 180-ért tudna eladni (amennyibe a dolog *neki* kerül) és abszolúte nem tudna elhelyezni 20-ért* fonalat, akkor 20 tallérnyi tárgyiasult munka értéktelenné válnék. Ugyanez lenne az eset, ha 200 tallérnyi értéket 180-ért adna; *B*-az ezüstgyáros – szempontjából: amennyiben ez a szükségszerűség *A* számára fonalban való túltermelés révén keletkezett volna, tehát a 40 font fonalban foglalt értéken *B* sem adhatna túl többért, mint 180-ért, annyiban *B* 20 tallért szabaddá tenne a maga tőkéjéből. 20 tallérnyi relatív többletértéke lenne a kezében, de abszolút értéknek – tárgyiasult munkaidőnek, amennyiben az kicserélhető – összege tekintetében továbbra is csak 200, tudniillik 40 font fonal 180-ért és 20 tallér szabaddá vált tőke. Az ő számára ez ugyanaz lenne, mint ha a fonal termelési költségei csökkentek volna, azaz a munka termelőerejének emelkedése révén 40 font fonalban 20 tallérral kevesebb munkaidő foglaltatnék, vagy, ha a munkanap = 4 tallér, 5 munkanappal kevesebbre lenne szükség ahhoz, hogy *x* font gyapotot 40 font fonallá változtassanak; tehát kevesebb ezüstben tárgyiasult munkaidőt kellene a fonalban tárgyiasult munkaidőre kicserélnie. A meglevő értékek teljes összege azonban 380 lenne 400 helyett. Tehát 20 talléros *általános elértéktelenedés*, illetve 20 tallér összegű tőke megsemmisülése menne végbe. *Általános elértéktelenedés* megy tehát végbe, ámbár az a *leértékelődés*, hogy a fonalgyáros 40 fontot 200 helyett 180-ért ad el, az ezüst oldalán szükségképpen mint felértékelődés, a fonalnak az ezüsttel szembeni leértékelődése jelenik meg, és egyáltalában az árak általános leértékelődése mindig magában foglalja a pénz felértékelődését, tudniillik azét az áruét, amelyben valamennyi többit felbecsülik. Válságban – az árak általános leértékelődésében – tehát egyszersmind egy bizonyos pillanatig *tőke általános elértéktelenedése*, illetve *megsemmisülése* megy végbe. Az elértéktelenedés lehet *általános*, abszolút, nemcsak relatív, mint a *leértékelődés*, mert az érték nem pusztán egy árunak egy másikhoz való arányát fejezi ki, mint az ár, hanem az áru árának a benne tárgyiasult

* [*A kéziratban*:] 20 font

munkához vagy ugyanazon minőségű tárgyiasult munka egyik mennyiségének a másikhoz való arányát. Ha ezek a mennyiségek nem egyenlőek, akkor *elértéktelenedés* megy végbe, amelyet nem ellensúlyoz felértékelődés a másik oldalon, mivel a másik oldal tárgyiasult munkának egy rögzített, a csere által nem változtatható mennyiségét fejezi ki. Ez az elértéktelenedés általános válságokban magára az eleven munkaképességre is kiterjed. A fent jelzettek szerint értéknek és tőkének az a megsemmisülése, amely egy válságban végbemegy, egybeesik – illetve egyjelentésű – a *termelőerők általános növekedésével*, amely azonban nem a munka termelőerejének valóságos gyarapodása révén megy végbe (amennyiben ez válságok következtében végbemegy, nem ide tartozik), hanem a nyersanyagok, gépek, munkaképesség meglevő értékének csökkenése révén. Például. A pamutgyáros tőkét veszít a termékein (pl. fonalon), de alacsonyabb áron vásárolja meg ugyanazt az értéket gyapotban, munkában stb. Számára ez ugyanaz, mintha a munka, a gyapot stb. *valóságos értéke* csökkent volna, azaz mintha a munka fokozódott termelőereje révén olcsóbban termelték volna őket. Éppúgy másfelől a termelőerők hirtelen általános növekedése relatíve elértéktelenítene minden *meglevő értéket*, amelyben a termelőerők egy alacsonyabb fokán kifejtett munka tárgyiasul, és ezért megsemmisítene meglevő tőkét, akárcsak meglevő munkaképességet. A válság másik oldala a termelés, az eleven munka valóságos csökkentésére oldódik fel – hogy visszaállítsa a szükséges munka és a többletmunka közötti helyes arányt, amelyen végső soron minden nyugszik. (Tehát semmiképpen nem úgy van, ahogy Lord Overstone – mint hamisítatlan pénzuzsorás – véli,[200] hogy a válságok egyszerűen roppant profitokra oldódnak fel egyesek és szörnyű veszteségekre mások számára.)

A tőke a termelési folyamatból kikerülve megint pénzzé válik.

A csere nem változtatja meg az értékesítés belső feltételeit, de kifelé veti őket, önálló formát ad nekik egymással szemben és ilymódon a belső egységet csak mint belső szükségszerűséget hagyja létezni, amely ezért külsőleg erőszakosan a válságokban nyilvánul meg. Ezért mindkettő a tőke lényegében van tételezve: mind a tőke elértéktelenedése a termelési folyamat révén, mind az elértéktelenedés megszüntetése és a tőke értékesítése feltételeinek helyreállítása. A mozgást, amelyben ez valóban végbemegy, csak akkor vehetjük szemügyre, amikor a *reális* tőkét, azaz a konkurrenciát stb., a valóságos reális feltételeket vesszük szemügyre. Még nem tar-

tozik ide. Másrészt a csere *nélkül* a tőkének mint olyannak a termelése nem léteznék, mivel az *értékesítés* mint olyan nem létezik csere nélkül. Csere nélkül csak a termelt *használati érték* méréséről stb. lenne szó, egyáltalában csak a használati értékről.

Miután a tőke: a termelési folyamat révén 1. értékesült, azaz új értéket hozott létre, 2. elértéktelenedett, azaz a pénz formájából egy meghatározott áru formájába ment át, 3. értékesül az új értékével együtt, azáltal, hogy a terméket megint a forgalomba dobják és mint *Á*-t kicserélik *P*-re. Ennek a harmadik folyamatnak a valóságos nehézségei azon a ponton, ahol most állunk, ahol a tőkét csak általában vesszük szemügyre, csak mint *lehetőségek* vannak meg és ezért éppígy mint *lehetőségek* vannak megszüntetve. A termék tehát most mint megint pénzzé átváltoztatott van tételezve.

A tőke most tehát megint mint pénz van tételezve, a pénz pedig ezért ebben az *új* meghatározásban, hogy *realizált tőke*, nem pusztán mint az áru realizált ára. Vagyis az árban realizált áru most realizált tőke. Ezt az új meghatározását a pénznek vagy jobbanmondva a tőkének mint pénznek később vesszük majd szemügyre. Mindenekelőtt a pénz természete szerint a tőkén – azáltal, hogy pénzzé változott át – mértnek csak az az új érték jelenik meg, amelyet létrehozott; azaz megismétlődik a pénz első meghatározása mint az áruk általános mértékéé; most mint az értéktöbbletnek – a tőke értékesítésének – a mértéke. A pénz formájában ez az értékesítés mint önmagán mért jelenik meg; mint aminek önmagán van a mértéke. A tőke eredetileg 100 tallér volt; mivel most 110, értékesítésének mértéke a tőke saját formájában van tételezve – mint a termelési folyamatból és a cseréből visszatért (pénzformájához visszatért) tőke aránya az eredeti tőkéhez; már nem mint két minőségileg nem-egyenlőnek – tárgyiasult és eleven munkának – vagy a szükséges munkának és a létrehozott többletmunkának a vonatkozása. Azzal, hogy a tőke mint pénz van tételezve, így a pénz első meghatározásában van tételezve, mint az érték mértéke. Ez az érték azonban itt a tőke saját értéke, illetve öngyarapításának a mértéke. Erre visszatérünk (a profitnál).

A pénz második formája a forgalmi eszköz formája volt, és erről az oldalról a tőke pénzformája mint csak eltűnő mozzanat jelenik meg, hogy megint kicseréljék, de nem ahogy a pénznél mint egyáltalában-való forgalmi eszköznél, hogy fogyasztásra szolgáló árukra – használati értékekre – cseréljék ki, hanem hogy azokra a különös használati értékekre cseréljék ki, egyrészt nyersanyagra és szerszámra, másrészt eleven munkaképességre, amelyekben újra megkezdheti tőkeként való forgását. Ebben a meghatározásban a tőke *forgótőke*, amiről később. De a tőkének mint a forgalmi esz-

köz meghatározásában levő pénznek az eredménye a *tételezett* tőkéből kiinduló termelési aktusnak a kezdete, és ez az a pont, amelyet itt mindenekelőtt szemügyre fogunk venni, mielőtt továbbmennénk. (Az első meghatározásban, a *mértékben*, az *új érték* mértnek jelenik ugyan meg, de a különbség csak formai; többletmunka helyett pénz – egy meghatározott áruban tárgyiasult többletmunka. Ennek az új értéknek a *minőségi* természete azonban szintén átmegy egy változáson – azaz ami magát a mértéknagyságot illeti, melyet csak később kell szemügyre vennünk. Másodszor forgalmi eszközként a pénzforma eltűnése szintén még csak *formai*. A pénzforma csak azután válik *lényegivé*, hogy nemcsak az első körforgás végződik be, hanem a második is. Tehát egyelőre csak az az eredménye, hogy megint az *értékesítési folyamat* kezdeténél állunk. Ezért mindenekelőtt *ezen a ponton* folytatjuk.)

A pénz harmadik formája mint önálló, a forgalomhoz negatívan viszonyuló érték nem az a tőke, amely áruként a termelési folyamatból kilépve megint a cserébe lép, hogy pénzzé váljék. Hanem az a tőke, amely a magát önmagára vonatkoztató érték formájában áruvá válik, a forgalomba lép. (*Tőke és kamat.*) Ez a harmadik forma feltételezi a tőkét a korábbiakban és egyszersmind az átmenetet alkotja a *tőkéből* a *különös tőkékbe*, a reális tőkékbe; mivel most, ebben az utolsó formában, a tőke a fogalma szerint már szétválik két önállóan fennálló tőkévé. A kettősséggel azután adva van egyáltalában a többféleség. Ilyen ennek a fejlődésnek a menete.

{Mielőtt most továbbmennénk, még ezt a megjegyzést. Az *általában-való tőke*, a különös tőkéktől való különbségben, megjelenik ugyan 1. *csak mint elvonatkoztatás*; nem önkényes elvonatkoztatás, hanem olyan elvonatkoztatás, amely felfogja a tőke differentia specificáját* a gazdagság valamennyi többi formájától való különbségben – vagy a módoktól, amelyekben a termelés (társadalmi termelés) fejlődik. Olyan meghatározások ezek, amelyek mindegyik tőkénél mint olyannál közösek vagy mindegyik meghatározott értékösszeget tőkévé teszik. És az ezen elvonatkoztatáson belüli különbségek éppígy elvont különösségek, amelyek mindegyik fajta tőkét jellemzik azáltal, hogy az a tőke állításuk vagy tagadásuk (pl. állótőke vagy forgótőke); 2. de az általában-való tőke a különös reális tőkéktől való *különbségben* maga is egy *reális* létezés. Ezt a közönséges gazdaságtan elismeri, ha nem is *érti meg*, s igen fontos mozzanata a kiegyenlítésekről stb. szóló tanának. Például a tőke ebben az *általános formában*, habár egyes tőkéseké, *elemi formájában* mint tőke, alkotja azt a tőkét, amelyet a

* [sajátos, fajlagos különbségét]

bankokban felhalmoznak, illetve általuk osztanak el, és amely, mint Ricardo mondja,[201] oly csodálatraméltóan a termelés szükségletei arányában oszlik el. Éppígy kölcsönök stb. révén egy szintet alkot a különböző országok között. Ezért ha pl. törvénye az általában-való tőkének, hogy értékesüléséhez kettősen kell tételeződnie és ebben a kétszeres formában kettősen kell értékesülnie, akkor pl. egy különös nemzetnek a *tőkéjét*, amely egy másik nemzettel ellentétben *par excellence** tőkét képvisel, kölcsön kell adni egy harmadik nemzetnek ahhoz, hogy értékesülhessen. A kettősen-tételeződés, magát önmagára mint idegenre vonatkoztatás ebben az esetben átkozottul reálissá válik. Az általános ezért egyrészt csak *elgondolt* differentia specifica, de egyszersmind egy *különös* reális forma is a különösnek és az egyesnek a formája mellett. (Később visszatérünk erre a pontra, amely, bár inkább logikai, mint gazdaságtani jellegű, mégis nagy fontosságúnak bizonyul majd vizsgálódásunk menetében.) Így az algebrában is. Például *a*, *b*, *c* egyáltalában, általában-való számok; de azután egész számok $\frac{a}{b}$-vel, $\frac{b}{c}$-vel, $\frac{c}{b}$-vel, $\frac{c}{a}$-val, $\frac{b}{a}$-val stb. szemben, amelyek azonban előfeltételezik ezeket mint az általános elemeket.)

A többletmunka vagy többletérték többlettőkévé válik. A tőkés termelés valamennyi feltétele most mint magának a (bér)munkának az eredménye jelenik meg. A munka megvalósulási folyamata egyszersmind elvalótlanulási folyamata is.

Az új érték tehát maga is megint mint tőke van tételezve, mint olyan tárgyiasult munka, amely belekerül az eleven munkával való cserefolyamatba és ezért megoszlik egy állandó részre – a munka objektív feltételeire, anyagra és szerszámra – és a munka szubjektív feltételének, az eleven munkaképesség létezésének feltételeire, a munkás létszükségleteire, létfenntartási eszközeire. A tőkének ennél a második fellépésénél ebben a formában tisztázottnak jelennek meg olyan pontok, amelyek első előfordulásában – a pénzben, amely a maga értékként való meghatározásából átmegy a tőke meghatározásába – teljesen homályosak voltak. Most az értékesítés és termelés folyamata maga magyarázza meg őket. Az első előfordulásnál maguk az *előfeltételek* úgy jelentek meg, mint amelyek külsőlegesen a forgalomból erednek; mint amelyek a tőke keletkezésének külső előfeltételei, ezért nem a tőke belső lényegéből származnak és nem magyará-

* [*sajátképpen*; *kiváltképpen*]

zódnak meg abból. Ezek a *külsőleges* előfeltételek most mint maga a tőke mozgásának a mozzanatai jelennek majd meg, úgyhogy maga a tőke előfeltételezte őket – akárhogy keletkeznek is történelmileg – mint saját mozzanatait.

Magán a termelési folyamaton belül a többletérték, a tőke kényszere által ösztökélt többletérték mint *többletmunka* jelent meg; maga is az eleven munka formájában, amely azonban, minthogy a semmiből nem hozhat létre semmit, készentalálja objektív feltételeit. Most ez a *többletmunka* tárgyiasulva mint *többlettermék* jelenik meg, és ez a többlettermék, hogy tőkeként értékesüljön, kettős formára oszlik; mint *objektív munkafeltétel* – anyag és szerszám –; mint szubjektív munkafeltétel – létfenntartási eszközök a most működésbe hozandó eleven munka számára. Az általános forma mint érték – tárgyiasult munka – természetesen az általános, magától értetődő előfeltétel. Továbbá: A többlettermék a maga totalitásában – objektiválva a többletmunkát a maga totalitásában – most úgy jelenik meg, mint *többletőke* (összehasonlítva az eredeti tőkével, mielőtt az elvégezte ezt a forgást), azaz mint önállósult csereérték, amely az eleven munkaképességgel mint a maga *sajátos használati értékével* lép szembe. Mindazok a mozzanatok, amelyek az eleven munkaképességgel mint *idegen, külsőleges* és ezt a munkaképességet *bizonyos, tőle magától független feltételek* között elfogyasztó, felhasználó hatalmak léptek szembe, most mint ennek *saját terméke és eredménye* vannak tételezve.

Először: *A többletérték* vagy *többlettermék* nem egyéb, mint tárgyiasult eleven munka egy meghatározott összege – a többletmunka összege. Ez az új *érték*, amely az eleven munkával mint önálló, vele kicserélődő érték, mint tőke lép szembe, a *munkának a terméke*. Ő maga nem egyéb, mint az *egyáltalában-való munkának a szükséges munka feletti többlete* – objektív formában és ezért *értékként*.

Másodszor: A különös alakok, amelyeket ennek az értéknek öltenie kell, hogy újra értékesüljön, azaz mint tőke tételeződjék – egyrészt mint nyersanyag és szerszám – másrészt mint létfenntartási eszközök a munka számára a termelési aktus alatt, ezért éppúgy csak magának a többletmunkának a *különös* formái. Nyersanyagot és szerszámot maga a többletmunka olyan arányokban termel – vagy ő maga objektíve olyan arányban van tételezve nyersanyagként és szerszámként –, amely nemcsak azt engedi meg, hogy egy meghatározott összegű szükséges – azaz a létfenntartási eszközöket (értéküket) újratermelő eleven – munka tárgyiasulhasson benne, mégpedig folytonosan tárgyiasulhasson, tehát mindig újra kezdhesse a szétválást önfenntartásának és önújratermelésének objektív és szubjektív feltételeire,

hanem azt is, hogy azáltal, hogy az eleven munka a maga tárgyi feltételeinek ezt az újratermelési folyamatát véghezviszi, egyszersmind olyan arányokban tételezett nyersanyagot és szerszámot, hogy mint *többletmunka*, mint a *szükséges munkán felüli munka* megvalósulhasson bennük és ezért *új* értéktermelés anyagává tehesse őket. A *többletmunka* objektív feltételei – amelyek a nyersanyagnak és a szerszámnak a szükséges munka kívánalmai feletti arányára korlátozódnak, míg a szükséges munka objektív feltételei objektivitásukon belül szétesnek objektív és szubjektív feltételekre, a munka dologi mozzanataira és szubjektivekre (az eleven munka létfenntartási eszközeire) – ezért most úgy jelennek meg, ezért úgy vannak tételezve, mint magának a többletmunkának a terméke, eredménye, objektív formája, külsőleges létezése. Eredetileg ezzel szemben magától az eleven munkától idegennek – a tőke részéről való tettnek – jelent meg az, hogy szerszám és létfenntartási eszközök olyan terjedelemben voltak meg, amely az eleven munkának lehetővé tette, hogy ne csak mint *szükséges* munka, hanem mint *többletmunka* is megvalósuljon.

Harmadszor: Az érték önálló magáért-valósága az eleven munkaképességgel szemben – ezért tőkeként létezése – az objektív munkafeltételek objektív, magukhoz tartó közömbössége, *idegensége* az eleven munkaképességgel szemben, melyek addig a pontig mennek tovább, hogy ezek a feltételek úgy lépnek szembe a munkás személyével a tőkés személyében – mint saját akarattal és érdekkel bíró megszemélyesülések –, a tulajdonnak, azaz a dologi munkafeltételeknek ez az abszolút *szétválása*, *elválása* az eleven munkaképességtől – hogy mint *idegen tulajdon*, mint egy másik jogi személy realitása, az *ő* akaratának abszolút területe lépnek szembe vele – és hogy ezért másrészt a munka mint *idegen munka* jelenik meg a tőkésben megszemélyesült értékkel, illetve a munkafeltételekkel szemben –, ez az abszolút elválás tulajdon és munka között, az eleven munkaképesség és realizálásának a feltételei között, tárgyiasult és eleven munka között, az érték és az értéklétrehozó tevékenység között – ezért a munka tartalmának idegensége is magával a munkással szemben – ez a szétválás most szintén mint magának a munkának a terméke, mint saját mozzanatainak tárgyiasulása, objektiválódása jelenik meg. Mert maga az új termelési aktus révén – amely csak megerősítette a tőke és munka közötti őt megelőző cserét – a többletmunka és ezért a többletérték, a többlettermék, egyáltalában a munka összeredménye (a többletmunkáé éppúgy, mint a szükségesé) úgy volt tételezve, mint tőke, mint az eleven munkaképességgel önállóan és közömbösen vagy mint a maga puszta használati értékével szembelépő csereérték. A munkaképesség csak elsajátította a szükséges munka szubjektív felté-

teleit – a létfenntartási eszközöket a termelő munkaképesség számára, azaz megvalósításának feltételeitől elválasztott puszta munkaképességként való újratermelését – és magukat ezeket a feltételeket úgy tételezte, mint idegen parancsoló megszemélyesülésben vele szembelépő *dolgokat, értékeket*. Nemcsak nem gazdagabban, hanem szegényebben lép ki a folyamatból, mint ahogy belépett. Mert nemcsak hogy helyreállította a szükséges munka feltételeit mint a tőkéhez tartozókat, hanem a benne lehetőségként rejlő értékesítés, értéklétrehozó lehetőség most szintén mint többletérték, többlettermék létezik, egyszóval mint tőke, mint az eleven munkaképesség fölötti uralom, mint saját hatalommal és akarattal felruházott érték szemben a munkaképességgel annak elvont, objektívumnélküli, tisztán szubjektív szegénységében. Nemcsak az idegen gazdagságot és a saját szegénységet termelte, hanem ennek a gazdagságnak mint magát önmagára vonatkoztató gazdagságnak a viszonyát is a munkaképességhez mint a szegénységhez, melynek fogyasztása által a gazdagság új életerőt szív magába és újra értékesíti magát. Mindez a cseréből eredt, amelyben a munkaképesség tárgyiasult munkának egy mennyiségére kicserélte a maga eleven munkaképességét, csakhogy most ez a tárgyiasult munka – létezésének ezek a rajta kívül létező feltételei és ezeknek a dologi feltételeknek az önálló rajtakívülisége – mint *saját terméke*, mint tőle magától tételezett jelenik meg, mind a saját objektiválódásaként, mind magának egy önmagától független és rajta éppenséggel uralkodó, a saját tette által uralkodó hatalomként való objektiválódásaként.

A *többlettőkében* minden mozzanat az *idegen* munka terméke – tőkévé változtatott *idegen többletmunkáé* –; létfenntartási eszközök a szükséges munka számára; az objektív feltételek – anyag és szerszám – ahhoz, hogy a szükséges munka újratermelhesse az e munka ellenében létfenntartási eszközökre cserélt értéket; végül az ahhoz szükséges mennyiségű anyag és szerszám, hogy új többletmunka valósulhasson meg benne, vagyis új értéktöbbletet lehessen létrehozni.

Itt eltűnt az a látszat, amely a termelési folyamat első szemügyrevételekor még létezett, mintha a tőke valamilyen értéket hozna a maga oldaláról, a forgalomból. A munka objektív feltételei most éppenséggel mint a munka terméke jelennek meg – mind amennyiben egyáltalában értékek, mind amennyiben használati értékek a termelés számára. Ha azonban a tőke így mint a munka terméke jelenik meg, a munka terméke szintúgy mint tőke jelenik meg – már nem mint egyszerű termék, nem is mint kicserélhető áru, hanem mint *tőke*; tárgyiasult munka mint eleven munka feletti uralom, parancsnoklás. A munka termékeként jelenik meg szintúgy az,

hogy terméke *idegen tulajdonként*, az eleven munkával önállóan szembelépő létezési módként, szintúgy magáért-való *értékként* jelenik meg; hogy a munka terméke, a tárgyiasult munka magától az eleven munkától saját lelket kapott és vele szemben *idegen hatalomként* telepedik meg. A munka álláspontjáról tekintve tehát a munka úgy jelenik meg a termelési folyamatban tevékenykedőnek, hogy az objektív feltételekben való megvalósulását egyszersmind mint idegen realitást ellöki magától és ezért önmagát ezzel a tőle elidegenült, nem hozzá, hanem másokhoz tartozó realitással szemben mint szubsztancianélküli, pusztán szűkölködő munkaképességet tételezi; hogy a saját valóságát nem magáért-való-létként, hanem puszta másért-való-létként és ezért egyben puszta más-létként, illetve a másik vele magával szembeni léteként tételezi. Ez a megvalósulási folyamat éppúgy elvalótlanulási folyamata a munkának. Objektíven tételezi magát, de ezt az objektivitását mint a saját nem-létét tételezi vagy mint nem-létének – a tőkének – a létét. Úgy fordul vissza magába, mint az értéktételezés vagy értékesítés puszta lehetőségébe; mert az egész valóságos gazdagság, a valóságos érték világa és éppúgy saját megvalósulásának reális feltételei mint vele szemben önálló exisztenciák vannak tételezve. Az eleven munka saját ölében nyugvó lehetőségek, amelyek a termelési folyamat következtében mint valóságok rajta kívül léteznek – de mint tőle *idegen valóságok* –, képezik vele ellentétben a gazdagságot.

Amennyiben a többlettermeket mint többlettőkét újra értékesítik, amennyiben újra a termelési folyamatba és önértékesítési folyamatba lép, annyiban megoszlik 1. létfenntartási eszközökre a munkások számára cserébe az eleven munkaképességért; nevezzük a *tőkének* ezt a részét *munkaalapnak*; ez a munkaalap, a munkaképesség fenntartására rendeltetett rész – mégpedig progresszív fenntartására, mivel a többlettőke állandóan nő – most éppannyira az *idegen* munka, a *tőkétől* idegen munka termékeként jelenik meg, mint 2. a tőke többi alkotórészei – egy érték újratermelésének dologi feltételei, amely érték = ezekkel a létfenntartási eszközökkel + egy többletértékkel.

Továbbá, ha ezt a többlettőkét tekintjük, a tőke megoszlása egy állandó – a munka előtt vízözönelőttien létező – részre, nyersanyagra és munkaszerszámokra – és egy változó részre, tudniillik az eleven munkaképesség ellenében kicserélhető létfenntartási eszközökre, tisztán formainak jelenik meg, amennyiben mindkettőt egyaránt a munka *tételezi* és egyaránt mint saját *előfeltételeit* tételezi. A tőkének ez az önmagában való megoszlása most éppenséggel úgy jelenik meg, hogy a munka saját terméke – az objektiválódott többletmunka – válik szét két alkotórészre: a munka új

értékesítésének objektív feltételeire (1) és ezen eleven munka lehetőségének fenntartását, azaz az eleven munkaképesség elevenként való fenntartását szolgáló munkaalapra (2), de úgy, hogy a munkaképesség a saját eredményének – objektív formában való saját létezésének – munkaalapként meghatározott részét csak azáltal sajátíthatja el megint, csak azáltal veheti ki a vele szembenálló idegen gazdagság formájából, hogy nemcsak a maga értékét termeli újra, hanem az új tőkének azt a részét is értékesíti, amely az új többletmunka és többlettermelés, illetve többletérték termelése megvalósításának objektív feltételeit képviseli. Maga a munka teremtett meg egy új alapot új szükséges munka alkalmazására, vagy ami ugyanaz, egy alapot új eleven munkaképességek, munkások fenntartására, de egyszersmind azt a feltételt is, hogy ezt az alapot csak úgy lehet elsajátítani, hogy új többletmunkát fordítanak a többlettőke többlet-részére. A munka által termelt többlettőkében – többletértékben – tehát egyszersmind megteremtődött újabb többletmunka reális szükségszerűsége, és ilymódon maga a többlettőke a reális lehetősége újabb többletmunkának és egyszersmind újabb többlettőkének. Itt megmutatkozik, hogy hogyan tágul ki a gazdagság objektív világa progresszíve maga a munka révén vele szemben mint tőle idegen hatalom és tesz szert egyre szélesebb és teljesebb létezésre, úgyhogy relatíve, a létrehozott értékekhez vagy az értékteremtés reális feltételeihez viszonyítva az eleven munkaképesség szűkölködő szubjektivitása egyre rikítóbb kontrasztot képez. Minél inkább objektiválja magát ez – a munka–, annál nagyobb lesz az értékek objektív világa, amely idegenként – idegen tulajdonként – szembenáll vele. A többlettőke megteremtése révén maga–, a munka kényszeríti magára ismét új többlettőke megteremtésének kényszerét stb. stb.

Az eredeti nem-többlettőkére vonatkozóan a viszony annyiban változott meg a munkaképesség számára, hogy 1. azt a részét e tőkének, amelyet szükséges munkára cserélnek, maga ez a munka termeli újra, tehát már nem a forgalomból jön hozzá, hanem a saját terméke, és 2. az értéknek azt a részét, amely nyersanyagban és szerszámban az eleven munka értékesítésének reális feltételeit képviseli, maga a munka tartotta fenn a termelési folyamatban, és minthogy minden használati érték, természeténél fogva, mulandó anyagban áll, a csereérték pedig csak használati értékben van meg, létezik, ez a fenntartás = a pusztulástól való megóvással, vagyis a tőkés által birtokolt értékek mulandó természetének tagadásával, ezért magáért-való értékként, *nem-mulandó gazdagságként* való tételezésükkel. Az értéknek ezt az eredeti összegét mint tőkét ezért csak a termelési folyamatban az eleven munka tételezte,

Az I. többlettőke képződése. – A II. többlettőke. – Az elsajátítási jog átcsapása. – A termelési és értékesítési folyamat fő eredménye: magának a tőke és munka, tőkés és munkás viszonyának az újratermelése és újonnan termelése.

Mármost a tőke álláspontjáról: Amennyiben a *többlettőkét* vesszük szemügyre, a tőkés *idegen munka* egyszerű *elsajátítása* révén képvisel magáért-való értéket, a harmadik mozzanatbeli pénzt, mivel a többlettőke minden mozzanata, anyag, szerszám, létfenntartási eszköz olyan *idegen munkára* oldódik fel, amelyet a tőkés nem meglevő értékek ellenében való *csere* révén sajátít el, hanem amelyet *csere nélkül* sajátított el. Persze e *többlettőke eredeti feltételeként* a *hozzá tartozó értékek* vagy általa birtokolt *tárgyiasult munka egy részének* idegen eleven munkaképességre való cseréje jelenik meg. Az I. többlettőke képződésének, ha így nevezzük a többlettőkét, ahogy az az eredeti termelési folyamatból kikerül, azaz *idegen munka, tárgyiasult idegen munka elsajátításának* feltételeként az jelenik meg, hogy a tőkés birtokoljon *értékeket*, melyeknek egy részét *formailag* kicseréli az eleven munkaképességre. Azt mondjuk, hogy formailag, mert az eleven munkának a *kicserélt* értékeket is vissza kell adnia, újra pótolnia kell a tőkés számára. Ám legyen akárhogy is. Mindenesetre az *I. többlettőke* képződésének, azaz idegen munka, illetve azon értékek elsajátításának, amelyekben ez tárgyiasult, feltételeként az jelenik meg, hogy kicseréljenek a tőkéshez tartozó, általa a forgalomba dobott és általa az eleven munkaképességnek juttatott értékeket – olyan értékeket, amelyek *nem* a tőkének az eleven munkával való *cseréjéből*, illetve nem abból erednek, hogy *tőkeként* viszonyul a *munkához*.

Most azonban képzeljük el, hogy többlettőke megint a termelési folyamatba kerül, megint a cserében realizálja többletértékét és új többlettőkeként újra megjelenik egy harmadik termelési folyamat kezdetén. Ennek a *II. többlettőkének* mások az előfeltételei, mint az I. többlettőkének. Az I. többlettőke előfeltétele a tőkéshez tartozó és általa a forgalomba, pontosabban az eleven munkaképességgel való cserébe dobott értékek voltak. A II. többlettőke előfeltétele nem egyéb, mint az I. többlettőke létezése; azaz másszóval az az előfeltétel, hogy a tőkés már elsajátított idegen munkát csere nélkül. Ez abba az állapotba hozza, hogy a folyamatot mindig újra kezdhesse. Persze ahhoz, hogy a II. többlettőkét létrehozza, az I. többlettőke értékének egy részét létfenntartási eszközök formájában eleven munkaképességre kellett cserélnie, de amit így kicserélt, eredetileg olyan értékek voltak, amelyeket nem saját alapjából hozott forgalomba, hanem idegen tárgyiasult munka, amelyet minden egyenérték nélkül elsajátított, és ame-

lyet most megint kicserél idegen eleven munkára, ahogy az anyag stb. is, amelyben ez az új munka megvalósul és többletértéket hoz létre, csere nélkül, puszta elsajátítással jutott a kezébe. *Idegen munka múltbeli elsajátítása most úgy jelenik meg, mint az egyszerű feltétele idegen munka új elsajátításának*; illetve az, hogy idegen munka objektív (dologi) formában, létező értékek formájában a tőkés tulajdonában van, úgy jelenik meg, mint annak feltétele, hogy ő idegen *eleven* munkaképességet, ezért többletmunkát, egyenérték nélküli munkát újra elsajátíthasson. Az, hogy a tőkés már szembenállt mint tőke az eleven munkával, jelenik meg annak egyetlen feltételeként, hogy nemcsak fenntartja magát mint tőkét, hanem mint növekvő tőke növekvőleg *sajátít el* idegen munkát egyenérték nélkül, vagyis kiterjeszti hatalmát, tőkeként való létezését az eleven munkaképességgel szemben és másrészt folyton újra tételezi az eleven munkaképességet a maga szubjektív, szubsztancianélküli szűkösségében mint eleven munkaképességet. A múltbeli, vagyis objektiválódott idegen munka tulajdona úgy jelenik meg, mint egyetlen feltétele jelenlegi, vagyis eleven idegen munka további elsajátításának. Amennyiben I. többlettőkét tárgyiasult munka és az eleven munkaképesség közötti egyszerű csere révén hozták létre – amely csere teljesen az egyenértékek cseréjének törvényeire van alapozva, ahol is a becslés a bennük foglalt munka-, illetve munkaidő-mennyiséggel történik –, és *amennyiben* ez a csere jogilag kifejezve semmi mást nem előfeltételezett, mint azt, hogy mindegyiknek tulajdonjoga van a saját termékeire és szabadon rendelkezik felettük – amennyiben azonban a II. többlettőke viszonya az I.-höz ennélfogva ennek az első viszonynak a következménye –, annyiban azt látjuk, hogy egy különös következtetés folytán, a tulajdonjog a tőke oldalán dialektikusan átcsap az idegen termékre való jogba, vagyis az idegen munkára való tulajdonjogba, abba a jogba, hogy idegen munkát egyenérték nélkül elsajátítson, a munkaképesség oldalán pedig abba a kötelességbe, hogy a saját munkájához vagy a saját termékéhez mint *idegen tulajdonhoz* viszonyuljon. A tulajdonjog átcsap az egyik oldalon abba a jogba, hogy idegen munkát elsajátítson, és a másik oldalon abba a kötelességbe, hogy a saját munkájának termékét és magát a saját munkáját mint másokhoz tartozó értékeket respektálja. Az egyenértékek cseréje pedig, amely az eredeti műveletként megjelent, amely műveletben a tulajdonjog jogilag volt kifejezve, úgy fordult, hogy az egyik oldalon csak látszatra cserélnek, mert a tőkének az eleven munkaképesség ellenében kicserélt része először maga is egyenérték nélkül elsajátított *idegen munka*, és másodszor *a munkaképességnek egy többlettel kell pótolnia*, tehát valójában nem adják oda, hanem csak átváltoztatják egyik formából a másikba. A csere viszonya

tehát teljesen elesett, vagy *puszta látszat*. Továbbá a tulajdonjog eredetileg a saját munkára alapozottnak jelent meg. A tulajdon most úgy jelenik meg, mint idegen munkára való jog és mint lehetetlensége annak, hogy a munka elsajátítsa saját termékét. A tulajdon és még inkább a gazdagság és a munka teljes elválása most úgy jelenik meg, mint következménye annak a törvénynek, amely azonosságukból indult ki.

Végül mint a termelési és értékesítési folyamat eredménye jelenik meg mindenekelőtt *magának a tőke és munka, tőkés és munkás viszonyának* az újratermelése és újonnan termelése. Ez a társadalmi viszony, termelési viszony valójában a folyamat még fontosabb eredményeként jelenik meg, mint az anyagi eredményei. Mégpedig ezen a folyamaton belül a munkás termeli önmagát mint munkaképességet és a vele szembenálló tőkét, ahogy másrészt a tőkés termeli magát mint tőkét és a vele szembenálló eleven munkaképességet. Mindegyik azáltal termeli újra önmagát, hogy újratermeli a mását, a tagadását. A tőkés a munkát mint idegent termeli; a munka a terméket mint idegent termeli. A tőkés termeli a munkást és a munkás a tőkést stb.

A tőke eredeti felhalmozása. (A valóságos felhalmozás.) – A történelmileg egyszer kifejlődött tőke maga hozza létre létezési feltételeit (nem mint keletkezésének feltételeit, hanem mint létezésének eredményeit). – (Személyi szolgálattételek (ellentétben a bérmunkával).) – Az elsajátítás törvényének átcsapása. A munkás valóságos idegensége termékével szemben. A munka megosztása. Gépi berendezés stb.

Ha a tőkére alapozott termelés egyszer előfeltételezve van – a pénz tulajdonképpen csak *az első termelési* folyamat *végén* változott át tőkévé, amely folyamat eredménye a tőke újratermelése és az I. többlettőke újonnan termelése volt; de az I. többlettőke maga is csak akkor van többlettőkeként *tételezve*, realizálva, amikor megtermelte a II. többlettőkét, tehát amikor a tőkébe átmenő pénznek a *valóságos* tőke mozgásán még kívül levő előfeltételei eltűntek, ennélfogva a tőke valójában maga tételezte, immanens lényegének megfelelően, a feltételeket, amelyekből a termelésben kiindul –, az a feltétel, hogy a tőkésnek a saját munkájával vagy másképpen – csak nem már meglevő, múltbeli bérmunkával – létrehozott értékeket kell bevinnie a forgalomba, hogy magát tőkeként tételezze, a tőke vízözönelőtti feltételeihez tartozik; *történelmi előfeltételeihez*, amelyek éppen mint ilyen *történelmi* előfeltételek múltbeliek és ezért *képződése történelméhez* tartoznak, de semmiképpen nem a tőke *egykorú* történelméhez, azaz nem

tartoznak bele az uralma alatt álló termelési mód valóságos rendszerébe. Ha pl. a jobbágyoknak a városokba szökése a városszervezet egyik *történelmi* feltétele és előfeltétele, akkor ez nem *feltétele*, nem mozzanata a kialakult városszervezet valóságának, hanem a *múltbeli* előfeltételeihez, létrejövésének előfeltételeihez tartozik, amelyek a városszervezet létezésében meg vannak szüntetve. A tőke *létrejövésének, keletkezésének* feltételei és előfeltételei éppen azt tételezik fel, hogy a tőke még nincs, hanem csak *lesz*; tehát eltűnnek a valóságos tőkével, azzal a tőkével, amely, valóságából kiindulva, maga tételezi megvalósulásának a feltételeit. Így pl. ha a pénznek vagy a magáértvaló értéknek eredeti tőkévé-levéséhez olyan felhalmozás – akár a saját munkával létrehozott termékeken és értékeken való megtakarítás révén stb. – van előfeltételezve a tőkés részéről, amelyet az mint *nem-tőkés* vitt véghez – ha tehát a pénz tőkévé-levésének előfeltételei mint a tőke keletkezése számára adott külső *előfeltételek* jelennek meg –, akkor, mihelyt a tőke mint olyan létrejött, létrehozza a saját előfeltételeit, tudniillik a reális feltételek birtoklását új értékek megteremtése számára *csere nélkül* – a saját termelési folyamata révén. Ezek az előfeltételek, amelyek eredetileg létrejövése feltételeiként jelentek meg – és ezért még nem fakadhattak *tőkeként* való akciójából –, most mint saját megvalósulásának, valóságának eredményei jelennek meg, mint tőle *tételezettek – nem mint keletkezésének feltételei, hanem mint létezésének eredményei.* Többé nem előfeltételekből indul ki, hogy létrejöjjön, hanem maga is előfeltételezve van, és magából kiindulva maga hozza létre fenntartásának és növekedésének előfeltételeit. Ezért azok a feltételek, amelyek megelőzték az I. többlettőke megteremtését, vagyis amelyek a tőke létrejövését fejezik ki, nem esnek annak a termelési módnak a szférájába, amelynek a tőke előfeltételül szolgál; mint létrejövésének történelmi előfokai mögötte vannak a tőkének, éppúgy, ahogy azok a folyamatok, melyek révén a föld cseppfolyós tűz- és gőztengerből a mostani formájába ment át, túl vannak kész földként való életén. Azaz az egyes tőkék még mindig keletkezhetnek pl. kincsképzés révén. De a kincset csak a munka kizsákmányolása által változtatják át tőkévé. A polgári közgazdászok*, akik a tőkét a termelés örök és *természetszerű* (nem történelemszerű) formájának tekintik, azután megint azzal igyekeznek a tőkét igazolni, hogy létrejövésének feltételeit jelenlegi megvalósulása feltételeinek nyilvánítják, azaz azokat a mozzanatokat, amelyekben a tőkés még mint nem-tőkés sajátít el – mert csak lesz tőkés –, éppen

* [*A kéziratban még:*] nézete

azoknak a feltételeknek tüntetik fel, amelyek között *mint tőkés* sajátít el. Az apologetika e kísérletei rossz lelkiismeretet bizonyítanak és képtelenséget arra, hogy a tőkének mint tőkének az elsajátítási módját összhangba hozzák a maga a tőke társadalma által proklamált *általános tulajdontörvényekkel*. Másrészt, ami sokkal fontosabb a számunkra, módszerünk megmutatja azokat a pontokat, ahol be kell lépnie a történelmi szemléletnek, vagyis ahol a polgári gazdaság mint a termelési folyamat pusztán történelmi alakja túlmutat magán a termelés korábbi történelmi módjaira. Ezért a polgári gazdaság törvényeinek kifejtéséhez nem szükséges a *termelési viszonyok valóságos történetét* megírni. De e termelési viszonyok történelmileg létrejött viszonyokként való helyes szemlélete és levezetése mindig olyan első egyenletekre vezet – mint az empirikus számok pl. a természettudományban –, amelyek egy a rendszer mögött levő múltra utalnak. Ezek az utalások, a jelenleginek a helyes felfogásával együtt, nyújtják azután a kulcsát a múlt megértésének is – ez külön munka, amelyhez remélhetőleg szintén eljutunk még.[202] Éppígy ez a helyes szemlélet másrészt olyan pontokhoz vezet, amelyeken a termelési viszonyok jelenlegi alakjának megszüntetése – és ilymódon a jövő körvonalainak előrevetítése, létrejövő mozgás jelződik. Ha egyrészt a polgárit megelőző fázisok mint *csak történelmi*, azaz megszüntetett előfeltételek jelennek meg, a termelés mostani feltételei viszont mint *önmagukat megszüntető* és ezért egy új társadalmi állapot *történelmi előfeltételeiként* tételező feltételek.

Ha mármost mindenekelőtt a lett viszonyt vesszük szemügyre, az érték tőkévé-lettségét és az eleven munkát mint vele pusztán szembenálló használati értéket, úgyhogy az eleven munka úgy jelenik meg, mint puszta eszköz arra, hogy a tárgyiasult, holt munkát értékesítse, éltető lélekkel áthassa és a saját lelkét az *ő* javára elveszítse – és eredményként egyrészt a létrehozott gazdagságot mint idegent termelje, mint sajátját pedig csak az eleven munkaképesség szűkölködését –, akkor a dolog egyszerűen úgy jelenik meg, hogy magában a folyamatban és általa vannak tételezve az eleven munka reális dologi feltételei (tudniillik anyag, amelyben magát értékesítse, szerszám, amellyel magát értékesítse, és létfenntartási eszközök, amelyekkel az eleven munkaképesség lángját munkára szítsa és a kihunyástól óvja, életfolyamatának a szükséges anyagokat juttassa), úgy vannak tételezve, mint idegen, önálló létezések – illetve mint egy *idegen személy* létezési módja, mint az eleven munkaképességgel [szemben], amely szintén tőlük elszigetelten, szubjektíven áll ott, magukban rögződő, magukért-való értékek és ezért olyan értékek, amelyek a munkaképességtől idegen gazdagságot, a tőkés gazdagságát képezik. Az eleven munka objektív feltételei úgy

jelennek meg, mint *elválasztott, önállósult* értékek az eleven munkaképességgel mint szubjektív létezéssel szemben, amely ezért velük szemben csak mint *másik fajta* érték (tőlük nem értékként, hanem használati értékként különböző) jelenik is meg. Csak ha ez az elválás egyszer már előfeltételezve van, termelheti a termelési folyamat újonnan, termelheti újra és termelheti nagyobb szinten újra. Hogy hogyan teszi ezt, azt láttuk. Az eleven munkaképesség objektív feltételei úgy vannak előfeltételezve, mint vele szemben önálló létezés, mint egy az eleven munkaképességtől megkülönböztetett és vele önállóan szembenálló szubjektum objektivitása; az újratermelés és *értékesítés*, azaz ezeknek az *objektív feltételeknek* a bővítése ezért egyszersmind egy idegen, a munkaképességgel közömbösen és önállóan szembenálló szubjektum gazdagságaként való újratermelésük és újonnan termelésük. Amit újratermelnek és újonnan termelnek, az nemcsak az eleven munka ezen objektív feltételeinek a *létezése*, hanem *önálló, azaz egy idegen szubjektumhoz tartozó értékként való létezésük ezzel az eleven munkaképességgel szemben.* A munka objektív feltételei szubjektív létezésre tesznek szert az eleven munkaképességgel szemben – a tőkéből tőkés lesz; másrészt a munkaképességnek a saját feltételeivel szembeni pusztán szubjektív létezése egy csupán közömbös objektív formát ad neki ezekkel szemben – ő csupán egy különös használati értékű *érték* az értékesítésének saját feltételei mint más használati értékű *értékek mellett.* Ezért ahelyett, hogy ezek mint megvalósításának feltételei realizálódnának a termelési folyamatban, ellenkezőleg a munkaképesség létezése úgy kerül ki a termelési folyamatból, mint puszta feltétele annak, hogy *ezek* vele szemben magáért-való értékként értékesüljenek és fennmaradjanak.[203] Az anyag, amelyet megmunkál, *idegen* anyag; éppúgy a szerszám *idegen* szerszám; munkája csak úgy jelenik meg, mint járulék hozzájuk mint a szubsztanciához és ezért olyasmiben tárgyiasul, ami nem az *övé*. Sőt maga az eleven munka is mint *idegen* jelenik meg az eleven munkaképességgel szemben, amelynek munkája, amelynek saját életnyilvánulása, mert átengedték a tőkének tárgyiasult munkáért, magának a munkának a termékéért. A munkaképesség úgy viszonyul az eleven munkához, mint idegenhez, és ha a tőke meg akarná fizetni *anélkül*, hogy dolgoztatná, a munkaképesség örömmel belemenne ebbe az alkuba. A saját munkája tehát éppoly idegen neki – és irányítása stb. szerint az is –, mint az anyag és a szerszám. Ezért azután a termék is úgy jelenik meg neki, mint idegen anyagnak, idegen szerszámnak és idegen munkának a kombinációja – mint *idegen tulajdon*, és a termelés után a munkaképesség csak szegényebb lett a kiadott életerővel, egyébiránt meg újra kezdődik a robotoltatása mint életfeltételeitől elválasztva létező pusz-

tán szubjektív munkaképességé. A felismerés, hogy a termékek saját termékei, és a megítélés, hogy a megvalósítása feltételeitől való elválasztottság méltatlan, kényszerű, – ez roppant erejű tudat, maga is a tőkén nyugvó termelési mód terméke, s annyira a tőke végítéletének lélekharangja, ahogy a rabszolgának azzal a tudatával, hogy ő nem *lehet egy harmadiknak a tulajdona*, azzal a tudatával, hogy ő személy, a rabszolgaság már csak mesterségesen tengeti tovább létezését és nem maradhat fenn többé a termelés bázisaként.

Ha ellenben az eredeti viszonyt vesszük szemügyre, a pénznek az önértékesítési folyamatba való belekerülése előtt, akkor különböző feltételek jelennek meg, amelyeknek történelmileg keletkezetteknek kell lenniök vagy adottaknak kell lenniök ahhoz, hogy a pénz tőkévé és a munka tőkétételező, tőkét-létrehozó munkává, bérmunkává váljék. (A *bérmunka*, itt, abban a szoros gazdasági értelemben, amelyben egyedül használjuk – és később meg kell majd különböztetnünk a napszámért stb. való munka egyéb formáitól –, tőkét tételező, tőkét termelő munka, azaz olyan eleven munka, amely mind tevékenységként való megvalósulásának tárgyi feltételeit, mind munka*képességként* való létezésének objektív mozzanatait mint önmagával szemben idegen hatalmakat termeli, mint *magukért-való, tőle független értékeket.*) A lényegi feltételek maguk is tételezve vannak a viszonyban, ahogy ez eredetileg megjelenik: 1. az egyik oldalon az eleven munkaképességnek pusztán *szubjektív* létezésként való megléte, elválasztva objektív valóságának mozzanataitól, ezért éppúgy elválasztva az eleven munka *feltételeitől*, mint az eleven *munkaképesség létezési eszközeitől, létfenntartási eszközeitől*, önfenntartási eszközeitől; a munka eleven lehetősége az egyik oldalon ebben a teljes elvonatkoztatásban; 2. a másik oldalon található értéknek vagy tárgyiasult munkának használati értékek felhalmozásának kell lennie, elegendően nagynak ahhoz, hogy a tárgyi feltételeket szolgáltassa nem csupán az eleven munkaképesség újratermeléséhez vagy fenntartásához szükséges termékek, illetve értékek termeléséhez, hanem ahhoz is, hogy többletmunkát szívjon fel – az objektív anyagot megadja ehhez; 3. szabad csereviszony – pénzforgalom – a két oldal között; a csereértékekre alapozott – nem uralmi és szolgasági viszonyra alapított – vonatkozás a végpontok között; azaz tehát olyan termelés, amely nem közvetlenül a termelőnek szolgáltatja a létfenntartási eszközöket, hanem a csere által közvetítve van, és éppígy nem kerítheti közvetlenül hatalmába az idegen munkát, hanem magától a munkástól meg kell vásárolnia, be kell cserélnie; végül 4. az egyik oldalnak – amely a munka tárgyi feltételeit önálló, magáért-való értékek formájában képviseli – mint *értéknek* kell fel-

lépnie és értéktételezést, önértékesítést, pénzlétrehozást kell végső céljának tekintenie – nem használati érték közvetlen élvezetét vagy létrehozását.

Ameddig *mindkét* oldal csak *tárgyiasult* munka formájában cseréli ki munkáját egymással, ez a viszony lehetetlen; éppígy lehetetlen akkor, ha maga az *eleven munkaképesség* a másik oldal tulajdonaként jelenik meg, tehát nem cserélőként. (Ennek nem mond ellent az, hogy a polgári termelési rendszeren belül egyes pontokon lehetséges rabszolgaság. Ez azonban akkor csak azért lehetséges, mert más pontokon nem létezik, és mint rendellenesség jelenik meg magával a polgári rendszerrel szemben.)

A feltételek, amelyek között a viszony eredetileg megjelenik, vagy amelyek úgy jelennek meg, mint létrejövésének történelmi előfeltételei, az első pillantásra kétoldalú jelleget mutatnak – az egyik oldalon az eleven munka alacsonyabb formáinak a felbomlása – a másikon szerencsésebb viszonyainak a felbomlása.[204]

Mindenekelőtt az az első előfeltétel, hogy a rabszolgaság, illetve a jobbágyság viszonya megszűnt. Az eleven munkaképesség önmagáé és a csere révén rendelkezik saját erőnyilvánulása felett. Mindkét oldal mint személy áll egymással szemben. *Formailag* viszonyuk egyáltalában a cserélők egyenlő és szabad viszonya. Hogy ez a forma *látszat* és *csalóka látszat*, az, amennyiben a jogi viszonyt tekintjük, ezen *kívül* esőnek jelenik meg. Amit a szabad munkás elad, az mindig csak egy meghatározott, különös mértékű erőnyilvánulás; mindegyik különös nyilvánulás felett ott áll a munkaképesség mint totalitás. Eladja a különös erőnyilvánulást egy különös tőkésnek, akivel mint *egyessel* ő függetlenül áll szemben. Hogy ez nem a munkásnak a tőke mint tőke létezéséhez, azaz a tőkésosztályhoz való viszonya, az világos. Csakis így, ami az egyes, valóságos személyt illeti, hagyták meg neki a választás, az önkény és ezért a formai szabadság tág területét. A rabszolgaviszonyban a munkás az *egyes, különös* tulajdonosé, akinek a munkagépe ő. Mint erőnyilvánulás totalitása, mint munkaképesség a munkás olyan dolog, amely másé, és ezért nem mint szubjektum viszonyul a maga különös erőnyilvánulásához, illetve az eleven munkatetthez. A jobbágyviszonyban a munkás magának a földtulajdonnak a mozzanataként jelenik meg, a föld tartozéka, akárcsak az igásállat. A rabszolgaviszonyban a munkás nem egyéb, mint eleven munkagép, amelynek ezért értéke van mások számára vagy jobbanmondva érték. A munkaképesség a szabad munkással szemben a totalitásában maga is mint a munkás tulajdona, egyik mozzanata jelenik meg, amelyen ő mint szubjektum túlnyúl, és amelyet azáltal tart fenn, hogy elidegeníti. Ezt később a bérmunkánál kell tovább kifejteni.

Tárgyiasult munkának eleven munkára való cseréje még nem konstituálja sem az egyik oldalon a tőkét, sem a másik oldalon a bérmunkát. Az úgynevezett *szolgálatok* egész osztálya, a cipőpucolótól a királyig, ebbe a kategóriába esik. Éppígy a szabad napszámosok, akiket szórványosan mindenütt megtalálunk, ahol vagy a keleti közösség, vagy a szabad földtulajdonosokból álló nyugati község egyes elemekre bomlik – a népesség szaporodása, hadikíséretek [Kriegsgefolgschaften]* elbocsátása, olyan véletlenek következtében, amelyek által az egyes elszegényedik és elveszti önfenntartó munkájának objektív feltételeit, a munka megosztásának következtében stb. Ha *A* egy értéket vagy pénzt, tehát tárgyiasult munkát kicserél, hogy *B*-től egy szolgálatot, tehát eleven munkát kapjon, ez tartozhatik:

1. *az egyszerű forgalom viszonyába.* Mindketten valójában csak használati értékeket cserélnek ki; az egyik létfenntartási eszközöket, a másik olyan munkát, szolgálatot, amelyet a másik el akar fogyasztani, vagy közvetlenül – személyi szolgálattétel –, vagy az anyagot stb. nyújtja a másiknak, amelyben ez munkájával, munkájának tárgyiasulásával használati értéket, a másiknak a fogyasztására szánt használati értéket hoz létre. Például ha a paraszt egy vándorló szabót, amilyenek korábban előfordultak, a házába fogad és anyagot ad neki, hogy számára ruhát készítsen. Vagy ha egy orvosnak pénzt adok, hogy egészségemet megfoltozza. Ezekben az esetekben a fontos a szolgálat, amelyet a kettő tesz egymásnak. Do ut facias itt egészen azon a fokon jelenik meg, mint facio ut des vagy do ut des.[205] Az az ember, aki nekem posztóból ruhát csinál, amihez én nyújtottam neki az anyagot, használati értéket ad nekem. De ahelyett, hogy mindjárt tárgyi formában adná, a tevékenység formájában adja. Én neki kész használati értéket adok, ő nekem egy másikat készít. A múltbeli, tárgyiasult és az eleven, jelenlegi munka közötti különbség itt csak úgy jelenik meg, mint formai különbség a munka különböző idői között, amely egyszer befejezett múltban áll, másszor jelenidőben. Valójában csak a munka megosztása és a csere által közvetített formai különbségként jelenik meg az, hogy *B*** maga termeli-e a létfenntartási eszközöket, amelyekből meg kell élnie, vagy *A*-tól kapja őket és ahelyett, hogy közvetlenül a létfenntartási eszközöket termelné, egy ruhát termel, amelyért azokat cserébe kapja *A*-tól***. Mindkét esetben *B* csak azáltal kerítheti hatalmába az *A* birtokában levő használati értéket, hogy egyenértéket ad érte, amely végső soron mindig

* [*A kéziratban:*] hadifoglyok [Kriegsgefangenen]
** [*A kéziratban:*] *A*
*** [*A kéziratban:*] *B*-től

a saját eleven munkájára oldódik fel, bármilyen tárgyi formát ölt is az, akár a csere előtt fejeződött be, akár annak következtében. Mármost a ruha nemcsak egy meghatározott formaadó munkát tartalmaz – a használhatóság egy meghatározott formáját, amelyet a munka mozgása adott át a posztónak –, hanem egy bizonyos mennyiségű munkát tartalmaz – ezért nemcsak használati értéket, hanem *értéket* egyáltalában, értéket mint olyant. De ez az érték nem létezik *A* számára, mivel *ő* a ruhát elfogyasztja és nem ruhakereskedő. Ő tehát nem mint *értéktételező* munkát cserélte be, hanem mint hasznot, használati értéket létrehozó tevékenységet. Személyi szolgálattételeknél ezt a használati értéket mint olyant anélkül fogyasztják el, hogy a mozgás formájából átmenne a dolog formájába. Ha, ahogy az egyszerű viszonyoknál gyakori, a szolgálattevő nem *pénzt* kap, hanem maga is közvetlen használati értékeket, akkor elesik a látszat is, mintha itt az egyik vagy a másik oldalon a használati értékektől megkülönböztetve *értékekről* lenne szó. De még ha feltesszük is, hogy *A* pénzt fizet a szolgálatért, ez nem tőkévé változtatása a pénzének, hanem éppenséggel puszta forgalmi eszközként való tételezése azért, hogy egy fogyasztási tárgyat, egy meghatározott használati értéket megkapjon. Ez az aktus ezért nem is gazdagságot termelő, hanem fordítva, gazdagságot fogyasztó aktus. *A* szempontjából korántsem arról van szó, hogy munka mint olyan, egy bizonyos munkaidő, tehát *érték* a posztóban objektiválódik, hanem hogy egy bizonyos szükségletet kielégítenek. *A* nem *értékesíti*, hanem *elértéktelenítí* pénzét azáltal, hogy az érték formájából a használati értékébe teszi át. A munkát itt nem úgy cserélik be, mint az érték számára való használati értéket, hanem mint ami maga is különös használati érték, mint a használat számára való értéket. Minél gyakrabban ismétli *A* a cserét, annál inkább elszegényedik. Ez a csere az *ő* számára nem *gazdagodási* aktus, nem az *értékteremtés* aktusa, hanem a meglevő, az *ő* birtokában levő értékek *elértéktelenedéséé*. Az a pénz, amelyet *A* itt az eleven munkára – természetbeni szolgálatra vagy dologban objektiválódó szolgálatra – kicserél, nem *tőke*, hanem *jövedelem*, pénz mint forgalmi eszköz, hogy használati értéket kapjon, amelyben az érték formája mint pusztán eltűnő van tételezve, nem olyan pénz, amely a munkának mint olyannak a megvásárlása révén fenntartani és értékesíteni akarja magát. A *pénznek mint jövedelemnek*, mint puszta forgalmi eszköznek a cseréje eleven munkára soha nem tételezheti a pénzt mint tőkét, ezért soha a munkát mint a gazdasági értelemben való bérmunkát. Nem szorul hosszadalmas fejtegetésre, hogy pénzt fogyasztani (kiadni) nem annyi, mint pénzt termelni. Olyan állapotokban, amelyekben a többletmunka legnagyobb része mezőgazdasági munkaként jelenik meg és ezért a földtulajdonos mind a többletmunka,

mind a többlettermék tulajdonosaként, a földtulajdonos jövedelme alkotja a munkaalapot a szabad munkások számára, az ipari (itt kézműves) munkások számára a mezőgazdasági munkásokkal ellentétben. A velük való csere az egyik formája a földtulajdonos fogyasztásának, aki jövedelmének egy másik részét közvetlenül megosztja – személyi szolgálattételek, gyakran csak a szolgálattételek látszata fejében – egy sereg csatlóssal. Ázsiai társadalmakban, amelyekben a monarcha a mezőgazdasági többlettermék kizárólagos birtokosaként jelenik meg, egész városok keletkeznek, amelyek alapjában véve nem egyebek mozgó táboroknál, jövedelmének a free handekkel*, ahogy Steuart nevezi őket,[206] való cseréje révén. Ebben a viszonyban semmi nincs a bérmunkából, ámbár *lehet*, hogy a rabszolgasággal és a jobbágysággal ellentétben áll, nem *kell* állnia, mert a munka össz-szervezetének különböző formáiban mindig megismétlődik. Amennyiben *pénz* közvetíti ezt a cserét, az ármeghatározás mindkét oldalon fontossá lesz, de *A* számára csak annyiban, hogy a munka *használati értékét* nem akarja túl drágán megfizetni; nem annyiban, hogy az *értékével* törődik. Hogy ez az ár, amely eredetileg inkább konvencionális és tradicionális, mindinkább gazdaságilag határozódik meg, először kereslet és kínálat viszonya révén, végül a termelési költségek révén, amelyekkel maguk az ilyen eleven szolgálatokat eladók előállíthatók, az mit sem változtat a viszony lényegén, mivel az ármeghatározás továbbra is csak formai mozzanata marad a puszta használati értékek cseréjének. Magát ezt a meghatározást azonban más viszonyok, az uralkodó termelési mód általános, ennek a különös cseréaktusnak mintegy a háta mögött érvényesülő törvényei és önmeghatározása hozza létre. Egyike a formáknak, amelyekben az ókori közösségben először jelenik meg a díjazásnak ez a fajtája, a *hadseregügy*. A közkatona zsoldját minimumra is csökkentik – tisztán a termelési költségek határozzák meg, amelyekért szert lehet rá tenni. De amire ő a szolgálattételét kicseréli, az az állam jövedelme, nem *tőke*.

Magában a polgári társadalomban** ebbe a kategóriába tartozik személyi szolgálattételek – a személyi fogyasztásra való munka, főzés, varrás stb., kerti munka stb. is, fel az összes nem-termelő osztályokig, államhivatalnokokig, orvosokig, ügyvédekig, tudósokig stb. – jövedelemre való minden cseréje. Az összes házicselédek stb. Mindezek a munkások, a legalacsonyabbtól a legmagasabbig, a maguk – gyakran rátukmált – szolgálattételeivel részesedést eszközölnek ki maguknak a tőkés többlettermékében,

* [szabad kezekkel]

** [*A kéziratban még:*] ebbe a rovatba,

jövedelmében. De senkinek nem jut eszébe azt gondolni, hogy jövedelmének ilyen szolgálattételekre való cseréjével, azaz magánfogyasztásával a tőkés magát tőkeként tételezi. Sőt, ezzel elkölti tőkéjének gyümölcseit. Hogy az arányokat, amelyekben a jövedelem kicserélődik ilyen eleven munkára, magukat is a termelés általános törvényei határozzák meg, az mit sem változtat a viszony természetén.

Mint a *tőke* szakaszban* már említettük,** éppen a szolgálattevő az, aki itt tulajdonképpen *értéket* tételez; egy használati értéket – a munkának, szolgálatnak stb. egy bizonyos fajtáját – *értékre*, *pénzre* vált át. Ezért a középkorban a fogyasztó vidéki nemességgel ellentétben részben erről az oldalról, az eleven munka oldaláról indulnak ki azok, akik pénz termelésére és felhalmozására törekednek; felhalmoznak és így *δυνάμει*** tőkésekké válnak egy későbbi időszak számára. Részben a felszabadult jobbágyból lesz a tőkés.

Ezért nem is egyáltalában a viszonytól, hanem a szolgálattétel természeti, különös minőségétől függ az, hogy a díjazásban részesülő napszámot kap-e vagy tiszteletdíjat vagy civillistát – és hogy előkelőbbnek vagy alacsonyabbnak jelenik-e meg, mint a szolgálatot fizető. A tőkének mint uralkodó hatalomnak az előfeltétele mellett persze mindezeket a viszonyokat többékevésbé *megfosztják becsületüktől*. Ám ez még nem tartozik ide – ez a *profanizálása* a személyi szolgálattételeknek, bármilyen fennkölt jelleget költött is nekik a hagyomány stb.

Tehát nem egyszerűen *tárgyiasult munka* cseréje *eleven* munkára – amelyek erről az álláspontról két különböző meghatározásként, különböző formájú használati értékekként jelennek meg, az egyik objektív formában, a másik szubjektív formában való meghatározásként – az, ami tőkét és ezért bérmunkát konstituál, hanem tárgyiasult munkának mint *értéknek*, magában rögződő értéknek a cseréje eleven munkára mint az *ő* használati értékére, mint nem egy meghatározott, különös használatot vagy fogyasztást szolgáló használati értékre, hanem mint az *érték* számára való használati értékre.

Pénznek közvetlen fogyasztást szolgáló munkára vagy szolgálatra való cseréjénél mindig valóságos csere megy végbe; annak, hogy mindkét oldalon *munkamennyiségek* cserélődnek ki, csak *formai* érdekessége van, az, hogy a munka *különös* hasznossági formáit mérjék egymáson. A cserének csak a

* [*A kéziratban*:] *pénz* szakaszban
** [*V. ö. 175–176. old.*]
*** [lehetőség szerint; potenciálisan]

formáját érinti, de nem alkotja *tartalmát*. Tőkének munkára való cseréjénél az *érték* nem mérő két használati érték cseréjéhez, hanem maga a *tartalma a cserének*.

2. *Polgárit megelőző* viszonyok felbomlása idején szórványosan előfordulnak olyan szabad munkások, akiknek szolgálattételét nem fogyasztás, hanem *termelés* céljából vásárolják meg; de *először is*, nagy szinten csak *közvetlen* használati értékek, nem *értékek* termelésére; és *másodszor*, ha pl. a nemes bevonja a szabad munkást jobbágyai mellé, ha termékének egy részét újra eladja is és a szabad munkás így *értéket* hoz létre a számára, ez a csere csak a fölöslegre nézve megy végbe és csak a fölösleg, a *luxusfogyasztás* érdekében történik, tehát alapjában véve csupán idegen munka közvetlen fogyasztásra, vagyis használati értékként való álcázott megvásárlása. Egyébként ahol ezek a szabad munkások megszaporodnak és ez a viszony növekedik, a régi termelési mód – község, patriarchális, feudális stb. – felbomlóban van és előkészülnek a valóságos bérmunka elemei. De az is lehet, hogy ezek a szabad szolgák, mint pl. Lengyelországban stb., felbukkannak és újra eltűnnek, anélkül, hogy a termelési mód változnék.

{Ahhoz, hogy azokat a viszonyokat, amelyekbe tőke és bérmunka lépnek, *tulajdonviszonyokként* vagy *törvényekként* fejezzük ki, nem kell egyebet tennünk, mint hogy kifejezzük a két oldalnak a viszonyulását az *értékesítési folyamatban* mint *elsajátítási folyamatban*. Például, hogy a többletmunkát a tőke többletértékeként tételezik, az azt jelenti, hogy a munkás nem sajátítja el saját munkájának a termékét; hogy mint *idegen tulajdon* jelenik meg neki; megfordítva, hogy az *idegen munka* mint a tőke tulajdona jelenik meg. A polgári tulajdonnak ezt a második törvényét, amelybe az első átcsap – és amely örökösödési jog stb. révén az egyes tőkések mulandóságának véletlenétől független létezésre tesz szert –, éppúgy törvényként állítják fel, mint az előbbit. Az első a munka azonossága a tulajdonnal; a második a munka mint tagadott tulajdon vagy a tulajdon mint az idegen munka idegenségének tagadása. Valóban, a tőke termelési folyamatában, ahogy ennek további kifejtésekor még inkább meg fog mutatkozni, a munka egy totalitás – munkák kombinációja –, melyből az egyes alkotórészek idegenek egymásnak, úgyhogy az összmunka mint totalitás *nem* az egyes munkás *műve*, és a különböző munkásoknak együttvéve is csak annyiban a műve, hogy kombinálva vannak, nem mint kombinálók viszonyulnak egymáshoz. Kombinációjukban ez a munka éppúgy jelenik meg egy idegen akaratot és idegen intelligenciát szolgálóként és tőle vezetettként – *lélekszerű egységét* magán kívül bíróként –, mint anyagi egységében a *gépi berendezés*, az állótőke *tárgyi egységének* alárendeltként, amely állótőke mint *lélekkel*-

bíró szörnyeteg a tudományos gondolatot objektiválja és ténylegesen az összefogó mozzanat, és semmiképpen nem mint szerszám viszonyul az egyes munkáshoz, sőt az egyes munkás létezik úgy, mint lélekkel-bíró egyedi pontszerűség, eleven elszigetelt tartozék rajta. A kombinált munka ilymódon kettős oldalról *magán-valóan* kombináció; nem mint az összedolgozó egyének egymásra való vonatkozása, sem mint túlnyúlásuk akár a maguk különös vagy egyediesült funkcióján, akár a munka szerszámán. Ezért ha a munkás a munkája termékéhez mint idegenhez viszonyul, akkor ez éppannyira viszonyulása a kombinált munkához mint idegenhez, amennyire a saját munkájához mint ugyan őhozzá tartozó, de tőle idegen, kikényszerített életnyilvánuláshoz, amelyet ezért A. Smith stb. *tehernek, áldozatnak* stb. fognak fel.[207] Maga a munka, akárcsak a terméke, *tagadva van mint a különös, egyediesült munkás munkája.* A tagadott egyediesült munka mármost valójában az állított közösségi vagy kombinált munka. De az így tételezett *közösségi vagy kombinált munka* – mind tevékenységként, mind az objektum nyugvó formájába átmentként – egyszersmind közvetlenül a valóságosan létező egyes munka egy másikjaként van tételezve, mind *idegen objektivitásként* (idegen tulajdonként), mind *idegen szubjektivitásként* (a tőke szubjektivitásaként). A tőke tehát mind a munkát, mind a termékét mint az egyediesült munkás tagadott egyediesült munkáját és ezért tulajdonát képviseli. Ezért a tőke a társadalmi munkának a létezése – kombinációja mind szubjektumként, mind objektumként –, de ez a létezés mint a maga valóságos mozzanataival szemben maga is önállóan létező – tehát maga is mint *különös* létezés mellettük. A tőke ezért a maga részéről mint *idegen munka* túlnyúló szubjektuma és tulajdonosa jelenik meg, és viszonya maga is egy éppoly tökéletes ellentmondásnak a viszonya, mint a bérmunka viszonya.}

A tőkés termelést megelőző formák. (A folyamatról, amely a tőkeviszony képződését vagy az eredeti felhalmozást megelőzi.)

Ha a bérmunka előfeltétele és a tőke egyik történelmi feltétele szabad munka és e szabad munkának pénzre való cseréje a pénz újratermelése és értékesítése végett, avégett, hogy a pénz ezt a szabad munkát nem mint élvezetre szolgáló használati értéket, hanem mint pénzszerzésre szolgáló használati értéket fogyassza el, akkor egy másik előfeltétel a szabad munka elválasztása megvalósításának objektív feltételeitől – a munkaeszköztől és a munkaanyagtól. Tehát mindenekelőtt a munkás eloldozása a földtől mint

természetes laboratóriumától – ennélfogva mind a kis szabad földtulajdon, mind a keleti kommunán nyugvó közösségi földtulajdon felbomlása. Mindkét formában a munkás mint tulajdonához viszonyul munkája objektív feltételeihez; ez a munkának a dologi előfeltételeivel való természetes egysége. A munkásnak ezért a munkától függetlenül tárgyi létezése van. Az egyén tulajdonosként, valósága feltételeinek uraként viszonyul önmagához. Ugyanígy viszonyul a többihez, mégpedig – aszerint, hogy ez az *előfeltétel* úgy van-e tételezve, mint ami a közösségből indul ki, vagy pedig úgy, mint ami a községet alkotó egyes családokból – vagy mint társtulajdonosokhoz, mint a köztulajdon megannyi testetöltéséhez, vagy pedig mint önálló tulajdonosokhoz maga mellett, önálló magántulajdonosokhoz viszonyul a többihez, akik mellett maga a korábban mindent felszívó és mindeneken túlnyúló köztulajdon mint a sok magánföldtulajdonos mellett külön *ager publicus*[208] van tételezve.

Mindkét formában az egyének nem munkásokként viszonyulnak, hanem tulajdonosokként – és egy közösség tagjaiként, akik egyúttal dolgoznak. E munka célja nem *értékteremtés* – ámbár végezhetnek többletmunkát, hogy *idegen*, azaz többlettermékeket cseréljenek –; hanem célja az egyes tulajdonosnak és családjának, valamint az összközösségnek a fenntartása. Az egyénnek *munkásként*, ebben a csupaszságban való tételezése maga is *történelmi* termék.

E földtulajdon első formájában mindenekelőtt egy természetadta közösség jelenik meg első előfeltételként. Család és a törzzsé bővült család vagy családok közötti házasodás által [kialakuló törzs] vagy törzsek kombinációja. Minthogy feltehetjük, hogy a *pásztorkodás*, egyáltalában a *vándorlás* a létezési mód első formája, hogy a törzs nem telepedik le egy meghatározott székhelyen, hanem lelegeli, amit talál – az emberek nem természettől fogva egyhelybenlakók (hacsak nem olyan különösen termékeny a természeti környezet, hogy majmok módjára a fán gubbasztanak; máskülönben kóborolnak, mint a vadállatok) –, a *törzsi közösség*, a természetes közösség a *föld* (időleges) *közösségi elsajátításának* és *használatának* nem *eredményeként*, hanem *előfeltételeként* jelenik meg. Amikor végre letelepednek, különböző külsőleges, éghajlati, földrajzi, fizikai stb. feltételektől, valamint különös természetes hajlamuktól stb. – törzsi jellegzetességüktől – függ, hogy ez az eredeti közösség milyen nagyon vagy kevéssé módosul. A természetadta törzsi közösség, vagy ha úgy tetszik, a horda – a vér, a nyelv, a szokások stb. közösségisége – az első előfeltétele életük *objektív feltételei elsajátításának* és ez élet magát újratermelő és tárgyiasító tevékenységének (a pásztori, vadászi, földművelői stb. tevékenységnek). A föld a nagy

laboratórium, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot szolgáltatja, mind a székhelyet, a közösség *bázisát*. Az emberek naiv módon viszonyulnak a földhöz mint a *közösség*, mégpedig az eleven munkában magát termelő és újratermelő közösség *tulajdonához*. Mindegyik egyes csak mint e közösség tagja viszonyul *tulajdonosként* vagy *birtokosként*. A munka folyamata általi valóságos elsajátítás ezekkel az *előfeltételekkel* történik, amelyek maguk nem *termékei* a munkának, hanem természeti vagy *isteni* előfeltételeiként jelennek meg. Ez a forma, amelyben az alap egyazon földviszony [Grundverhältnis*], igen különbözőképpen realizálhatja önmagát. Pl. semmiképpen nem mond ellent ennek a formának, hogy, mint a legtöbb *ázsiai* földforma [Grundform**] esetében, a mindezen kis közösségek felett álló *összefoglaló egység* jelenik meg *felsőbb tulajdonosként* vagy *egyetlen tulajdonosként*, a valóságos községek pedig ennélfogva csak *örökös* birtokosokként. Minthogy az *egység* a valóságos tulajdonos és a közösségi tulajdonnak a valóságos előfeltétele, ezért maga ez az egység mint a sok valóságos különös közösség felett álló különös jelenhetik meg, amikor is azután az egyes ténylegesen tulajdonnélküli, illetve a tulajdon – vagyis az, hogy az egyes úgy viszonyul a munka és az újratermelés *természeti* feltételeihez, mint amik az övéi, mint az ő szubjektivitásának szervetlen természetként készentalált objektív testéhez – az ő számára közvetett módon jelenik meg, olymódon, hogy az összegység – amely a despotában realizálódik mint a sok közösség atyjában – a különös község közvetítésével átengedi az egyesnek. A többlettermék – amelyet egyébként törvényileg határoznak meg, a munka általi valóságos elsajátítás következtében – ennélfogva magamagától ezé a legfelsőbb egységé. A keleti despotizmus és a benne jogilag létezni látszó tulajdonnélküliség közepette ennélfogva valójában alapzatként ez a törzsi vagy községi tulajdon létezik, amelyet többnyire iparnak és mezőgazdaságnak a kis községen belüli kombinációja hoz létre, amely község ilymódon teljességgel önfenntartóvá válik és az újratermelés és többtermelés valamennyi feltételét önmagában tartalmazza. Többletmunkájának egy része a felsőbb közösségé, amely végül mint *személy* létezik, s ez a többletmunka jut érvényre mind az adóban stb., mind azokban a közös munkákban, amelyeket az egység, részben a valóságos despota, részben az elgondolt törzsiség, az isten dicsőítésére végeznek. Ez a fajta községi tulajdon mármost, amennyiben valóban a munkában realizálódik, megjelenhetik vagy úgy, hogy a kis községek

* [*A kifejezés* „alapviszony"*-nak is értelmezhető.*]
** [*A kifejezés* „alapformá"*-nak is értelmezhető.*]

függetlenül vegetálnak egymás mellett és bennük az egyes függetlenül dolgozik családjával a neki kijelölt parcellán (egy meghatározott munka egyrészt *közösségi készletre*, mondhatni *biztosításra*, valamint a *közösség mint olyan költségeinek fedezésére*, tehát háborúra, istentiszteletre stb.; itt találkozunk először a szó legőseredetibb értelmében vett urasági dominiummal, pl. a szláv, a román községekben stb. Ebben benne rejlik az átmenet a robotra stb.); vagy pedig az egység kiterjedhet arra, hogy magát a munkát is közösségi módon végzik, ez formális rendszer lehet, mint Mexikóban, Peruban különösen, a régi keltáknál, egyes indiai törzseknél. Megjelenhetik továbbá a törzsiségen belüli közösségiség még úgy is, hogy az egység a törzs-család egy fejében van képviselve, vagy pedig a családfők egymásra való vonatkozásaként. Eszerint aztán e közösségnek despotikusabb vagy demokratikusabb a formája. A munka általi valóságos elsajátítás közösségi feltételei, *vízvezetékek* – az ázsiai népeknél igen fontosak –, közlekedési eszközök stb. azután a felsőbb egység – a kis községek felett lebegő despotikus kormányzat – műveként jelennek meg. A tulajdonképpeni városok ezek mellett a falvak mellett csak ott alakulnak ki, ahol a pont különösen kedvező külkereskedelem számára, vagy ahol az államfő és satrapái jövedelmüket (a többletterméket) kicserélik munkára, munkaalapként költik el.

A tulajdon második formája – s ez, akárcsak az első, lényeges helyi, történelmi stb. módosulatokat hozott létre –, amely az őseredeti törzsek mozgalmasabb, történelmibb életének, sorsának és módosulásának terméke, első előfeltételként szintén feltételezi a *közösséget*, de nem, mint az első esetben, szubsztanciaként, amelynek az egyének pusztán járulékai, vagy amelynek tisztán természetadta módon alkotórészei, – ez a forma nem a földet feltételezi a bázisként, hanem a várost mint a földművelők (földtulajdonosok) már megteremtett székhelyét (központját)*. A szántóföld a város territoriumaként jelenik meg; nem pedig a falu a föld puszta tartozékaként. A föld magán-valóan – bármennyire akadályokat gördíthet megművelése, valóságos elsajátítása elé – nem gördít akadályt az elé, hogy hozzá mint az eleven egyén szervetlen természetéhez, műhelyéhez, a szubjektum munkaeszközéhez, munkaobjektumához és létfenntartási eszközéhez viszonyuljanak. Azok a nehézségek, amelyekbe a községiség beleütközik, csak más községiségektől származhatnak, amelyek vagy már elfoglalták a földet, vagy háborgatják a községet foglalásában. Ezért a háború az a nagy összfeladat, az a nagy közösségi munka, amelyre szükség van akár

* [*A zárójelbe tett szó a kéziratban az előző szó fölé van írva.*]

ahhoz, hogy az eleven létezés objektív feltételeit elfoglalják, akár ahhoz, hogy ezek elfoglalását megvédelmezzék és megörökítsék. A családokból álló község ezért mindenekelőtt katonailag van megszervezve – mint háborús és hadi szervezet –, s ez egyik feltétele tulajdonosként való létezésének. A lakóhelyeknek a városban való koncentrálása alapzata ennek a katonai szervezetnek. A törzsiség magán-valóan felsőbb és alsóbb nemzetségekhez vezet, s ezt a különbséget leigázott törzsekkel stb. való keveredés még jobban kifejleszti. A községi tulajdon – mint állami tulajdon, ager publicus – itt el van választva a magántulajdontól. Az egyesnek a tulajdona itt nem maga is közvetlenül községi tulajdon, mint az első esetben, mikor is tehát az nem a községtől elválasztott tulajdona az egyesnek, aki éppenséggel csak birtokosa annak. Minél kevésbé az a helyzet, hogy az egyesnek a tulajdona ténylegesen csak közös munkával értékesíthető – tehát pl. mint a vízvezetékek a Keleten –, minél inkább csorbul a törzs tisztán természetadta jellege történelmi mozgás, vándorlás révén, továbbá minél inkább távolodik el a törzs eredeti székhelyétől és foglal el *idegen* földet, tehát lép lényegesen új munkafeltételek közé, és minél inkább van kifejlődve az egyesnek az energiája – közösségi jellege inkább mint kifelé irányuló negatív egység jelenik meg és így is kell megjelennie –, annál inkább vannak adva a feltételei annak, hogy az egyes ember föld – külön parcella – *magántulajdonosává* legyen, annak külön megművelése neki és családjának jusson osztályrészül. A község – mint állam – egyrészt e szabad és egyenlő magántulajdonosok egymásra vonatkozása, kifelé irányuló szövetkezésük és egyszersmind biztosítékuk. A községiség itt ugyanígy azon nyugszik, hogy tagjai dolgozó földtulajdonosokból, parcellásparasztokból állnak, ahogy az utóbbiak önállósága a község tagjaiként való egymásra vonatkozásuk, az ager publicusnak a közösségi szükségletekre való biztosítása és a közösségi hírnév stb. által áll fenn. A föld elsajátításának előfeltétele itt a községi tagság marad, de mint a község tagja az egyes ember magántulajdonos. Magántulajdonához mint földhöz, de egyszersmind mint a község tagjaként való létéhez vonatkozik, és magának mint ilyennek a fenntartása ugyanannyira a község fenntartása, mint megfordítva stb. Minthogy a község – ámbár itt már *történelmi termék*, nemcsak ténylegesen, hanem annak is tudják, tehát *keletkezett* – itt előfeltétele a föld *tulajdonának*, azaz a dolgozó szubjektum olyan vonatkozásának a munka természeti előfeltételeihez, mint amik az övéi; ezt az övé-voltukat azonban az állam tagjaként való léte, az állam léte közvetíti, ennélfogva egy olyan *előfeltétel*, amelyet isteninek stb. tekintenek. A városban való koncentrálódás a vidékkel mint territoriummal; a közvetlen fogyasztásra dolgozó kicsinybeni

mezőgazdaság; ipar mint az asszonyok és lányok házi mellékfoglalatossága (fonás és szövés), vagy csak egyes ágakban önállósulva (faberek* stb.). E közösség fennmaradásának előfeltétele a közösség szabad önfenntartó parasztjai közötti egyenlőség fenntartása és a saját munka mint tulajdonuk fennmaradásának feltétele. Mint tulajdonosok viszonyulnak a munka természeti feltételeihez; de ezeket a feltételeket még folyvást személyes munka kell hogy tételezze valóban mint az egyén személyiségének, személyes munkájának feltételeit és objektív elemeit. Másrészt e kis katonai közösség iránya túlhajt ezeken a korlátokon stb. (Róma, Görögország, zsidók stb.). „Amikor az auguriumok", mondja Niebuhr, „biztosították Numát arról, hogy az istenek jóváhagyják megválasztását, a jámbor király első gondja nem templomi kultusz, hanem emberi dolog volt. Felosztotta azokat a földeket, amelyeket Romulus a háborúban szerzett és elfoglalásra átengedett: megalapította Terminus[209] kultuszát. Minden ókori törvényhozó, és mindenekelőtt Mózes, erényt, igazságosságot és jó erkölcsöt követelő rendelkezéseinek sikerét a polgárok lehető legnagyobb számának földtulajdonára, vagy legalábbis biztosított örökletes földbirtoklására alapította." („Römische Geschichte", II. kiad., I. köt. 245. old.) Az egyén az életfenntartásának olyan feltételei közé van helyezve, amelyek nem a gazdagság szerzését teszik céljává, hanem az önfenntartást, sajátmagának mint a közösség tagjának újratermelését, önmagának mint a földparcella tulajdonosának és ebben a minőségében mint a község tagjának újratermelését. A község fennmaradása – ez valamennyi tagjának mint önfenntartó parasztoknak az újratermelése, akiknek a többletideje éppen a községé, a háború stb. munkájáé. A saját munka tulajdonát a munka feltételének – a telek földnek – tulajdona közvetíti, amelyet viszont a község létezése biztosít, ezt pedig a község tagjainak hadi szolgálat stb. formájában való többletmunkája. Nem a gazdagságot termelő munkában való kooperáció az, amellyel a község tagja újratermeli magát, hanem a közösségi (imaginárius és valóságos) érdekekért, a kifelé és befelé irányuló szövetség fenntartására végzett munkában való kooperáció. A tulajdon quiritorius[210], római, a magánföldtulajdonos csak mint római polgár az, de mint római polgár magánföldtulajdonos.

Egy [második] formája a dolgozó egyének, az önfenntartó közösségi tagok munkájuk természeti feltételei feletti tulajdonának – a *germán* forma. Itt sem nem az van, mint a sajátosan keleti formában, hogy a község tagja mint olyan társbirtokosa a közösségi tulajdonnak (ahol a tulajdon *csak*

*[kézművesek; hadsereg-iparosok]

mint községi tulajdon létezik, ott az egyes tag mint olyan csak *birtokosa* egy különös résznek, örökletesen vagy sem, mivel a tulajdon egy-egy töredéke egyik tagé sem magáért-valóan, hanem mint a község közvetlen tagjáé az övé, tehát mint olyané, aki közvetlenül egységben van a községgel, nem pedig különbségben tőle. Ez az egyes* tehát csak birtokos. Csak *közösségi* tulajdon és csak *magánbirtoklás* létezik. E birtoklás módja a közösségi tulajdonhoz viszonyítva történelmileg, helyileg stb. egészen különbözőképpen módosulhat, aszerint, hogy magát a munkát a magánbirtokos elszigetelten végzi-e, vagy ezt is a község határozza meg, illetve a különös község felett lebegő egység); sem nem az van, mint a római, görög (egyszóval a klasszikus ókori) formában, – itt a földet a község foglalja el, római föld; egy része a községé mint olyané, mint a község tagjaitól megkülönböztetett valamié marad, ager publicus annak különböző formáiban; a másik részt elosztják és a föld mindegyik parcellája azáltal római, hogy egy római polgár magántulajdona, dominiuma, őt illető részesedése a laboratóriumból; a római pedig szintén csak annyiban római, amennyiben a római föld egy része felett ezzel a szuverén joggal bír. {Az ókorban a városi ipart és a kereskedelmet nem sokra, a földművelést azonban nagyra becsülték; a középkorban ellenkező volt a megítélés.[211]} {A községi föld *birtoklás* útján való *használatának* joga eredetileg a patriciusokat illette; ezek azután hűbérbe adták clienseiknek; az ager publicusból történő *tulajdonátutalás* kizárólag a plebejusokat illette meg; minden assignatio a plebejusok javára történt és a községi földben való részesedésre vonatkozó megegyezés volt. *Tulajdonképpeni földtulajdon*, a város falai alatt elterülő vidéket kivéve, eredetileg csak a plebejusok (később befogadott falusi községek) kezében volt.} {A római plebs alapvető lényege az, hogy földművelők összessége, amint ezt quiritorius tulajdonuk jelzi. Az ókoriak egybehangzóan a földművelést tekintették a szabad férfi *tulajdonképpeni foglalkozásának*, a katona iskolájának. Benne marad fenn a nemzet ősi törzse; a nemzet megváltozik a városokban, ahol idegen kereskedők és iparűzők telepednek le, mint ahogy a hazaiak is oda mennek, ahol a kereset csábítja őket. Mindenütt, ahol rabszolgaság van, a szabadonbocsátott rabszolga ilyen foglalkozásokban keresi megélhetését, amelyekkel azután gyakran vagyont gyűjt; ilymódon aztán az ókorban ezek az iparok többnyire a szabadonbocsátottak kezében voltak, s ezért a polgárhoz nem illettek: innét az a vélemény, hogy a teljes polgárjog megadása a kézműveseknek meggondolandó (a régebbi görögöknél rendszerint ki voltak zárva belőle). „Senki rómainak

* [*A kéziratban*:] egység

nem volt szabad szatócs- vagy kézműveséletet élnie."[212] Az ókoriaknak sejtelmük sem volt olyasféle tisztes céhességről, amilyent a középkori várostörténetben találunk; és még itt is, ahogy a céhek felülkerekedtek a nemzetségeken, hanyatlott és végül teljesen kihunyt a harci szellem, tehát a városok külső tekintélye és szabadsága is.} {Az ókori államok törzsei kétféle módon, vagy *nemzetségek* szerint, vagy *lakóhelyek* szerint voltak megalapozva. A *nemzetségi törzsek* koruk szerint megelőzik a helyi törzseket, és az utóbbiak csaknem mindenütt kiszorítják őket. Legvégletesebb, legszigorúbb formájuk a kasztberendezkedés, amelyben egyik a másiktól el van választva, nincs közöttük kölcsönös házassági jog, méltóság dolgában teljesen különbözőek; mindegyiknek kizárólagos, megváltoztathatatlan hivatása van. A *helyi törzsek* eredetileg a vidék valamely kerületekre és falvakra való beosztásának feleltek meg; úgyhogy azt, aki e beosztás idején – Attikában Kleiszthenész korában[213] – valamely faluban volt lakos, e falu démotészeként írták be abban a phülében, amelynek körzetéhez a falu tartozott. Mármost az illető utódai, tekintet nélkül lakhelyükre, szabályszerűen ugyanabban a phülében és ugyanabban a démoszban maradtak; ennélfogva ez a beosztás is olyan látszatot öltött, mintha származás szerinti volna. Hogy a római *nemzetségek* nem vérrokonok: Cicero a közösségi névhez mint ismertetőjelet hozzáteszi, hogy szabadoktól származik. A római nemzetségtársaknak közösségi szentségeik voltak, ez később (már Cicero korában) véget ért. Legtovább maradt fenn a hozzátartozók és végrendelkezés nélkül elhalt nemzetségtársak utáni öröklés. A legrégibb időben a nemzetségtársaknak kötelességük volt, hogy annak, aki közülük segítségre szorul, segítsenek a rendkívüli terheket viselni. (A németeknél eredetileg mindenütt, legtovább a dithmarscheniak[214] között.) A nemzetségek testületek. A nemzetségeknél általánosabb elrendezés az ókorban nem volt. Így a gaeleknél[215] a nemes Campbellek és vazallusaik egy clant alkottak.} Minthogy a patricius magasabb fokban képviseli a közösséget, ő az ager publicus *possessora** és azt cliensei stb. útján használja (lassanként el is sajátítja). A germán község nem a városban koncentrálódik; pusztán e koncentráció által – azáltal, hogy a város a falusi élet középpontja, a földművelők lakhelye, ugyanúgy a hadviselés középpontja – a község mint olyan most az egyes ember létezésétől megkülönböztetett, külsőleges létezéssel bír. A klasszikus ókor történelme városok történelme, de földtulajdonra és mezőgazdaságra alapozott városoké; az ázsiai történelem város és falu egyfajta közömbös egysége (a tulajdonképpeni nagy városok itt

* [birtokosa]

csupán fejedelmi táboroknak tekinthetők, túlburjánzásnak a tulajdonképpeni gazdasági konstrukción); a középkor (germán időszak) a faluból indul ki mint a történelem székhelyéből, a történelem további fejlődése azután város és falu ellentétében megy végbe; a modern történelem a falu városiasítása, nem pedig, mint az ókorban, a város falusiasítása.

A városban való egyesülés esetén a község mint olyan gazdasági létezéssel bír; a városnak mint olyannak a puszta *létezése* különbözik független házak puszta sokaságától. Az egész itt nem a részeiből áll. Hanem egyfajta önálló organizmus. A germánoknál, ahol az egyes családfők erdőkben tanyáznak s nagy távolságok választják el őket egymástól, a község, már *külsőlegesen* tekintve, csak a község tagjainak mindenkori egyesülése révén létezik, habár *magán-való* egysége tételezve van a leszármazásban, nyelvben, közös múltban és történelemben stb. A *község* tehát mint *egyesülés* [*Vereinigung*] jelenik meg, nem pedig mint *egyesület* [*Verein*], mint egyezség [Einigung] – amelynek önálló szubjektumai a földtulajdonosok –, nem pedig mint egység [Einheit]. Ezért a község ténylegesen nem *államként, államiságként* létezik, mint az ókoriaknál, mert nem *városként* létezik. A szabad földtulajdonosoknak ahhoz, hogy a község valóságos létezésre jusson, *gyűlést* kell tartaniok, ezzel szemben pl. Rómában a község, e gyűléseken kívül, *létezik magának a városnak* és az élére állított tisztviselőknek stb. a létezésében. Igaz ugyan, hogy a germánoknál is előfordul az *ager publicus*, az egyes ember tulajdonától megkülönböztetett községi föld vagy népi föld. Ez vadászatra, legeltetésre, faizásra stb. szolgáló terület, az a része a földnek, amelyet, ha ebben a meghatározott formában kell termelési eszközül szolgálnia, nem lehet megosztani. Ámde ez az *ager publicus* nem úgy jelenik meg, mint pl. a rómaiaknál, mint az államnak a magántulajdonosok melletti külön gazdasági létezése, nem úgy, hogy ezek voltaképpen annyiban *magán*tulajdonosok [*Private*igentümer] mint olyanok, hogy *ki voltak zárva*, meg voltak fosztva [priviert] – mint a plebejusok – az ager publicus használatától. A germánoknál az ager publicus éppenséggel csak az egyéni tulajdon kiegészítéseként jelenik meg, és csak annyiban szerepel tulajdonként, hogy ellenséges törzsekkel szemben mint az egyik törzs közös birtokát védelmezik. Az egyes ember tulajdona nem a község által közvetítettként jelenik meg, hanem a község és a községi tulajdon létezése jelenik meg közvetítettként, azaz az önálló szubjektumok egymásra vonatkozásaként. A gazdasági egész alapjában véve megvan minden egyes házban, amely magáért-valóan a termelés egy önálló központja (az ipar tisztán a nők házi mellékmunkájaként stb.). Az ókori világban a város és a határában levő földek a gazdasági egész; a germán világban az egyes lakhely, amely maga

csak mint a hozzá tartozó föld egy pontja jelenik meg, amely nem sok tulajdonos koncentrációja, hanem család mint önálló egység. Az ázsiai (legalábbis az ott uralkodó) formában az egyes embernek nincs tulajdona, csak birtoka; a tulajdonképpeni valóságos tulajdonos a község – tehát tulajdon csak mint a föld *közösségi tulajdona* van. Az ókoriaknál (a rómaiak a legklasszikusabb példa, a dolog a maga legtisztább, legkifejezettebb formájában) az állami földtulajdon és magánföldtulajdon ellentétes formája van, úgyhogy az utóbbi az előbbi által közvetítve, illetve maga az előbbi ebben a kettős formában létezik. A magánföldtulajdonos ezért egyszersmind városi polgár. Gazdaságilag az állampolgárság arra az egyszerű formára oldódik fel, hogy a földművelő egy város lakosa. A germán formában a földművelő nem állampolgár, azaz nem városi lakos, hanem az alapzat az elszigetelt, önálló családi lakás, amelyet az ugyanazon törzsbeli más ilyen családi lakásokkal való szövetség biztosít, továbbá alkalmi – háborús, vallási, törvénykezési stb. – összejöveteleik ilyen kölcsönös kezesség végett. Az egyéni földtulajdon itt nem úgy jelenik meg, mint a község földtulajdonának ellentétes formája, sem nem úgy, mint amit a községi földtulajdon közvetít, hanem megfordítva. A község csak ezeknek az egyéni földtulajdonosoknak mint ilyeneknek egymásra vonatkozásában létezik. A községi tulajdon mint olyan csak az egyéni törzsi székhelyek és földelsajátítások közösségi tartozékaként jelenik meg. A község sem nem a szubsztancia, amelyen az egyes csak járulékosként jelenik meg, sem nem az általános, amely mint ilyen mind elképzelésében, mind a városnak és az egyes emberéitől megkülönböztetett városi szükségleteinek a létezésében – vagy a község városi földjében mint a községnek a községi tag különös gazdasági létezésétől megkülönböztetett különös létezésében – *léttelbíró egység*; hanem egyrészt a község magán-valóan a nyelv, a vér stb. közösségeként előfeltétele az egyéni tulajdonosnak; másrészt mint létezés azonban csak közösségi célokra történő *valóságos összegyűlésében* létezik; és amennyiben külön gazdasági létezéssel bír, a közösen használt vadászterületben, legelőben stb., ezt minden egyéni tulajdonos mint ilyen használja, nem mint az állam képviselője (miként Rómában); valóban közös tulajdona az egyéni tulajdonosoknak, nem e tulajdonosok egyesületének, mint akik a városban maguktól mint egyesektől különvált létezéssel bírnak.

Itt tulajdonképp ezen fordul meg a dolog: Mindezekben a formákban, amelyekben földtulajdon és mezőgazdaság a gazdasági rend bázisa, s ezért a gazdasági cél használati értékek termelése, az *egyén újratermelése* a községéhez való azon meghatározott viszonyok között, amelyek között az egyén a község bázisa, – ott megvan: 1. a munka természeti feltételének, a

földnek mint az őseredeti munkaszerszámnak, laboratóriumnak s egyben a nyersanyagok tartályának nem munka által, hanem a munka előfeltételeként való elsajátítása. Az egyén egyszerűen úgy viszonyul a munka objektív feltételeihez, mint az övéihez, mint szubjektivitása szervetlen természetéhez, amelyben ez önmagát realizálja; a munka fő objektív feltétele maga nem mint a munka *terméke* jelenik meg, hanem mint *természet* készentalálható; az egyik oldalon az élő egyén, a másikon a föld mint az egyén újratermelésének objektív feltétele; 2. de ezt a *viszonyulást* a termőföldhöz, a földhöz mint a dolgozó egyén tulajdonához – aki ezért már eleve nem ebben az elvonatkoztatásban, mint pusztán dolgozó egyén jelenik meg, hanem a földtulajdonban *objektív létezési módja* van, amely tevékenységének *előfeltétele* s nem mint annak puszta eredménye jelenik meg, és ugyanúgy előfeltétele tevékenységének, mint a bőre, az érzékszervei, amelyeket ugyan az életfolyamatban szintén újratermel és fejleszt stb., de amelyek maguk is előfeltételei ennek az újratermelési folyamatnak –, ezt nyomban közvetíti az egyénnek egy *község tagjaként* való természetadta, többé vagy kevésbé történelmileg fejlődött és módosult létezése, egy törzs stb. tagjaként való természetadta létezése. Egy elszigetelt egyénnek ugyanúgy nem lehetne földtulajdona, mint ahogy nem tudna beszélni. Persze felhasználhatná a földet táplálékszerzésre mint szubsztanciát, ahogyan az állatok teszik. A földhöz mint tulajdonhoz való viszonyulást mindig a földnek a törzs, a valamilyen többé-kevésbé természetadta vagy már történelmileg fejlettebb formában levő község által való békés vagy erőszakos elfoglalása közvetíti. Az egyén itt soha nem léphet fel abban a pontszerűségben, amelyben mint puszta szabad munkás megjelenik. Amikor munkája objektív feltételei mint az övéi vannak előfeltételezve, ő maga szubjektíve mint egy község tagja van előfeltételezve, amely község közvetíti az ő viszonyát a földhöz. A munka objektív feltételeihez való vonatkozását a község tagjaként való létezése közvetíti; másrészt a község valóságos létezését az a meghatározott forma határozza meg, amelyet az egyénnek a munka objektív feltételei feletti tulajdona ölt. Az, hogy ez a községben való létezés által közvetített tulajdon mint *közösségi tulajdon* jelenik-e meg, ahol is az egyes ember csak birtokos és nincs földmagántulajdon; avagy hogy a tulajdon az állami és magántulajdon egymás melletti kettős formájában jelenik-e meg, úgy azonban, hogy az utóbbi mint az előbbi által tételezett jelenik meg, ennélfogva csak az állampolgár magántulajdonos és kell hogy az legyen, másrészt azonban állampolgári tulajdonának egyszersmind egy különös létezése van; avagy végül, hogy a községi tulajdon csak az egyéni tulajdon kiegészítőjeként, az egyéni tulajdon pedig a bázisként jelenik-e

meg és a községnek egyáltalán nincs magáért-való létezése, csak a község tagjainak *gyűlésében* és közös célokra való egyesülésében, – a község vagy törzs tagjainak a törzs földjéhez – a földhöz, amelyre a törzs letelepedett – való viszonyulása e különböző formái részben a törzs természetes hajlamaitól függenek, részben azoktól a gazdasági feltételektől, amelyek között a törzs mármost valóságosan tulajdonosként viszonyul a földhöz, azaz gyümölcseit munkával elsajátítja; ez viszont maga függ az éghajlattól, a föld fizikai mibenlététől, kiaknázásának fizikailag megszabott módjától, az ellenséges, illetve szomszédos törzsekhez való viszonyulástól és a vándorlások, történelmi élmények stb. által okozott változásoktól. Ahhoz, hogy a község a régi módon, mint olyan, továbblétezzék, az szükséges, hogy tagjai az előfeltételezett objektív feltételek között termelődjenek újra. Maga a termelés, a népesség szaporodása (ez is a termeléshez tartozik) szükségszerűen apránként megszünteti ezeket a feltételeket; szétrombolja őket, ahelyett, hogy újratermelné stb., és ezáltal a közösség elpusztul azokkal a tulajdonviszonyokkal együtt, amelyeken alapult. A legszívósabban és legtovább szükségszerűen az ázsiai forma tartja magát. Ez az előfeltelében rejlik: abban, hogy az egyes nem önállósul a községgel szemben; abban, hogy a termelésnek önfenntartó köre, mezőgazdaság és kézműipar egysége stb. van. Ha az egyes ember megváltoztatja viszonyát a községhez, ezzel megváltoztatja a községet és rombolóan hat rá, valamint gazdasági előfeltételére; másrészt e gazdasági előfeltétel változásának előidézője – a saját dialektikája, elszegényedés stb. Nevezetesen a hadügy és a hódítás befolyása, amely pl. Rómában lényegesen hozzátartozik magának a községnek a gazdasági feltételeihez, szünteti meg azt a reális köteléket, amelyen a község nyugszik. Mindezekben a formákban a fejlődés alapzata az egyes ember és községe közötti *előfeltételezett* – többé-kevésbé természetadta vagy akár történelmileg lett, de hagyományosan lett – viszonyok *újratermelése* és egy *meghatározott*, az egyes ember számára *előre-meghatározott objektív* létezés, mind a munka feltételeihez, mind a munkatársaihoz, törzsbeli társaihoz stb. való viszonyulásban, – a fejlődés ezért eleve *korlátozott*, de a korlát megszüntetésével hanyatlást és pusztulást képvisel. Így a rómaiaknál a rabszolgaság fejlődése, a földbirtok koncentrációja, csere, pénzgazdaság, hódítás stb., jóllehet úgy látszott, hogy mindezek az elemek bizonyos pontig összeférhetők az alapzattal és részint csak ártalmatlan bővítései, részint puszta visszaéléses kinövései annak. Egy meghatározott körön belül itt nagy fejlődések mehetnek végbe. Az egyének nagynak jelenhetnek meg. De szó sem lehet itt sem az egyén, sem a társadalom szabad és teljes fejlődéséről, mert az ilyen fejlődés ellentmondásban áll az eredeti viszonnyal.

Sohasem találkozunk az ókoriaknál annak vizsgálatával, hogy a földtulajdon stb. melyik formája a legtermelékenyebb, melyik hozza létre a legnagyobb gazdagságot. Nem a gazdagság jelenik meg a termelés céljaként, ámbár Cato nagyon jól meg tudja vizsgálni, hogy a föld milyen megművelése a legjövedelmezőbb,[216] vagy akár Brutus is a legmagasabb kamatra kölcsönözheti ki pénzét.[217] Mindig azt vizsgálják, hogy a tulajdon melyik módja hozza létre a legjobb állampolgárokat. A gazdagság mint öncél csak a kevésszámú kereskedőnépnél – a carrying trade* monopolistáinál – jelenik meg, amelyek az ókori világ pórusaiban élnek, mint a zsidók a középkori társadalomban. Mármost a gazdagság egyrészt olyan dolog, amely dolgokban, anyagi termékekben valósul meg, amelyekkel az ember mint szubjektum áll szemben; másrészt mint érték a gazdagság idegen munka feletti puszta parancsnoklás, amelynek célja nem az uralom, hanem a magánélvezet stb. Minden formában dologi alakban jelenik meg, akár tárgy, akár az egyénen kívül és véletlenül mellette levő tárgy által közvetített viszony. Ilymódon a régi szemlélet, amelyben az ember jelenik meg a termelés céljaként – bármilyen korlátolt nemzeti, vallási, politikai meghatározásban is –, igen magasztosnak látszik a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként. Valójában azonban, ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők – mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői – feletti emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása – aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés –, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságban termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van? A polgári gazdaságtanban – és a neki megfelelő termelési korszakban – az emberi benső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyiasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külsőleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Ezért egyrészt a gyermeki ókori világ[218] a magasabbrendűnek jelenik meg. Másrészt valóban az mindenben, ahol zárt alakot, formát

* [közvetítő kereskedelem]

és adott lehatárolást keresünk. Az antik világ egy korlátolt álláspontón való elégedettség; a modern világ viszont elégületlenül hagy, illetve ahol magában elégedettnek jelenik meg, ott *közönséges*.

Az, amit Proudhon úr a tulajdon *gazdaságonkívüli* keletkezésének nevez,[219] tulajdonon éppen a földtulajdont értve, az az egyénnek a *polgári előtti* viszonya a munka objektív feltételeihez és mindenekelőtt a munka *természeti*, objektív feltételeihez – mert amiként a dolgozó szubjektum természetes egyén, természetes létezés, úgy munkájának első objektív feltétele természetként, földként, az ő szervetlen testeként jelenik meg; a dolgozó szubjektum maga nemcsak a szerves test, hanem ez a szervetlen természet mint szubjektum. Ez a feltétel nem az ő terméke, hanem készentalált; mint rajta kívüli természetes létezés az ő előfeltétele. Mielőtt ezt tovább elemeznők, még ennyit: a derék Proudhonnak éppígy a *tőkét* és a *bérmunkát* is – mint tulajdonformákat – nemcsak lehetne, hanem kellene is azzal a váddal illetnie, hogy *gazdaságonkívüli* módon keletkeztek. Mert az, hogy a munkás a munka objektív feltételeit készentalálja mint tőle elválasztottat, mint *tőkét*, és hogy a tőkés a *munkást* készentalálja mint tulajdonnélkülit, mint elvont munkást – a csere, ahogy az az érték és az eleven munka között végbemegy, *történelmi folyamatot* feltételez – habár maga a tőke és a bérmunka ezt a viszonyt újratermelik és mind objektív terjedelmében, mind mélységében kimunkálják –, olyan történelmi folyamatot, amely, mint láttuk, a tőke és a bérmunka keletkezéstörténetét alkotja. Másszóval: a tulajdon *gazdaságonkívüli keletkezése* nem jelent egyebet, mint a polgári gazdaságnak, a politikai gazdaságtan kategóriái által elméletileg, illetve eszmeileg kifejezett termelési formáknak a *történelmi keletkezését*. Az pedig, hogy a polgári előtti történelemnek és mindegyik fázisának szintén megvan a *gazdasága* és megvan mozgásának *gazdasági alapzata*, ez alapjában véve az a puszta tautológia, hogy az emberek élete kezdettől fogva termelésen, ilyen vagy olyan módon *társadalmi* termelésen nyugodott, s éppen ennek a viszonyait nevezzük gazdasági viszonyoknak.

Az őseredeti feltételei a termelésnek (vagy ami ugyanaz, a két nem közti természeti folyamat révén növekvő számú ember újratermelésének; mert ez az újratermelés, ha egyfelől úgy jelenik meg, mint az objektumoknak a szubjektumok által való elsajátítása, másfelől úgy jelenik meg, mint az objektumok formálása, egy szubjektív célnak való alávetése; úgy, mint ezeknek a szubjektív tevékenység eredményeivé és tartályaivá való átváltoztatása) *maguk* eredetileg *nem* lehetnek *termeltek* – nem lehetnek a termelés eredményei. Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervetlen feltételeinek az *egysége* és

ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az emberi létezés e szervetlen feltételei és e tevékeny létezés közötti *elválás*, amely elválás teljesen csak bérmunka és tőke viszonyában van tételezve. A rabszolga- és jobbágyviszonyban ez az elválás nem történik meg, hanem a társadalom egyik részét a másik maga a saját újratermelése pusztán *szervetlen és természeti* feltételeként kezeli. A rabszolga nem áll semmiféle viszonyban munkája objektív feltételeihez, hanem magát a *munkát*, mind a rabszolga, mind a jobbágy formájában, a termelés *szervetlen feltételeként* a többi természeti lény közé sorolják, a barom mellé, vagy pedig a föld függelékeként. Másszóval: a termelés őseredeti feltételei természeti előfeltételekként, a *termelő természeti létezési feltételeiként* jelennek meg, ugyanúgy, ahogy az ő élő teste – amelyet, bár ő termeli újra és fejleszti, eredetileg nem ő maga tételezett – önmaga *előfeltételeként* jelenik meg; saját (testi) létezése természeti előfeltétel, amelyet nem ő tételezett. Ezek a *természeti létezési feltételek*, amelyekhez a termelő mint hozzá magához tartozó, szervetlen testhez viszonyul, maguk is kettősek: 1. szubjektív és 2. objektív természetűek. A termelő úgy találja magát, mint tagját egy családnak, törzsnek, tribusnak stb., amelyek azután más ilyenekkel való keveredés és ellentét révén történelmileg különböző alakot öltenek; és mint ilyen tag egy meghatározott természetre (mondjuk itt még földre, talajra) vonatkozik, mint önmaga szervetlen létezésére, mint termelése és újratermelése feltételére. Mint a közösség természetes tagjának része van a közösségi tulajdonban és annak különös részét birtokolja; ugyanúgy, ahogy mint született római polgárnak (legalábbis) eszmei igénye van az ager publicusra és reális igénye ennyi meg ennyi jugerum földre stb. *Tulajdonát*, azaz termelésének természeti előfeltételeire mint hozzá tartozókra, mint *az övéire* való vonatkozását az közvetíti, hogy ő maga egy közösség természetes tagja. (Az olyan közösség elvonatkoztatása, amelyben a tagok közt semmi sem közös, csak talán a nyelv stb., s ez is alig, nyilvánvalóan sokkal későbbi történelmi állapotok terméke.) Az egyes emberre vonatkozólag pl. világos, hogy ő maga csak mint egy emberi közösség természetes tagja viszonyul a nyelvhez mint *sajátjához*. A nyelv mint egy egyes ember terméke – képtelenség. De ugyanígy az a tulajdon is.

A nyelv maga ugyanúgy terméke egy közösségnek, mint ahogy más tekintetben ő maga a közösség létezése és magától értetődő létezése. {Az a közösségi termelés és köztulajdon, amely pl. Peruban előfordul, nyilvánvalóan *másodlagos* forma; hódító törzsek hozták be és vitték át, amelyek sajátmaguknál a köztulajdont és közösségi termelést abban a régi, egysze-

rűbb formájában ismerték, ahogyan Indiában és a szlávoknál előfordul. Úgy látszik, az a forma, amelyet pl. a walesi keltáknál találunk, szintén átvitt, *másodlagos* forma, amelyet hódítók vezettek be az alacsonyabban álló meghódított törzseknél. Ezeknek a rendszereknek egy *legfelső központból* kiinduló kiteljesedése és rendszeres kidolgozása mutatja, hogy később keletkeztek. Ugyanúgy, ahogy az Angliában bevezetett feudalizmus formára kiteljesedettebb volt, mint a Franciaországban természetadta módon keletkezett feudalizmus.} {Vándorló pásztortörzseknél – és minden pásztornép eredetileg vándorló – a föld, akárcsak a többi természeti feltétel, elemi határolatlanságban jelenik meg, pl. az ázsiai sztyeppeken és az ázsiai fennsíkon. Lelegelik stb., elfogyasztják a csordák, amelyekből viszont a csordanépek élnek. Úgy viszonyulnak hozzá, mint tulajdonukhoz, jóllehet ezt a tulajdont soha nem rögzítik. Így van a vadászterülettel az amerikai vad indián törzseknél: a törzs egy bizonyos vidéket a maga vadászterületének tekint és erőszakkal megtartja más törzsekkel szemben vagy igyekszik más törzseket az általuk őrzött területről elűzni. A vándorló pásztortörzseknél a község valójában állandóan egyesítve van, utazótársaság, karaván, horda, és a fölé- és alárendelés formái ennek az életmódnak a feltételeiből fejlődnek ki. Amit itt valójában *elsajátítanak* és *újratermelnek*, az csak a csorda, nem a föld, melyet azonban mindig *közösségi módon* vesznek időleges használatba mindenkori tartózkodási helyükön.} Az egyetlen korlát, amelybe a közösség ütközhet a természeti termelési feltételekhez – a földhöz (ha mindjárt átugrunk a letelepedett népekhez) – mint az *övéhez* való viszonyulásában, az egy *másik közösség*, amely a földet már igénybe veszi mint a maga szervetlen testét. A *háború* – mind a tulajdon megtartására, mind az új tulajdon szerzésére – ezért egyike mindegyik ilyen természetadta közösség legőseredetibb munkáinak. (Itt valójában beérhetjük azzal, hogy az őseredeti földtulajdonról beszélünk, mert a pásztornépeknél a föld természettől készentalált termékeinek – pl. a birkáknak – a tulajdona egyszersmind annak a legelőnek a tulajdona is, amelyen átvonulnak. Egyáltalában a föld tulajdonába beleértődik a föld szerves termékeinek tulajdona.) {Ha a földdel együtt annak szerves tartozékaként magát az embert is meghódítják, őt is úgy hódítják meg, mint a termelési feltételek egyikét, s így rabszolgaság és jobbágyság keletkezik, amelyek csakhamar meghamisítják és módosítják minden közösség eredeti formáit és maguk lesznek a bázisává. Az egyszerű konstrukciót ez negatíve határozza meg.}

A *tulajdon* tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek *saját létezésével együtt előfeltételezettek*; úgy viszonyul hozzájuk,

mint önmaga *természeti előfeltételeihez*, amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul termelési feltételeihez, hanem kettősen létezik, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a természeti szervetlen feltételeiben. E *természeti termelési feltételek* formái kettősek: 1. az embernek egy közösség tagjaként való létezése; tehát e közösség létezése, amely eredeti formájában *törzsiség*, többé-kevésbé módosult *törzsiség*; 2. a közösség közvetítésével való viszonyulás a *földhöz*, mint *az övéhez*, közösségi földtulajdon, egyúttal *egyedi birtoklás* az egyes ember számára, vagy olymódon, hogy csak a termékeket osztják meg, de a föld maga és a megművelés közös marad. (Ám a *lakhelyek* stb., még ha a szkíták szekerei is azok, mégiscsak mindig az egyesnek a birtokában jelennek meg.) Az élő egyén egyik természeti termelési feltétele az egy *természetadta társadalomhoz*, törzshöz stb. való tartozása. Ez pl. már nyelvének stb. feltétele. Saját termelő létezése csak ezzel a feltétellel lehetséges. Szubjektív létezésének mint olyannak ez éppúgy feltétele, mint ahogy feltétele a földhöz mint laboratóriumához való viszonyulás. (A tulajdon ugyan eredetileg *ingó*, mert az ember először a föld kész termékeit keríti hatalmába, amelyek közé tartoznak többek között az állatok is, és az ő szempontjából sajátlag a szelídíthetők. Ámde még ez az állapot is — vadászat, halászat, pásztorkodás, gyümölcsgyűjtögetésből élés stb. — mindig feltételezi a föld elsajátítását, akár állandó lakhelyül, akár kóborlásra, akár az állatok legeltetésére stb.)

A *tulajdon* tehát egy *törzshöz* (közösséghez) *tartozást* jelent (benne szubjektív-objektív létezéssel bírást), valamint ennek a közösségnek a földhöz, a talajhoz mint az ő szervetlen testéhez való viszonyulása közvetítésével az egyénnek a földhöz, a termelés külső ősfeltételéhez — minthogy a föld nyersanyag is, szerszám is, termék is — mint az egyéniségéhez tartozó előfeltételekhez, egyénisége létezési módjaihoz való viszonyulását. Mi *ezt a tulajdont a termelés feltételeihez való viszonyulásra vezetjük vissza.* Miért nem a fogyasztás feltételeihez, hiszen eredetileg az egyén termelése arra korlátozódik, hogy saját testét kész, maga a természet által a fogyasztásra elkészített tárgyak elsajátítása útján újratermelje? Még ott is, ahol még csak *találni* kell és *felfedezni*, ez csakhamar erőfeszítést, munkát kíván — mint a vadászatban, halászatban, pásztorkodásban — és bizonyos képességek termelését (azaz kifejlesztését) a szubjektum részéről. Azután pedig az ilyen állapotok, amelyekben a meglevő felhasználható minden szerszám nélkül (tehát a munka olyan termékei nélkül, amelyeket magukat már a termelésre szántak), a forma változtatása nélkül (ami már a pásztorkodásnál végbemegy) stb., igen hamar elmúlóak és sehol sem tekinthetők normális álla-

potoknak, még normális ősállapotoknak sem. Egyébként a termelés eredeti feltételei maguktól tartalmaznak közvetlenül, munka nélkül elfogyasztható anyagokat, mint gyümölcsöket, állatokat stb.; tehát a fogyasztási alap maga is az *eredeti termelési alap* alkotórészeként jelenik meg.

A törzsiségen (amelybe a közösség eredetileg feloldódik) nyugvó tulajdon alapfeltétele – az, hogy a törzs tagjának kell lenni – a törzs által meghódított idegen, alávetett törzset *tulajdonnélkülivé* teszi és a maga újratermelésének *szervetlen feltételei* közé veti, amelyekhez a közösség mint az övéihez viszonyul. Rabszolgaság és jobbágyság ezért csak a törzsiségen nyugvó tulajdon további fejlődései. Ezek szükségszerűen módosítják ennek valamennyi formáját. Legkevésbé tehetik ezt az ázsiai formában. Az ipar és mezőgazdaság önfenntartó egységében, amelyen ez a forma nyugszik, a hódítás nem olyan szükségszerű feltétel, mint ott, ahol a *földtulajdon*, a *mezőgazdaság* kizárólagosan uralkodó. Másrészt, minthogy az ázsiai formában az egyes soha nem válik tulajdonossá, hanem csak birtokossá, alapjában véve ő maga a tulajdona, a rabszolgája annak, akiben a község egysége létezik, és a rabszolgaság itt sem a munka feltételeit nem szünteti meg, sem a lényegi viszonyt nem módosítja.

Továbbá világos mármost:

A tulajdon, amennyiben ez csak a termelési feltételekhez mint az *övéihez* való tudatos – és az egyes emberre vonatkozóan a közösség által tételezett és törvényként proklamált és biztosított – viszonyulás, amennyiben a termelő létezése tehát a *hozzá tartozó* objektív feltételek közötti létezésként jelenik meg, – csak maga a termelés által valósul meg. A valóságos elsajátítás, mely csak az e feltételekre való tevékeny, reális, nem pedig elgondolt vonatkozásban történik meg, – e feltételeknek mint a termelő szubjektív tevékenysége feltételeinek valóságos tételezése.

Ezzel azonban egyszersmind az is világos, hogy *ezek a feltételek változnak*. A törzsek vadászkodása által válik csak egy vidék vadászterületté; a földművelés által tételezik csak a földet, a talajt az egyén testének meghosszabbításaként. Miután *Róma városa* felépült és a határában levő földeket polgárai megművelték – a közösség feltételei mások lettek, mint azelőtt. Mindezen közösségek célja fenntartani; *azaz újratermelni az egyéneket, amelyek alkotják, mint tulajdonosokat, azaz ugyanabban az objektív létezési módban*, amely *egyszersmind a tagok egymáshoz való viszonyulását, és ezért magát a községet alkotja. Ez az újratermelés azonban egyszersmind szükségszerűen új termelés és a régi forma lerombolása.* Például ott, ahol mindegyik egyénnek ennyi meg ennyi acre földet kell birtokolnia, ennek már a népesség szaporodása útját állja. Ha ezt ki akarják küszöbölni, akkor gyarmatosí-

tani kell, ez pedig hódító háborút tesz szükségessé. Ezzel rabszolgák stb. Pl. az ager publicus növelése szintén, és ezzel a patríciusok, akik a közösséget képviselik stb. Ilymódon a régi közösség fenntartása magában foglalja azoknak a feltételeknek a lerombolását, amelyeken nyugszik, átcsap az ellenkezőjébe. Ha pl. arra gondolnának, hogy a termelékenység ugyanazon térben gyarapítható volna a termelőerők stb. fejlődésével (ez éppen az ó-hagyományos földművelésnél a legesleglassúbb), akkor ez a munka új módjait, kombinálásait foglalná magában, azt, hogy a nap nagy részét mezőgazdaságra fordítják stb., és ezzel megintcsak megszüntetné a közösség régi gazdasági feltételeit. Magában az újratermelés aktusában nemcsak az objektív feltételek változnak, pl. a faluból város lesz, a vadonból irtásföld stb., hanem a termelők is változnak, azáltal, hogy új minőségeket tételeznek magukból, a termelés útján fejlesztik, átformálják önmagukat, új erőket és új képzeteket alkotnak, új érintkezési módokat, új szükségleteket és új nyelvet. Minél ó-hagyományosabb maga a termelési mód – s ez a mezőgazdaságban sokáig megmarad, a mezőgazdaságnak iparral való keleti kiegészítésében még tovább –, azaz minél inkább változatlan az elsajátítás *valóságos folyamata*, annál állandóbbak a régi tulajdonformák és ezzel egyáltalában a közösség. Ott, ahol már megvan a községi tagok mint magántulajdonosok elválása maguktól mint városi községtől és városi territorium tulajdonosaitól, ott már olyan feltételek is bekövetkeznek, amelyeknél fogva az egyes ember *elveszthető* tulajdonát, azaz azt a kettős viszonyt, amely őt egyenrangú polgárrá, a közösség tagjává, s amely őt *tulajdonossá* teszi. A keleti formában ez az *elvesztés* aligha lehetséges, kivéve teljesen külső behatásoknál fogva, minthogy a község egyes tagja soha nem kerül olyan szabad vonatkozásba a községgel, hogy ezáltal kötelékét (a községhez való objektív, gazdasági köteléket) elveszthetné. Szorosan összenőtt vele. Ez az ipar és a mezőgazdaság, a város (a falu) és a vidék egyesülésében is rejlik. Az ókoriaknál az ipar már lezüllésnek (a libertinusok, cliensek, idegenek foglalkozásának) stb. jelenik meg. Ez a fejlődése a termelő munkának (elodódva attól, hogy tisztán alá legyen rendelve a mezőgazdaságnak mint házimunka, szabad embereknek ama munkája, amely csak a mezőgazdaság és a háború céljaira rendeltetett, vagy az istentisztelet és a közösség céljaira – mint házépítés, útépítés, templomépítés – felhasznált ipar), amely szükségszerűen kifejlődik az idegenekkel, rabszolgákkal való érintkezés révén, a többlettermék kicserélésének vágya stb. révén, felbomlasztja azt a termelési módot, amelyen a közösség nyugszik s ennélfogva az *objektíve egyes*, azaz a rómaiként, görögként stb. meghatározott egyes is. A csere ugyanígy hat; az eladósodás stb.

Az eredeti egység a közösség (törzsiség) egy különös formája és az ezzel

összefüggő, a természetre vonatkozó tulajdon különös formája, vagyis a termelés objektív feltételeihez mint az egyesnek a természeti létezéséhez, a község által közvetített objektív létezéséhez való viszonyulás között – ez az egység, amely egyfelől mint a különös tulajdonforma jelenik meg – eleven valóságával magában a *termelésnek* egy meghatározott *módjában* bír, egy olyan módban, amely éppannyira az egyének egymáshoz való viszonyulásaként jelenik meg, mint a szervetlen természethez való meghatározott aktív viszonyulásukként, meghatározott munkamódjukként (amely mindig családi munka, gyakran községi munka). Mint az első nagy termelőerő maga a közösség jelenik meg; a termelési feltételek külön fajtája (pl. állattenyésztés, földművelés) számára külön termelési mód és külön termelőerők fejlődnek ki, mind szubjektívek, az egyének tulajdonságaiként megjelenők, mind objektívek.

A dolgozó szubjektumok termelőerői fejlődésének egy meghatározott foka – amelynek e szubjektumok egymáshoz és a természethez való meghatározott viszonyai felelnek meg –, ebben oldódik fel végső soron mind közösségük, mind az arra alapozott tulajdon. Egy bizonyos pontig újratermelés. Azután átcsap felbomlásba.

A *tulajdon* tehát eredetileg – és így az ázsiai, szláv, antik, germán formájában – azt jelenti, hogy a dolgozó (termelő) (illetve magát újratermelő) szubjektum úgy viszonyul termelése, illetve újratermelése feltételeihez, mint amelyek az övéi. Ezért különböző formái is lesznek aszerint, hogy milyenek e termelés feltételei. Maga a termelés a termelő újratermelését célozza a termelő ezen objektív létezési feltételei között és velük együtt. Ez a tulajdonosként való viszonyulás – a munkának, azaz a termelésnek nem eredményeként, hanem előfeltételeként – az egyénnek egy törzsiség vagy közösség tagjaként való meghatározott létezését előfeltételezi (az egyén maga is egy bizonyos pontig a közösség tulajdona). A rabszolgaság, a jobbágyság stb., ahol maga a munkás egy harmadik egyén vagy közösség számára való termelés természeti feltételei között jelenik meg (pl. a Kelet általános rabszolgaságánál *nem* ez az eset, *csak* európai szemszögből) – tehát a tulajdon már nem a maga-dolgozó egyénnek a munka objektív feltételeihez való viszonyulása –, mindig másodlagos, sohasem eredeti valami, bár szükségszerű és konzekvens eredménye a közösségre és a közösségben való munkára alapozott tulajdonnak. Igen egyszerű ugyan azt elképzelni, hogy egy hatalmas, fizikailag fölényben levő ember, miután először állatot fogott, azután embert fog, hogy vele állatokat fogasson, egyszóval, hogy az embert ugyanúgy saját újratermelésének természetileg készentalált feltételeként használja fel (amikor is saját munkája uralkodásban oldódik fel stb.), mint bár-

mely más természeti lényt. De az ilyen nézet – bármennyire helyes is adott törzsiségek vagy közösségek álláspontjáról – idétlen, mert *elkülönült* emberek fejlődéséből indul ki. Az ember csak a történelmi folyamat által válik elkülönültté. Eredetileg mint *nembeli lény, törzsi lény, csordaállat* jelenik meg – bár semmiképpen sem mint politikai értelemben való ζῷον πολιτικόν*. Ennek az elkülönülésnek egy fő eszköze maga a csere. A csere feleslegessé teszi a csordarendszert és felbomlasztja azt. Mihelyt a dolog úgy fordult, hogy az ember mint elkülönült már csak magára vonatkoztatja magát, de ennek az eszközei, hogy magát mint elkülönültet tételezze, az ő magát általánossá és közössé tételévé [Allgemein- und Gemeinmachen][220] lettek. Ebben a közösségben előfeltételezve van az egyesnek tulajdonosként, mondjuk pl. földtulajdonosként való objektív létezése, mégpedig bizonyos feltételek között, amelyek őt a közösséghez láncolják, vagy jobbanmondva a közösség láncának egy szemévé teszik. A polgári társadalomban pl. a munkás teljesen objektívum nélkül, szubjektíven áll; de a dolog, amely *szembenáll* vele, lett most az *igazi közösség*, amelyet ő elfogyasztani igyekszik, s amely őt fogyasztja el.

Mindazok a formák (többé-kevésbé természetadta formák, de valamennyi egyszersmind történelmi folyamat eredménye is), amelyekben a közösség a szubjektumokat termelési feltételeikkel való meghatározott objektív egységben, illetve egy meghatározott szubjektív létezés magukat a közösségeket mint termelési feltételeket feltételezi, szükségszerűen a termelőerők csak határolt, és elvileg határolt fejlettségének felelnek meg. A termelőerők fejlődése felbomlasztja őket, és felbomlásuk maga is az emberi termelőerők fejlődése. Először bizonyos alapzatból kiindulva dolgoznak az emberek – először természetadta módon –, azután történelmi előfeltétel. Azután pedig maga ez az alapzat vagy előfeltétel megszűnik vagy mint tovatűnő előfeltétel tételeződik, amely túl szűk lett az előrehaladó embercsorda kibontakozása számára.

Amennyiben ókori földtulajdon újra megjelenik a modern parcellatulajdonban, maga is a politikai gazdaságtanba tartozik, és a földtulajdonról szóló szakaszban fogunk rátérni.

(Minderre mélyebben és részletesebben vissza kell térni.)

Amiről itt számunkra mindenekelőtt szó van: A munkának a tőkéhez, illetve a munka objektív feltételeihez mint tőkéhez való viszonyulása történelmi folyamatot előfeltételez, amely felbomlasztja azokat a különböző formákat, amelyekben a dolgozó tulajdonos, illetve a tulajdonos dolgozik.

* [társas, társadalmi lény; politikai lény[10]]

Tehát mindenekelőtt: 1. A *felbomlása* a földhöz – földdarabhoz – mint természeti termelési feltételhez való viszonyulásnak, mely földhöz mint saját szervetlen létezéséhez viszonyul, erőinek laboratóriumához és akaratának domíniumához. Mindazok a formák, amelyekben ez a tulajdon előfordul, egy *közösséget* feltételeznek, amelynek tagjai, bár formai különbségek lehetnek köztük, mint a közösség tagjai *tulajdonosok*. Ennek a tulajdonnak az eredeti formája ezért maga is *közvetlen köztulajdon* (*keleti forma*, módosult a szláv formában; az ellentétig fejlődve, de mégis megvan még mint rejtett, bár ellentétes alapzat az antik és a germán tulajdonban). 2. A *felbomlása azoknak a viszonyoknak*, amelyekben a dolgozó *a szerszám tulajdonosaként* jelenik meg. Ahogy a földtulajdon fenti formája *reális közösséget* feltételez, úgy a munkásnak ez a szerszám-tulajdona feltételezi az ipari munka fejlődésének egy különös formáját mint *kézművesmunkát*; ezzel összekapcsolva a céhes-testületi rendszert stb. (Az ó-keleti ipari rendszer már 1. alatt vizsgálható.) Itt maga a munka még félig művészi, félig öncél stb. Mesteri tudás. A tőkés még maga is mester. A munkában való különös ügyességgel biztosítva van a szerszám birtoklása is stb. stb. A munkamód azután bizonyos mértékig öröklődik a munkaszervezettel és a munkaszerszámmal. Középkori városszervezet. A munka még mint sajátja van; egyoldalú képességek meghatározott magával beérő kifejlesztése stb. 3. Mind a kettőben benne foglaltatik, hogy már a termelés előtt birtokában vannak az ahhoz szükséges fogyasztási eszközök, hogy mint termelő – tehát termelésének ideje alatt, annak bevégzése *előtt* – megéljen. Mint földtulajdonos közvetlenül a szükséges fogyasztási alappal ellátva jelenik meg. Mint kézművesmester örökölte, megkereste, megtakarította azt, és mint mesterlegény először *inas*, amikor is még egyáltalán nem mint tulajdonképpeni, önálló munkás jelenik meg, hanem patriarchálisan a mester kosztján él. Mint (valóságos) mesterlegény, a mester birtokában levő fogyasztási alap bizonyos közösségisége van. Ha ez a fogyasztási alap nem *tulajdona* is a legénynek, mégis a céh törvényei, hagyománya stb. értelmében a legény legalábbis társbirtokosa stb. annak. (Erre bővebben ki kell térni.) 4. A *felbomlása* másrészt úgyszintén azoknak a viszonyoknak, amelyek közt *maguk a munkások*, maguk az *élő munkaképességek* még *közvetlenül az objektív termelési feltételek közé* tartoznak, és mint ilyeneket elsajátítják őket – tehát rabszolgák vagy jobbágyok. A tőke számára a munkás nem termelési feltétel, hanem csak a munka az. Ha a munkát elvégeztetheti gépekkel, vagy akár vízzel, levegővel, annál jobb. És a tőke nem a munkást sajátítja el, hanem a munkáját – nem közvetlenül, hanem csere közvetítésével.

Ezek hát egyfelől történelmi előfeltételei annak, hogy a munkást mint

szabad munkást, mint objektívumnélküli, tisztán szubjektív munkaképességet találjuk szemben a termelés objektív feltételeivel mint az ő *nem-tulajdonával*, mint *idegen tulajdonnal*, mint magáért-való *értékkel*, mint tőkével. Másrészt azonban az a kérdés, milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy a munkás *tőkét* találjon magával szemben.

{A tőke formulájában, ahol az eleven munka mind a nyersanyaghoz, mind a szerszámhoz, mind a munka folyamán szükséges létfenntartási eszközökhöz negatívként, nem-tulajdonként viszonyul, először is *benne foglaltatik a nem-földtulajdon*, vagyis tagadva van az az állapot, ahol a dolgozó egyén a földhöz mint sajátjához viszonyul, azaz a föld tulajdonosaként dolgozik, termel. A legjobb esetben nemcsak mint munkás viszonyul a földhöz, hanem mint a föld tulajdonosa önmagához mint dolgozó szubjektumhoz. A földtulajdon potenciálisan magában foglalja mind a nyersanyagnak, mind az ősszerszámnak, magának a földnek, mind a föld spontán termékeinek tulajdonát. A legőseredetibb formában tételezve a földhöz tulajdonosként viszonyulni azt jelenti, hogy készentalálni rajta nyersanyagot, szerszámot és nem a munka által, hanem maga a föld által létrehozott létfenntartási eszközöket. Amikor ezt a viszonyt már újratermelték, megjelennek másodlagos szerszámok és a földnek maga a munka által létrehozott termékei, mint amelyek benne foglaltatnak a földtulajdonban annak kezdetleges formáiban. Ez a történelmi állapot tehát eleve tagadva van mint a teljesebb tulajdonviszonyulás a munkásnak a munkafeltételekhez mint tőkéhez való viszonyában. Ez az I. sz. történelmi állapot, amely ebben a viszonyban tagadva van, illetve történelmileg felbomlottként van előfeltételezve. Másodszor azonban ott, ahol a *szerszám tulajdona*, vagyis a munkásnak a szerszámhoz mint a sajátjához való viszonyulása van, ahol mint a szerszám tulajdonosa dolgozik (ami egyszersmind a szerszámnak a munkás egyéni munkája alá besorolását előfeltételezi, azaz a munka termelőerejének különös korlátolt fejlettségi fokát előfeltételezi), ahol a *munkásnak mint tulajdonosnak*, illetve a *dolgozó tulajdonosnak* ez a formája már önálló formaként van tételezve a *földtulajdon* mellett és azon kívül – mint a munka kézműves és városi fejlődése, nem pedig, mint az első esetben, a földtulajdon járulékaként és az alá besorolva –, ahol tehát a nyersanyag és a létfenntartási eszközök is csak *közvetítettek*, mint a kézműves tulajdona, az ő kézművessége által közvetítetten, az ő szerszám-tulajdona által, – ott már egy második történeti fok van előfeltételezve az első mellett és azon kívül, amely első fok maga is már jelentősen módosultan kell hogy megjelenjék, a *tulajdon*, illetve a *dolgozó tulajdonos e második fajtájának önállósulása* által. Minthogy a szerszám maga már a munka terméke, tehát az az elem, amely a tulajdont kon-

stituálja, már mint a munka által tételezett van, ezért a közösség itt már nem jelenhetik meg abban a természetadta formában, mint az első esetben – az a közösség, amelyre a tulajdon e fajtája alapozva van –, hanem mint már maga is termelt, keletkezett, másodlagos, maga a munkás által termelt közösség. Világos, hogy ott, ahol a szerszám tulajdona a munka termelési feltételeihez tulajdonként való viszonyulás, a valóságos munkában a szerszám *csak* mint az egyéni munka *eszköze* jelenik meg; a szerszám valóságos elsajátításának, munkaeszközként való kezelésének művészete a munkás különös készségeként jelenik meg, amely őt a szerszám tulajdonosaként tételezi. Egyszóval a céhes-testületi rendszernek, a szubjektumát tulajdonosként konstituáló kézművesmunkának lényegi jellegzetessége a termelési szerszámhoz, munkaszerszámhoz mint tulajdonhoz való viszonyulásban oldható fel, eltérően a földhöz, a talajhoz (a nyersanyaghoz mint olyanhoz) mint sajátjához való viszonyulástól. Hogy a termelési feltételeknek ehhez az egy mozzanatához való viszonyulás a dolgozó szubjektumot tulajdonosként konstituálja, őt dolgozó tulajdonossá teszi, eme II. sz. történelmi állapot, amely természeténél fogva csak a módosult első állapot ellentéteként, vagy ha úgy tetszik, egyszersmind kiegészítéseként létezhetik – szintén tagadva van a tőke első formulájában. A harmadik *lehetséges forma* – hogy a munkás csak a létfenntartási eszközökhöz viszonyul tulajdonosként, ezeket találja készen mint a dolgozó szubjektum természeti feltételét, és sem a földhöz, sem a szerszámhoz, tehát magához a munkához sem viszonyul mint sajátjához – alapjában véve a rabszolgaság és jobbágyság formulája, amely a munkásnak a termelési feltételekhez mint a tőkéhez való viszonyában szintén tagadva van, történelmileg felbomlott állapotként van tételezve. A tulajdon ősformái szükségszerűen a termelés feltételeit alkotó különböző objektív mozzanatokhoz mint sajáthoz való viszonyban oldódnak fel; ezek az ősformák ugyanúgy gazdasági alapzatát alkotják a közösség különböző formáinak, mint ahogy nekik viszont előfeltételük a közösség meghatározott formái. Ezeket a formákat lényegesen módosítja magának a munkának az *objektív termelési feltételek* közé helyezése (jobbágyság és rabszolgaság), ami által az I. sz. alá sorolódó valamennyi tulajdonforma egyszerűen affirmatív jellege elvész és módosul. Valamennyien magukban foglalják a rabszolgaságot mint lehetőséget és ennélfogva mint saját megszüntetésüket. Ami a II. sz.-t illeti, ahol a munka különös fajtája: a munka mesteri tudása, és ennek megfelelően a munkaszerszám tulajdona = a termelési feltételek tulajdona, – ez kizárja ugyan a rabszolgaságot és jobbágyságot; de a kasztrendszer formájában analóg negatív fejlődésre tehet szert.} {A harmadik forma: a létfenntartási eszközök tulajdona – ha nem oldódik fel rabszolgaságra és jobbágy-

ságra – nem foglalhatja magában a *dolgozó* egyénnek a termelési és ennélfogva létezési feltételekhez való viszonyát; ezért csak az eredeti, a földtulajdonra alapított közösség olyan tagjának viszonya lehet, aki földtulajdonát elvesztette és a tulajdon II. sz. fajtájához még nem jutott el, mint a római plebs a panem et circenses[221] idejében.} {A csatlósok viszonya földesurukhoz, illetve a személyes szolgálattétel viszonya, lényegesen eltérő. Mert a szolgálattétel alapjában véve csak magának a földtulajdonosnak a létezési módja, aki már nem dolgozik, hanem tulajdona magában foglalja a termelési feltételek közt magukat a munkásokat is mint jobbágyokat stb. Itt az *uralmi viszony* mint az elsajátításnak lényegi viszonya van. Az állathoz, földhöz stb. alapjában véve nem jöhet létre uralmi viszony az elsajátítás által, jóllehet az állat szolgál. Az uralmi viszony előfeltétele idegen *akarat* elsajátítása. Az akaratnélküli tehát, mint pl. az állat, szolgálhat ugyan, de nem teszi a tulajdonost *úrrá*. Annyit azonban látunk itt, hogy az *uralmi* és *szolgasági viszony* szintén a termelési szerszámok elsajátításának e formulájába tartozik; és minden eredeti tulajdonviszony és termelési viszony fejlődésének és pusztulásának szükségszerű erjesztőjét alkotja, mint ahogy korlátoltságukat is kifejezi. Persze a tőkében újratermelődik – közvetett formában –, és ilymódon a tőke felbomlásának ugyancsak erjesztőjét alkotja, korlátoltságának címere.}

{„A jogosultság arra, hogy ki-ki, ha ínségbe jut, magát és övéit eladhassa, keserves általános jog volt; érvényben volt Északon éppúgy, mint a görögöknél és Ázsiában; a hitelező jogosultsága, hogy a törlesztéssel hátralékos adóst szolgájává tegye és annak munkájával vagy személyének eladásával, amennyire futotta, kártalanítsa magát, csaknem ugyanannyira elterjedt volt." (*Niebuhr*, I. köt. 600. old.)} {*Niebuhr* egy helyen azt mondja, hogy az Augustus kori görög írók azért értették félre a patriciusok és plebejusok közti viszonyt, azért ütköztek itt nehézségbe és tévesztették össze ezt a viszonyt a patronusok és cliensek közti viszonnyal, mert „olyan korban írtak, amikor *a gazdagok és a szegények voltak kizárólag az igazi osztályai a polgároknak*; amikor a szűkölködő, bármily nemes származású volt is, pártfogóra szorult, és a milliomoshoz, még ha szabadonbocsátott rabszolga volt is, mint pártfogóhoz folyamodtak. A függelem örökletes viszonyainak nyomát is alig ismerték már." (I. köt. 620. old.)} {„E két osztályban" – *metoikoszok*[222] *és szabadonbocsátott rabszolgák, valamint utódaik* – „voltak a kézművesek, és a plebejus, aki a földműveléssel felhagyott, olyan polgárjogba került, amilyenre ezek voltak korlátozva. Ezeknek is kijutott a *törvényes testületek* tisztessége; s céheik olyan nagy becsben álltak, hogy Numát mondották alapítójuknak; kilenc volt belőlük: sípzenészek, aranyművesek,

ácsok, kelmefestők, szíjgyártók, tímárok, rézművesek, fazekasok és a kilencedik céh a többi szakma együtt... Némelyek közülük önálló kültelepes polgárok voltak – iszopolitészek[223], akik patronushoz nem szegődtek –, ha volt ilyen jog; továbbá függő helyzetűek ivadékai, akiknek köteléke patronusuk nemzetségének kihaltával felbomlott; az ilyenek a törzsökös polgárok és a község viszályával kétségtelenül ugyanolyan idegenül álltak szemben, mint a firenzei céhek a nemzetségek guelf–ghibellin[224] háborúságával; a függő helyzetűek talán még valamennyien a patríciusok rendelkezésére álltak." (I. köt. 623. old.)}

Az egyik oldalon olyan történelmi folyamatok vannak előfeltételezve, amelyek egy nemzet stb. egyéneinek egy tömegét, ha egyelőre nem is valóságos szabad munkások helyzetébe, de olyan emberek helyzetébe hozták, akik *δυνάμει* azok, akiknek egyetlen tulajdonuk a munkaképességük és az a lehetőségük, hogy ezt kicseréljék meglevő értékekre; olyan egyének helyzetébe, akikkel a termelés minden objektív feltétele mint *idegen tulajdon*, mint az *ő nem-tulajdonuk* áll szemben, de egyszersmind mint *érték* kicserélhető, ennélfogva elsajátítható bizonyos fokig, eleven munka által. Ilyen történelmi felbomlási folyamatok: azoknak a függőségi viszonyoknak a felbomlása, amelyek a munkást a földhöz és a föld urához béklyózzák, de létfenntartási eszközökre való tulajdonát ténylegesen előfeltételezik, – ez igazában a munkás földtől való eloldozásának a folyamata; azoknak a földtulajdonviszonyoknak a felbomlása, amelyek őt mint yeomant[225] konstituálták, mint szabad dolgozó kis földtulajdonost vagy bérlőt (colonus), szabad parasztot;* azoknak a céhviszonyoknak a felbomlása, amelyek előfeltételezik a munkaszerszámra való tulajdonát és a munkát mint meghatározott kézműves ügyességet, mint tulajdont (nemcsak annak forrását); úgyszintén a különböző formájú cliensi viszonyok felbomlása, amelyekben *nem-tulajdonosok* uruk kíséretében a többlettermék társfogyasztóiként jelennek meg és egyenértékképpen uruk libériáját viselik, hadakozásaiban részt vesznek, személyi, képzelt vagy reális szolgálatokat teljesítenek stb. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk, megmutatkozik majd, hogy mindezekben a felbomlási folyamatokban olyan termelési viszonyok bomlanak fel, amelyekben uralkodik: a használati érték, a közvetlen használatra** irányuló termelés; a csereértéknek és a csereérték termelésének a másik forma uralkodása az előfeltétele; ezért mindezekben a viszonyokban a természetbeni

* A közösségi tulajdon és a reális közösség még régebbi formáinak felbomlása magától értetődik.

** [*A kéziratban*:] használati értékre

szolgáltatások és természetbeni szolgálatok uralkodnak a pénzbeni fizetés és pénzbeni szolgáltatás felett. De ezt csak mellékesen. Közelebbi szemügyrevételnél az is kiderül majd, hogy valamennyi felbomlott viszony csak az anyagi (s ezért egyben a szellemi) termelőerők egy meghatározott fejlettségi fokán volt lehetséges.

Ami itt mindenekelőtt ránk tartozik, az ez: Az a felbomlási folyamat, amely egy nemzet stb. egyéneinek egy tömegét *ὀνῶμεν* szabad bérmunkásokká – csak tulajdonnélküliségüknél fogva munkára és munkájuk eladására kényszerülő egyénekké – változtatja, a másik oldalon *nem* azt feltételezi, hogy ezeknek az egyéneknek az addigi jövedelmi forrásai és részben tulajdonfeltételei *eltűntek*, hanem megfordítva azt, hogy *csak* ezeknek a felhasználása vált mássá, létezésük módja változott meg, *szabad alapként* más kezekbe ment át, vagy akár részben *ugyanazokban* a kezekben maradt. Annyi azonban világos: Ugyanaz a folyamat, amely egyének egy tömegét szétválasztotta a *munka objektív feltételeihez* való addigi – ilyen vagy olyan módon – affirmatív vonatkozásaitól, e vonatkozásokat tagadta és ezeket az egyéneket ezáltal *szabad munkásokká* változtatta, ugyanez a folyamat *a munkának ezeket az objektív feltételeit* – földet, nyersanyagot, létfenntartási eszközöket, munkaszerszámokat, pénzt vagy mindezeket – *ὀνῶμεν* szabaddá tette az immár tőlük eloldozott egyénekhez való *eddigi kötöttségüktől. Megvannak* még, de más formában vannak meg, *szabad alapként*, amelyen minden régi politikai stb. vonatkozás kihunyt, s ezek már csak *értékek*, magukban rögződő értékek formájában állnak szemben ezekkel az eloldozott tulajdonnélküli egyénekkel. Ugyanaz a folyamat, amely a tömeget mint szabad munkásokat szembeállítja az *objektív munkafeltételekkel*, állította szembe ezeket a feltételeket is mint *tőkét* a szabad munkásokkal. A történelmi folyamat eddig összekötött elemek szétválása volt – eredménye ezért nem az, hogy az elemek egyike eltűnik, hanem az, hogy mindegyikük a másikra való negatív vonatkozásban jelenik meg – az egyik oldalon a szabad munkás (potenciálisan), a másik oldalon a tőke (potenciálisan). Az, hogy az objektív feltételek szétválnak azoktól az osztályoktól, amelyeket átváltoztattak szabad munkásokká, szükségképpen mint ugyanezen feltételeknek az ellenkező póluson való önállósulása is megjelenik.

Ha a tőke és bérmunka viszonyát nem már önmagában mértékadónak és a termelés egészén túlnyúlónak tekintjük,* hanem történelmileg kelet-

* Mert ebben az esetben a bérmunka feltételeként előfeltételezett tőke a bérmunka saját terméke és az feltételként önmagának előfeltételezi, a bérmunka maga hozza létre mint önmaga előfeltételét.

kezőnek – azaz ha a pénznek tőkévé való eredeti átváltozását tekintjük, a cserefolyamatot egyfelől a csak *δυνάμει* létező tőke, másfelől a *δυνάμει* létező szabad munkások között –, akkor természetesen felmerül az az egyszerű észrevétel, amiből a közgazdászok olyan nagy felhajtást csinálnak, hogy az az oldal, amely mint tőke lép fel, birtokában kell hogy legyen nyersanyagoknak, munkaszerszámoknak és létfenntartási eszközöknek, hogy a munkás a termelés folyamán megélhessen, amíg a termelés nincs bevégezve. Továbbá úgy jelenik meg, hogy a tőkés részéről valamilyen felhalmozásnak – a munkát megelőző és nem belőle sarjadt felhalmozásnak – kellett végbemennie, amely módot ad neki arra, hogy a munkást munkába állítsa és működésben tartsa, mint eleven munkaképességet fenntartsa.* A tőkének ezt a munkától független, általa nem tételezett tettét azután keletkezésének e történetéből áthelyezik a jelenbe, ténylegességének és ténykedésének, önformálásának mozzanatává változtatják. Ebből azután végül a tőkének idegen munka gyümölcseire való örök jogát vezetik le, vagy jobbanmondva szerzési módját az egyenértékek cseréjének egyszerű és „igazságos" törvényeiből fejtik ki.

A pénz formájában meglevő gazdagság csak azért és akkor váltódhatik át a munka objektív feltételeire, amiért és amikor ezek el vannak oldozva magától a munkától. Hogy pénz felhalmozható részben tisztán egyenértékek cseréje útján is, azt láttuk; ám ez olyan jelentéktelen forrás, hogy történelmileg említésre sem méltó – ha előfeltételezzük, hogy a pénzt saját munka cseréjével szerezték. Éppenséggel az uzsora – különösen a földtulajdonnal szemben gyakorolt uzsora – útján és a kereskedői nyereségek útján felhalmozott ingó vagyont – pénzvagyont – változtatják tulajdonképpeni értelemben való tőkévé, ipari tőkévé. Mindkét formáról az alábbiakban lesz még alkalmunk bővebben beszélni – amennyiben nem úgy jelennek meg,

* Mihelyt a tőke és bérmunka saját előfeltételükként már tételezve vannak, olyan bázisként, amely előfeltétele magának a termelésnek, a dolog eleinte úgy jelenik meg, hogy a tőkés azon a nyersanyag- és munkaeszközalapon kívül, amely ahhoz szükséges, hogy a munkás önmagát újratermelje, a szükséges létfenntartási eszközöket létrehozza, azaz a *szükséges munkát* realizálja, olyan nyersanyag- és munkaeszközalapot is birtokol, amelyben a munkás a többletmunkáját, azaz a tőkés profitját realizálja. További elemzés során a dolog úgy alakul, hogy a munkás a tőkés számára, vagyis a tőke formájában, állandóan kettős alapot hoz létre, amelynek egyik része a munkás saját létezésének feltételeit, a másik része pedig a tőke létezésének feltételeit folyvást teljesíti. Mint láttuk, a többlettőkében – és a tőkének a munkához való vízözönelőtti viszonyához képest minden *reális, jelenlegi tőke* többlettőke – annak mindegyik elemét egyaránt mint tárgyiasult és a tőke által elsajátított *idegen munkát* csere nélkül, érte adott egyenérték nélkül *sajátítják el.*

mint maguk is a tőke formái, hanem mint korábbi vagyonformák, mint a tőke előfeltételei.

Mint láttuk, a tőke fogalmában rejlik, a keletkezésében, hogy a *pénzből* indul ki, és ennélfogva pénz formájában létező vagyonból. Ugyanígy ebben rejlik az, hogy a forgalomból származóként, a forgalom *termékeként* jelenik meg. Ezért a tőkeképződés nem a földtulajdonból indul ki (itt legfeljebb a *bérlőből*, amennyiben az kereskedik mezőgazdasági termékekkel), sem nem a céhből (ámbár az utóbbi ponton van egy lehetőség), hanem a kereskedő- és uzsoravagyonból. Ez azonban csak akkor találja készen a feltételeket arra, hogy szabad munkát vásároljon, amikor ez utóbbit történelmi folyamat eloldozta objektív létezési feltételeitől. Csak akkor talál lehetőséget arra is, hogy magukat ezeket a *feltételeket* megvásárolja. Pl. a céhfeltételek között puszta pénz, amely maga nem céhes, mesterségen belüli, nem vásárolhat szövőszékeket, hogy rajtuk dolgoztasson; elő van írva, hogy egy embernek hányat szabad munkába állítania stb. Egyszóval maga a szerszám még annyira össze van nőve magával az eleven munkával, amelynek dominiumaként jelenik meg, hogy nincs igazában forgalomban. A pénzvagyonnak az ad módot arra, hogy tőkévé legyen, hogy egyrészt készentalálja a szabad munkást, másodszor ugyancsak *szabad* és eladó állapotban készentalálja azokat a létfenntartási eszközöket és anyagokat stb., amelyek máskülönben ilyen vagy olyan módon az immár objektívumnélkülivé lett tömegek *tulajdona* voltak. A munka másik feltételét pedig – bizonyos műveskészséget, szerszámot mint a munka eszközét stb. – a tőke már ebben az elő-időszakában vagy első időszakában *készentalálta*, részben a városi céhrendszer, részben a házi-, illetve járulékként a földműveléshez tapadó ipar eredményeként. A történelmi folyamat nem eredménye a tőkének, hanem előfeltétele. Ennek révén férkőzik azután a tőkés is mint (történelmileg) közbeeső személy a földtulajdon vagy egyáltalában a tulajdon és a munka közé. Azokról a kedélyes képzelődésekről, amelyek szerint a tőkés és a munkás társulásra lépnek stb., sem a történelem nem tud semmit, sem a tőke fogalmi fejlődésében nincs semmi nyomuk. Szórványosan helyileg fejlődhetik az *ipar* olyan keretben, amely még egészen más időszakhoz tartozik, mint pl. az itáliai városokban a céhek *mellett*. De egy korszak általánosan uralkodó formájaként a tőke feltételeinek nemcsak helyileg, hanem nagy szinten kell kifejletteknek lenniök. (Ennek nem áll útjában, hogy a céhek felbomlásakor egyes céhmesterek ipari tőkésekké változnak; ám ez az eset ritka, mégpedig a dolog természeténél fogva az. Egészében véve ott, ahol a tőkés és a munkás felbukkan, a céhrendszer, a mester és a legény letűnik.)

Magától értetődő – és az itt szóbanforgó történelmi korszak behatóbb vizsgálatakor megmutatkozik –, hogy az az *időszak*, amelyben a korábbi termelési módok és a munkásnak a munka objektív feltételeihez való korábbi viszonyulási módja *felbomlanak*, *egyszersmind olyan időszak*, amelyben a *pénzvagyon* egyrészt már bizonyos szélességben kifejlődött, másrészt pedig gyorsan nő és terjeszkedik ugyanazon körülményeknél fogva, amelyek ezt a felbomlást meggyorsítják. A pénzvagyon maga egyszersmind egyike e felbomlás hatóerőinek, mint ahogy e felbomlás a pénzvagyon tőkévé változásának a feltétele. De *a pénzvagyon puszta létezése*, vagy akár az, ha ez egyfajta szupremációra tesz szert, semmiképpen sem elegendő ahhoz, hogy ez a *tőkévé feloldódás* megtörténjék. Máskülönben a régi Róma, Bizánc stb. szabad munkával és tőkével fejezte volna be történelmét, vagy jobbanmondva kezdett volna új történelmet. A régi tulajdonviszonyok felbomlása ott is a pénzvagyon – a kereskedelem stb. – fejlődésével kapcsolódott össze. De ez a felbomlás ipar helyett ténylegesen a falunak a város feletti uralmára vezetett. – A *tőke ősképződése* nem úgy megy végbe, hogy a tőke – ahogyan azt elképzelik – *felhalmoz* létfenntartási eszközöket és munkaszerszámokat és nyersanyagokat, egyszóval a munkának a földtől eloldozott és már magukban is emberi munkával összeelegyített *objektív* feltételeit.* Nem úgy, hogy a tőke hozza létre a munka objektív feltételeit. Hanem a tőke *ősképződése* egyszerűen úgy történik, hogy a *pénzvagyonként* létező értéket a régi termelési mód felbomlásának történelmi folyamata képessé teszi arra, hogy egyrészt a munka objektív feltételeit *megvásárolja*, másrészt magát az *eleven* munkát a szabaddá lett munkásoktól pénzért cserébe megkapja. Mindezek a mozzanatok megvannak; szétválásuk maga történelmi folyamat, felbomlási folyamat, és *ez* a folyamat az, amely a pénzt képessé teszi arra, hogy *tőkévé* változzék. Maga a pénz, amennyiben tevékenyen részt vesz a dologban, úgy csak annyiban teszi ezt, hogy mint igen energikus szétválasztó eszköz beavatkozik ebbe a folyamatba, és annyiban, hogy közreműködik a *megkopasztott*, objektívumnélküli *szabad munkások* előállításában, de

* Első pillantásra világos, milyen idétlen körbenforgás lenne, ha egyrészt a *munkásokat*, akiket a tőkének munkába kell állítania, hogy magát tőkeként tételezze, a *tőke* felhalmozásának kellene előbb *létrehoznia*, életre hívnia, ha a munkások a tőke *Legyen!*-jére várnának, holott másrészt ő maga képtelen lenne idegen munka nélkül *felhalmozni*, legfeljebb *saját munkáját* halmozhatná fel, azaz tehát *nem-tőke* és *nem-pénz* formájában létezhetnék, mert a munka, a tőke létezése előtt, csak olyan formákban értékesítheti magát, mint a kézművesmunka, a kicsinybeni mezőgazdaság stb., egyszóval csupa olyan formákban, amelyek *nem* vagy csak szűkösen tudnak *felhalmozni*, olyan formákban, amelyek csak kis többlettermékre adnak módot s ezt nagyrészt *elfogyasztják*. Egyáltalában a *felhalmozásnak* ezt az elképzelését még közelebbről meg kell majd vizsgálnunk.

bizonnyal nem azáltal, hogy *létrehozza* számukra létezésük objektív feltételeit, hanem azzal, hogy segít meggyorsítani azoktól való elválasztásukat – tulajdonnélküliségüket. Amikor pl. a nagy angol földtulajdonosok elbocsátották csatlósaikat, akik a föld többlettermékét velük felemésztették, továbbá mikor bérlőik elűzték a kis zselléreket stb., ezzel, először, a *munkapiacra* dobták eleven munkaerők egy tömegét, olyan tömeget, amely kettős értelemben szabad volt, szabad a régi cliensi vagy függőségi viszonyoktól és szolgálati viszonyoktól, és másodszor szabad minden vagyontól és minden objektív, dologi létezési formától, *szabad minden tulajdontól*; egyetlen kereseti forrásként munkaképességének eladására vagy koldulásra, csavargásra és rablásra utalva. Hogy először az utóbbit próbálták meg, de erről az útról akasztófával, pellengérrel, korbáccsal a munkapiachoz vezető keskeny útra hajtották őket – ahol tehát a *kormányok*, pl. VII., VIII. Henrik stb.[226] mint a történelmi felbomlási folyamat feltételei és mint a tőke létezése feltételeinek létrehozói jelennek meg –, ez történelmileg megállapított tény. Másrészt azok a létfenntartási eszközök stb., amelyeket a földtulajdonosok korábban a csatlósokkal együtt felettek, most a pénz rendelkezésére állottak, amely meg akarta vásárolni őket, hogy közvetítésükkel munkát vásároljon. A pénz sem *létre* nem *hozta* ezeket a létfenntartási eszközöket, sem *fel* nem *halmozta* őket; léteztek, elfogyasztották és újratermelték őket azelőtt is, hogy elfogyasztásukat és újratermelésüket a pénz közvetítette. Semmi sem változott, csak az, hogy ezeket a létfenntartási eszközöket most a *cserepiacra* dobták – elválasztották a csatlósok stb. szájával való közvetlen összefüggésüktől és használati értékekből csereértékekké változtatták át, s így a pénzvagyon dominiumába és fennhatósága alá kerültek. Ugyanígy a munkaszerszámokkal. A pénzvagyon sem fel nem találta, sem el nem készítette a rokkát és a szövőszéket. De földjüktől eloldozva a fonók és a szövők szövőszékükkel és rokkájukkal együtt a pénzvagyon stb. fennhatósága alá kerültek. *A tőke sajátja csakis az, hogy egyesíti a kezek és a szerszámok általa készentalált tömegeit. Fennhatósága alatt tömöríti őket.* Ez az ő *valóságos felhalmozása*; munkásokat halmoz fel egyes pontokon szerszámaikkal együtt. Ezzel a tőke úgynevezett felhalmozásánál közelebbről kell majd foglalkoznunk. A pénzvagyon – mint kereskedői vagyon – persze segített meggyorsítani a régi termelési viszonyok felbomlását és pl. a földtulajdonosnak, mint már A. Smith szépen kifejti,[227] lehetővé tette, hogy gabonáját, marháját stb. idegenből hozott használati értékekre cserélje, ahelyett, hogy az ő maga termelte használati értékeket csatlósaival együtt elpocsékolja és gazdagságát nagyrészt a társfogyasztó csatlósainak tömegében lelje meg. A pénzvagyon a földtulajdonos számára nagyobb jelentőséget

adott jövedelme *csereértékének*. Ugyanígy történt ez a földtulajdonos bérlőire vonatkozóan, akik már félig-meddig tőkések voltak, de még nagyon burkolt módon. A csereérték fejlődése – amelynek a kereskedői rend formájában létező *pénz* kedvezett – felbomlasztja az inkább a közvetlen használati értékre irányuló termelést és az ennek megfelelő tulajdonformákat – a munkának a maga objektív feltételeihez való viszonyait – és ilymódon a *munkapiac* (jól megkülönböztetendő a rabszolgapiactól) létrehozására hajt. Ámde a pénznek ez a hatása is csak az olyan *városi iparűzés* előfeltételével lehetséges, amely *nem* tőkén és bérmunkán, hanem a munkának céhekbe stb. való megszervezésén nyugszik. Maga a városi munka olyan termelési eszközöket hozott létre, amelyeknek a céhek éppúgy feszélyezővé lettek, mint a régi földtulajdonviszonyok egy tökéletesített mezőgazdaságnak, amely részben maga is következménye a mezőgazdasági termékek városi stb. nagyobb kelendőségének. Az egyéb körülmények, amelyek pl. a XVI. században mind a forgalomban levő áruk, mind a pénz tömegét gyarapították, új szükségleteket hoztak létre és ezért a belföldi termékek csereértékét növelték stb., az árakat emelték stb., mindez egyrészt előmozdította a régi termelési viszonyok felbomlását, meggyorsította a munkásnak vagy a nem-munkásnak, de munkaképesnek újratermelése objektív feltételeitől való eloldozását és ilymódon előmozdította a pénz tőkévé változását. Ezért mi sem lehet bárgyúbb, mint a tőkének ezt az *ősképződését* úgy felfogni, mintha a tőke halmozta volna fel és hozta volna létre a *termelés objektív feltételeit* – létfenntartási eszközöket, nyersanyagokat, szerszámokat – és kínálta volna fel az ezektől *megfosztott* munkásnak. Éppenséggel a pénzvagyon részben segített abban, hogy a munkaképes egyének munkaerejét *megfosszák* ezektől a feltételektől, részben nélküle ment végbe ez a szétválasztási folyamat. Amikor ez bizonyos magasságot elért, a pénzvagyon közvetítőként odaállhatott az így szabaddá lett objektív életfeltételek és a szabaddá, de egyben *nincstelenné* lett eleven munkaerők közé és az egyikkel megvásárolhatta a másikat. Ami pedig mármost magának a *pénzvagyonnak a képződését* illeti, tőkévé változása előtt, ez a polgári gazdaság előtörténetébe tartozik. Uzsora, kereskedelem, városszervezet és a velük felemelkedő kincstár játszanak benne főszerepet. A bérlők, parasztok stb. *készlethalmozása* szintén, bár csekélyebb fokban. – Itt egyszersmind megmutatkozik, hogy a cserének és a csereértéknek a fejlődése, amely csereértéket mindenütt kereskedelem közvetíti, illetve amelynek a közvetítése kereskedelemnek nevezhető – a pénz önálló létezést kap a kereskedői rendben, éppúgy, mint a forgalom a kereskedelemben –, maga után vonja azt, hogy felbomlanak mind egyfelől a *munkának a maga* létezési feltételeit illető *tulajdonviszonyai*,

mind azok, amelyekben magát a *munkát a termelés objektív feltételei közé sorolják*; csupa olyan viszony, amelyek a használati értéknek és a közvetlen használatra irányuló termelésnek, valamint egy közvetlenül még a termelés előfeltételeként meglevő reális közösségnek az uralkodását fejezik ki. A csereértékre alapozott termelés és az e csereértékek cseréjére alapozott közösség – bármennyire az a látszata, mint az előző, a pénzről szóló fejezetben láttuk, hogy a tulajdont mint pusztán a *munka* folyományát tételezi, hogy a saját munka termékének magántulajdonát feltételként tételezi, és a munkát mint a gazdagság általános feltételét – a munkának a maga objektív feltételeitől való elválasztását feltételezi és termeli. Az egyenértékeknek ez a cseréje végbemegy, csak a felszíni rétege egy olyan termelésnek, amely azon nyugszik, hogy idegen munkát *csere nélkül*, de a *csere látszatával* sajátítanak el. A csere e rendszere a *tőkén* nyugszik mint alapzatán, és ha a rendszert a tőkétől elválasztva tekintjük, úgy, ahogyan az magán a felszínen mutatkozik, *önálló rendszerként*, akkor ez puszta *látszat*, de *szükségszerű látszat*. Ezért most nincs már mit csodálkoznunk azon, hogy a csereértékek rendszere – a munka által mért egyenértékek cseréje – átcsap *idegen munkának csere nélküli elsajátításába*, a munka és a tulajdon teljes elválasztásába, vagy jobbanmondva ezt mutatja rejtett hátttereként. Magának a csereértéknek és a csereértéket termelő termelésnek az uralkodása ugyanis azt *feltételezi*, hogy maga az idegen munkaképesség csereérték – azaz hogy az eleven munkaképesség el van választva objektív feltételeitől; hogy az eleven munkaképesség ezekhez a feltételekhez – vagyis saját objektivitásához – mint idegen tulajdonhoz viszonyul; egyszóval, hogy mint *tőkéhez* viszonyul hozzájuk. Csak a feudalizmus hanyatlásának idején, amikor azonban még folyik benne a harc – így Angliában a XIV. században és a XV. század első felében –, van az aranykora a magát felszabadító munkának. Ahhoz, hogy a munka az objektív feltételeihez ismét mint tulajdonához viszonyuljon, egy más rendszernek kell lépnie a magáncsere rendszere helyébe, amely, mint láttuk, tárgyiasult munka munkaképességre való cseréjét s ennélfogva az eleven munkának csere nélküli elsajátítását tételezi. – Az a mód, ahogyan a pénz tőkévé változik, történelmileg gyakran egészen egyszerűen kézzelfoghatóan úgy mutatkozik, hogy pl. a kereskedő több szövőt és fonót, akik a szövést és fonást addig mint falusi mellékipart űzték, a maga számára dolgoztat és mellékiparukat főkeresetükké teszi; ezzel azonban biztosította őket magának és mint bérmunkásokat fennhatósága alá hozta. Ezeket szülőhelyükről elköltöztetni és egy dologházban egyesíteni azután egy további lépés. Ennél az egyszerű folyamatnál világos, hogy a kereskedő sem nyersanyagot, sem szerszámot, sem létfenntartási eszközöket nem

készített elő a szövő és fonó számára. Mindössze annyit tett, hogy őket mindinkább egyfajta munkára korlátozta, ahol függésbe kerülnek az eladástól, a *vevőtől*, – a *kereskedőtől*, s végül már csak *számára* és *általa* termelnek. Eredetileg csak termékük megvásárlása révén vásárolta meg munkájukat; mihelyt ennek a csereértéknek a termelésére kell korlátozódniok, tehát közvetlenül *csereértékeket* kell termelniök, mihelyt munkájukat egészében ki kell cserélniök pénzre, hogy továbblétezhessenek, a kereskedő fennhatósága alá kerülnek, és végül a látszata is eltűnik annak, hogy ők termékeket *adnak el* neki. A kereskedő a munkájukat vásárolja meg és elveszi tőlük először a termék, csakhamar pedig a szerszám tulajdonát is, vagy – hogy saját termelési költségeit csökkentse – meghagyja *látszattulajdonuknak*. – Az eredeti történelmi formák közé, amelyekben a tőke először szórványosan vagy *helyileg* megjelenik, a régi termelési módok *mellett*, de őket mindinkább szétfeszítve, tartozik egyrészt a tulajdonképpeni *manufaktúra* (még nem gyár); ez ott keletkezik, ahol nagy tömegben termelnek kivitelre, a külföldi piac számára – tehát a *nagy tengeri és szárazföldi kereskedelem bázisán*, gyűjtőpontjaiban, mint az itáliai városokban, Konstantinápolyban, a flandriai, holland városokban, néhány spanyol városban, mint Barcelona stb. A manufaktúra először nem az úgynevezett *városi ipart* ragadja meg – hanem a *falusi mellékipart*, a fonást és szövést, azt a munkát, amely legkevésbé kíván céhes ügyességet, művészi kiképzést. Azokon a nagy gyűjtőpontokon kívül, ahol készentalálja egy *külföldi* piac bázisát, ahol tehát a termelés úgyszólván *természetadta módon* a csereértékre irányul – tehát közvetlenül a hajózással összefüggő manufaktúrák, maga a hajóépítés stb. –, a manufaktúra nem a városokban, hanem a vidéken, nem-céhes falvakban stb. üti fel első lakhelyeit. A falusi mellékipar foglalja magában a manufaktúra széles bázisát, a városi ipar viszont a termelés nagyfokú haladását kívánja meg ahhoz, hogy gyárszerűen lehessen űzni. Éppígy az olyan termelési ágak – mint üveggyárak, fémgyárak, fűrésztelepek stb. –, amelyek eleve munkaerők nagyobb koncentrációját kívánják meg; eleve több természeti erőt értékesítenek, tömeges termelést kívánnak meg, úgyszintén a munkaeszközök stb. koncentrációját. Éppígy papírgyárak stb. Másrészt a bérlő felemelkedése és a földművelő népességnek szabad napszámosokká változtatása. Ámbár ez az átváltoztatás végső következményeiben és legtisztább formájában a falun jut legutoljára érvényre, de ott kezdődik legkorábban. Az ókoriak, akik soha nem mentek túl a voltaképpeni városi műiparon, ezért nem juthattak el soha a nagyiparhoz. A nagyipar első előfeltétele az, hogy a falut teljes szélességében bevonják nem használati értékek, hanem csereértékek termelésébe. Üveggyárak, papírmalmok, vas-

hámorok stb. nem üzemeltethetők céhesen. Ezek tömeges termelést kívánnak meg; egy általános piacon való eladást; a vállalkozó részéről *pénzvagyont* – nem mintha akár a szubjektív, akár az objektív feltételeket a vállalkozó hozná létre; de a régi tulajdonviszonyok és termelési viszonyok között nem lehet ezeket a feltételeket összehozni. – A jobbágyi viszonyok felbomlása, valamint a manufaktúra felemelkedése azután mindinkább valamennyi munkaágat tőkés üzeművé változtatja. – A városok maguk is tartalmazzák persze a tulajdonképpeni bérmunka kialakulásának egy elemét a nemcéhes napszámosokban, segédmunkásokban stb. –

Láttuk hát, hogy a pénz tőkévé változása olyan történelmi folyamatot előfeltételez, amely a munka objektív feltételeit leválasztotta a munkástól, önállósította vele szemben –, másrészt viszont a már keletkezett tőkének és folyamatának az a hatása, hogy minden termelést alávet magának és mindenütt kifejleszti és véghezviszi a munkának és a tulajdonnak, a munkának és a munka objektív feltételeinek szétválasztását. A további fejtegetés során megmutatkozik majd, hogyan semmisíti meg a tőke a kézművesmunkát, a dolgozó kis földtulajdont stb. és sajátmagát is azokban a formákban, amelyekben *nem* a munkával való ellentétben jelenik meg – a *kistőkében* és a régi termelési módok (illetve ahogy azok a tőke alapzatán megújultak) és magának a tőkének a klasszikus, adekvát termelési módja közötti középfajtákban, felemás fajtákban.

Az egyetlen felhalmozás, amely a tőke keletkezésénél előfeltételezve van, az a *pénzvagyoné*, amely magán- és magáért-valóan tekintve teljességgel nem-termelő, ahogy csak a forgalomból ered és csak ahhoz tartozik. Belső piacot a tőke gyorsan kiképez magának azáltal, hogy minden falusi mellékipart megsemmisít, tehát mindenki számára fon, sző, ruhát készít stb., egyszóval a korábban közvetlen használati értékként létrehozott árukat csereértékek formájába hozza, olyan folyamat ez, amely magától adódik a munkásoknak a földtől és a termelési feltételek tulajdonától (még ha ez függő formájú is) való eloldozásából. –

A városi kézművességnél, bár ez lényegében cserén és csereértékek megteremtésén nyugszik, e termelés közvetlen, fő célja a *kézművesként, kézművesmesterként való létfenntartás*, tehát használati érték, nem pedig *gazdagodás*, nem *csereérték mint csereérték*. A termelés ezért mindenütt alá van rendelve egy előfeltételezett fogyasztásnak, a kínálat a keresletnek, és csak lassan bővül. –

A tőkések és bérmunkások termelése tehát a tőke értékesítési folyamatának egy fő terméke. A közönséges gazdaságtan, amely csak a termelt dolgokat tartja szem előtt, erről teljesen megfeledkezik. Mivel ebben a folyamatban

a tárgyiasult munka egyszersmind mint a munkás *nem-tárgyiassága*, mint egy a munkással ellenkező szubjektivitás tárgyiassága van tételezve, mint egy számára idegen akarat *tulajdona*, ezért a tőke szükségképpen egyszersmind *tőkés*, és egyes szocialistáknak az a gondolata, hogy a tőkére szükségünk van, de a tőkésekre nem,[135] teljességgel hibás. A tőke fogalmában tételezve van az, hogy a munka objektív feltételei – s ezek a saját termékei – a munkával szemben *személyiségre* tesznek szert, vagy ami ugyanaz, hogy egy a munkás számára idegen személyiség tulajdonaként vannak tételezve. A tőke fogalmában benne foglaltatik a tőkés. Ám ez a tévedés semmiképp sem nagyobb, mint pl. mindazoké a filológusoké, akik az ókorban *tőkéről* beszélnek, római, görög tőkésekről. Ez csak más kifejezése annak, hogy a munka Rómában és Görögországban *szabad* volt, amit ezek az urak aligha állíthatnak. Hogy most az amerikai ültetvénybirtokosokat nemcsak nevezzük tőkéseknek, hanem azok *is*, az azon nyugszik, hogy egy a szabad munkán nyugvó világpiacon belül mint rendellenességek léteznek. Ha a tőke szóról beszélnek, amely az ókoriaknál nem fordul elő,* akkor a nyájaikat az ázsiai felföld sztyeppjein legeltető még vándorló hordák a legnagyobb tőkések, mert tőke [Kapital] eredetileg marhát jelent, és ezért még a tőkehiány miatt Dél-Franciaországban gyakran kötött métairie**-szerződés is egész kivételképpen: *Bail de bestes à cheptel****. Ha bele akarnánk bocsátkozni a konyhalatinságba, kapitalistáink, azaz *Capitales Homines*, olyan emberek lennének, „qui debent *censum de capite*"°.

A tőke fogalmi meghatározásánál olyan nehézségek merülnek fel, amilyenek a pénznél nem fordulnak elő; a tőke lényegileg *tőkés*; egyidejűleg azonban megint mint fennállásának a tőkéstől megkülönböztetett eleme, vagyis a termelés egyáltalában *tőke*. Így a továbbiakban azt látjuk majd, hogy a *tőke* alá sok minden besorolódik, ami a fogalma szerint látszólag nem tartozik oda. Tőkét pl. kölcsönöznek. Felhalmozzák stb. Mindezekben a megjelölésekben úgy látszik, hogy a tőke puszta dolog és teljesen egybeesik az anyaggal, amelyben áll. De ez és másegyéb a kifejtés folyamán megvilágosodik majd. (Mellékesen tréfaképpen megjegyezve még: A derék Adam Müller, aki minden képletes kifejezést igen misztikusan fog fel, hallott a köznapi életben *élő tőkéről* is, ellentétben a *holt* tőkével, és ezt aztán

---

* Bár a görögöknél ἀρχαῖα [ősmennyiség; alapösszeg], a principalis summa rei creditaenek [a hitelbe adott dolog főösszege] megfelelően.[228]

** [részesbérlet]

*** [*Szerződés marha* [*készlet*] *bérbeadására*[229]]

° [„akik *fejadót* tartoznak fizetni"[230]]

teozófikusan elrendezi magának.[231] Aethelstan király kioktathatná erről: Reddam de meo proprio decimas Deo tam in *Vivente Capitali* (élőállatban), quam in *mortuis fructibus terrae* (a föld holt terményeiben).*) A pénz mindig ugyanaz a forma marad ugyanabban a szubsztrátumban, és így könnyebben felfogható puszta dolognak. De ugyanaz – áru, pénz stb. – képviselhet tőkét vagy jövedelmet stb. Így még a közgazdászok előtt is világos, hogy a pénz nem valami kézzelfogható, hanem hogy ugyanaz a dolog hol a tőkemeghatározás alá sorolható be, hol egy másik és ellenkező meghatározás alá, és eszerint *tőke* vagy *nem az*. A tőke így nyilvánvalóan *viszony* és *csak termelési viszony lehet*.

Láttuk, hogy csak a *második körforgás végén* domborodik ki a tőke igazi természete. Amit most szemügyre kell vennünk, az maga a *körforgás*, vagyis a *tőke forgása*. Eredetileg úgy látszott, hogy a termelés a forgalmon túl és a forgalom a termelésen túl van. A tőke körforgása – a forgalom a tőke forgalmaként tételezve – mindkét mozzanatot átfogja. Benne a termelés a forgalom vég- és kezdőpontjaként jelenik meg és vice versa**. A forgalom önállósága most puszta látszattá van lefokozva, éppúgy, mint a termelés túlnanisága.

Munka munkára való cseréje a munkás tulajdonnélküliségén nyugszik.

{A fentiekhez még egyet kell megjegyeznünk: Az egyenértékek cseréje, amely feltételezni látszik a saját munka termékére való tulajdont – és ennélfogva azonosnak tételezni: a *munka általi elsajátítást*, az *objektivált* munka magáévá-tevésének és *tulajdonának* valóságos gazdasági folyamatát; ami azelőtt reális folyamatként jelent meg, itt jogi viszonyként, azaz a termelés általános feltételeként van elismerve és ezért törvényileg elismerve, az általános akarat kifejezéseként tételezve –, egy szükségszerű dialektika révén átcsap, úgy mutatkozik, mint munka és tulajdon abszolút szétválása és idegen munkának csere nélkül, egyenérték nélkül való elsajátítása. A csereértékre alapozott termelés, amelynek felületén az egyenértékek eme szabad és egyenlő cseréje végbemegy – bázisában a *tárgyiasult munkának* mint csereértéknek az eleven munkára mint használati értékre való cseréje, vagy ahogy ezt szintén ki lehet fejezni, a munkának a maga objektív feltételeihez – és ezért az ő maga által létrehozott objektivitáshoz – mint idegen tulajdon-

* [Meg fogom adni Istennek tulajdonomból a tizedet mind *élőállatban*, mind a *föld holt terményeiben*.[232]]

** [megfordítva]

hoz való viszonyulása: a *munka elidegenedése*. Másrészt a csereértéknek az a feltétele, hogy munkaidővel mérik, és ennélfogva hogy az eleven munka – nem az értéke – az értékek mértéke. Tévhit az, hogy valamennyi termelési állapotban a termelés és ennélfogva a társadalom *puszta munkának munkára való cseréjén* nyugszik. A különböző formákban, amelyekben a munka a termelési feltételeihez mint tulajdonához viszonyul, a munkás újratermelését semmiképpen sem *puszta munka* tételezi, hiszen a munkás tulajdonviszonya nem az eredménye, hanem az előfeltétele munkájának. A földtulajdonban ez világos; a céhrendszerben szintén világossá kell lennie, hogy az a különös fajta tulajdon, amelyet a munka konstituál, nem puszta munkán vagy a munka cseréjén nyugszik, hanem a munkásnak egy közösséggel való objektív összefüggésén és olyan feltételeken, amelyeket készentalál, amelyekből mint bázisából indul ki. Ezek szintén munkának a termékei, a világtörténelmi munkáé; a közösség munkájáé – történelmi fejlődéséé, amely nem az egyesek munkájából, sem pedig munkáik cseréjéből indul ki. Ezért nem is a puszta munka az értékesítés előfeltétele. Egy olyan állapot, amelyben pusztán munkát cserélnek munkára – akár közvetlen elevenség formájában, akár a termék formájában –, feltételezi a munka eloldozását objektív feltételeivel való eredeti összenőttségétől, amiért is az egyik oldalon mint puszta munka jelenik meg, másfelől terméke mint tárgyiasult munka vele szemben egy teljességgel önálló létezésre tesz szert mint érték. *Munka munkára való cseréje – látszólag a munkás tulajdonának a feltétele – a munkás tulajdonnélküliségén nyugszik mint bázisán.*)

(*Hogy az elidegenedés legvégletesebb formája*, amelyben – a tőkének a bérmunkához való viszonyában – a munka, a termelő tevékenység a saját feltételeihez és a saját termékéhez megjelenik, szükségszerű átmeneti pont – és ezért *magán-valóan*, még csak fonák, fejtetőre állított formában már magában foglalja a *termelés* valamennyi *korlátolt előfeltételének* felbomlását, sőt létrehozza és előállítja a termelés feltétlen előfeltételeit, ennélfogva a teljes anyagi feltételeket az egyén termelőerőinek totális, egyetemes fejlődése számára, azt később vesszük majd szemügyre.)

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] A Bastiat-ról és Careyről szóló töredék 1857 júliusában keletkezett, mint az kitűnik Marx keltezéséből annak a füzetnek a borítóján, amelynek első hét oldalán található a töredék szövege. A füzet 8. oldalán folytatódik az 1857–58-as főkézirat szövege (v. ö. I. rész 191. old.) „III. füzet" jelöléssel és „1857 november 29–30 és december" keltezéssel. A töredék címét a „Tájékoztatók a saját füzeteimhez"-ből (v. ö. II. rész 425. old.) vettük – *1*

[2] Bastiat „Harmonies économiques"-ja második kiadásának XIV. fejezetéről van szó. – Ez a részlet a füzet 5. oldalán kezdődik; előtte a 4. oldal alsó fele üresen maradt. – *6*

[3] Proudhonnak a „Système des contradictions économiques"-ban kifejtett történetfilozófiai konstrukcióiról van szó; v. ö. Marx: „A filozófia nyomorúsága"; Marx és Engels Művei, 4. köt. 59–174. old., elsősorban 65–68., 115–119. old. – *7*

[1] „Le Charivari" – francia élclap; 1832-től 1866-ig jelent meg Párizsban, munkatársai közé tartozott Daumier is; a júliusi monarchia idején élesen kormányellenes, 1848-ban a polgári republikánus kormányt és Cavaignac diktatúráját támogatta; később antibonapartista karikatúrákat közölt. – *8*

[5] „Legfelsőbb lénynek" nevezte Voltaire a „pozitív" vallások Istenével szembeállított saját Isten-fogalmát, amely mint teremtő szellemi elv megalkotta a világ törvényeit és megadta működésükhöz az első lökést, és ezentúl nem avatkozik a dolgok természetes folyásába. – *8*

[6] A „Bevezetés" 1857 augusztus végén íródott; szövege az „M"-mel jelzett, „1857 augusztus 23." keltezésű füzetben van; a kézirat befejezetlen. Ez a „Bevezetés" nyilván azonos azzal a megírt, de mellőzött általános bevezetéssel, amelyet Marx a „Politikai gazdaságtan bírálatához" előszavában említ (v. ö. Marx és Engels Művei, 13. köt. 5. old.). Az „M" füzet borítólapján még a következő „Tartalom" található:

„A) *Bevezetés*

1. A termelés általában.
2. Termelés, elosztás, csere és fogyasztás általános viszonya.
3. A politikai gazdaságtan módszere.
4. Termelési eszközök (-erők) és termelési viszonyok, termelési viszonyok és érintkezési viszonyok stb."

A „Bevezetés" szövegét Kautsky 1902-ben felfedezte Marx iratai között és 1903-ban közzétette a „Neue Zeit"-ban, majd a „Politikai gazdaságtan bírálatához" harmadik (általa sajtó alá rendezett második) kiadásában. – *11*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[7] Az „I"-gyel jelölt cím szorosan véve csak a „Bevezetés" első két szakaszára vonatkozik; „II"-vel jelölt cím a fennmaradt kéziratban nincs – *11*

[8] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", Bevezetés, és Ricardo: „Principles of Political Economy", I. fej. 3. – *11*

[9] „Társadalmi szerződés" – Rousseau elmélete szerint az eredetileg „természeti állapotban" élő emberek között létrejött önkéntes megállapodás, amelyből az állam eredt; az elmélet részletes kifejtését v. ö. Rousseau: „Du contrat social". – *11*

[10] Arisztotelésztől származó kifejezés; v. ö. „Politika", I. 2.; v. ö. még „A tőke", I. könyv; Marx és Engels Művei, 23. köt. 306. old. – *12 375*

[11] J. St. Mill: „Principles of Political Economy", I. köt., I. könyv 1. fej. – *13*

[12] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", 1. könyv VIII. és XI. fej. – *14*

[13] J. St. Mill: „Principles of Political Economy", I. köt. 25–26. old. – *14*

[14] Leviták (Lévi fiai, leszármazottai) – zsidó papi rend (v. ö. Biblia, IV. Mózes 8, 6–26.). – *15*

[15] A „determinatio est negatio" Spinoza egyik – ismeretlen címzetthez írt, 1674 jún. 2-i keltezésű – levelében szerepel; a fordulatot Hegel gyakran alkalmazza, v. ö. „Logik", I. könyv I. szakasz II. fej. b.; „Enzyklopädie", 91. §, Pótlás; „Geschichte der Philosophie", I. rész I. szakasz I. fej. C. 2. – *17*

[16] Szocialista szépirodalmárok – az „igazi szocialisták", itt elsősorban K. Grün (v. ö. még „A német ideológia"; Marx és Engels Művei, 3. köt. 507., 512–516. old.); hasonlóképpen Proudhon (v. ö. „A filozófia nyomorúsága"; Marx és Engels Művei, 4. köt. 116. old.). – *20*

[17] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", Párizs 1817, pl. II. köt. 63–64., 469–470. old. – *20*

[18] V. ö. Storch: „Considérations sur la nature du revenu national", 134–159. old. – *20 300*

[19] Smith kifejezése; v. ö. „Wealth of Nations", II. könyv II. fej. – *25*

[20] V. ö. Prescott: „History of the Conquest of Peru", I. köt. 147. old. – Marxnak e könyvből készített kivonatai fennmaradtak 1851-ben megkezdett, XIV-gyel jelzett jegyzetfüzetében. – *28*

[21] V. ö. Proudhon: „Système des contradictions économiques", I. köt. 145–146. old. – *33*

[22] Vulcanus – a tűz és a kovácsmesterség istene a rómaiaknál (megfelel a görög Héphaisztosznak). – *35*

[23] „Roberts et Co." – 1843-tól Richard Roberts angol feltaláló vezetése alatt álló manchesteri gép- és mozdonygyár. – *35*

[24] Juppiter – főisten, a fény és a villám istene a rómaiaknál (megfelel a görög Zeusznak). – *35*

[25] Hermész (Hermes) – többek között a kereskedés istene a görögöknél (latin megfelelője Mercurius). – *35*

[26] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhitel-társaság) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire-fivérek; az 1852 nov. 18-i dekrétum törvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelközvetítés és ipari és egyéb vállalkozások alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria–magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. Részvényeinek kibocsátásával – melyekre csak más vállalkozásoknak a bank birtokában levő értékpapírjai nyújtottak fedezetet – a bank anyagi eszközöket szerzett a legkülönbözőbb további társaságok részvényeinek felvásárlásához. Ilyenképpen egyazon összeg kétszeres terjedelmű fiktív tőke forrásává lett: egyrészt az illető vállalkozás részvényeinek alakjában, másrészt a vállalkozást finanszírozó és részvényeit felvásárló bank részvényeinek alakjában. A bank szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs üzleteket folytatott. 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. (Marx 1856–57-ben több cikket írt a bank spekulációs üzleteiről a „People's Paper"-be és a „New York Daily Tribune"-ba; v. ö. Marx és Engels Művei, 12., 13. köt.) – *35 42*

[27] Fama – a hír istennője a rómaiaknál (a görögöknél Phémé, Ossza). – *35*

[28] Printinghouse Square – londoni tér; a „Times" szerkesztőségének székhelye. – *35*

[29] Akhilleusz – a Tróját ostromló görögök nagyszerű hőse, a mürmidónok királya, az „Iliasz" egyik fő alakja. – *36*

[30] A kézirat itt megszakad. – *36*

[31] Itt kezdődik az 1857–58-as főkézirat szövege. A főkézirat hét – római számozású – füzetet foglal el; a VII. füzet borítójára Marx felírta: „A politikai gazdaságtan bírálata (Folytatás)". Az egyes füzetek keletkezési ideje és kiadásunkbeli szövegkezdete:

I.	füzet	(1857 okt.)	I. rész	37.	old.	2. sor
II.	„	(kb. 1857 nov.)		129.	„	17. „
III.	„	(1857 nov. 29.–dec. közepe)		191.	„	5. „
IV.	„	(1857 dec. közepe–1858 jan. 22.)		262.	„	18. „
V.	„	(1858 jan. 22.–febr. eleje)		363.	„	6. „
VI.	„	(kb. 1858 febr.)	II. rész	35.	„	34. „
VII.	„	(1858 febr. eleje–márc. és máj. vége–jún. eleje)		163.	„	12. „

A kéziratról, annak tagolásáról, címeiről v. ö. még Előszó. valamint 106. jegyz. – *37*

[32] Bullion – nemesfém rúd, aranyrúd; a bank nemesfémtartalékát alkotó, érmévé nem vert készlet. – *37*

[33] V. ö. Goethe: „Egmont", V. felv. – *41*

[34] Az 1855 május–novemberi párizsi ipari világkiállításról van szó. – *42*

[35] Az 1853–56-os krími háborúról van szó. – *42*

[36] Moneyed (monied) interest – pénztőkés érdekeltség, a pénztőkések (osztálya); landed interest – földtulajdonos érdekeltség, a földtulajdonosok (osztálya). – *43*

[37] „Ingyen hitel" – Proudhon által kifejtett koncepció; v. o. „Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon". „A tulajdon lopás" – Proudhon „Qu'est-ce que la propriété?" c. iratának alaptézise. – *45*

[38] Az 1844-es banktorvényről v. o. pl. Marx: „A tőke", III. konyv 34. fej. Budapest 1967 534–551. old. – *46*

[39] Collège de France – 1850 óta fennálló párizsi tan- es kutatóintézet – *46*

[40] Idézve Darimon. „De la réforme des banques", 4 old – *46*

[41] Darimonnál a III. fejezet (20–27. old.) címe: „A forgalmi bankok rovid története". – *47*

[42] Bullion-bizottság – 1810-ben alakult parlamenti bizottság volt, amely Ricardo nézeteit képviselte, nevezetesen, hogy valamely ország kedvezőtlen kereskedelmi mérlegét a forgalmi eszkozok folos bősége okozza. – *47*

[43] V. o. Ricardo „The High Price of Bullion". *47*

[44] Az 1797-es Bank Restriction Act megszuntette a bankjegyek aranyra átválthatóságát és kényszerárfolyamot állapított meg a bankjegyekre. Az 1819-es banktorvény újra bevezette a bankjegyek átválthatóságát, az új torvény 1821-ben lépett teljes érvénybe *52*

[45] A foldek „megtisztításáról" v. o. pl Marx· „A tőke", I. konyv, Marx és Engels Muvei, 23. köt. 682–684. old. – *52 161*

[46] V. o. Marx: „A filozófia nyomorúsága"; Marx és Engels Muvei, 4. kot. 86–92. old *57*

[47] „The Economist" – angol gazdasági és politikai hetilap, 1843 szeptembere ota jelenik meg Londonban; az ipari nagyburzsoázia lapja. *69*

[48] „The Morning Star" – angol napilap, 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban, a szabadkereskedelmi mozgalom lapja. – *70*

[49] V. o. Marx Proudhon-kritikáját a „Filozófia nyomorúságá"-ban; Marx és Engels Muvei, 4. kot. 121–124. old. – *71*

[50] V. o. Locke: „Further Considerations concerning Raising the Value of Money"; „Works" II. kot. 92. old. Locke itt roviden osszefoglalt gondolatát Marx később pontosan idézi lásd e kiadásban II. rész 259. old. – *71*

[51] V. o. Smith· „Wealth of Nations", I. konyv VI. fej., valamint Marx: „Értéktobblet-elméletek" I. rész 47–48. old. – A „termelési koltségek" kifejezés itteni használatával kapcsolatban v. o. uo., III. rész 70., 467. old – *73*

[52] V. o. Hobbes: „De cive" és „Leviathan", „Opera philosophica", I kot 7 old. es II kot 83. old – *74*

[53] Ez a fuzet nem maradt fenn. *75*

[54] Ez a kézirat nem maradt fenn. – *75*

[55] A kifejezéssel kapcsolatban v. o. Arisztotelész. „Éthika Nikomakheia", V. konyv 8. fej. (a kifejezést használja Bellers is: „Essays about the Poor", 13. old.); v o. még II rész 423 old., valamint Marx és Engels Művei, 23. kot. 127. old. – *77*

[56] A monda szerint i. e. 494-ben Menenius Agrippának példabeszéddel sikerült lecsillapítania a patriciusok uralma ellen fellázadó plebejusokat; azt mondotta, hogy amiként az emberi test tagjai elpusztulnak, ha nem juttatnak táplálékot a gyomornak, a plebejusok sem lehetnek meg a patriciusok nélkül. – *79*

[57] V. ö. Shakespeare: „Timon of Athens", IV. felv. 3. szín; v. o. még Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok", 95–96. old., valamint „A német ideológia"; Marx és Engels Művei, 3. köt. 214. old. – *79*

[58] V. o. Vergilius „Aeneis", III. konyv 57. sor. – *79*

[59] V. o. Smith: „Wealth of Nations", I. konyv V. fej. *83*

[60] V. o. uo., I. konyv IV. fej. – *85*

[61] V. o. Steuart: „Principles of Political Economy", I. kot. 88. old., ahol meg van különböztetve a foglalkozásként űzott és a létfenntartás közvetlen eszközeként űzott mezőgazdaság. – *85*

[62] 1848-ban Kalifornıában és 1851-ben Ausztráliában gazdag aranylelőhelyeket tártak fel, a beáramló aranytomegek számottevő hatást gyakoroltak a világpiacra. – *85*

[63] V. o. Petty: „Political Arithmetic"; „Several Essays", 178–179., 195–196. old., valamint e kötetben 139. old. – *85*

[64] Ezen angol nyelvű idézet forrását nem sikerült megtalálni; ugyanez az ıdézet szerepel a „Politikai gazdaságtan bírálatához" fogalmazványában, a B' fuzet 14. oldalán, v. o. II. rész 362. old. – *89*

[65] Az ıdézet forrását nem sıkerült megtalálnı. *89*

[66] „Lectures on Gold", 172., 171–172., 10., 12., 93–98., 72–73. old. – *91*

[67] J. Grimm: „Geschichte der deutschen Sprache", I. kot. 12–14. old. – *94*

[68] E szerzőket de la Malle idézi; a szóban forgó művek; Letronne: „Considérations générales sur l'évaluation des monnaies grecques et romaines"; Böckh: „Die Staatshaushaltung der Athener"; Jacob: „Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals". – *95*

[69] Manu torvényei – ó-ind torvény- és előírásgyújtemény; összeállítását az emberek mitikus ősatyjának, Manunak (-ember) tulajdonították. A gyűjtemény századok során át alakult ki; végleges alakját időszámításunk kezdete táján kapta. – *95*

[70] Académie des Sciences (Természettudományi Akadémia) – alapították 1666-ban. Az Institut de France-nak van alárendelve. – *96*

[71] V. ö. Hésziodosz: „Erga kai hémerai", 151. sor. – *96*

[72] Lucretius: „De rerum natura", V. konyv 1287. sor. – *96*

[73] Dureau de la Malle: „Economie politique des Romains", 58., 64–66. old. – A Plinius-idézet: „Historia naturalis", III. könyv 24. fej. – *97*

[74] V. ö. Gülich: „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus", V. köt. 131. old. – *98*

[75] A pun háborúk (i. e. 264–241, 218–201, 149–146) Róma és Karthágó között folytak a Földközi-tenger nyugati részét övező területek feletti uralomért; a háborúk Karthágó pusztulásával végződtek. – *98*

[76] Valószínűleg elírás; v. ö. a fejtegetés folytatását, valamint a „Politikai gazdaságtan bírálatához"-ban adott fejtegetést; Marx és Engels Művei, 13. köt. 120. old. – *99*

[77] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", II. könyv II. fej. – *100*

[78] V. ö. J. Mill: „Elements of Political Economy", III. fej. 7–8. szakasz, valamint Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 140–142. old. A szövegben adott megfogalmazást v. ö. még Tooke: „Inquiry into the Currency Principle", 136. old. – *105*

[79] A kéziratoldal tetejére Marx odajegyezte: „(Wirth)"; ugyanilyen jegyzetet tett az I. füzet borítójára. Marx egyik kivonatfüzetében idevágó kivonat van Wirthből: „Geschichte der Deutschen", I. köt. 97–99. old. – *105*

[80] „Kényszerű forgalomnak" Steuart az olyan kötelező fizetések teljesítését nevezi, mint pl. pénzadósságok határidős kiegyenlítése, ellentétben a pl. vásárláskor végbemenő „önkéntes forgalommal". – *108*

[81] „Rossz végtelenség" – hegeli terminus; v. ö. „Logik", I. könyv I. szakasz II. fej. C. b., valamint „Enzyklopädie", 94. §. – *109*

[82] V. ö. Boisguillebert: „Dissertation sur la nature des richesses"; Daire kiadásában 413., 395., 417. old. – *111*

[83] „Termelési áron" itt Marx ugyanazt érti, mint az előző mondatban a „csereérték vagy termelési költségek" kifejezésen; ez utóbbi használatára nézve v. ö. Marx: „Értéktöbbletelméletek", III. rész 70., 467. old. A „termelési ár" kifejezés már Marx 1840-es évekbeli kivonatfüzeteiben előfordul; így egy Say-kivonatban Marx e kifejezéssel adja vissza Say következő fordulatát: „termelési költség, vagyis [az arany és az ezüst] kitermelésére és finomítására szentelt idő és fáradság", V. ö. még 145. jegyz. – *112*

[84] A pénzről szóló fejezet kidolgozásának megkezdésekor a csereértékről szóló fejezet nem volt megírva; az 1857—58-as kézirat éppen az értékről szóló fejezet legelején szakad félbe. – *115*

[85] V. ö. „Weekly Dispatch", 1857 nov. 8. – „Weekly Dispatch" – angol hetilap, e címmel 1801-től 1928-ig jelent meg Londonban; az 50-es években radikális irányzatú. – *124*

[86] Marx 1845 március–áprilisa táján Brüsszelben keletkezett jegyzetfüzetének 2. oldaláról van szó, amelyen idézetek vannak Ferrier „Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce"-ének 31–73. oldaláról. Könyvének 33., illetve 35. oldalán Ferrier azt mondja az ezüstről, hogy ott, ahol kikerül a bányából, áru, mert közvetlen kereslet tárgya azok részére, akik megvásárolják. De nem áru többé, mihelyt pénzzé válik, mert akkor szükséges közvetítő a termelés és fogyasztás között és nem elégíthet ki többé közvetlenül semmiféle szükségletet. – *124*

[87] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 432–433., 461. old. – *124*

[88] Smith: „Wealth of Nations", II. könyv II. fej., IV. könyv I. fej. – *125*

[89] Solly foglalja össze így Smith nézetét: „The Present Distress", 3. old.; Smithnél v. ö. „Wealth of Nations", I. könyv IV. fej – *125*

[90] J. Taylor: „A View of the Money System of England", 18–19. old. – *126*

[91] V. ö. Boisguillebert: „Dissertation sur la nature des richesses; Daire kiadásában 399. old. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához" és „A tőke"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 93. old., ill. 23. köt. 135. old. – *128 174*

[92] Itt kezdődik a II. füzet szövege, „A pénzről szóló fejezet (Folytatás)" felirattal; az oldal tetejére van írva ezenkívül: „(Felesleg, felhalmozás)". – A 121. old. 28. sorától idáig terjedő részt Marx az I. füzet 1–4. oldalára írta és az oldalakat megfelelően átszámozta; a füzet utolsó oldalának alján ez az utalás szerepel: „(Lásd 1. skk. old., ugyane füzet)", az első oldal tetején pedig: „(A füzet végének folytatása)". – *129*

[93] Nervus rerum (ta neura tón pragmatón – a dolgok idege[i], ina[i]) vagy nexus rerum (a dolgok kapcsa) – Démoszthenésztől, ill. Aiszkhinésztől eredő kifejezés a pénz megjelölésére. – *131*

[94] V. ö. a „Bevezetés" harmadik szakaszának végén adott felosztással, 33. old. – *135*

[95] Marx X. füzetének 43. oldaláról van szó, ahol szerepel ez az idézet Malthus „Principles of Political Economy"-jának 391. oldaláról. Az idézet nem Malthus szövegéből, hanem Otternak, a kiadás sajtó alá rendezőjének jegyzetéből való. – *135*

[96] Misselden: „Free Trade", 19–24. old. Marx idézi a II. rész 356–357. oldalán. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 98–99. old. – *136*

[97] Jacob: „Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals", II. köt. 270–323. old. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 102–103. old. – *138*

[98] Biblia, Máté 6, 20. – *139*

[99] Biblia, I. Mózes 48, 13–21. – *139*

[100] Marx 1845 nyarán Brüsszelben keletkezett jegyzetfüzetéről van szó, amelyben kivonatok vannak Boisguillebert-ből. A kivonatok közé írt megjegyzéseket v. ö. Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok", Budapest 1970, 152–155. old.; a kivonatok teljes eredeti szövege: Marx–Engels Gesamtausgabe (MEGA), I. rész 3. köt. 563–583. old. A kivonatok egy részét Marx felhasználta a „Politikai gazdaságtan bírálatához"-ban és a „Tőke" I. könyvében. – *140*

[101] Midasz dúsgazdag frígiai király Dionüszosz istentől azt az adományt kérte és kapta, hogy minden, amihez nyúl, aranyná változzék. Miután rájött, hogy így éhhalál fenyegeti, megint Dionüszoszhoz fordult, hogy vegye vissza a végzetes adományt. – *141*

[102] Storch: „Cours d'économie politique", II. köt. 135. old. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 101. old. – *143*

[103] Bailey: „Money and its Vicissitudes in Value", 3. old. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 109. old. – *143*

[104] Tömörített idézet; v. ö. Bailey: „Money and its Vicissitudes in Value", 9–10. old. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 49. old. – *143*

[105] Marx János Jelenéseit a Vulgata szövege alapján idézi. – *144*

[106] Ez a fejezet tölti ki a II. füzet nagy részét és a III–VII. füzetet; a fejezetcím a II. füzetben: „A pénzről mint tőkéről szóló fejezet", a további füzetekben: „A tőkéről szóló fejezet". V. ö. még 31. jegyz. – *145*

[107] V. ö. Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt 119. old. – *145*

[108] V. ö. uo., 12., 31. old. – *147*

[109] Az egyszerű árugazdaság viszonyai között a munka csereértéke és a munka termékeinek értéke egybeesik. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 41–42. old. – *149*

[110] V. ö. pl. Bastiat: „Harmonies économiques", 87–169. old., valamint Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 480–482. old. V. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához" és „A tőke"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 20. old., illetve 23. köt. 181–182. old. és „Értéktöbblet-elméletek", I. rész 367–368. old. – *149*

[111] V. ö. Justinianus: „Institutiones", 342. old. – *151*

[112] V. ö. „Gratuité du crédit", 285–286., 1–20., 32–47. old. – *155*

[113] Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 428–430., 478–480. old. – *156*

[114] A célzás elsősorban Grayre és Proudhonra vonatkozik. – *159*

[115] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 327., 499. old. – *162*

[116] V. ö. Bray: „Labour's Wrongs and Labour's Remedy", 140–141. old. – *163*

[117] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 55–75. old. – *171*

[118] V. ö. Say: „Cours complet d'économie politique pratique", I. köt. 80–83. old., és „Traité d'économie politique", I. köt. 2–6. old. – *171*

[119] V. ö. Marx: „A filozófia nyomorúsága"; Marx és Engels Művei, 4. köt. 65–74. old. – *171*

[120] Marx 1845 március–áprilisa táján Brüsszelben keletkezett jegyzetfüzetében kivonatok vannak Storch „Cours d'économie politique"-jának I. kötetéből. Storchnak a 154. oldalon adott fejtegetéseit Marx e füzetben így összegezi: „Az emberi ipar csak akkor termelő, ha elegendő értéket termel a termelési költségek pótlására... Tulajdonképpen ez az újratermelés nem elegendő: ráadás-értéket kellene termelnie." – *174*

[121] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv VI. fej., valamint Malthus: „Principles of Political Economy", 302. old. – *174*

[122] V. o. Smith: „Wealth of Nations", II. konyv III. fej. V. o. még Marx: „Értéktobblet-elméletek", I. rész 117–138. old. – *176*

[123] V. ó. Storch: „Considérations sur la nature du revenu national", 38–50. old. Ehhez és a kovetkező jegyzethez v. o. még Marx: „Értéktobblet-elméletek", I. rész. 139–265. old. – *176*

[124] V. o. Senior: „Principes fondamentaux de l'économie politique", 284–308. old. – *176*

[125] V. o. Lauderdale: „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique", 109–111. old. V. o. még Marx. „Értéktobblet-elméletek", I. rész 352–353. old. – *176*

[126] V. o. Marx: „Értéktobblet-elméletek", I. rész 117–269., 352–375. old. – *176*

[127] Steuart: „Principles of Political Economy", I. kot. 103., 105. old. – *179*

[128] V. o. Marx: „A tőke", I. konyv 25. fej., Marx és Engels Muvei, 23. kot. 714–722. old. – *181*

[129] A „lemondási", illetve „onmegtartóztatási" elméletről v. o. Marx: „A tőke", I. konyv 22. fej.; Marx és Engels Muvei, 23. kot. 557. old. – *186*

[130] V. o. pl. Wade: „History of the Middle and Working Classes", 294–297. old. – *188*

[131] V. o. Babbage: „Traité sur l'economie des machines et des manufactures", 329–351. old. – *189*

[132] V. ó. Linguet: „Théorie des lois civiles", II. kot. 462–468. old. V. o. még Marx: „Értéktobblet-elméletek", I. rész 306–312. old. – *190*

[133] A munkanap tíz órára való torvényi korlátozásáért vívott harc Angliában a XVIII. sz. vége óta folyt és a XIX. sz. 30-as eveiben széles tomegmozgalommá vált. 1847 jún. 8-án a parlament torvényt fogadott el, amely a nők és fiatal személyek munkanapját bizonyos további megszorításokkal tíz órára korlátozta. V. o. még Marx: „A tőke", I. konyv 8. fej.; Marx és Engels Muvei, 23. kot. 260–278. old. – *191 319*

[134] V. o. Cherbuliez: „Richesse ou pauvreté", 16. old. V. o. még Marx: „Értéktobblet-elméletek", III. rész 327–359. old. – *197*

[135] V. o. Bray: „Labour's Wrongs and Labour's Remedy", 157–176. old., és Grav. „The Social System", 36. old. V. o. még Marx: „Értéktobblet-elméletek", III. rész 266, 291. old. – *200 390*

[136] V. o. Hodgskin: „Labour Defended against the Claims of Capital". V. o. még Marx: „Értéktobblet-elméletek", III. rész 237–284. old. – *202*

[137] V. o. Smith: „Wealth of Nations", II. konyv III. fej. – *202*

[138] V. o. Senior: „Principes fondamentaux de l'économie politique", 197–206. old. V. o. még Marx: „Értéktobblet-elméletek", I. rész 252–256. old. – *202*

[139] Marx X. fuzetének 40. oldaláról van szó, amelyen szerepel ez az idézet Malthus „Principles of Political Economy"-jának 47. oldaláról. Az idézet nem Malthus szövegéből, hanem Otternak, a kiadás sajtó alá rendezőjének jegyzetéből való. – *202*

[140] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 334–337. old., valamint Sismondi: „Etudes sur l'économie politique", I. köt. 22. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 432. old., III. rész 237–238. old. – *205*

[141] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 327., 499. old. – *205*

[142] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 425., 429. old. – *205*

[143] V. ö. Proudhon: „Système des contradictions économiques", I. köt. 188. old. V. ö. még Marx: „A filozófia nyomorúsága"; Marx és Engels Művei, 4. köt. 84. old. – *206*

[144] V. ö. „Gratuité du crédit", 177–181. old., valamint e kötetben 169. old. – *207*

[145] A „termelési költségek" kifejezést Marx itt abban az értelemben használja, mint az „Értéktöbblet-elméletek" III. részében: 70. old. Az 1857–59-es kéziratokban Marx még nem tette meg a világos elhatárolást érték ($c+v+m$) és termelési ár ($c+v+$átlagprofit) között. A „termelési költségek" kifejezés hármas használatáról v. ö. uo. 68–72., 466–467. old. A „termelési ár" kifejezésről v. ö. még 83. jegyz. – *209*

[146] Marx itt először használja az „értéktöbblet" (Mehrwert) kifejezést végleges értelmében, mint a tőkés által az előlegezett értéken felül elsajátított többletet.(Más értelemben – pótlólagos érték – a kifejezés már Marx korai írásaiban előfordult; v. ö. a falopási törvény vitájáról írt cikket; Marx és Engels Művei, 1. köt. 136., 139. old.) – Thompsonnál az „értéktöbblet" (surplus value) már korábban előfordul, v. ö. „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", 167., 169. old. Thompson azonban e kifejezéssel a gépi berendezés alkalmazása útján elért extraprofitot jelöli, „pótlólagos érték" (additional value) kifejezéssel pedig az egész újonnan létrehozott értéket ($v+m$). Franciaországban a plus-value kifejezés használatos volt mindenféle olyan értéknövekedés jelölésére, amely az árubirtokosnak semmibe sem kerül. V. ö. erről Engels fejtegetését: Marx és Engels Művei, 21. köt. 457–461. old. – *211*

[147] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 131. old. Marx füzetének hivatkozott helyén nincsen idézet, hanem csak összefoglalás. – *211*

[148] V. ö. Carey: „Principles of Political Economy", I. rész 338. old. – *212*

[149] V. ö. „Gratuité du crédit", 65–74. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 475–478. old. – *213*

[150] V. ö. Marx VIII. füzetét; eredeti szövegét közli a „Grundrisse" német szövegkiadása, a hivatkozott hely e kiadásban: 802–803. old. – *215*

[151] V. ö. „Times", 1857 nov. 21. – „The Times" – angol napilap, 1785 óta jelenik meg Londonban; konzervatív irányzatú. – *219*

[152] A VIII. füzetben Marx Ricardo művének kivonatolása közben többek közt a következőket írja: „Ricardo legtöbb ellenfele, mint pl. Wakefield, azt állítja, hogy nem tudja megmagyarázni a többletet. Tehát pl. egy gyáros 30 £-et fordít rá nyersanyagra, 20-at gépi berendezésre, 50-et munkabérre. Summa summarum 100 £-et. Eladja árúját 110 £-ért. Honnan jön a 10 £?" V. ö. „Grundrisse", 828. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 376–387. old. – *220*

[153] V. ö. Malthus: „The Measure of Value", 29., 33–34., 44–45. V. ö. Még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 5–31. old. – *220*

[154] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 4–12. old. – *220*

[155] V. ö. uo., 60–61. old. – *220*

[156] V. ö. uo., 320–337. old. – *220*

[157] V. ö. uo., 53–79., 113., 169–213., 306., 314–319., 354–372., 388–402., 483–521. old. – *220*

[158] V. ö. uo., 131–161. old. – *220*

[159] V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", I. rész 12. old. – *221*

[160] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", II. könyv III. fej. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", I. rész 127–141. old. – *222*

[161] V. ö. pl. „Reports of the Inspectors of Factories etc. for the Half Year ending 31st October 1856", 34–36. old. V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv VII., VIII., XIII. fej.; Marx és Engels Művei, 23. köt. – *229*

[162] V. ö. Babbage: „Traité sur l'économie des machines et des manufactures", XVIII. fej., elsősorban a 218. oldali táblázat és a hozzá fűzött magyarázatok. – *236*

[163] Daire jegyzete Boisguillebert „Dissertation sur la nature des richesses"-jéhez; Daire kiadásában – „Economistes financiers du XVIIIe siècle" – 419–420. old. (1., 2. jegyzet.) – *238*

[164] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 89–90. old. – *238*

[165] V. ö. uo., 107–130. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 499–511. old. – *23 8*

[166] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 325–328. old. – *240*

[167] V. ö. uo., 29–35. old. – *241*

[168] Marx 1851-ben keletkezett VIII. füzetének 35–37. oldalán kivonatok vannak Ricardo művének XX. fejezetéből; v. ö. „Grundrisse", 803–806. old. – *241*

[169] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", VII. fej. – *241*

[170] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 327. old. – *242*

[171] V. ö. uo., 327–328. old. – *242*

[172] V. ö. uo., 81–82., 131–149., 467–468. old. – Marx utalása a VIII. füzet 39–40. oldalára vonatkozik, amelyen a VII. fejezetből vannak kivonatok; v. ö. „Grundrisse", 808–811. old. – Ricardót Marx itt és az előző helyeken saját tömörítésében idézi. – *243*

[173] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", 416–417. old. – *243*

[174] V. ö. Malthus: „The Measure of Value", 29., 33–34., 44–45. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", III. rész 5–31. old. – *245*

[175] V. ö. alább II. rész 31–59., 70–75. old. – *249*

[176] Marx a példában abból az előfeltételezésből indul ki, hogy az egész tőkésített értéktöbbletet új munkaerő vásárlására fordítják; ezt alább lehetetlen előfeltételezésnek minősíti. – *260*

[177] Alább a kéziratban ki van hagyva hely; nyilván a másik példa kiszámításához. – *262*

[178] V. ö. Carey: „Principles of Political Economy", 15–16., 19., 27–48., 99., 129., 140–142., 211–212., 339. old. V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv; Marx és Engels Művei, 23. köt. 204. old. – *263*

[179] V. ö. Price: „An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt", 19. old., és „Observations on Reversionary Payments", XIII. old. – *264*

[180] V. ö. Marx: „Disraeli úr költségvetése"; Marx és Engels Művei, 12. köt. 415–416. old. valamint Marx: „A tőke", III. könyv 390–394. old. – *264*

[181] V. ö. Babbage: „Traité sur l'économie des machines et des manufactures", 21. old. – *271*

[182] Marx itt felteszi, hogy az értéktöbbletráta a munkaerő megdrágulása után is ugyanakkora marad, mint volt; ez csak akkor lehetséges, ha a munkanap megfelelően meghosszabbodik. – *271*

[183] V. ö. „Gratuité du crédit", 127–132., 135–157., 288. old. – *274 317*

[184] V. ö. Lauderdale: „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique" 119–120. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", I. rész 228. old. – *278*

[185] A kérdésre Marx nem tér vissza. – *284*

[186] V. ö. Malthus: „Principles of Political Economy", 314–330. old., elsősorban 320–327. old. – *291*

[187] V. ö. McCulloch: „Principles of Political Economy", 165–192. old. V. ö. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 462., 484–485., 494. old., valamint III. rész 105., 107–108., 152., 458., 473–475. old. – *299*

[188] J. Mill: „Eléments d'économie politique", 250–260. old. Mill ilyen nézetet először a „Commerce Defended"-ben fejtett ki; erről és Say hasonló felfogásáról v. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; Marx és Engels Művei, 13. köt. 70–71. old., valamint „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 460–462., 466–471., 496–497., III. rész 76., 78–81., 87–88., 105–106. old. – *300*

[189] Birminghami „little-shilling-man-ek" („kis shilling-pártiak") – a XIX. sz. első felében keletkezett pénz-elmélet hirdetői, akik az eszmei pénzmérték tanát propagálták és a pénzt puszta számolónévnek tekintették. E tan képviselői, az Attwood-fivérek, Spooner és mások, tervet nyújtottak be az angliai pénzegység aranytartalmának csökkentésére (kis shilling-terv), egyidejűleg szembefordultak a kormánynak a forgalomban levő pénzmennyiség csökkentését célzó intézkedéseivel. Szerintük elméletük alkalmazása az árak mesterséges emelése révén fellendítette volna az ipart és általános virágzást idézett volna elő az országban. Valójában a pénz általuk javasolt értékcsökkentése csak az állam és a nagyvállalkozók adósságainak megszüntetéséhez járulhatott hozzá. Az irányzat nézetei-

nek kifejtése: „The Currency Question. The Gemini Letters"; szerzői Th. Wright és J. Harlow. V. o. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához" és „A tőke"; Marx és Engels Művei, 13. kot. 58–59. old., 23. kot. 217. old. – *300*

190 V. o. Malthus: „Principles of Political Economy", 405. old. (a kiadó jegyzete), „Definitions in Political Economy", 258–259. old., valamint Sismondi: „Etudes sur l'économie politique", I. kot. 61. old. – *301*

191 V. o. pl. Gray. „The Social System", 36. old., Bray· „Labour's Wrongs and Labour's Remedy", 157–176. old. – *301*

192 V. o. Ricardo: „Principles of Political Economy", 80–85. old. V. o. még Marx: „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 437., 460–461., 464., 466–474., 494. old. – *301*

193 V. o. Wakefield jegyzetei Smith „Wealth of Nations"-ének általa sajtó alá rendezett kiadásához (az I. konyv VIII–IX. fejezetehez), I. kot. 244–246. old. – *301*

194 Az utobbi megállapítás nem Malthustól, hanem a kiadás sajtó alá rendezójétől, Ottertól való. – *306 307*

195 V. o Hodgskin· „Labour Defended against the Claims of Capital", 8–20. old. V. o. még Marx. „Értektobblet-elméletek", III. rész 240–252. old. – *306*

196 V. o. Say: „Traité d'économie politique", II. kot. 441. old. – *310*

197 V. o. Proudhon: „Qu'est-ce que la propriété?", IV. fej. 5. §, valamint „Gratuité du crédit", 207–208. old. – *310*

198 V. o. „Gratuité du crédit", 191–208. old. – *312*

199 Truck-rendszer – a munkabérnek áruutalványokban való fizetése, melyek csak a munkáltató boltjaiban válthatók be. – *312*

200 A forrást nem sikerult megállapítani; valószínuleg egy parlamenti bizottság előtti nyilatkozatrol van szó – *333*

201 V. o. Ricardo: „Principles of Political Economy", 139. old. – *336*

202 V. o. Marx 1858 febr. 22-i levelét Lassalle-hoz. Ebben muve beosztásának ismertetése után azt írja: „A politikai gazdaságtannak meg a szocializmusnak a kritikája és története a maga egészében azonban egy másik munka tárgyául kínálkozik. Végul pedig a gazdasági kategoriák, illetve viszonyok fejlődésének rovid *történelmi vázlata* egy harmadik konyvbe kerulne." – *346*

203 Az 1861–63-as kéziratokban (XXII. fuzet, 1396. old.) Marx visszatér erre a kérdésre. – *347*

204 Az 1861–63-as kéziratokban (XXII. fuzet, 1397. old.) is szerepel ez a mondat, kiegészítve e szavakkal: „a kozvetlen termelők számára". – *349*

205 Do ut des, do ut facias, facio ut des, facio ut facias (adok, hogy adj; adok, hogy megtedd; megteszem, hogy adj; megteszem, hogy megtedd) – a szerződéses kapcsolatok formái a római jogban. V. o. még Marx: „A tőke"; Marx és Engels Művei, 23. köt. 503. old., valamint „Értéktöbblet-elméletek", I. rész 367. old. – *350*

[206] Steuart: „Principles of Political Economy", I. kot. 40., 396. old.; az utóbbi helyet Marx alább a II. rész 237. oldalon idézi. V. o. még Marx: „A tőke", III. konyv 753. old., „Értéktobblet-elméletek", I. rész 16. old., II. rész 519. old. – *352*

[207] V. o. Smith: „Wealth of Nations", I. konyv V. fej. – *355*

[208] Ager publicus (kozfold) – az állami tulajdonban levő foldekből a római polgárok által birtokolt foldterület. – *356*

[209] Terminus – a határok, határjelző kovek istene a rómaiaknál. – *360*

[210] Quiritorius tulajdon – a római polgárokat (Quirites) illető tulajdon. – *360*

[211] Az itt kezdődő rész kivonat: Niebuhr: „Romische Geschichte", 418., 435–436., 614–615., 317–319., 326., 328–331., 333., 335. old. – *361*

[212] V. o. halikarnasszoszi Dionusziosz: „Rhómaiké arkhaiologia", IX. konyv. – *362*

[213] Kleiszthenész reformja Attika lakosságát teruleti elv szerint tiz phulére osztotta, a phulék démoszokra oszlottak (e démoszok tagjai a démotészek – athéni polgárok). – *362*

[214] Dithmarschen – a mostani Schleswig-Holstein délnyugati részén elterulő vidék. Az ókorban szászok lakták; a VIII. sz.-ban Nagy Károly meghódította és attól kezdve kulonbozó egyházi és világi feudálisok birtokában volt. A XII. sz. kozepétől kezdve a dithmarschenek (nagyrészt szabad parasztok) egyre nagyobb onállóságot szereztek és a XIII. sz. elejétől a XVI. sz. kozepéig ténylegesen fuggetlen kozosséget alkottak, amely eredményesen ellenállt a dán királyok és a holsteini hercegek leigázási kísérleteinek. A XIII. sz. táján a helyi nemesség mint társadalmi réteg megszunt létezni, Dithmarschen onigazgató parasztkozosségek rendszere lett; a főhatalmat a XIV. sz.-ig a szabad foldtulajdonosok országgyülése gyakorolta, majd ennek helyébe képviseleti rendszer lépett. 1559-ben II. Frigyes dán király, valamint János és Adolf holsteini hercegek egyesult erővel leverték és felosztották Dithmarschent; az onigazgatás számos maradványa fennmaradt egészen a XIX. sz. második feléig. – *362*

[215] Gaelek – az észak- és nyugat-skóciai felfold kelta eredetu lakosai. – *362*

[216] V. o. Cato: „De re rustica". – *367*

[217] V. o. Cicero: „Epistolae ad Atticum", V–VI. – *367*

[218] V. o. Schiller: „Die Gotter Griechenlands". – *367*

[219] V. o. Marx: „A filozófia nyomorúsága": Marx és Engels Művei, 4. kót. 158. old. – *368*

[220] V. o. Schiller: „Maria Stuart", III. felv. 4. jelenet. – *375*

[221] Panes et circenses v. panem et circenses (kenyeret és cirkuszi játékokat) – az állam és a gazdag rabszolgatartók költségén élő római plebs követeléseinek jellemzésére használt fordulat. – *379*

[222] Metoikoszok – megtelepedett fél-polgárjogú idegenek Athénban; ugyeik intézésére kozbenjárot (prosztatészt) kellett felkérniök a teljes jogú polgárok kozul. – *379*

[223] Iszopolitész vagy iszotelész (egyenlő-teherviselő lakos) – olyan megtelepedett idegen, aki kedvezményként mentesult a kulonadók alól és nem tartozott kozbenjáró útján inteznı ugyeit. – *380*

[224] Guelfók és ghibellinók – itáliai politikai pártcsoportosulások a XII–XV. sz.-ban; a guelfok császár- és nemességellenesek voltak és a kereskedők és kézmuvesek felső rétegeire támaszkodtak, a császárság és a pápaság harcában a pápa mellé álltak; a ghibellinók csaszárpártiak voltak és elsősorban a feudális nemesség érdekeit képviselték. – *380*

[225] Yeomanek (szabad parasztok) – kezdetben katonai szolgálatokért, később pénzjáradékért foldet kaptak a foldesúrtól. – *380*

[226] V. o. pl Eden: „The State of the Poor", I. kot. 75–76., 79., 82–83., 87., 94–121. old., Wade „History of the Middle and Working Classes", 22–54. old. V. o. még Marx: „A tőke", I. konyv; Marx és Engels Művei, 23. kot. 687–694. old. – *385*

[227] V. o. Smith: „Wealth of Nations", III. konyv IV. fej. – *385*

[228] V. o. Ducange: „Glossarium mediae et infimae latinitatis", II. kot. 139. old. – *390*

[229] V. o. uo. – *390*

[230] V. o. uo., 141–142. old. – *390*

[231] V. o. A Muller: „Die Elemente der Staatskunst", I. rész 226–241. old. – *391*

[232] V. o. Ducange: „Glossarium mediae et infimae latinitatis", II. kot. 140. old. – *391*

Tartalom

A kiadó előszava V

Karl Marx

A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai

Első rész

Bastiat és Carey 1
Bevezető 1
XIV. fej. A munkabérekről 6
Bevezetés 11
I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom) 11
1. Termelés 11
2. A termelés általános viszonya az elosztáshoz, cseréhez, fogyasztáshoz 16
3. A politikai gazdaságtan módszere 26
4. Termelés. Termelési eszközök és termelési viszonyok. Termelési viszonyok és érintkezési viszonyok. Állam- és tudatformák a termelési és érintkezési viszonyokhoz való viszonyukban. Jogviszonyok. Családi viszonyok 34
II. A pénzről szóló fejezet 37
Alfred Darimon: „De la réforme des banques", Párizs 1856 37
a) Az arany és az ezüst a többi fémhez viszonyítva 89
b) A különböző fémek közötti értékarány ingadozásai 95
c) A pénz mint a gazdagság anyagi képviselője (a pénz felhalmozása; előtte még a pénz mint a szerződések általános anyaga stb.) 115
A tőkéről szóló fejezet 145*

* Marx kéziratában, mint azt az Előszóban említettük, nincsenek alcímek. A tartalom részleteire vonatkozóan itt is Marx „Tájékoztató a saját füzeteimhez" c. mutatójára utaljuk az olvasót (II. rész. 425—438. old.). — *Szerk.*

1. A forgalom és a forgalomból eredő csereérték a tőke előfeltétele 163
2. A forgalomból eredő csereérték előfeltétele a forgalomnak, fenntartja és megsokszorozza magát benne a munka révén 167

Függelék

Jegyzetek 395

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

72/2075. Franklin Nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.